

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ЖАҲОН ТАРИХИ КАФЕДРАСИ

«ТАСДИҚЛАЙМАН»
Ўқув ишлари бўйича проректор
_____ Ў.Аҳмедов

«АРХЕОЛОГИЯ ВА ЭТНОЛОГИЯ АСОСЛАРИ (ЭТНОЛОГИЯ)»
фани бўйича

Билим соҳаси: 100000 – Гуманитар соҳа
200000 – Ижтимоий соҳа, иқтисод ва ҳуқуқ
Таълим соҳаси: 120000 – Гуманитар фанлар
220000 – Журналистика ва ахборот
Таълим йўналиши: 5120300 – Тарих (жаҳон мамлакатлари бўйича)

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

ТЕРМИЗ – 2017

“Археология ва этнология асослари” фанидан мазкур ўқув-услугий мажмуа 3-блокка кириб, тарих мутахассислиги 1-босқич талабалари учун мўлжалланган. Ўқув-услугий мажмуа амалдаги дастур асосида тайёрланиб, унда курс бўйича маърузалар тўплами, семинар машғулотлар ишланмалари, мустақил иш топшириқлари, тавсия этилган адабиётлар рўйхати жамланган.

Тузувчи: М.Файзуллаева, тарих фанлари номзоди, доцент

Такризчилар: т.ф.н.Ж.Мирзаев

т.ф.н. Ф.Ж.Ёрматов

Ушбу ўқув-услугий мажмуа “Жаҳон тарихи” кафедрасининг № 1-сонли, ҳамда факультет Кенгашининг № 1-сонли қарори билан ўқув жараёнига тавсия этилган.

© Университет

МУНДАРИЖА

I. ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАР

- **Фан дастури**.....
- **Ишчи ўқув дастури**.....

A) МАЪРУЗА МАТЕРИАЛЛАРИ.....

- 1- мавзу: Этнология кириш ва тарихи.....
- 2 - мавзу: Дунё халқлари классификацияси.....
- 3- мавзу: Дунё халқларининг этнологик тавсифи. Австралия ва Океания халқлари.....
- 4-мавзу: Осиё халқлари аҳолиси.....
- 5-мавзу: Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари.....
- 6-мавзу. Африка халқлари.....
- 7-мавзу: Америка халқлари.....
- 8-мавзу: Европа халқлари

Б) СЕМИНАР МАШҒУЛОТИ МАТЕРИАЛЛАРИ.....

- 1-Семинар. ....
- 2-Семинар. ....
- 3-Семинар. ....
- 4-семинар. ....
- 5-Семинар. ....
- 6-Семинар. ....
- 7-семинар. ....
- 8-семинар. ....
- 9-семинар. ....
- 10-семинар. ....
- 11-семинар. ....
- 12-семинар. ....
- 13-семинар. ....
- 14-семинар. ....

II. Мустақил таълим машғулоти.....

III. Глоссарий.....

IV. Иловалар.....

- **Тарқатма материаллар**.....
- **Тестлар**.....
- **Баҳолаш мезонлари**.....
- **ЎУМ нинг электрон варианты**.....

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА УРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Рўйхатга олинди
№ Б/Д-5120400-3.02

Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

«18» 08 2017

2017 йил «24» 08

АРХЕОЛОГИЯ ВА ЭТНОЛОГИЯ
ФАН ДАСТУРИ

Билим соҳаси:	100 000 - Гуманитар соҳа
Таълим соҳаси:	120 000 - Гуманитар фанлар
Таълим йуналиши:	5120300 - Тарих (жаҳон мамлакатлари буйича)

Тошкент-2017

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2017 йил 24 08 даги 803-сонли буйруғининг 2 -илловаси билан фан дастури рўйхати тасдиқланган.

Фан дастури Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими бўналишлари бўйича Ўқув-услубий бирлашмалар фаолиятини Мувофиқлаштирувчи Кенгашининг 2018 йил 18 08 даги 4 - сонли баённомаси билан маъқулланган.

Фан дастури Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида ишлаб чиқилди.

Ўзгувчилар:

Ибрагимов Р.З. - Археология кафедраси катта ўқитувчиси

Садимов Т.У. - Археология кафедраси доценти, т.ф.и

Тасдиқчи:

Аминов Б.Б. - Ўзбекистоннинг энг янги тарихи масалалари бўйича мувофиқлаштирувчи методик марказ бўлим мудир, т.ф.и

Шоңақаров Ш.Б. - Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети "Археология" кафедраси катта ўқитувчиси

Фан дастури Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети кенгашида куриб чиқилган ва тасвир килинган (2017 йил 14 07 даги «4» - сонли баённома)

I. Ўқув фанининг долзарблиги ва олий касбий таълимдаги ўрни

Ушбу дастур “Археология ва этнология” фани предмети, мақсад ва вазифалари, моддий ва маънавий маданият, ижтимоий-иқтисодий, этно-маданий жараёнлар ва ғоявий қарашлар, мамлакатимизнинг демократлаштириш ва иқтисодиётни бозор тамойиллари, жаҳон ҳамжамиятига ҳар томонлама интеграциясини чуқурлаштириш, хорижий мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий тараққиётини илмий ва амалий аҳамиятини ҳамда фanning ривожланиш қонуниятлари ва тамойиллари, фanning таркиби ва тузилиши, уни таъкил қилиш ва бошқариш, фanning таснифи каби масалалар аҳамияти очиқ берилади. Шунингдек, «Қадрлар тайёрлаш миллий дастури»да кўрсатиб ўтилган талаба-ёшларнинг тарихий дунёқарашини бойитиш, уларда мустиқил фикрни қарор топтириш, тарихни муқаммал даражада билиш, инсоният цивилизациясининг вазуқларидан ва тажрибасидан тўла баҳраманл бўлиш, умуминсоний қадриятларни аниқлаб етишга кўмаклашиш ва дунё миқёсида мавжуд бўлган муаммоларнинг тарихий илдишларини излаб топиш каби долзарб масалаларни ўрганади.

Шунингдек, “Археология ва этнология” фани ҳақидаги билимларни қарор топтириш мавжуд илмий алобиётлар ва замонавий назариялар ҳамда олиқ борилаётган тадқиқот ишларини ўрганиш, фан бўйича тўпланган илгор тажрибалар, қадрлар буюртмачиларининг фикр, талаб ва тақлифлари каби масалаларни ўз ичига қамаб олади.

II. Ўқув фанининг мақсад ва вазифалари.

Фани ўқитишдан мақсад Археология ва этнология фанлари тўғрисида талабаларда ҳолисона илмий дунё қараши, қўшиқма ва малақа шакллантиришдир.

Фanning вазифаси моддий ва маънавий маданият, ижтимоий-иқтисодий, этно-маданий жараёнлар ва ғоявий қарашлар масалаларини ўргатишдан иборат.

Фан бўйича талабаларнинг билим, қўшиқма ва малақаларига қўйиладиган талаблар

“Археология ва этнология” ўқув фанини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида бақалавр:

- Археология ва этнология фанининг мақсад ва вазифалари, моддий ва маънавий маданият, хўжалик хусусиятлар, этно-маданий жараёнлар, ғоявий қарашлар масалалари ва уларнинг тараққиёт босқичлари, улардан илмий мақсадларда фойдаланишни *билиши* керак;
- Талаба тарихий маълумотларни илмийлик, тарихийлик, ҳолислик асосида ўрганиш. Музей ашёлари ва интернет маълумотларни, археологик ва этнологик манбаларни мустиқил тадқиқ қилиш, ўрганиш *қўшиқмаларига та бўлиши* керак;
- Музей экспонатлари, археологик ва этнологик манбалар таъсифлари, илмий тадқиқот институтлари фонлари материалларидан фойдаланиш *малақаларига та бўлиш* керак.

Фаннинг ўқув режасидаги бошқа фанлар билан ўзаро боғлиқлиги

“Археология ва этнология” фани умумқасбий фан ҳисобланиб, 1,2 семестрларда ўқитилади. Дастурни амалга ошириш, ўқув режасида режалантирилган Ибтидоий жамият тарихи, Ўзбекистон ва Жаҳон тарихи фанларининг қадимги даврларидан *етарли билим ва кўникмаларга эга бўлиши* керак.

Фаннинг илм-фан ва ишлаб чиқаришдаги ўрни

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлда “Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси тарих институти фаолиятини такомиллаштириш (ўтрисида)ги қарорида Ўзбек халқи ва унинг давлатчилик тарихини ҳолисона ўрганишнинг илмий асосларини шакллантириш, талқиқотларни замонавий талаблар даражасига кўтариш, қадимги даврнинг ҳаққоний тархини тарихий манбаалар асосида ўрганиш вазифаси белилган.

Фанни ўқитишда замонавий ахборот ва педагогик технологиялар

Талабаларнинг “Археология ва этнология” фанини ўлаштиришлари учун ўқитишнинг илм-фан усулларидан фойдаланиш, яъни ахборот-педагогик технологияларни талқик қилиш муҳим аҳамиятга эгадир. Фанни ўлаштиришда джарелик, ўқув ва услубий кўлланмалар, маъруза матнлари, таркатма материаллар, электрон материаллар, виртуал стендлар, жалваллардан фойдаланилади.

Дастурда берилган мавзулар маъруза, семинар шаклида олиб ўрилади. Шунингдек, фаннинг долзарб масалалари мустакил иш сифатида талабаларга ўлаштириш учун берилди. Фан замонавий педагогик технологиянинг “Бумеранг”, “кластер” сингари услублари орқали дарелар олиб ўрилади.

III. Асосий қисм

Фаннинг назарий машулотлари мазмуни

Археология фанига кириш

Археология фан сифатида, Археология фаннинг предмети, максали ва вазифалари Археологиянинг ижтимоий-гуманитар фанлар соҳасида тутган ўрни, Археологик манбаалар ва уларнинг мадания-тарихий жараёларни ўрганишдаги аҳамияти, Археология ва табиий фанлар, Археология фанининг ёрламчи тармоқлари, Археология ёдгорликлари, Манзилгоҳлар, Кухна шаҳарлар, Мозор-кўрғонлари, Ишлаб чиқариш иншоотлари, Археологик талқиқот усуллари, Маданий қаддам, Хронология ва даврлаштириш, Археологиянинг фан сифатида шаклланиш ва ривожланиш тарихи.

Палеолит

Палеолит даври ва унинг босқичлари, Палеолит даври табиий иқлим шароитлари, Олдувай босқичи, Шаркий Африканин олдувай босқичи ёдгорликлари Ашел даври, Евросийё худудида ибтидоий одамларнинг тарқалиши, Асосий археологик ёдгорликлар, Мустье даври, Археология ёдгорликлари, Сўнги палеолит, Инсониятнинг Америка минтақасига тарқалиши, Археология ёдгорликлари тавсифи, Тош қуроллари ва уларга ишлов бериш усулларининг такомиллашиб ўриши, Палеолит даври моддий маданияти, Палеолит даври

ўзлаштирувчи хўжалик хусусиятлари (овчилик ва термачилик). Ибтидоий тасвирий санъат. Ғоявий қарашлар. Сунъий турар жойларнинг пайдо бўлиши.

Мезолит

Мезолит даври тавсифи. Табиий иқлим ўзгаришлари ва экология. Ёввойи ҳайвонларни хонақлаштиришнинг бошланиши. Ихтисослашган ўзлаштирувчи хўжалик шакллари. Моддий маданият. Микролитлар. Олд Осиёнинг мезолит даври хусусиятлари Натүфий маданияти. Шимолий Ҳиндистоннинг мезолит даври хусусиятлари. Марказий Осиёнинг мезолит даври маданиятлари: Шарқий Каспийбўйи, Қўшилдиш, Обинлар, Мачай, Сазагон, Вахш ва бошқалар. Марказий Осиёнинг мезолит даври локал маданиятларининг хўжалик ва моддий маданияти хусусиятлари. Тасвирий санъат. Зараутқамар. Шахта, Сайпантош. Ғоявий қарашлар.

Неолит

Неолит даври тавсифи. Неолит инкилоби. Евросиёнинг жанубий вилоятларида ишлаб чиқарувчи хўжалик шакллариининг вужудга келиши. Яқин Шарқда илк деҳқончиликнинг пайдо бўлиши. Иерихон маданияти. Кичик Осиё илк марказлари: Ченюю тепеси ва Чатал Ҳююк. Қудолчиликнинг пайдо бўлиши. Жармо маданияти ва Загрос маданий бирлиги. Мисдан фойдаланишнинг бошланиши. Тош қуроқлар. Марказий Осиёда ишлаб чиқарувчи хўжалик шаклининг пайдо бўлиши Жибел ва Жойтун маданиятлари. Илк деҳқончилик манзилгоҳлари ва қурилиш. Тош қуроқлар. Ҳунармандчилик. Тасвирий санъат, хайкалчалар. Марказий Осиёнинг неолит даври ўзлаштирувчи хўжалик шаклидаги маданиятлари: Каттаминор, Ҳисор ва бошқалар. Неолит даври ижтимоий муносабатлари. Евросиё даврларида неолит даври ўзлаштирувчи хўжалик шаклидаги маданиятлари. Ихтисослашган овчилик, термачилик ва бадиқчилик. Моддий маданият. Шимолий Белужистонда илк деҳқончилик маданияти (Мергар). Ҳинд водийсининг қадимги деҳқонлар томонидан ўзлаштирилиши. Ҳитойнинг неолит даври Яншао ва Люннан маданиятлари тавсифи.

Энеолит

Энеолит даври. Металлургия ишлаб чиқариши жамият таракқиётида туб бурилишнинг муҳим омил сифатида. Металлургия марказлари. Жанубий Месопотамиянинг энеолит даври археология мажмуаси. Суғорма деҳқончилик ва унинг илк цивилизация шаклланишидаги ахамияти. Ихтисослашган ишлаб чиқаришнинг шаклланиши. Ёдний ҳунармандчилик. Мулкий тенгсизлик ва ижтимоий табақаланиш. Жамият бошқарувида ибодатхоналар ахамиятининг ортиб бориши. Марказий Осиёнинг энеолит даври маданиятлари (Анов-Номозгоҳ, Саразм). Манзилгоҳлар, қурилиш ва меъморчилик. Ҳунармандчилик таракқиёти (қудолчилик ва металл). Тасвирий санъат. Ижтимоий муносабатлар. Диний қарашлар.

Кукутени-Триполье маданияти. Кавказ энеолит даврида. Манзилгоҳлар ва уй-жойлар. Деҳқончилик ва чорвачилик. Қудолчилик. Тош қуроқлар. Металларга ишлов беришнинг ривожланиши. Тасвирий санъат. Диний муносабатлар. Древнеямний маданий-тарихий бирлиги. Афанасьев маданияти, Евросиёнинг

шимолӣ дашт худудлари хўжалиги ва моддий маданияти хусусиятлари. Ижтимоӣ муносабатлар. Ғоявий қарашлари.

Бронза даври

Бронза даври тавсифи. Евросиёнинг бронза даври маданий-тарихий жараёнлари. Евросиё худудида маданий тараккиётнинг нотекислиги. Евросиёнинг бронза даври металлургия ишлаб чиқариш марказлари ва уларнинг цивилизация ўчоқлари тараккиётига таъсири. Олд Осиёнинг бронза даври маданий-тарихий жараёнлари. Жанубий Месопотамия сулолаларгача давр археологик мажмуаси. Шумерда шаҳар-давлатларининг шаклланиши ва уларнинг хусусиятлари. Элам. Суза мажмуаси. Ибodatхона ва сарой иншоотлари. Ёзув. Хусусий мулчиликнинг пайдо бўлиши. Ихтисослашган ҳунармандчилик. Троя. Кавказ худудининг Куро-Аракс маданияти. Майкоп маданияти. Марказий Осиёнинг бронза даври маданий тараккиёти. Бронза даври (Олтиндепа, Гонур, Жаркўтон, Саразм Дашли) илк шаҳар марказлари. Ҳунармандчилик. Моддий маданият. Марказий Осиёнинг дашт худудлари бронза даври маданиятлари. Ҳиндистон бронза даври Мохенҷаларо ва Харанна маданиятлари. Шўртўғай. Ихтисослашган ишлаб чиқариш. Тасвирий санъат. Ёзув ёдгорликлари. Евросиё даштларида Котакомбо, Сруб ва Андроново маданиятлари. Бронза даврида Уралбўйи худудларида цивилизациянинг шаклланиши Аркаим манзилгоҳи ва Синташта мазори. Хўжалик ва моддий маданият. Металларга ишлов бериш тараккиёти. Ижтимоӣ таъқабланиш ва давлатчилик масалалари. Карасук маданияти. Бронза даврини ўрганишнинг ахамияти

Темир даври

Темир даври хусусиятлари. Илк темир даври маданий-тарихий жараёнлари. Марказий Осиёнинг илк темир даври (Яз I-III) археология мажмуаси. Марказий Осиёнинг илк темир даври тарихий-маданий вилоятлари: Бактрия, Сугденна, Марғиёна, Шимолӣ Парфия, Хоразм. Қадимги давлатларнинг шаклланиши. Қадимги шаҳар туридаги манзилгоҳлар: Афросиёб, Кўктепа, Узункир, Ерқўрғон Ёздепа, Қизилтепа, Қўзалиқир ва бошқалар) Қурилиш ва меъморчилик. Хўжалик хусусиятлари. Фарғона vodiёсининг илк темир даври Чуст маданиятида. Далварзинтепа манзилгоҳи ва унинг шаҳарсозлик хусусиятлари. Бургунлик ва Нуртепа маданиятлари. Қурилиш. Марказий Осиёнинг илк темир даври чорвадор қабилалари маданияти. Қуйисой маданияти. Қозокистонда Тосмоли маданияти. Дандибай Бегази. Марказий Осиё чорвадор қабилалари маданияти ва хўжалик хусусиятлари.

Антик даври

Антик даври ижтимоӣ-иқтисодий муносабатлари. Марказий Осиёнинг антик даври давлатлари. Маданий-тарихий вилоятлар ва уларнинг асосий археология ёдгорликлари. Антик даври йирик шаҳар марказлари. Далварзинтепа. Афросиёб, Ерқўрғон, Гяурқалъа, Нисо, Тупроққалъа, Қозоквиётган ва бошқалар). Шарқ эллинизмнинг шаҳарсозлик, меъморчилик ва моддий маданиятда намоён бўлиши. Ўрта Осиёнинг жанубий худудларида Гандхар (Ҳинд) маданиятининг таъсири. Сирдарё хавзаси ўтроқ дехқонлари ва чорвадор қабилалари. Ковургчи маданияти. Канка. Фарғона антик даврида. Шўрабашат (Кўгай-Қорабўғ)

маданияти. Уструшона антик даврида. Мунчоктепа. Буюк Ипак йўлининг пайдо бўлиши. Ўрта Осиёнинг антик даври маданий тараккиётида халқаро савдо йўлининг ахамияти. Антик даврида қурилиш ва меъморчилик. Хўжалик. Иختисослашган ишлаб чиқариш (кулолчилик, металлургия ишлаб чиқариши, тўқимачилик, заргарлик). Тасвирий санъат (хайкалтарошлик, хайкалчалар ва ранг-тасвир). Торевтика. Антик даври маданиятини ўрганишнинг ахамияти. Ўрта Осиёнинг антик даври чорвадор қабилалари маданияти. Оролбўйи ҳудудида Чирикрабўт ва Баёушмулла маданиятлари. Хўжалик ва моддий маданият.

Ўрта асрлар

Илк ўрта асрлар даври ижтимоий-иқтисодий муносабатлари. Ер эгаллиги муносабатларининг қарор топиши. Йирик феодал давлатлари (Хазар ва Турк хоқошиги). Ўрта Осиё илк ўрта асрлар даврида. Ўрта Осиёда сиёсий тарқоқлик. Кичик давлатларнинг вужудга келиши. Ўзрок деҳқончилик марказлари. Йирик шаҳарлар (Марв, Бухоро, Самарқанд, Панжикент, ва бошқалар) ва манзилгоҳлар. Қурилиш ва меъморчилик. Хунарманчилик турлари (кулолчилик, металлургия ишлов бериши, тўқимачилик, заргарлик). Хайкалтарошлик, хайкалчалар ва ранг-тасвир санъати. Ўрта Осиёнинг Араб ҳадиқалиги таркибига киритилиши. Ислом дини мафқурасига ҳос маданиятнинг шаклланиб бориши. Марказий Осиё ривожланган ва сўнгги ўрта асрлар даврида. Ривожланган ва сўнгги ўрта асрлар меъморчилиги ва моддий маданияти хусусиятлари. Қадимги ва ўрта асрлар даври тарихини ўрганишда археология фанининг ахамияти.

Этнологияга кириш ва тарихи.

Этнология фани предмети. Фандаги махсус атамалар. Этносларнинг тувилиши. Моддий ва маънавий маданият. Этносларнинг тарихий турлари. Этногенез ва этник тарих муаммолари. Этник жараёнлар ва унинг турлари.

Этнологиянинг мустақил фан сифатида XIX аср ўрталарида шаклланиши. Унинг вужудга келиши жамиятдаги ижтимоий-тарихий вазият эҳтиёжларига асосланиши ҳақида. Этнологиянинг эволюцион йўналиши. Л.Л.Морган., Э.Т.Тайлор., Н.Н.Миклухо-Маклай. Диффузионизм мактаби: Гребнер ва бошқалар. Функционал йўналиш. Р.Мадлиновский, А.Р.Радклиф-Браун ва хоқошлар. Этнологияга оид манбалар ва фаннинг тадқиқот услублари. Манбаларнинг турлари. Этнологик тадқиқотлар. Анъанавий дала экспедициялари. Савол-жавоб варақалари орқали этносоциологик тадқиқотлар ўтказиш усуллари.

Дунё халқлари классификацияси

Географик классификация. Тарихий-этнологик вилоятлар. Дунё халқларининг антропологик таркиби. «Ирклар», «иркий тиллар». Йирик ирклар ва уларнинг хусусиятлари. Кичик ирклар.

Тил классификацияси. Морфологик ва гнесологик. Тил оилаларининг генетик алоқалари. Этнос ва тил муносабатлари. Мустақил тиллар ҳақида.

Дин этнос маданиятининг муҳим омили сифатида. Дунё динлари: ислом, христианлик, буддизм. Давлат динлари. Уруғ-қабилачиликка оид диний

тасаввурлар. Хўжалик маданий тиллар. Хўжалик-маданий тилларнинг (ХМТ) асосий белгилари. Ўзлаштириш ва ишлаб чиқариш хўжалик-маданий тиллари.

Дунё халқларининг этнологик тавсифи. Австралия ва Океания халқлари

Австралия ва Океания аҳолисининг этногенези ва этник тарихи асосий босқичлари. Австралия ва Таеманияликларнинг келиб чиқиши. Полинезияликларнинг шаклланишига оид гоёлар. В.Гумбольд, Те Ранги Хироалар гоёси, Тур Хайердалнинг полинезияликларни Америка аҳолиси билан алоқалор эканлиги ҳақидаги гоёси. Европаларнинг Австралия ва Океанияга кириши. Янги Гвинея папуаслари. Лингвистик ва антропологик хусусиятлари. Меланезия халқлари. Хўжалиги, моддий ва маданиятларидаги ўзига хосликлар.

Полинезия халқлари. Иркий хусусиятлари, тиллари. Аҳолининг анъанавий хўжаликлари. Моддий маданиятлари. Диний тасаввурлар. Микронезия халқлари этнологияси. Ижтимоий тузумлари. Анъанавий динлари.

Осиё халқлари аҳолиси

Осиё китъаси халқларига оид умумий маълумотлар. Ғарбий (Олд), Жанубий ва Жанубий Шарқий, Марказий ва Шарқий Осиё халқларининг этногенези ва этник тарихи. Замоनावий аҳолисининг этник таркиби. Лингвистик ва антропологик классификациясидаги хусусиятлар. Олд Осиё деҳқончилиги ва чорвачилиги ватани сифатида. Хўжалик таракқиёти. Асосий хўжалик маданий тиллари. Аҳолининг уй-жойлари, кийим-кечаклари, таомлари.

Осиё халқларининг маънавий маданиятлари. Халқ оғзаки ижоди. Аҳолининг оилавий турмуши ва ижтимоий, диний муносабатлари.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари

Ўрта Осиё халқларининг этногенези ва этник тарихи. Иркий ҳамда тиллардаги умумийлик ва ўзига хосликлар. Аҳолининг анъанавий хўжаликлари. Хўжалик маданий тиллар ва этник чегаралар номутоносиблиги. Деҳқончиликнинг вужудга келиши, таракқиёти. Моддий маданияти. Уй-жойларнинг аҳоли хўжалиги билан боғлиқлиги. Анъанавий кийимлари. Хунармандчилик. Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг таомларидаги хусусиятлари. Ижтимоий ташкилотлари. Маҳаллачилик анъаналари. Халқ оғзаки ижоди. «Алпомиш», «Манас», «Кер-Оғли». Ислом ва унинг аҳоли маънавий маданиятига таъсири.

Африка халқлари

Африканинг географик ҳолати. Китъанинг антропогенез ҳудуд эканлиги ҳақида. Иркий классификация. Катта ирқлар. Кичик ирқий тиллар. Бушмен, Пигмей, Койсан, Хабашлар, Мальтанлар.

Лингвистик классификация. Асосий тил оилалари. Африка аҳолисининг замоनावий ҳолати. Ал-Фарғоний. Муҳаммад Хоразмийлар асарларида Африка халқларига оид маълумотлар. Этник тарихи. Палеолитга оид топилмалар. Неолит. Ишлаб чиқариш хўжалигининг шаклланиши ва кейинги таракқиёти. Дастлабки давлатлар. Гана, Мали, Сонгаи, Аксум ва бошқалар.

Африканинг овчи ва теримчи кабилалари. Готтентот, бушменлар, пигмеёлар. Қитъанинг чорвачилик аҳолиси. Номадизм. Дехкончилик. Мотига ва омон дехкончилиги. Африкаликларнинг уй-жойлари, уларга хўжалик фаолиятининг таъсири. Идишлар, таомлар. Аҳолининг анъанавий кийимлари.

Ижтимоий ҳаёт. Фарзанд туғилиши, исм кўйиш билан боғлиқ удумлар. Тўй ва тўй маросимлари. Халқ оғзаки ижоди. Татиуровка

Диний тасаввурлар. Фетишизм, Анимизм, Тотемизм. Дунё динларининг тарқалиши. Христианлик, Ислom динлари. Жайнизм.

Америка халқлари

Этник тарихи. Иркин хусусиятлари. Шимолий Америка халқлари. Европалықлар истилоси, тўб аҳолисининг лингвистик классификацияси. Америка аҳолисининг хўжалик маданият тиллари. Арктика овчилари ва балықчилари. Глинкитлар, ирокет ва алгонкинлар хўжалиги. Хиндуларнинг моддий маданиятлари. Дин ва диний тасаввурлар. Американинг замонавий аҳолиси. Марказий ва Жанубий Америка халқлари. Тиллари. Хўжалик -маданият тиллар. Дехкончилик, овчилик. И.м-фан. Динлари. Қишлоқ жамоатлари-айёлюлар.

Европа халқлари

Этимологик маънос. Европа халқларининг этник тарихи ва шаклланиши. Тил классификацияси. Хинд-Европа. Олтой, Урал тил оилалари. Антропологик таркиби. Кичик ирқлар.

Европа аҳолисининг хўжалиги ва моддий маданияти. Уй-жойларидаги ўнги ҳослик. Анъанавий кийимлари. Ижтимоий турмуши ва маънавий маданиятлари. Халқ оғзаки ижоди. Достонлар. Эртақлар.

IV. Семинар машғулотларини ташкил этиш бўйича кўрсатма ва тавсиялар

Семинар машғулотларида талабалар Археология ва этнология фанидан маъруза дарсларида олган наърий билимларини мустахкам билан бирга, семинарлар мавзулари бўйича тайёргарлик кўриш жараёнида кўшимча адабиётлар ва тарихий манбаълар билан танишиш орқали кўшимча билим оладилар. Натижанда уларнинг билим доиралари илмий жиҳатдан асосланган ҳолда кенаяди.

Семинар машғулотларининг тахминий тавсия этиладиган мавзулари:

1. Археология фанини ўрганишнинг аҳамияти.
2. Палеолит даври хўжалиги ва моддий маданияти.
3. Мезолит даври хўжалиги ва моддий маданияти.
4. Неолит даври маданиятлари хусусиятлари.
5. Энеолит даври тарихий-маданият жараёнлари.
6. Бронза даври маданият-тарихий жараёнлари.
7. Темир даври ижтимоий-иқтисодий ва маданият тараккиёти.
8. Антик даври маданияти ва санъати.
9. Марказий Осиёнинг ўрта асрлар хўжалиги ва моддий маданияти
10. Этнологияга оид махсус атамалар ва фанининг талқикот услублари.
11. Классификациялар ва уларнинг турлари.
12. Осиё халқлари этнологияси.

13. Австралия ва Океания халқлари.
14. Меланезия ва Янги Гвинея халқлари.
15. Ғарбий Осиё халқларининг моддий ва маънавий маданияти
16. Жанубий Осиё халқлари.
17. Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари.
18. Африка халқлари.
19. Шимолий Африка халқларининг моддий ва маънавий маданияти.
20. Ғарбий Африка халқларининг моддий ва маънавий маданияти.
21. Марказий ва Жанубий Африка халқлари.
22. Америка халқлари.

Семинар машғулотларини ташкил этиш бўйича кафедра профессор-ўқитувчилари томонидан кўрсатма ва тавсиялар ишлаб чиқилади. Унда талабалар асосий маъруза мавзулари бўйича олган билим ва кўникмаларини янада бойитадилар. Шунингдек, дарслик ва ўқув қўлланмалар асосида талабалар билимларини мустақамлашга эришиш, таркатма материаллардан фойдаланиш, илмий мақолалар ва тезисларни чоп этиш орқали талабалар билимини ошириш, мавзулар бўйича кўргазмани курашлар тайёрлаш ва бонкалар тавсия этилади.

V. Мустақил таълимни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

«Ўрта Осиё археологияси» фанини ўрганишни талабалар аудиторияда олган назарий билимларини мустақамлаш ва илмий таълимнинг амалий масалаларни ечишда кўникма ҳосил қилиш учун мустақил таълим тизимига асосланиб, кафедра ўқитувчилари раҳбарлигида, мустақил иш бажарилади. Унда талабалар кўшимча илмий адабиётлари ва интернет сайтлари маълумотларидан фойдаланиб, реферат ва илмий доклад тайёрлайди, амалий машғулот мавзусига доир уй вазифаларини бажарилади, кўргазмани кураш ва слайд тайёрлайди.

Талаба мустақил ишни тайёрлашда фанининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиш тавсия этилади:

- дарслик ва ўқув қўлланмалари бўйича фан боблари ва мавзуларни ўрганиш;
- таркатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;
- махсус адабиётлар бўйича фанлар бўлимлари ёки мавзулари устида ишлан;
- талабаларнинг ўқув-илмий-таълим шаклининг бажариши билан боғлиқ бўлган фанлар бўлимлари ва мавзуларини чуқур ўрганиш;
- фаол ва муаммоли ўқитиш услубларидан фойдаланадиган ўқув машғулотлари.

Тавсия этиладиган мустақил иш мавзулари:

1. Олдувай даври археологик ёдгорликлари
2. Ашел даври археологик ёдгорликлари
3. Мустье даври археологик ёдгорликлари
4. Мезолит даври локал маданиятлари
5. Неолит даври локал маданиятлари
6. Месапотамиянинг неолит даври прототиплари
7. Ўрта Осиёнинг неолит даври маданиятлари
8. Эроннинг бронза даври прототиплари

9. Маркалий Осиёнинг бронза даври протошаҳар шаклидаги манзилгоҳлари
10. Мохенжадаро ва Хараппа маданиятлари
11. Маркалий Осиёнинг бронза даври дехқончилик манзилгоҳлари
12. Темир даври маданий-тарихий вилоятлари археологияси
13. Маркалий Осиё антик даври шаҳарлари
14. Маркалий Осиё антик даври моддий маданияти
15. Маркалий Осиё антик даври тасвирий санъати
16. Маркалий Осиё илк ўрта асрлар шаҳарлари
17. Маркалий Осиё илк ўрта асрлар моддий маданияти
18. Маркалий Осиё илк ўрта асрлар тасвирий санъати
19. Этнология фани тарихи.
20. Олд Осиё халқлари хўжалиги ва маданияти.
21. Маркалий Африка халқлари маънавий маданияти
22. Шимолий Америка халқлари моддий маданияти.
23. Кавказ халқлари хўжалиги ва маданияти.

Фан ишчи дастурини шакллантириш жараёнида мажкур машғулот учун ишчи ўқув режада кўрсатилган соатлар ҳажмига мос мавзулар рўйхати шакллантирилади.

Дастурнинг инфор­мацион - услубий таъминоти

Мажкур фанни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, педагогик ва ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган.

- Археология ва этнология фанни маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан;
- Ўтказиладиган амалий машғулотларда ақлий ҳужум, "бумеранг", гуруҳли фикрлаш педагогик технологияларини қўлланиш назарда тутилди.

VI. Тавсия этилган адабиётлар рўйхати

Асосий адабиётлар:

1. Archeology: The Basics, London First published 2001 by Routledge
2. Archaeology: the key concepts, First published 2005 by Routledge 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon.
3. History of civilizations of Central Asia Volume I.II. Unesco Publishing 2001.
1. Эгамбердиева Н.А. Археология. Ўқув қўлланма. Тошкент, 2011.
2. Кабиров Ж., Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси. Тошкент. «Ўқитувчи» 1990.

Қўшимча адабиётлар:

3. Мирзиёев Ш.М. Танкидий таҳлил, катъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг қундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил якуналари ва 2017 йил истикболларида бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи. // Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 16 январь, №11.

4. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш юрт тараккиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Тошкент: "Ўзбекистон" 2017.
5. Мирзиёев Ш.М. Буёқ келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. Тошкент: "Ўзбекистон" 2017.
6. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо эташимиз. Тошкент: "Ўзбекистон" 2017.
7. Археология. Под ред. В.Л. Янина. М., «Изд. МГУ», 2006.
8. Авдусин Д.А. Основы археологии М., «Высшая школа» 1989.
9. Анисев Г., Шайдуллаев Ш. Сурхондарё тарихидан дақиқалар. Т., 1997.
10. Археология Зарубежной Азии. М., «Высшая школа» 1986.
11. Археология Средней Азии. Под ред. С.Б. Лунина. Т., 1986.
12. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Л., 1973.
13. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. М., «Прогресс» 1990.
14. Джуракулов М.Д., Аванесова Н.А. Историкография эпохи бронзы Средней Азии. Учебное пособие. Самарканд: Изд.СамГУ. 1983. pdf.
15. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. М., «Высшая школа» 1985.
16. Еленек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. М., 1982.
17. Ламберт-Карловски К., Саблов Дж. Древние цивилизации. Ближний Восток и Мезоамерика. М., «Наука» 1992.
18. Лунина С.Б. Археология Средней Азии. Учебное пособие. Ташкент, 1986. pdf.
19. Мартынов А.И. Археология. М., «Высшая школа» 2006.
20. Массон В.М. Первый цивилизация. М., «Высшая школа» 1985.
21. Рындина Н., Дегтярева А. Энеолит и бронзовый век. Учебное пособие. М., 2002. Djvu.
22. Сетон Ллойд. Археология Месопотамии М., «Наука» 1984.
23. Жаабборов И. М. «Жахон халқлари этнологияси асослари» Т. Ўқитувчи 2008.
24. Жаабборов И. М. «Жахон халқлари этнографияси» Т. Ўқитувчи 1987.
25. Жаабборов И. М. «Ўзбек халқи этнографияси» Т. «Ўқитувчи» 1994.
26. Этнология. Учебник. Под ред. Г.Е.Маркова и В.В.Пименова М.1994.
27. Этнография Учебник. Под ред. Ю.В. Бромлея и Г.Е.Маркова М.1982.
28. Аверкиева Ю.П. Индейцы Северной Америки. М.1974.
29. Токарев С.А. Основы этнографии. М. 1986.
30. Народы Африки. Под ред. Э.Г. Львовой М. 1986.
31. Народы Средней Азии и Казахстана. Под ред. С.П. Толстова. М.1962-1963.
32. Древние обряды и культы народов Средней Азии. Отв. Ред. В.И.Басидов. М. Наука. 1986.

Электрон манбалар

33. www.history.ru
34. www.natura.com
35. www.archaeology.ru
36. www.archaeology.com

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Руйхатга олинди

№ _____

201__ йил “__” _____

“ТАСДИҚЛАЙМАН”

Ўқув ишлари бўйича проректор
_____ Ахмедов Ў.Ч.

2017 йил «__» _____

АРХЕОЛОГИЯ ВА ЭТНОЛОГИЯ
фанидан

И Ш Ч И Ў Қ У В Д А С Т У Р И

(1-курс учун)

Билим соҳаси:	100000-Гуманитар соҳа
Таълим соҳаси:	120000-Гуманитар фанлар
Таълим йўналиши:	5120300-Тарих (Жаҳон мамлакатлари бўйича)

<i>№</i>	<i>Маиғулот тури</i>	<i>Ажратилган соат</i>	<i>Семестр</i>
1.	<i>Назарий</i>	26	2
2.	<i>Семинар</i>	28	28
3.	<i>Мустақил таълим</i>	28	28
4.	<i>Жами аудитория соатлари</i>	54	54
5.	<i>Умумий ўқув соати</i>	82	82

Термиз-2017

Фаннинг ишчи ўқув дастури Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги 201 ____ йил « ____ » _____ даги _____ - сонли буйруғи билан (буйруқнинг _____ иловаси) тасдиқланган “Археология ва этнология” фан дастури асосида тайёрланган.

Фаннинг ишчи ўқув дастури Термиз давлат университети Кенгашининг 201 ____ йил « ____ » _____ даги « ____ » -сонли баёни билан тасдиқланган.

Тузувчи:

М.Файзуллаева - ТерДУ, Жаҳон тарихи

кафедраси мудири, доцент

С.Саидов – ТерДУ, Жаҳон тарихи

кафедраси ўқитувчиси

Тақризчилар:

З.Холиқов – ТерДУ, тарих фанлари

номзоди, доцент

Ф.Ёрматов – ТерДУ, тарих фанлари номзоди, катта ўқитувчи

ТерДУ Тарих факултети декани:

2017 йил « ____ » _____ *Р.Норлиев*

«Жаҳон тарихи»

Кафедраси мудири:

2017 йил « ____ » _____ *М.Файзуллаева*

I. Ўқув фанининг долзарблиги ва олий касбий таълимдаги ўрни

Ушбу дастур “Археология ва этнология” фани предмети, мақсад ва вазифалари, моддий ва маънавий маданият, ижтимоий-иқтисодий, этно-маданий жараёнлар ва ғоявий қарашлар, мамлакатимизнинг демократлаштириш ва иқтисодиётни бозор тамойиллари, жаҳон ҳамжамиятига ҳар томонлама интеграциясини чуқурлаштириш, хорижий мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий тараққиётини илмий ва амалий аҳамиятини ҳамда фаннинг ривожланиш қонуниятлари ва тамойиллари, фаннинг таркиби ва тузилиши, уни ташкил қилиш ва бошқариш, фаннинг таснифи каби масалалар аҳамияти очиқ берилди. Шунингдек, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да кўрсатиб ўтилган талаба-ёшларнинг тарихий дунёқарашини бойитиш, уларда мустақил фикрни қарор топтириш, тарихни мукамал даражада билиш, инсоният цивилизациясининг ютуқларидан ва тажрибасидан тўла баҳраманд бўлиш, умуминсоний қадриятларни англаб етишга қўмаклашиш ва дунё миқёсида мавжуд бўлган муаммоларнинг тарихий илдизларини излаб топиш каби долзарб масалаларни ўрганади.

Шунингдек, “Археология ва этнология” фани ҳақидаги билимларни қарор топшириш мавжуд илмий адбиётлар ва замонавий назариялар ҳамда олиб борилаётган тадқиқот ишларини ўрганиш, фан бўйича тўпланган илғор тажрибалар, кадрлар буюртмачиларининг фикр, талаб ва таклифлари каби масалаларни ўз ичига қамраб олади.

II. Ўқув фанининг мақсад ва вазифалари.

Фанни ўқитишдан мақсад—Археология ва этнология фанлари тўғрисида талабаларда ҳолисона илмий дунё қарашни, кўникма ва малака шакллантиришдир.

Фаннинг вазифаси – моддий ва маънавий маданият, ижтимоий-иқтисодий, этно-маданий жараёнлар ва ғоявий қарашлар масалаларини ўргатишдан иборат.

Фан бўйича талабаларнинг билим, кўникма ва малакаларига қўйиладиган талаблар

“Археология ва этнология” ўқув фанини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида бакалавр:

- Археология ва этнология фанининг мақсад ва вазифалари, моддий ва маънавий маданият, хўжалик хусусиятлар, этно-маданий жараёнлар, ғоявий қарашлар масалалари ва уларнинг тараққиёт босқичлари, улардан илмий мақсадларда фойдаланишни *билиши* керак;
- Талаба тарихий маълумотларни илмийлик, тарихийлик, холислик асосида ўрганиш. Музей ашёлари ва интернет маълумотларни,

археологик ва этнологик манбаларни мустақил тадқиқ қилиш, ўрганиш *кўникмаларига эга бўлиши* керак;

- Музей экспонатлари, археологик ва этнологик манбалар тавсифлари, илмий тадқиқот институтлари фондлари материалларидан фойдаланиш *малакаларига эга бўлиши* керак.

Фаннинг ўқув режадаги бошқа фанлар билан ўзаро боғлиқлиги

“Археология ва этнология” фани умумқасбий фан ҳисобланиб, 1,2 семестрларда ўқитилади. Дастурни амалга ошириш, ўқув режасида режалаштирилган Ибтидоий жамият тарихи, Ўзбекистон ва Жаҳон тарихи фанларининг қадимги даврларидан *етарли билим ва кўникмаларга эга бўлиши* керак.

Фаннинг илм-фан ва ишлаб чиқаришдаги ўрни

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлда “Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги қароридан Ўзбек халқи ва унинг давлатчилик тарихини холисона ўрганишнинг илмий асосларини шакллантириш, тадқиқотларни замонавий талаблар даражасига кўтариш, қадимги даврнинг ҳаққоний тархини тарихий манбалар асосида ўрганиш вазифаси белгиланган.

Фанни ўқитишда замонавий ахборот ва педагогик технологиялар

Талабаларнинг “Археология ва этнология” фанини ўзлаштиришлари учун ўқитишнинг илғор усулларидан фойдаланиш, янги ахборот-педагогик технологияларни тадбиқ қилиш муҳим аҳамиятга эгадир. Фанни ўзлаштиришда джарслик, ўқув ва услубий кўлланмалар, маъруза матнлари, тарқатма материаллар, электрон материаллар, виртуал стендлар, жадваллардан фойдаланилади.

Дастурда берилган мавзулар маъруза, семинар шаклида олиб борилади. Шунингдек, фаннинг долзарб масалалари мустақил иш сифатида талабаларга ўзлаштириш учун берилади. Фан замонавий педагогик технологиянинг “Бумеранг”, “кластер” сингари услублари орқали дарслар олиб борилади.

Этнологияга кириш ва тарихи.

Этнология фани предмети. Фандаги махсус атамалар. Этносларнинг тузилиши. Моддий ва маънавий маданият. Этносларнинг тарихий турлари. Этногенез ва этник тарих муаммолари. Этник жараёнлар ва унинг турлари.

Этнологиянинг мустақил фан сифатида XIX аср ўрталарида шаклланиши. Унинг вужудга келиши жамиятдаги ижтимоий-тарихий вазият эҳтиёжларига асосланиши ҳақида. Этнологиянинг эволюцион йўналиши, Л.Г.Морган., Эд. Тайлор., Н.Н. Миклухо Маклай. Диффузионизм мактаби: Гребнер ва бошқалар. Функционал йўналиш. Р.Малиновский, А.Р.Радклиф-Браун ва ҳоказолар. Этнологияга оид манбалар ва фаннинг тадқиқот услублари. Манбаларнинг турлари. Этнологик тадқиқотлар. Анъанавий дала экспедициялари. Савол-жавоб варақалари орқали этносоциологик тадқиқотлар ўтказиш усуллари.

Дунё халқлари классификацияси

Географик классификация. Тарихий-этнологик вилоятлар. Дунё халқларининг антропологик таркиби. «Ирқлар», «ирқий типлар». Йирик ирқлар ва уларнинг хусусиятлари. Кичик ирқлар.

Тил классификацияси. Морфологик ва гнесологик. Тил оилаларининг генетик алоқалари. Этнос ва тил муносабатлари. Мустақил тиллар ҳақида.

Дин этнос маданиятининг муҳим омили сифатида. Дунё динлари: ислом, христианлик, буддизм. Давлат динлари. Уруғ-қабилачиликка оид диний тасаввурлар. Хўжалик маданий типлар. Хўжалик-маданий типларнинг (ХМТ) асосий белгилари. Ўзлаштириш ва ишлаб чиқариш хўжалик-маданий типлари.

Дунё халқларининг этнологик тавсифи. Австралия ва Океания халқлари

Австралия ва Океания аҳолисининг этногенези ва этник тарихи асосий босқичлари. Австралия ва Таеманияликларнинг келиб чиқиши. Полинезияликларнинг шаклланишига оид ғоялар. В.Гумбольд, Те Ранги Хироалар ғояси. Тур Хаердалнинг полинезияликларни Америка аҳолиси билан алоқадор эканлиги ҳақидаги ғояси. Европаликларнинг Австралия ва Океанияга кириши. Янги Гвинея папуаслари. Лингвистик ва антропологик хусусиятлари. Меланезия халқлари. Хўжалиги, моддий ва маданиятларидаги ўзига хосликлар.

Полинезия халқлари. Ирқий хусусиятлари, тиллари. Аҳолининг анъанавий хўжаликлари. Моддий маданиятлари. Диний тасаввурлар. Микронезия халқлари этнологияси. Ижтимоий тузумлари. Анъанавий динлари.

Осиё халқлари аҳолиси

Осиё қитъаси халқларига оид умумий маълумотлар. Ғарбий (Олд), Жанубий ва Жанубий – Шарқий, Марказий ва Шарқий Осиё халқларининг этногенези ва этник тарихи. Замонавий аҳолисининг этник таркиби. Лингвистик ва антропологик классификациясидаги хусусиятлар. Олд Осиё деҳқончилик ва чорвачилик ватани сифатида. Хўжалик тараққиёти. Асосий хўжалик маданий типлари. Аҳолининг уй-жойлари, кийим-кечаклари, таомлари.

Осиё халқларининг маънавий маданиятлари. Халқ оғзаки ижоди. Аҳолининг оилавий турмуши ва ижтимоий, диний муносабатлари.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари

Ўрта Осиё халқларининг этногенези ва этник тарихи. Ирқий ҳамда тиллардаги умумийлик ва ўзига хосликлар. Аҳолининг анъанавий хўжаликлари. Хўжалик маданий типлар ва этник чегаралар номутоносиблиги. Деҳқончиликнинг вужудга келиши, тараққиёти. Моддий маданияти. Уй-жойларнинг аҳоли хўжалиги билан боғлиқлиги. Анъанавий кийимлари. Ҳунармандчилик. Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг таомларидаги хусусиятлари. Ижтимоий ташкилотлари. Маҳаллачилик

анъаналари. Халқ оғзаки ижоди. «Алпомиш», «Манас», «Кер-Огли». Ислом ва унинг аҳоли маънавий маданиятига таъсири.

Африка халқлари

Африканинг географик ҳолати. Қитъанинг антропогенез худуд эканлиги ҳақида. Ирқий классификация. Катта ирқлар. Кичик ирқий типлар. Бушмен . Пигмей, Койсан, Хабашлар, Мальгашлар.

Лингвистик классификация. Асосий тил оилалари. Африка аҳолисининг замонавий ҳолати. Ал Фарғоний, Муҳаммад Хоразмийлар асарларида Африка халқларига оид маълумотлар. Этник тарихи. Палеолитга оид топилмалар. Неолит. Ишлаб чиқариш хўжалигининг шаклланиши ва кейинги тараққиёти. Дастлабки давлатлар, Гана, Мали, Сонгаи, Аксум ва бошқалар.

Африканинг овчи ва теримчи қабилалари. Готтентот, бушменлар, пигмейлар. Қитъанинг чорвачилик аҳолиси. Номадизм. Деҳқончилик. Мотиға ва омоч деҳқончилиги. Африкаликларнинг уй-жойлари, уларга хўжалик фаолиятининг таъсири. Идишлар, таомлар. Аҳолининг анъанавий кийимлари.

Ижтимоий ҳаёт. Фарзанд туғилиши, исм қўйиш билан боғлиқ удумлар. Тўй ва тўй маросимлари. Халқ оғзаки ижоди. Татиуровка

Диний тасаввурлар. Фетишизм, Анимизм, Тотемизм. Дунё динларининг тарқалиши. Христианлик, Ислом динлари. Жайнизм.

Америка халқлари

Этник тарихи. Ирқий хусусиятлари. Шимолий Америка халқлари. Европаликлар истилоси, туб аҳолисининг лингвистик классификацияси. Америка аҳолисининг хўжалик маданий типлари. Арктика овчилари ва балиқчилари. Глинкитлар, ирокез ва алгонкинлар хўжалиги. Ҳиндуларнинг моддий маданиятлари. Дин ва диний тасаввурлар. Американинг замонавий аҳолиси. Марказий ва Жанубий Америка халқлари. Тиллари. Хўжалик - маданий типлар. Деҳқончилик, овчилик. Илм-фан. Динлари. Қишлоқ жамоалари-айльялар.

Европа халқлари

Этимологик маъноси. Европа халқларининг этник тарихи ва шаклланиши. Тил классификацияси. Ҳинд-Европа, Олтой, Урал тил оилалари. Антропологик таркиби. Кичик ирқлар.

Европа аҳолисининг хўжалиги ва моддий маданияти. Уй-жойларидаги ўзига хослик. Анъанавий кийимлари. Ижтимоий турмуши ва маънавий маданиятлари. Халқ оғзаки ижоди. Достонлар. Эртақлар.

1-жадвал**“АРХЕОЛОГИЯ ВА ЭТНОЛОГИЯ АСОСЛАРИ (ЭТНОЛОГИЯ)” ФАНИ
БЎЙИЧА МАЪРУЗА МАШҒУЛОТЛАРИГА АЖРАТИЛГАН СОАТЛАР
ТАҚСИМОТИ**

№	Мавзулар номи	соат
1	Этнология кириш ва тарихи	2
2	Дунё халқлари классификацияси	2
3	Дунё халқларининг этнологик тавсифи. Австралия ва Океания халқлари	4
4	Осиё халқлари аҳолиси	6
5	Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари	4
6	Африка халқлари	4
7	Америка халқлари	2
8	Европа халқлари	4
	Жами:	26

Семинар машғулотларини ташкил этиш бўйича кўрсатма ва тавсиялар

Семинар машғулотларида талабалар Археология ва этнология фанидан маъруза дарсларида олган назарий билимларини мустахлаш билан бирга, семинарлар мавзулари бўйича тайёргарлик кўриш жараёнида қўшимча адабиётлар ва тарихий манбалар билан танишиш орқали қўшимча билим оладилар. Натижада уларнинг билим доиралари илмий жиҳатдан асосланган ҳолда кенгайди.

2-жадвал**“АРХЕОЛОГИЯ ВА ЭТНОЛОГИЯ АСОСЛАРИ (ЭТНОЛОГИЯ)” ФАНИ
БЎЙИЧА СЕМИНАР МАШҒУЛОТЛАРИГА АЖРАТИЛГАН СОАТЛАР
ТАҚСИМОТИ**

№	Мавзулар номи	соат
1	Этнологияга оид махсус атамалар ва фаннинг тадқиқот услублари	2
2	Классификация ва унинг турлари	2
3	Австралия халқлари	2
4	Океания халқлари	2
5	Ғарбий ва Жанубий Осиё халқлари	2
6	Жанубий-Шарқий ва Шарқий Осиё халқлари	2
7	Шимолий Осиё халқлари	2
8	Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари	2

9	Шимолий Африка халқлари	2
10	Ғарбий ва Марказий Африка халқлари	2
11	Шарқий ва Жанубий Африка халқлари	2
12	Шимолий, Марказий ва Жанубий Америка халқлари	2
13	Европа халқлари	2
14	Европа қисмидаги Шарқий слаян халқлари	2
	Жами:	28

Семинар машғулотларини ташкил этиш бўйича кафедра профессор-ўқитувчилари томонидан кўрсатма ва тавсиялар ишлаб чиқилади. Унда талабалар асосий маъруза мавзулари бўйича олган билим ва кўникмаларини янада бойитадилар. Шунингдек, дарслик ва ўқув қўлланмалар асосида талабалар билимларини мустаҳкамлашга эришиш, тарқатма материаллардан фойдаланиш, илмий мақолалар ва тезисларни чоп этиш орқали талабалар билимини ошириш, мавзулар бўйича кўргазмали қурооллар тайёрлаш ва бошқалар тавсия этилади.

Мустақил таълимни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

«Археология ва этнология» фанини ўрганувчи талабалар аудиторияда олган назарий билимларини мустаҳкамлаш ва илмий тадқиқотдаги амалий масалаларни ечишда кўникма ҳосил қилиш учун мустақил таълим тизимига асосланиб, кафедра ўқитувчилари раҳбарлигида, мустақил иш бажаради. Унда талабалар кўшимча илмий адабиётлари ва интернет сайтлари маълумотларидан фойдаланиб, реферат ва илмий доклад тайёрлайди, амалий машғулот мавзусига доир уй вазифаларини бажаради, кўргазмали қурол ва слайд тайёрлайди.

Талаба мустақил ишни тайёрлашда фаннинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиш тавсия этилади:

- дарслик ва ўқув қўлланмалари бўйича фан боблари ва мавзуларни ўрганиш;
- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;
- махсус адабиётлар бўйича фанлар бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- талабаларнинг ўқув-илмий-тадқиқот ишларини бажариши билан боғлиқ бўлган фанлар бўлимлари ва мавзуларини чуқур ўрганиш;
- фаол ва муаммоли ўқитиш услубларидан фойдаланадиган ўқув машғулотлари.

Тавсия этиладиган мустақил иш мавзулари:

1. Этнология фани тарихи.
2. Олд Осиё халқлари хўжалиги ва маданияти.
3. Марказий Африка халқлари маънавий маданияти.
4. Шимолий Америка халқлари моддий маданияти.
5. Кавказ халқлари хўжалиги ва маданияти.

ARXEOLOGIYA VA ETNOLOGIYA

ASOSLARI FANIDAN MUSTAQIL BILIM OLISH MAVZULARI (38 SOAT)

- 1- Mavzu: Etnologiya fani tarixi.
- 2-Mavzu: Old Osiyo xalqlari xo`jaligi va madaniyati.
- 3- Mavzu: Markaziy Afrika xalqlari ma`naviy madaniyati.
- 4-Mavzu : SHimoliy Amerika xalqlari moddiy madaniyati.
- 5-Mavzu: Kavkaz xalqlari xo`jaligi va madaniyati.

MUSTAQIL ISH MAVZULARI REJASI

1- Mavzu: etnologiya fani tarixi. (8 soat)

Reja:

- 1.Etnologiyaning fan sifatida shakllanishi.
- 2.Evropa mamlakatlarida etnologiya maktablarining shakllanishi.
3. AQSHda etnologiya fani taraqqiyoti.
- 4.Rossiya etnologiya maktabining shakllanishi.
- 5.O`zbekiston hududidagi dastlabki etnografik tadqiqotlar.
- 6.CHor Rossiyasi mustamlakasi va sovet davrida olib birolgan tadqiqotlar.
- 7.Mustaqillik yillarida etnologiya fani.

2-Mavzu: Old Osiyo xalqlari xo`jaligi va madaniyati.(8 soat)

1. Reja:

- 1.Osiyo xalqlari va elatlari.
- 2.Old Osiyo yoki G`arbiy Osiyo xalqlari.
- 3.Old Osiyo mamlakatlari agrar xo`jaligi.
4. Old Osiyoning ananaviy xo`jalik xillari.
- 5.Old Osiyo xalqlari moddiy va ma`naviy madaniyati.

3- Mavzu: Markaziy Afrika xalqlari ma`naviy madaniyati.

(8 soat)

Reja:

- 1.Afrikaning etnik ta`rifi.
- 2.G`arbiy va markaziy Afrika xalqlari haqida ma`lumot.
- 3.Markaziy Afrika xalqlari turmush tarzi va uning o`ziga xos xususiyatlari.
- 4.Markaziy Afrika xalqlari diniy e`tiqotlari.
- 5.Maxfiy ittifoqlar va marosimlar.

4-Mavzu : SHimoliy Amerika xalqlari moddiy madaniyati. (8 soat)

Reja:

- 1.Amerika xalqlari va elatlari.
- 2.SHimoliy Amerikaning tub aholisi.
- 3.Arktika ovchilari va baliqchilari.
- 4.O`rman ovchilari. Kaliforniya hindulari.
- 5.SHarqiu va Janubi SHarqiy rayonlarda dehqonchilik va o`rmon ovchi qabilalari.

5-Mavzu: Kavkaz xalqlari xo`jaligi va madaniyati.(6 soat)

Reja:

1. Kavkaz xalqlari etnok tarkibi.
2. Kavkazdagi ananaviy xo`jalik tarmoqlari.
3. Kavkaz xalqlari moddiy madaniyati.
4. Kavkaz xalqlari ma`naviy madaniyati.

МУСТАҚИЛ ИШ БАЖАРИШ БЎЙИЧА УСЛУБИЙ КЎРСАТМА ВА БАҲОЛАШ МЕЗОНИ

1. Умумий қоидалар

- 1.1. Низом талабаларнинг мустақил ишларнинг ташкил қилиш, бошқариш ва баҳолаш тартибини белгилайди;
- 1.2. Бу хужжат Ўзбекистон Олий таълим стандартлари талаблари тегишли раҳбар органлар ҳамда ректоратнинг кадрлар тайёрлаш сифатини оширишга қаратилган хужжатларига таянади.
- 1.3. Талабанинг мустақил иши кафедра фанлари бўйича намунавий ўқув дастурларида белгиланган мавзулар доирасида ташкил этилади.
- 1.4. Мустақил иш учун зарур ахборот ресурсларнинг этарли даражасини таъминлаш университетнинг асосий вазифалари қаторида турмоғи лозим (зарур нашрлар, манба фондлари билан алоқалар, электрон ахборот воситалари)
- 1.5. Мустақил ишни услубий жиҳатдан таъминлаш ва бошқариш кафедра профессор-ўқитувчилари фаолиятининг муҳим қисмини ташкил этмоғи лозим.

– **2.Талаба мустақил ишининг мақсад ва вазифалари.**

2.1.Талаба мустақил ишининг асосий мақсади ўқув дастуридаги муайян масалаларни аудиториядан ташқари мустақил равишда бажариб учун зарур бўлган билим ва кўникмалар доирасини кенгайтириш ва ривожлантиришдир.

2.2. Талаба мустақил ишининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

– янги билимларни мустақил тарзда пухта ўзлаштириш кўникмаларига эга бўлиш;

– керакли маълумотларни йиғиш, тасниф ва таҳлил қилиш, улар билан самарали иш усуллари ва воситаларини аниқлаш;

– ахборот билан ишлаш технологиясини ўрганиш;

– анъанавий ва электрон ўқув адабиётлари ва маълумотлар мажмуидан керакли маълумотларни ажратиш, улар билан ижодий ишлаш кўникмаси ва малакасини ҳосил ;

– Интернет тармоғидан мақсадли фойдаланиш, берилган топшириқнинг растионал эчимини белгилаш;

– Иш натижаларини матнини ва электрон нушасини тайёрлаш ва муҳокамага қўйишга ўргатиш;

– Мустақил иш натижалари мутахассислар жамоасида ҳимоя қилиш тартиби ва маданиятига ўргатиш.

– **3.Талаба мустақил ишининг ташкилий шакллари.**

3.1. Талаба мустақил ишини ташкилий этишда кафедра фанларининг хусусиятларини, шунингдек, ҳар бир талабанинг академик ўзлаштириш даражаси ва қобилиятини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланилади:

– айрим назарий мавзулари ўқув ва қўшимча адабиётлар ёрдамида мустақил ўзлаштириш;

– мустақил иш мавзуси ва унинг қисмлари бўйича рефератлар тайёрлаш;

– мустақил ишнинг яхлит матнини тайёрлашда илмий асосланганликни, амалий аҳамиятини кўрсатишга ўргатиш;

– малакавий битирув иши ва магистрлик диссертациясини тайёрлаш;

– назарий билимларни амалиётда қўллаш, муаммоли масалалар эчимини топиш;

– талаба мустақил ишини ташкил этишда ижодий шакллар топиш ва фойдаланиш мумкин.

3.2. Талаба мустақил иши учун кафедрада ишнинг ташкилий шакллари, топшириқлар вариантлари, зарурий методик қўлланма, кўрсатма ва тавсиялар ишлаб чиқилади ва факултет кенгашида тасдиқланади.

4. Талаба мустақил ишнинг ахборот таъминоти.

4.1. Талаба учун муайян фан бўйича мустақил иш топшириқлари дастури мазмунидан келиб чиқиб, кафедра профессори (ёки этакчи достенти) томонидан ўқув машғулотларини бевосита олиб борувчи ўқитувчи билан биргаликда белгилари тузилади, ҳамда кафедра мудирини томонидан тасдиқланади.

4.2. Мустақил ишни бажариш учун талаба ахборот манбаи сифатида дарслик ва ўқув қўлланмалар, методик қўлланма ва кўрсатмалар, маълумотлар ёъналишини белгиловчи илмий ва оммавий даврий нашрлар, Интернет тармоғидаги тегишли маълумотлар, берилган мавзу бўйича аввал бажарилган ишлар банки ва бошқалар хизмат қилади.

4.3. Кафедра мудирини ва талабалар мустақил ишларнинг бажариш учун зарурий ахборот манба ва воситалари таъминланишни назорат қилади. Талабаларга турли кутубхоналар, музейлар, тармоқ муассасалари ва корхоналаридан мустақил иш учун зарурий маълумотлар тўплаш юзасидан сўровнома хатларини расмийлаштириб беришни маъмуриятдан сўрайди.

4.4. Кафедра университет раҳбариятидан талабалар мустақил ишларни ўз вақтида бажариш учун компютер техникаси ва Интернет тармоғидан самарали фойдаланиш шарт-шароитларини яратиб беришни талаб қилади.

6.Фан ўйича талабалар билимини баҳолаш ва назорат қилиш меъзонлари

Баҳолаш усуллари	Экспресс тестлар, ёзма ишлар, оғзаки сўров, презентациялар		
Баҳолаш мезонлари	<p align="center">86-100 балл «аъло»</p> <ul style="list-style-type: none"> - фанга оид назарий ва услубий тушунчаларни тўла ўзлаштира олиш; - фанга оид кўрсаткичларни тарихий жиҳатдан таҳлил қилишида ижодий фикрлай олиш; -ўрганилаётган жараёнлар ҳақида мустақил мушоҳада юритиш; - Тарих ўқитиш методикаси ва таълим технологияларига оид таҳлил натижаларини тўғри акс эттира олиш; - ўрганилаётган жараёнга таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва уларга тўла баҳо бериш; - таҳлил натижалари асосида вазиятга тўғри ва ҳолисона баҳо бериш; -ўрганилаётган тарихий ҳодиса ва жараён тўғрисида тасаввурга эга бўлиш; -ўрганилаётган жараёнларни аналитик жадваллар орқали таҳлил этиш ва тегишли қарор қабул қилиш. <p align="center">71-85 балл « яхши»</p> <ul style="list-style-type: none"> - Ўрганилаётган жараёнлар ҳақида мустақил мушоҳада юритиш; - таҳлил натижаларини тўғри акс эттира олиш; - ўрганилаётган тарихий жараён тўғрисида тасаввурга эга бўлиш; - ўрганилаётган жараёнга таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва уларга тўла баҳо бериш; - ўрганилаётган жараёнларни жадваллар орқали таҳлил этиш. <p align="center">0-54 балл « қониқарсиз»</p> <ul style="list-style-type: none"> - ўтилган фанни назарий ва услубий асосларини билмаслик; - тарихий ҳодиса ва жараёнларни таҳлил этиш бўйича тасаввурга эга эмаслик; - ўрганилаётган жараёнларга тарихий усулларни қўллай олмаслик. 		
	Рейтинг баҳолаш турлари	Макс.балл	Ўтказиш вақти

	Жорий назорат	50	Семестр давомида
	<i>Маъруза машгулотларда фаоллиги, мунтазам равишида конспект юритиши учун</i>	10	
	<i>Мустақил таълим топшириқларининг ўз вақтида ва сифатли бажарилиши</i>	10	
	<i>Семинар машгулотларда фаоллиги, саволларга тўғри жавоб берганлиги, семинар топшириқларини бажарганлиги</i>	30	
	Оралиқ назорат	20	
	<i>Оралиқ назорат ёзма иш</i>	20	17-ҳафта
	<i>Яқуний назорат</i>	30	20- ҳафта
	<i>Ёзма иш. Яқуний назорат шакли факултет кенгаши билан келишиб, ректор буйруғи билан тасдиқланади.</i>	30	
	Жами	100	

6. Асосий ва қўшимча ўқув адабиётлари ҳамда ахборот манбаалари

Асосий адабиётлар

№	Муаллиф	Адабиёт номи	Нашр йили	Адабиётнинг АРМ даги шифри	Адабиётнинг АРМ даги интернет рақами
1.	<i>Жабборов И. М.</i>	<i>Жаҳон халқлари этнологияси асослари</i>	<i>Т. Ўқитувчи 2008.</i>		
2.	<i>Жабборов И. М.</i>	<i>Жаҳон халқлари этнографияси</i>	<i>Т. Ўқитувчи 1987.</i>		

3	Жабборов И. М.	Ўзбек халқи этнографияси	Т.«Ўқитувчи» 1994.		
4	Под.ред.Г.Е.Марков а и В.В.Пименова	Этнология.	Учебник. М.1994.		
5	Под.ред. Ю.В. Бромля и Г.Е.Маркова	Этнография	Учебник. М.1982.		

Қўшимча адабиётлар

1. Каримов И. А. – Ўзбекистон. Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., “Ўзбекистон”, 1996. Т. 1.
2. Каримов И. А. – Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, тараққиёт шартлари ва кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”. 1997.
3. Каримов И. А.- Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., “Шарқ”, 1998.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисодий, сиёсат, мафкура. Т., “Ўзбекистон”, 1996, 1 – том.
5. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т., “Ўзбекистон”, 1996, 3 – том.
6. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т., “Ўзбекистон”, 1997, 7 – том.
7. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т., “Ўзбекистон”, 1998.
8. Каримов И.А. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. Т., “Ўзбекистон”, 1999.
9. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т., “Ўзбекистон”, 2000.
10. Ш.Мирзиёев эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент –“Ўзбекистон” -2016.56 Б.
11. Ш.Мирзиёев Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. Тошкент –“Ўзбекистон” -2016.488 Б.
12. Ш.Мирзиёев Қонун устуворлиги ва инсон манфаатлари таъминлаш-юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Тошкент –“Ўзбекистон” -2016.488 Б.
13. Ш.Мирзиёев Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик-ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Тошкент –“Ўзбекистон” -2017.104 Б.
14. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешик устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947 сонли Фармони.
15. Леви-Стросс К. Структурная антропология. М.1983.
16. Чебоксаров Н.Н. Чебоксарова Н.А. Народы рассы, культуры. М.1984.
17. Морган Л.Г. Лига ходенасауни или ирокезов М.1983.
18. Аверкиева Ю.П. Индейцы Северной Америки. М.1974.
19. Фрээр Д. Золотая ветвь М. 1989.
20. Аверкиева Ю.П. Индейцы Северной Америки. М.1974
21. Токарев С.А. Основы этнографии. М. 1986.
22. Народы Африки. Под.ред.Э.Г. Львовой М. 1986.
23. Народы Средней Азии и Казахстана. Под.ред. С.П. Толстова. М.1962-1963.
24. Древние обряды и культы народов Средней Азии. Отв. Ред. В.Н.Басилов. М. Наука. 1986.

Электрон манбалар

25. www.history.ru
26. www.natura.com
27. www.archaology.ru
28. www.archaology.com

**«АРХЕОЛОГИЯ ВА ЭТНОЛОГИЯ АСОСЛАРИ
(ЭТНОЛОГИЯ)»**

фанидан

МАЪРУЗА МАТНИ

Тузувчи: БухДУ Тарих кафедраси доценти, тарих фанлари
номзоди М.Б.Қурбонова

Тақризчи: ЎзФА Тарих институти, тарих фанлари доктори,
профессор А.А.Аширов

1-МАВЗУ: ЭТНОЛОГИЯГА КИРИШ ВА ТАРИХИ

РЕЖА:

1. **Фаннинг мақсад ва вазифалари**
2. **Этнология фанининг манбалари ва тарихи**
3. **Этнологияга оид атамалар ва унинг ўзига хос хусусиятлари**
4. **Фаннинг тадқиқот услублари**
5. **Ҳозирги даврда этнология фани олдида турган муаммолар ва уларни ҳал қилиш йўллари**

Таянч атамалар:

Этник хусусият, этнологик билимлар, Бобил аралаш-қуралашуви, этник жараянлар, миллатлараро муносабатлар, этносоциология, этнопсихология, этнолинг-вистика, этнодемография, моддий ва маънавий маданият, этниклик, этнослараро, этноним, элат, этник қадрият, менталитет.Этноним, халқ, этногенез, автохтон, абориген, миграция, экзогамия, фратрия, ортокузен, кросс-кузен, полигамий, полиандрия, левират, сорорат, матриархат, Кувада, патриархат, аванкулат, тотемизм, магия, шаманизм, анимизм, висуал, кино-фото, идеоаппаратлар, магнитофон, дала ишлари, музей экспонатлари, қиёсий усул, этник география ва демография, этноботаника, этнозоология, комплекс муаммолар, тарихий-этнографик атлас.

Адабиётлар:

- 1- Каримов И. А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида. Т., 1997.
- 2- Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., 1997.
- 3- Каримов И. А. Баркамол авлод орзуси. Т., 1998.
- 4- Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т., 1996.
- 5- Жабборов И. М. Жаҳон халқлари этнографияси. Т., 1985.
- 6- Исо Жабборов. Жаҳон халқлари этнологияси. Т., 2005.
- 7- Жабборов И. М. Жаҳон халқлари этнологияси. Т., 2008.
- 8- Турсунов С. Н. ва бошқалар. Этнологиядан ўқув-методик қўлланма. Т., 1999.
- 9- Бўриев О, Исмоилов Н. этнография бўйича ўқув-услубий қўлланма. Қарши, 1996.
- 10- Аширов А., Атаджанов Ш. Этнология (ўқув қўлланма). Т., 2007.
- 11- Введение в этнографию. Санкт-Петербург, 1991.
- 12- Лурье С. В. Историческая этнология. М., 1997.
- 13- Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г. Этнография. Учебник для высших учебных заведений. – М., 2000.

Ҳар бир фан дастлаб факт ва рақамларни тўплайди, кейин уларнинг моҳиятини тушуниб олиб, назарий хулосалар чиқаради. Этнографик билимларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, уларнинг пайдо бўлиши, зарур

маълумотлар тўпланиши, фактлар англаб олиниши бир вақтда содир бўлади. Масалан, айрим қўшни қабила, халқ ва элатларнинг маиший турмуши, маданияти, урф-одатлари, этник хусусиятларини ўрганиш, уларни аниқ тушуниш амалий эҳтиёжларни қондириш тақозоси билан вужудга келган. Энг қадимги шарқ мамлакатларида узоқ-яқин қўшнилар билан самарали савдо-сотик муносабатларни ўрнатиш, шунингдек, уларга қарши муваффақиятли урушлар олиб бориш учун ҳам, биринчи навбатда этнологик билимларга эга бўлиш зарур эди. Шарқ мустабидлари, айниқса, Қадимги Бобил, Оссурия ва эрон ҳукмдорлари ўзларини улуғлаш мақсадида тошга биттирган зафарномаларда босиб олинган ва бўйсундирилган турли элат ва халқлар тилга олинади. Қадимги Греция ва Рим муаллифларининг асарларида қўшни қабилалар ва элатларнинг этник тузилиши, турмуши ва маданияти тўғрисида умумий маълумотлар билан бир қаторда баъзи назарий тушунчалар ва фикрлар ҳам келтирилади.

Одатда этнология (этнография) мустақил фан сифатида XIX аср ўрталарида ташкил топган, деб ҳисоблайдилар. Мазкур атама ўша даврдан бошлаб анча мунтазам равишда ишлатила бошланди, дастлабки этнографик илмий жамиятлар, махсус асарлар ва тўпламлар пайдо бўлди. Янги фаннинг ташкил топишида, шубҳасиз, ўша даврда табиий фанларнинг гуркираб ўсиши, айниқса, фанда эволюция ғоянинг ғалабаси катта аҳамиятга эга бўлди. Бу ғоя туфайли тартибсиз билимлар, барча хом, тарқоқ маълумотлар муайян тартибга солинди ва инсоният тарихининг ибтидоий даврдан то юксак маданий даражага кўтарилишини поғонама-поғона аниқлаб олиш имконияти туғилди.

Албатта, «Одам тўғрисидаги фан»нинг тез суръатлар билан ривожланиши ва этнология фанининг мустақил илм соҳаси бўлиб қолиши негизида асрлар давомида тўпланиб келган этнологик билимлар, жаҳон халқлари тўғрисидаги турли маълумотлар, ҳар хил тушунча ва назариялар ётади. Буларнинг тарихини қисман бўлса ҳам билиб олишнинг ўзи муҳим аҳамият касб этади.

Ёзув кашф этилган дастлабки даврдан бошлаб ўқишни ҳамда узоқ халқ ва элатлар тўғрисидаги маълумотларни қадимги Миср, Месопатамия ва эронда яхши билганлар, қўшни элатлар тўғрисида фақат ёзма манбалардагина эмас, балки халқ оғзаки ижодида ҳам тўқилган турли ривоятлар, ҳикоялар ва афсоналардан билиб олганлар. Мил. авв. XX асрларда Мисрда яратилган «Синухета саргузаштлари», кейинроқ тош ва қабрларга битилган зафарномалар, Телл-Амарнада топилган архив хужжатлари, қадимги Шумер ва Оссурия обидаларидаги ёзувлар, эрон-аҳамоний подшолари биттирган жанговар солномалар теварак-атрофдаги мамлакатлар аҳолиси тўғрисида нодир маълумотларни бизгача етказганлар.

Яҳудий ва насронийларнинг қадимий муқаддас китобларидан Таврот (Библия)да тилга олинган турли элат ва қабилаларнинг номлари Яқин Шарқда яшовчи халқларнинг генеалогияси билан боғлиқ эканлигини қадимги замон муаллифлари ҳам алоҳида қайд қилган эди. Маълумки, Таврот мил авв. XIII-V асрлар оралиғида турли жанрдаги ҳар хил адабий асарлар

Йиғиндисидан ташкил топган ва тахминан В асрларда тўплам шаклида ёзилган диний қоидалар китобидир. Айниқса, узнинг «Подшолар китоби» ва «Пайғамбарлар» номли тарихий қисмларида яхудийлар олиб борган урушлар тўғрисидаги ривоятларда жуда бой этнологик маълумотлар жамланган. Ҳатто Нух пайғамбарнинг уч ўғли - Сом, Хом, Иафетдан тарқаган авлодларнинг номлари «Жаҳон халқлари шажараси»ни ташкил қилади, деган «назария» асосида дунёдаги тилларнинг классификацияси тузилган. Тавротда тилга олинган маълумотлар халқлар шажараси бўлмай, балки қадимги кўчманчи халқларнинг ўтроқ ҳолатга ўтиш давридаги турмуш тарзи ва маданий ҳаётининг турли шакллари ифодаловчи ривоятлардан бири, дейиш нуимкин. Шуниси муҳимки, Нух авлодларининг номлари кўпинча қадимги бадавий ва кўшни кўчманчи қабилалар номларига ўхшайди. Чунки яхудийлар дастлаб кўчманчи бадавийларнинг айрим қабиласи сифатида пайдо бўлган.

Демак, Тавротда инсоният генеалогияси биринчи марта тартибланган. Ундаги маълумотларга кўра, инсониятнинг ягона оиладан келиб чиқиши, қариндош-генеалогик муносабатлари билан бевосита боғлиқ эканлигини тасдиқловчи ривоятлар моногенетик назарияни юзага келтирган. Аммо инсоният уруғининг бирлиги тўғрисидаги мазкур ғоя диний тусда берилган бўлиб, оламни ва барча кишиларни ўзаро боғлиқ муайян шароитда, муайян ҳудудда бирга яратган якка-ягона худодир, деган афсонага таянади. Тавротнинг 2-бобидаги кейинги афсонавий ривоят бир оиладан чиққан халқларнинг ҳар хил тилда сўзлашишини изоҳлашга интилади.

Афсонада дунёда дастлаб ягона тил, ягона шева бўлган, деб ҳикоя қилинади. Шарқдан келган кишилар Бобил юртидаги Сеннаар текислигида жойлашганлар, улар лойдан ясалган ғиштни пишириб, шаҳар қурганлар, самога етадиган минора тиклай бошлаганлар. Осмондан ерга тушиб, шаҳарни томоша қилган худо ягона тилда бирлашган халқ нималар қилишга қодир эканлигини кўриб, бу кишилар самога - худо даргоҳига ҳам чиқиши мумкин деб, уларнинг беадаблигидан дарғазаб бўлган. Худонинг фармойиши билан барча халқлар, элатлар ва тиллар аралаштирилиб, бутун дунёга сочиб юборилган.

Этнологик характерга эга бўлган бу афсона кейинчалик насроний ва ислом мафкурасига ўтибгина қолмай, сўнгги даврларгача бутун Европа тарихшунослик фанига ҳам таъсир қилиб келган. Тавротдаги халқлар генеалогияси турли назариялар, мулоҳаза ва тортишувларга сабаб бўлган. Адабиётда «Бобил аралаш-қуралашуви» номи билан маълум бўлган бу афсона мантиқий жиҳатдан Таврот «моногенетик» назариясининг узвий давоми бўлиб, тарихда энг биринчи оммавий этнографик концепсия ҳисобланади.

Қадимги даврга келиб, этнографик билимлар кенгайиб ва кўпайибгина қолмай, маданиятнинг ўсиши билан умумий ва назарий хулосалар ҳам юзага келади. Қадимги Греция дostonлари «Илиада» ва «Одбссеея»да яқин кўшни элатлар тўғрисида афсонавий маълумотлар келтирилган бўлса, кейинги асрлар давомида амалга ошган грекларнинг «буюк колонизация»си (мил.авв.

VII-V асрлар)дан сўнг теварак-атрофдаги халқлар тўғрисидаги билимлар доираси жуда кенгайди ва бойийди. Хусусан, ана шу даврга мансуб Геродотнинг ноёб этнологик маълумотлар билан тўла машхур 9 жилддан иборат бўлган тарих китоблари тадқиқий характерга эга.

Буюк Искандарнинг Шарққа қилган юришлари натижасида вужудга келган катта империя ғарбдан шарққача кенг ҳудудда яшаган халқларнинг турмуш маданиятини билишдаги янги босқич бўлди. Бу даврда грекларнинг умумий маданий савиясида ҳам шиддатли ўзгаришлар содир бўлиб, фаннинг барча соҳалари гуркираб ўсди. эллинизм даврида грек маданияти Шарқда Ҳиндистон ва Марказий Осиёгача, ғарбда Пиреней ярим ороли ва Британия ороллари гача тарқалиб, маҳаллий халқларнинг маданияти билан аралашиб кетганлиги боис, улар тўғрисида янги маълумотлар тўпланди ва кўплаб асарлар ёзилган. Айрим халқларнинг географик жойлашуви, машғулотлари, сиёсий тузуми, суд ва қурол-аслаҳаси, ҳарбий, никоҳ ва оилавий урф-одатлари каби муҳим маълумотлар милоднинг I асрларида яшаган Страбоннинг «География» номли энциклопедик асарида танқидий тарзда келтирилган.

Афиналик машхур тарихчи Фукидид асарларида, Сократнинг атоқли шогирди Ксенофонтнинг «Анабасис»ида Болқон ярим ороли, Кичик Осиё, Қора денгиз бўйлари ва Фракияда яшаган халқ ва элатлар тўғрисида жуда кўп этнографик маълумотлар акс этган. «Искандарнинг юришлари» номли асарини яратган Арриан ҳам македониялик жаҳонгир босиб олган халқлар тўғрисида батафсил ахборот ёзиб қолдирган.

Қадимги даврнинг буюк мутафаккирлари – Афлотун ва Арасту асарларида афсонавий Атлантида аҳолиси, кўшни халқларнинг урф-одатлари, элатлар руҳияти, расм-удумлари ва давлат тузумига таъсири тўғрисида маълумотлар, назарий мулоҳазалар учрайди. Қадимги элладанинг ажойиб файласуфи материалист Демокрит асарларида жаҳон адабиётида биринчи марта инсоният уруғининг ярим ҳайвоний, ваҳший ҳолатдан ўз меҳнати ва идроки туфайли маданий ҳаёт тарзига ўтиш жараёни тасвирланган. Тиббиёт фанининг отаси, машхур олим ва шифокор Гиппократ этнологик далилларга таяниб халқларнинг урф-одатлари, миллий руҳияти, характери ва тафовути табиий-географик шароит билан боғлиқлиги тўғрисидаги дастлабки илмий мулоҳазаларни илгари сурган.

Жаҳон цивилизациясида беқиёс ўрин тутган қадимги Рим мутафаккирларининг асарларида ҳам муҳим этнологик маълумотлар, қимматбаҳо мулоҳазалар, назарий фикрлар мавжуд. Айниқса, Корнелий Тацит, Лукресий Карлар қадимги германлар ва келтлар, сарматлар ва скифларнинг турмуш тарзи, сиёсий ва ҳарбий тузуми, ижтимоий ва оилавий ҳаёли, машғулотлари, уйлари, кийимлари, ахлоқи ва тарбияси, таоми ва ўйинлари тўғрисида ажойиб маълумотлар ёзиб қолдирганлар. Тацит чириб бораётган Рим давлатининг ахлоқий инқирозига «ёввойи одам» (германлар)нинг кўпол ва қашшоқ, аммо соғлом ва пок турниуш тарзини қарама-қарши қўяди. Муаррих шоир Лукресий Кар «Буюмлар табиати

тўғрисида» номли асарида ҳаётнинг ривожланиши, одамнинг пайдо бўлиши ва унинг маданий ўсиши тўғрисида умумий фикрлар юритади.

Шундай қилиб, қадим замонда юқори маданий савияга эришган Европаликлар бой этнологик билимга эга бўлганлар. Улар ўрта ер денгизи атрофида жойлашган халқлар, Шимолий Африка ва Олд Осиё, қисман узокроқ жойлардаги этнослар тўғрисида аниқ маълумотлар тўплашган, бу халқларнинг маиший турмуши, маданий хусусиятларини ҳаққоний тасаввур қила билганлар. Мазкур маълумотлардан айрим олим ва мутафаккирлар умумий хулосалар чиқариб, баъзи қонуният ва ўхшашликларни кашф қилганлар. Айрим файласуф олимлар халқларнинг келиб чиқиш тафовути, ўхшашлигини кўрсатибгина қолмай, уларнинг сабабини изоҳлашга ҳам интиланлар.

Қадимий маданиятнинг емирилиши, маданий даражали куйи қабилаларнинг ҳужумлари, хўжалик ва маданий ҳаётнинг инқирози милоднинг V-VI асрларида географик ва этнографик билимлар доираси қисқариб кетишига сабаб бўлди. Илк феодализм даврида Европада пайдо бўлган сиёсий тарқоқлик ҳатто ҳукмрон табақалар орасида ҳам билимга қизиқишни, илмга интилишни бирмунча сўндириб юборди. Билимдонлик дунёвий илмларга қарши турган руҳонийлар орасида сақланиб қолган эди. Оқибатда ўрта асрларнинг деярли бутун биринчи ярми этнографик билимларнинг инқирозга учраган даври бўлди. Бу инқирозга насроний дини ҳам «ўз ҳиссасини» қўшди. Насроний маркураси дунёвий воқеликдан воз кечишни тарғиб қилибгина қолмай, аждодлар яратган антик дунё фани, адабиёти ва санъати намуналарини, ибодатхона ва обидаларни «мажусий» деб атаб, вайрон қилди, йўқотиб юборди.

Фақатгина шарқ мамлакатларида, Византия муаллифлари, араб халифалиги таркибидаги ўлкаларда яшаган мутафаккирлар ва сайёҳлар яратган асарларда баъзи маълумотлар сақланиб қолган холос. Прокопий Кесарийский, (Жоллик Жордан, Анна Комина каби машҳур тарихчиларнинг рисолаларида, Титмар, Адам Бременский, Гелмолд каби немис черков ёзувчиларининг солномаларида қўшни қабилалар тўғрисида этнологик лавҳалар учрайди.

IX-XII асрларда араб тилида ижод қилган шарқ муаллифларидан ибн Хурдодбех, Ал-Балхий, Ал-Истаҳрий, ибн Ҳавқал, Масъудий, Ёқут Ҳамавий сингари йирик географ ва сайёҳатчилар, ажойиб файласуф ва мусиқашунос Абу Наср Форобий, машҳур энциклопедист олим Абу Райҳон Беруний (айниқса, унинг «Ҳиндистон» асари) ва буюк табиб ибн Сино, атоқли этнолог, географ ва тарихчи Абу Саъд Абдукарим, ибн Муҳаммад Самъоний асарларида ҳамда номаълум муаллиф яратган «Худуд ул-олам» номли рисолада Шарқ мамлакатларида, жумладан, Марказий Осиёда яшаган аҳоли тўғрисида ноёб этнологик маълумотлар акс этган.

Шунингдек, XI асрда яшаб ижод этган улуғ тилшунос олим Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит турк» («Туркий сўзлар девони») асарида ҳар бир шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг турмуши, этник таркиби ва тил хусусиятлари махсус ўрганилган, жуда кўп туркий қабилаларнинг ижтимоий

тузуми, келиб чиқиши ва ўрнашиши, ҳатто ҳар бир қабилага оид географик мавқелари белгиланиб, ўз даврига мос илмий харита тузилган.

Маълумки, Чингизхон ҳукмронлиги даврида мўғуллар империяси мисли кўрилмаган даражада кенгайиб, Хитой, Шарқий ва Ғарбий Туркистон, Марказий Осиё, эрон ясси тоғлиги, Месопатамия, Кавказorti ва Шарқий Европани ўзига қарам қилиб олади. Мўғуллар босиб олинган халқларни ваҳшийларча талон-тарож қилганлар, кўп шаҳар ва қишлоқларни вайрон қилиб, ёндириб юборганлар, аҳолининг анча қисмини қирганлар ва кул қилиб олиб кетганлар. Оқибатда яшнаб ётган минглаб шаҳар ва қишлоқлар, бепоён унумдор ерлар харобаларга айланган. Бундай даҳшатли, жаҳонни ларзага солган қўшиннинг пайдо бўлиши ва унинг енгилмас зўр қудрати сирини билиш Европа монархлари Рим папасини ҳам қизиқтирмай қўймас эди, албатта. Бу ҳолат Европа мамлакатлари билан Мўғул империяси ўртасида савдо, сиёсий ва дипломатик муносабатлар ўрнатишга туртки бўлди. Мўғуллар билан яқин муносабат ўрнатишда Рим папалари анча фаоллик кўрсатдилар. Биринчи бўлиб «Татар ўлкасига», яъни Мўғулистонга папа Иннокентий IV 1245-йилда Иоанна Плано Карпини бошчилигида монахлардан иборат элчиларни юборди.

Плано Карпини ёзиб қолдирган саёхатномада, ундан бир оз кейин (1249-1251) худди шу йўл ва шу мақсад билан сафар қилган унинг ватандоши Вилгелм Рубрук асарида баъзи тарихий-этнографик маълумотлар учрайди. Буюк венециялик саёхатчи Марко Поло ҳам Рим папаларининг топшириғи билан бир неча йил саёхатларда бўлади, бир неча маҳаллий тилларни ўргангани, ўз ватанига қайтишда грецияликлар томонидан асир олинади ва қамоқда ўзининг манбаларга бой саёхатномасини яратади.

Шу даврда яшаб, ижод қилган Шарқнинг буюк мутафаккир тарихчиси Рашидиддин (1247-1318) алоҳида қайд қилиб ўтиш лозим. Унинг ажойиб солномалар тўпламида турк ва мўғул қабиалари ҳақида жуда қимматли тарихий-этнографик маълумотлар мавжуд.

Темурийлар даврига оид қизиқарли этнологик лавҳаларни испан элчиси Гонзалес де Клавихо асарида, рус солномаларида, Низомиддин Шомий, Абдураззоқ Самарқандий ва бошқа улуғ аждодларимиз асарларида учратиш мумкин.

Темур давлати, Мовароуннаҳр ва қўшни мамлакатларнинг сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётини ҳар томонлама мукамал тасвирлаган Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг тенгсиз асари - «Бобурнома» алоҳида диққатга сазовордир. Бу асар ўнлаб Европа тилларига таржима қилинган. Буюк ўзбек шоири, йирик давлат арбоби Бобур кўп ўлкаларни забт этган, бошидан ўтган воқеаларни, ўзи бошқарган ёки ўрганган ўлкалар тарихи, иқлими, яшаш тарзи, маданияти хусусида атрофлича тўхталиб, қимматбаҳо тарихий-этнографик манбаларни ёзиб қолдирган.

XV аср ўрталаридан бошланган «Буюк географик кашфиётлар» этнологик ахборотларнинг кенг миқёсда ва тез суръатлар билан тўпланишига сабаб бўлди. Бу давр шаҳарларнинг ўсиши, савдо муносабатларининг кенгайиши, мануфактура хўжалигининг туғилиши ва бошқа катта ижтимоий-

сиёсий ходисалар билан боғлиқ эди. Янги-янги ерларни босиб олиш мақсадида ўтказилган юришлар, жасур деҳқонлар ва савдогарларнинг, қароқчи ва мустамлакачиларнинг, бепоён океанларда сузишлари натижаси ўлароқ Америка қитъасини, Африка соҳилларини, Жанубий ва Жануби-Шарқий Осиё ўлкаларини, Океания архипелаги ва ороллари кашф этилиши Европаликларни илгари номаълум бўлган турли ирқ ва тилдаги халқлар билан таништирди. Даслаб португал ва испан сайёҳлари, кейин голланд, инглиз ва франсузлар дунёнинг барча қитъаларида бўлиб, янги ерларни кашф қилибгина қолмай жуда кўп ўлка ва элатларни ўз измларига бўйсундириб, мусламлакачиликка йўл очиб берганлар. Кашф этилган мамлакатлар ва уларнинг аҳолиси тўғрисидаги биринчи маълумотлар кема кундаликларида ва саёхатлар ҳақидаги ҳисоботларда, кейинчалик анча батафсил тузилган баённома ва саёхатномаларда акс эттирилган.

XV-XVII асрлар давомида этнография фани Марказий, Шимолий ва Жанубий Америка ҳиндулари, Африка ва Осиёнинг аксарият халқлари тўғрисида жуда бой маълумотларга эга бўлган эди. Европаликларнинг аввалги теварак-атрофдаги юрт ва элатлар тўғрисидаги тасаввурлари анча кенгайди. Миссионер ва конкистадорларнинг кўз ўнгида ғоят бой ўрмонлар, серунум тупроқли бепоён сахро ва чўллар, турли иқлимли ва ранг-баранг табиатли ўлкалар, номаълум ғайри одат, тил ва ирқдаги халқлар пайдо бўлган эди. Уларнинг макон ва фазо тўғрисидаги тушунчалари ҳам бутунлай ўзгариб кетган эди. эндиликда Европаликларнинг наздида дунё деярли ўн ҳисса кенгайган, ер курраси бутунлашиб яхлит сайёра шаклида намоён бўлди. Европаликлар жисмоний тузилиши, кийим-кечак, турмуш тарзи, диний эътиқоди, тил ва урф-одатлари жихатидан мутлақо фарқланадиган «ғалати» кишиларни учратдилар, янгича ҳаёт тарзига, ноанъанавий маданиятга катта эътибор қаратдилар.

XVI асрда барча тарқоқ маълумотларни йиғиб, ҳиндуларни биринчи бор мунтазам равишда тасвирлаган италиялик инсонпарвар ёзувчи Петро Матир, мексикалик дарвиш олим Бернардино де Сааун, епископлар Бартоломе де Лас Касос ва Диего де Ланда асарлари диққатга сазовордир. Ўша даврда яшаб ижод қилган франсуз файласуфи ва публицисти Мишел Монтен «Тажрибалар» асарида, ва кейинчаик XVII аср - «маърифат асри»да пайдо бўлган буюк мутафаккирлар - италян Вико, инглиз Фергюссон, франсузлар Руссо, Дидро, Монтеске, Волтер, Кондорсе асарларида инсониятнинг табиий тараққиёти тасвирланган, ибтидоий болалик даври «сахий ваҳший»лар ёки «олтин аср» деб таърифланиб, уни асослашда этнологик маълумотлардан кенг фойдаланилган. Ибтидоий жамиятни идеаллаштириш атоқли маърифатчилар Жан Жак Руссо ва Дени Дидро асарларида фантастик равишда акс эттирилган.

Машҳур немис мутафаккири Иоган Готфрид Гердернинг кўп қиррали фалсафий-тарихий асарларида инсоният уруғи тарихининг ибтидоий даврдан янги замонгача босиб ўтган тараққиёти тасвирланган. Унинг асарларида халқлар катта ва кичик, илғор ва қоқоқ халқларга ажратилмайди, муаллиф уларни тенглаштириб ифода этади. Гердер насроний ахлоқининг Европалик

мустамлакачилар томонидан зўрлик билан ўрнатилишига, жабр-зулмларга қарши чиққан. У «Инсониятни рағбатлантирадиган хатлар» номли асарида ўз муносабатини қуйидагича баён этган: «Қани менга Европаликлар бориб, ожиз, лақма инсониятни ўз зулми, адолациз урушлари, очкўзлиги жабрлари, касалликлари ва ҳалокатли совғалари билан ўзига абадий доғ туширмаган мамлакатни кўрсатинг! Бизнинг қитъаамиз жаҳонда энг доно деб аталмасдан, балки энг кўрс, безори, савдогар деб номланиши зарур, у халқларга маданият келтирган эмас, балки уларнинг туб маданий куртакларини имконияти бориचा қуришиб, йўқотиб юборди!».

Гердернинг фикрича, инсоният яхлит, унинг тарихи ҳам яхлит жараёндир, аммо бу умумийликда у ҳар бир халқнинг тараққиётда тенг ҳуқуққа эга эканлигини қайд қилиб, ўзига хос «миллий руҳни», такрорланмайдиган маънавий бойликларни сеза билган. Гердернинг мазкур фикрлари Европа халқларида миллий руҳнинг қайта тикланишига зўр таъсир кўрсатиб, халқ бадиий ижоди ва миллий одат-Ўжарини жиддий ўрганишга қизиқиш уйғотган эди.

Франсуз инқилоби тўлқинлари ва ундан кейинги Наполеон урушлари Европани ларзага келтирди. Оқибатда XIX асрнинг биринчи чораги турли хил ижтимоий ҳодисалар, ғоявий йўналишлар, ижтимоий тафаккурдаги ўзгаришлар билан тўлиб тошди. Бу жараён этнологик билимлар ва ғояларга ҳам таъсир қилди, айниқса, Марказий Европанинг герман халқлари ва қисман славянларда ўз халқи маиший турмуши, маданияти, фольклорига қизиқиш уйғотиб, уни романтизм билан безатди. XIX асрнинг биринчи ўттиз йиллиги «романтизм даври» деб аталганлиги бежиз эмас. Ўша даврдаги дастлабки ажойиб фольклор тўпламлари, немис ака-ука Гримм эртаклари, Гердер ғоялари таъсирида славян халқлари ижодий бойлигини ўрганиш натижасида яратилган асарлар этнология фани обрўсини янада кўтарган эди. Турли вақтдаги нашрлар, этнологик ташкилот ва жамиятларнинг мозийни, халқ турмуши ва ижодини, маънавий ҳаёти ва руҳини жиддий ўрганишга киришгани романтик қизиқишни уйғотиб юборди.

Бу қизиқиш фақат Европага эмас, балки бошқа қитъа ва ўлкаларга ҳам тарқалган эди. Дастлаб XIX асрнинг биринчи ярмида атоқли немис географи Александр Гумболдт ва франсуз табиатшуноси эме Бонплан Жанубий Американинг ички қисмини жиддий илмий тадқиқ қилдилар. 1832-1836-йилларда ёш Чарлз Дарвин тушган «Вигл» номли кема ер куррасини айланиб чиқиб, ажойиб маълумотлар тўплади. Шимолий Американи илмий жихатдан ўрганиб чиққан Герри Роу Скулкрафт ғоят самарали натижаларга эришган ва кўп жилдлик бой этнологик тўпламлар яратган эди. Океания ва Австралияда атоқли рус денгизчилари Крузенштерн, Лисянский, Головин, Коцебу, Лазарев, Литкелар кемаларда янги кашфиётлар қилишга муяссар бўлганлар. Африка қитъасига ҳам бир неча илмий экспедициялар ташкил қилинган ва ички ўлкалар тўғрисида баъзи маълумотлар тўпланган эди.

XIX асрнинг биринчи ярмида франсуз маърифатчилари тарғиб қилган тарихий тараққиёт назарияси «Олтин аср» романтизми ғояларига қарама-қарши ҳолда янги поғонага кўтарилди. этнологик билимлар ҳам асрлар

давомида тўпланиб келган ниҳоятда бой ва ранг-баранг маълумотларни ўзлаштириб, муайян хулосалар ва назариялар, дунёқарашлар тизими ва йўналишлар ҳосил қилди. Натижада XIX аср ўрталарига келиб, мустақил фан соҳаси - этнография туғилишига зарур шарт-шароит яратилган эди.

1860-1870-йилларда янги фан - этнология билан боғлиқ равишда пайдо бўлган турли жамиятлар ва журналлар билан бир қаторда ҳар хил касбдаги кишилар томонидан яратилган (кейинчалик, классик асарлар деб танилган) ажойиб тадқиқотлар этнология илм соҳаси эканлигини тўлиқ тасдиқлади. Атоқли тадқиқотчилардан германиялик Адолф Бастиан, Теодор Вайс, Юлиус Липперт, Генрих Шурс кабилар, англиялик Джон Фергюссон, Мак Леннан, Жон Леббок, Герберт Спенсер, эдуард Тейлор, франсуз Шарл Летерпо, америкалик Люс Генри Морган кабиларнинг кўп жилдлик асарлари этнология фани қонуний равишда туғилганлигини исботловчи далиллар эди.

Турли халқларни, айниқса, Европадан ташқаридаги элатларни ўрганиш амалий эҳтиёжлар учун ҳам зарур бўлган. XIX аср бошларига келиб, Европанинг энг қудратли давлатлари ўзларининг катта мустамлакаларини бошқариш учун у ерда яшовчи халқларнинг маиший турмуши ва маданиятини билишга муҳтож эди. Инглиз этнология фанига асос солувчилардан бири Жан Леббок: «Ёт ёввойи турмушни ўрганиш дунёнинг барча қисмларида жойлашган ва турли маданий поғонада турган элатли мустамлакаларга эга бўлган буюк давлат - Англия учун муҳим аҳамиятга эга», деган эди. Бундай зарурат бошқа мустамлакачи давлатлар учун муҳим рол ўйнади ва оқибатда этнология фанининг ўсишига туртки берди.

Демак, дастлаб этнология Европанинг йирик мустамлакачи мамлакатларига хизмат қиладиган восита сифатида қолоқ, яъни ҳали ўз давлатига эга бўлмаган халқларни ўрганувчи фан шаклида пайдо бўлган. Шу ҳолатда XX асрнинг биринчи ўн йилликларигача давом этган ва кейин этнослар ижтимоий-иқтисодий ривожидан қатъи назар ўзига хос кишилар бирлиги тўғрисидаги тасаввурларнинг юзага келиши билан этнология фанига муносабат ўзгарди. У методологик жиҳатдан жаҳондаги барча этносларни баравар ўрганувчи илмий соҳа деб танилди.

Халқлар тўғрисидаги бу фаннинг теран илдизлари 1789-йили Германияда илмий йўналиш шаклида пайдо бўлиб, ноЕвропа халқ ва маданиятларни ўрганишни мақсад қилиб қўйган. XIX асрнинг 30-йилларидан бошқа халқларни ҳам ўрганувчи фан соҳаси сифатида «этнология» атамаси киритила бошланган. Шу билан бир вақтда немис фанида янги йўналиш пайдо бўлиб, уни «Халқшунослик» деб номлашган, бу йўналиш асосан, немис тилли халқлар ва маданиятларни тадқиқ қилувчи фан соҳаси бўлиб ҳозиргача сақланиб келмоқда.

Инглиз забон мамлакатларда этнология фани бир оз бошқача йўналишда шаклланган. XVIII асрда халқлар тўғрисидаги фан соҳаси бу ерда антропологиянинг бир қисми сифатида инсон табиатини ўрганувчи биология фани билан бир қаторда гуркираб ривожланади. Кейинчалик Европа мамлакатларида антропология жамиятлар пайдо бўлиши билан, ибтидоий маконларда кашф этилган киши суяқларини ўрганиш жуда авж олади.

Неандертал одамларни ўрганиб ибтидоий жамият ва маданият тарихини тиклашга интилган тадқиқотчилар фанга янги йўналиш - социал антропологияни олиб киришади. Илк бор бу атамани 1906-йили машҳур инглиз этнологи Жеймс Фрезер ишлатган. Мазкур йўналиш қисқа муддатда кенг тарқалиб, инглиз фанида «этнология» тушунчасининг бир вариантыга айланиб кетади.

АҚШда этнология Европага нисбатан бир оз кейинроқ ривожлана бошлаган. Бу ерда ирқий муносабатлар жиддий бўлганлиги туфайли Америка антропологияси дастлаб жисмоний антропология муаммоларини, ирқий ва маданий тафовутларни тадқиқ қилган. Ушбу йўналиш унинг асосчиси кўп қиррали этнолог олим америкалик Генри Люс Морган томонидан белгиланган эди. Олим кўрсатган йўналиш қолоқ жамиятларда қавму қариндошлик тизими, оила-никоҳ муносабатлари, инсоният тарихини даврлаштириш каби муаммолар Америка этнологиясининг кейинги ривожига кучли таъсир қилган. XX асрнинг 50-йилларида АҚШ этнологияси Франс Боас ижоди замирида анча тор доирада тадқиқотлар ўтказилади, этнологлар асосан, халқларнинг маданий хусусиятларини ўргана бошлаганлар ва бу йўналиш «маданий антропология» номи билан машҳур бўлган.

Франсияда этнология фани мустамлакачилик сиёсатининг таъсирида қарам бўлган халқларнинг турмуш тарзи, маданияти ва анъаналари тўғрисида батафсил маълумотларга муҳтожлик туфайли ўзига хос хусусиятларда ривожланган. Халқлар тўғрисидаги бу фан дастлаб Франсияда «Этнография» номи билан XIX аср охириларигача сақланган. Фақат XX аср бошларида тарихий ва назарий маълумотлар кўпайиб кетиши натижасида «этнология»га айланган.

Жаҳон этнологияси ривожига рус олимларининг роли катта. этник жараёнларга қизиқиш XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб дастлаб Россиянинг бошқа халқлар билан мулоқоти, рус халқининг тарихий илдизлари ва маданияти хусусиятлари каби муаммоларни ўрганиш мақсадида юзага келган. Россияда этнология фан сифатида ғарбга нисбатан илгарироқ пайдо бўла бошлайди. Айниқса, Рус география жамияти ва унинг бўлимлари 1846-йилда ташкил топгандан сўнг этнографиянинг мавқеи юксалиб нафақат илмий, балки амалий аҳамиятга эга тадқиқотлар ўтказила бошланади. Мазкур жамиятларнинг ижобий томони шунда эдики, атоқли рус этнографи ва шарқшуноси С.П. Толстов таърифи билан айтганда, улар «расмий» моҳиятга эга бўлмаган ва ҳеч вақт ўзини чоризм хизматида тўлиқ бағишламай, асосан, ижтимоий характерга эга бўлган. Мазкур илмий жамият дастури Россиянинг географияси ва ундаги халқларни ҳар томонлама ўрганишни назарда тутган. ўша даврдан бошлаб рус халқи ва Россия империясига қарам бўлган Сибир, Марказий Осиё ва Кавказ халқларини этнографик жиҳатдан тадқиқ қилиш авж олади. Айниқса, рус география жамиятининг фаол аъзоларидан машҳур сайёҳлар Н.Н. Миклухо Маклай ва Г.Н. Потанин, ўзга ўлкаларга бадарға қилинган В. Серошевский, Д.А. Клеменс, Л.Я. Штернберг, В.Г. Богораз, В.И. Ёхелсон, оригинал тарихий - этнографик асарлар яратган Д.Н. Акучин, Н.Н. Харузин ва бошқа рус

олимларининг ажойиб тадқиқотлари этнография, (инчинун этнология) фанини юқори босқичга кўтарган эди.

ХИХ асрнинг 40-50-йиллари рус олимлари К.М.Бер, Н.И. Надеждин, К.Д.Кавелин этнография фанининг асосий тамойилларини белгилаб берган эдилар. Бу тамойиллар 1846-йили Рус жамиятида «Рус халқини ўрганиш дастури» номи билан қабул қилинган ва шу асосда: 1) буюмлар ҳаёти, 2) тирикчилик ҳаёти, 3) ахлоқий ҳаёт ва 4) тил муаммолари — тадқиқот муаммоси деб қабул қилинган, шу асосда барча маънавий-маданий масалалар ўрганилиб келинган.

Маълумки, шўролар даврида этнология фани ақидавийлашган мафкурага таяниб иш кўрган. Мазкур ёндашиш этник жараёнларни сиёсий буюртма асосида ўрганишга асосланган бўлиб, уни муайян мафкуравий қолипга солиб қўйган эди. Оқибатда жуда кўп этник муаммолар бир ёқлама, юзаки ҳал қилинган. ХХ асрнинг 70-80-йилларига келиб этнология фанида атоқли этнограф Л.Н. Гумилевнинг этногенез назарияси устувор бўлиб, этносларнинг келиб чиқиши ва ривож механизмини ўрганиш биринчи даражали масалага айланади. Ушбу масала айна пайтда мустақилликни қўлга киритган мамлакатлар учун ўта долзарб мазмун касб этади. Чунки халқларнинг ўзлигини англашга интилиши миллий илдизлари ва хусусиятларини чуқур ўрганишга киришиши табиий ҳолдир.

Албатта, этнология фани олдинги этнографиядан бир оз фарқ қилса-да, реал ижтимоий жараёнлар билан узвий боғлиқ бўлган, унинг ҳозирги тарихий муаммоларни ўрганишдаги аҳамияти жуда катта. Агар илгари этнография предмети тадқиқи асосан, қоқок этнослар, турмушдаги эски сарқитлар ва ижтимоий тузум масалалари бўлса, эндиликда энг тараққий қилган илғор халқ ва элатлар ҳам этнологиянинг диққат марказида турибди. Ҳозирги замон индустриал жамият этносларини ва қоқок халқларни ўрганишда янги муаммолар пайдо бўлиб, бошқа фанлар билан ҳамкорликда — этносоциология, этнопсихология, этнолингвистика, этнодемография кабилар этнология фанини юқори поғонага, яъни инсон ва унинг маданиятини ўрганувчи янги ижтимоий фан қилиб кўтарди. ХХ асрдаги асосий тарихий воқеаларни ўрганишда этномаданий омилларнинг роли ниҳоятда ўсганлиги кўзга ташланади. Чунки ХХ аср ҳақиқатдан ҳам миллий ҳаракатлар, миллий мустақиллик учун курашлар, миллий уйғонишлар, қолаверса миллатчилик асри бўлиб тарихга кирди. Демак, нафақат ўтган асрда, кириб келган ХХI асрда ҳам этник жараёнлар, миллатлараро муносабатлар, этносларнинг турмуш тарзи, моддий ва маънавий маданияти хусусиятларини ўрганувчи этнология фани муҳим омил бўлиб қолаверди.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, этнология ҳозир жаҳонда мустақил тарихий фан деб тан олинган бўлса, «этнос» атамаси тўғрисида олимлар орасида яқдиллик йўқ. Бу атама этнологик адабиётда кўпдан бери ишлатилиб келганлигига қарамай, унинг илмий таърифи умумий тарзда маънавий жиҳатдан одамларнинг этник бирлигини англаувчи сўз сифатида сўнгги ўн йилликларда фанга киритилган. Шу билан бирга мазкур атама билан боғлиқ «этниклик» тушунчаси айрим этник гумҳларнинг хусусий белгилари ёки

умумийлигини аниқловчи атама сифатида кенг ишлатилмоқда. этниклик тушунчаси ўтган XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб жаҳонда этнослараро мураккаб муносабатлар ва жиддий кашфиётларнинг кучайиши туфайли кириб келган бўлса-да, асли бу атама этнослараро маданий ташкилот шаклида юзага келган.

Этнос ва этниклик тушунчалари ҳозирги этнология фанида қабул қилинган умумий тушунча бўлиб, умумий ҳудуд ва тил бирлигини белгиловчи асосий омилдир. Мазкур омиллар этносларнинг нафақат шаклланишида, балки этногенезида ҳам ҳал қилувчи белгилар ҳисобланади. Баъзан тил бирлиги у ёки бу этноснинг номига (етноними) ҳам ўтади. Шубҳасиз, ҳар бир этноснинг шаклланишида унинг моддий ва маънавий маданияти ҳал қилувчи рол ўйнаши мумкин. Айниқса, этноснинг асрлар давомида шаклланиб келган анъанавий хўжалиги, урф-одат ва маросимлари, уй-рўзғор буюмлари, кийим-кечак, хулқ-атвори кабилар муҳим этник белгилар саналади. Тўғри, барча этнослар ўзига хос рухий кечинмалари ва характери, яъни кишиларнинг табиати ва диди, ўзига хос этник қадриятлари, менталитети билан ҳам фарқланадилар. Шу сабабдан ҳам этнослар (елат, халқ, миллат) айрим умумий гуруҳ одамларнинг бирлигини бошқа гуруҳ ўзига ўхшаш одамлар гуруҳидан фарқлаб ўзлигини англаши натижасида муайян ном (етноним)лар билан аталиб айрим халқ (елат) сифатида ўрганилади.

Этнология фанига хос махсус атамалар, тадқиқот услуби ва муаммолар

Ҳар бир фан ўзининг махсус услуби ва терминологиясига эга. этнология фани ҳам мустақил илм соҳаси сифатида бошқа ижтимоий фанлар сингари замонавий фан ютуқларига таянади ва долзарб муаммоларни ўзига хос услуб ва воситаларга асосланган ҳолда ҳал қилади.

Этнологик услубни аниқлаб олиш учун, даставвал, унга хос махсус атамаларни билиш зарур. Юқорида қайд қилинганидек, этнологиянинг асосий тадқиқий объекти кишилиқнинг тарихий бирлиги ҳисобланган «халқ» ёки «этнос» тушунчаси билан боғлиқ бўлиб, унинг келиб чиқиши, ирқий тузулиши, хўжалиқ типлари, моддий ва маънавий маданиятининг турли томонлари, ижтимоий ва оилавий маиший турмуш муаммолари, дунёқараши ва ижодий фаолияти каби ҳаётий муаммоларни қамраб олади.

Маълумки, «халқ» деган тушунча анча кенг маънога эга. Баъзан халқ деб бир тўда кишиларни ёки маълум сонли оммани тушунсак, баъзан бир неча элат ва миллатлар яшайдиган давлат ёки мамлакат аҳолисини тушунамиз. Ўзбек классик адабиётида «халқ» сўзи икки маънода: яратиш, борлиқ ёки одамлар, деб таърифланади. Аслида этнология фанида муайян ҳудудда жойлашган, тили, келиб чиқиши, моддий ва маънавий маданияти, турмуш тарзи ва ташқи умумий хусусиятларига эга бўлган тарихий бирликни англатадиган халқ маъносида «этнос» атамаси ишлатилади. Ҳар бир этнос ўзининг номи (етноним)га эга бўлиб, маълум бир этник гуруҳга оид эканлигини англаши зарур. этник бирлик айрим шахс ёки кишиларнинг

истаги билан эмас, тарихий тараққиётнинг обектив зарурияти натижасида намоён бўлади.

Этнослар муайян тарихий даврнинг маҳсулоти сифатида ўзининг этногенези (келиб чиқиши) билан ҳам белгиланади. Шунинг учун ҳам этносларни, юқорида қайд қилганимиздек, бир неча махсус тарихий-этнологик атамалар ва фан соҳалари билан ҳамкорликда ўрганилади. Жумладан, Палеоантропология фани, умуман одамнинг пайдо бўлиши ва жойлашувини ўрганибгина қолмай, балки айрим этносларнинг туб жой аҳолиси (автохтон ёки абориген) эканлигини ёки бошқа ердан миграция натижасида кўчиб келганлигини аниқлаб беради. Антропология фани эса уларнинг қайси ирққа оид эканлигини аниқлаб беради. Умумий илмий атамалардан «ирқ» тушунчаси орқали илгари айтилганидек, этносларнинг ташқи жисмоний белгилари - бадан терисининг ранги, калла суяги ва сочларининг тузилиши, бурни ва кўзининг шакли, бўйи ва бошқа хусусиятлари билан аниқланади. этнология «соф» ирқларни эмас, балки табиий жиҳатдан ўзаро яқинлашган, фақат ташқи биологик хусусиятларга эга бўлган барча ирқий бирлашмалар, яъни антропология типларни ўрганади.

Этносларнинг моддий маданияти тарихини ва хусусиятларини археология фани билан ҳамкорликда аниқлаш мумкин. Маданият тушунчаси умуман тарихий жиҳатдан инсон қўли ва ақли яратган моддий ва маънавий бойликларни англатади. Рус тилида «култура» сўзи аслида лотинча сўз бўлиб «ишлаб чиқариш», «ясаш, яратиш» деган маънони англатади. этнологик жиҳатдан бу маънога моддий маданиятда хўжалик қуроллари ва маҳсулотлари, уй-рўзгор буюмлари, кийим-кечак ва безаклар, таом ва идиш-товоқлар, турар жой ва уйлар, бадиий фаолият маҳсулотлари ва ҳоказолар киради. Кенг ишлатиладиган атамалардан “этногенезис” сўзи, юқорида кўрганимиздек, грекча «туғилиш, келиб чиқиш манбаи» маъносини англатиб, айрим ирқларнинг этносларнинг келиб чиқишига оиддир. Ўз навбатида археология фанида ҳам ишлатиладиган табиий тарихий жараён билан боғлиқ «уруғ», «қабила», «жамоа», «елат ёки халқ», «миллат» каби ижтимоий тушунчалар этнологияда кенг фойдаланилади.

Ижтимоий муносабатларни аниқлашда ва таърифлашда умумий тушунча ва атамалардан ташқари кенг ишлатиладиган уруғ жамоаси, қишлоқ ёки овул жамоаси, кўшничилик (худудий) жамоаси, қабила иттифоқи ва кенгаши кабилар муҳим аҳамиятга эга. Уруғчилик муносабатларини тартибга солишда зарур бўлган никоҳ билан боғлиқ махсус тушунчалар ҳам мавжуд. Масалан, уруғчилик тартибларини ўрганишда «экзогамия» (грекча «екзо» - ташқи, «гамос» - никоҳ) сўзи уруғ ёки қабила ичида никоҳ тартиби, экзогамияга қарши ҳолатда бошқа уруғ ёки фратриядан уйланиш ман қилинадиган одатларни ифодаловчи атамалар муҳим аҳамият касб этади. Шу нуқтаи назардан кўп учрайдиган ортокузен ёки кросс-кузен (грекча «ортос» тўппа-тўғри, «кросс» — инглизча туташган, «кузен» - франсузча тоға-жиянлар) никоҳ тартиби бўлиб, фақат ака-укаларнинг фарзандлари орасидаги никоҳ муносабатларини англатади. Ёки ибтидоий никоҳ шаклларида «полигамия» (грекча кўпникоҳчилик), «полиандрия» («поли» - кўп, «андре» - эр, яъни кўп

эрлик) каби одатлар ҳозиргача, масалан, Тибетда сақланган, Марказий Осиё кўчманчилари, Сибир халқлари орасида яқин даврларгача сақланиб келган «левират» (лотинча “левир” - ака-ука) одати бўйича бева қолган ака ёки уканинг хотинига уйланиш, «сорорат» («сорат»-хотиннинг синглиси) хотини вафот этса, унинг синглиси ёки бир неча сингилларига уйланиш одатлари ҳам асли ибтидоий никоҳ шаклларида қолган тартиблардир.

Матриархат (она уруғи)дан патриархат (ота уруғи)га ўтиш даврига оид муносабатларни белгиловчи айрим атамалар ҳам мавжуд. «Кувада» (французча «тухум босиш») тушунчаси отанинг болага нисбатан ўз ҳуқуқини тасдиқлаш учун ўтказиладиган махсус одат (масалан, хиндуларда она туғаётганда ота ҳам ўзи туғаётгандек кўрпа орасига кириб оғир кучаниб ётиш расм бўлган), ёки «аванкулат» (лотинча «амаки») тартибига кўра онанинг ака-укалари билан болалари (амакиваччалар) ўртасида махсус муносабатлар ўрнатилган, амакиси жиянининг тарбияси ва тақдирига жавобгар ҳисобланган.

Этносларнинг хўжалик фаолияти ва машғулоти билан боғлиқ турли махсус атамалар ибтидоий хўжалик шакллари ифодаловчи йиғим-теримчилик, овчилик, балиқчилик, кейинроқ пайдо бўлган чорвачилик ва деҳқончиликка оид кўп тушунчалар учрайди. Масалан, деҳқончилик ерга ишлов бериш усулига қараб бир неча хилга бўлинади (ўрмон ёки бутазорлардаги дарахтларни кесиб, ўт ёқиб, куйдириб, кулига уруғ сепиш усули, ерни алмаштириб партов ерга экин экиш усули, оддий таёқ ёки чопқи (кетмонча) билан ерга ишлов бериш усули, омоч билан ҳайвон кучидан фойдаланиб ер ҳайдаш усули ва ҳк.). Асосий тирикчилик манбаи ҳисобланган чорвачилик ҳам ҳар хил тармоққа бўлинган (йилқиччилик, туячилик, буғуччилик каби соҳалар). Ҳунармандчиликнинг тармоқлари жуда кўп бўлиб, турли этносларга хос ҳар хил махсус атамалар ишлатилган. Масалан, умумий атамалардан уста-шоғирдлик, сеҳ тузуми, ускуналар ва иш услуби ва ижтимоий муносабатларни ифодаловчи сўзлар кўп учрайди.

Этнослар жойланиши, уй-жой қурилиши, уй-рўзғор буюмлари, кийим-кечаклари, безаклари ва бошқа моддий-маданий буюмлари, таоми ва овқатланиш тартиби билан бир-бирларидан фарқланадилар. Ҳозиргача баъзи ерларда чайлалар ёки ертўлалар (чум, вигвам, ката), чодир ва қорауй (ўтов)лар гувала, хомғишт, ёғоч ёки тошдан қурилган, устунларга ёки пойдеворга ўрнатилган, текис чўққайган ёки гумбазсимон томли оддий уйлардан то замонавий кўпқаватли шаҳар бинолари, кўшк ва саройларгача учратиш мумкин. этнологияда мазкур турар жойлар ва улар билан боғлиқ буюмлар, муносабатлар ва иримлар махсус атамалар билан белгиланади. Турли табиий шароитга мослашган ва миллий хусусиятни ифодаловчи кийим-кечак (тикилиши, материали, шакли, нақш-безаклари) ва таомлари (гўшт, сабзавот, балиқ, сут маҳсулоти, ўсимлик, пишириш усули ва ҳоказолар) ҳам айрим этносларнинг ўзига хос атама ва тушунчаларида намоён бўлади. Кийим-кечак ва таомлар ҳам кундалик турмушда, байрамлар ва диний маросимларда фарқланиб турлича бўлиши мумкин.

Маънавий маданият тушунчаларига оид диний эътиқод ва маросимлар билан боғлиқ атамалар жуда кўп ишлатилади. Масалан, ибтидоий дин шаклларида тотемизм, магия (сеҳргарлик), шаманизм, анимизм, табиат кучлари ва арвоҳларга сиғишиш каби ибодат шакллари ва маросимларни аниқловчи турли атамалар, шунингдек, жаҳон динлари билан боғлиқ худо, пир, авлиё, қурбонлик, ҳар хил диний одат, маросим ва иримларни ифодаловчи атамалар мавжуддир.

Этнология фанининг ўзига хос атама ва тушунчаларидан ташқари махсус тадқиқот усуллари ҳам бор. Албатта, этносларни ўрганишда этнологияда ниҳоятда кенг ва хилма-хил тадқиқотлардан фойдаланилади. Ёзма манбалар, моддий буюмлар, оғзаки маълумотлар, архив ҳужжатлари ва яқин фанлар тўплаган манбалар унинг диққат-марказида бўлади. этносоциологлар ва этнографларнинг этнос ҳаётини бевосита кузатиш йўли билан жойларнинг ўзида дала ишлари натижасида тўплаган ашё ва манбаларнинг аҳамияти ҳам бекиёс. Атоқли рус этнографи В.Г. Богораз дала ишларига юксак баҳо берган. Бир жойда узок давр яшаб кузатиш олиб бориш нақадар самарали эканлигини машҳур Америка этнологи Л. Морган ва атоқли рус тадқиқотчиси Н.Н. Миклухо-Маклай ҳам алоҳида қайд қилганлар. Ҳозир этнология фанида стационар услуб кам ишлатилади. Кўпинча қисқа муддатда ўтказиладиган усул ва айрим кенг ҳудудни ўз ичига қамраб олган мавсумий экспедицион дала ишлари кенг қўлланилади.

Дала ишларида асосан, ахборотчилардан савол-жавоб йўли билан ёзма ёки магнитофон орқали маълумотлар тўплаш, муайян маросим, маиший турмуш ҳодисалари, оилавий никоҳ муносабатлари, маданият воқеаларини кузатиш, бевосита иштирок қилиш, жиддий ўрганиш (ёзиш, чизиш, расмга олиш орқали) каби усуллар қўлланилади. Маънавий маданиятни тадқиқ қилишда (айниқса, айрим урф-одатлар, маросим, ибодат, халқ ижоди - ўйин, ашула ва ҳк.) кино-фото, визуал видеоаппаратлар, магнитофон каби техника воситаларидан кенг фойдаланилади, дала ишлари вақтида этнологлар этносларнинг маиший турмуши ва маънавий ҳаётига оид барча буюмларни жиддий ўрганибгина қолмай, энг ноёбларини музей экспонатлари сифатида йиғиб оладилар. Тўпланган турли маълумотларни ҳаққонийлигини аниқлаш учун қиёсий усул асосида камида икки-уч марта бошқа манбалар орқали текшириб кўрилади.

Этнологик тадқиқотлар бошқа гуманитар ва баъзи табиий фанлар билан яқин алоқада ўтказилади ва уларнинг ютуқларидан кенг фойдаланилади. Чунки, этнос иқтисодий, ижтимоий ва маданий турмушнинг барча томонлари билан боғлиқ. этнология халқларнинг келиб чиқиши, шаклланиши, тарихи, ирқий тузилишини ўрганишда археология ва антропология билан яқин муносабатда бўлганлиги туфайли махсус соҳалар - этник антропология, палеоэтнология кабилар билан уйғун алоқада бўлади. этник тарих ва хусусиятларини аниқлашда тил муҳим белги бўлганлиги учун тилшуносликда янги соҳа - этнолингвистика пайдо бўлган. этносларнинг маънавий маданияти санъатшунослик, мусиқашунослик ва фольклор билан ҳамкорликда ўрганилади. Тадқиқотларнинг ривожини натижасида этник

жараённи чукур тадқиқ қилиш мақсадида сўнгги ўн йилликларда янги соҳалар - этносоциология ва этнопсихология юзага келган.

Этнология аслида география фанидан ажралиб чиққанлиги туфайли аҳолининг жойлашуви, ўсиши, теварак-муҳит таъсири, миграцияси каби масалаларини ўрганишда махсус соҳа этник география ва демография фани муҳим рол ўйнайди. Халқлар орасидаги хўжалик бирлигини аниқлашда табиий фанлар ҳам катта ёрдам беради. Баъзи халқлар ёввойи ўсимликларни экиб ўстириш, ёввойи ҳайвонларни қўлга ўргатиб, урчитишда кашфиётчи бўлибгина қолмай, ўзига хос усулларни ҳам яратганлар. Мазкур этник хусусиятларни аниқлашда этноботаника ва этнозоология муҳим аҳамиятга эга.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йиллардан бошлаб кенг кўламда ўтказилган катта-кичик экспедициялар кўп қиррали хусусиятга эга бўлган эди. Кўпгина этнологик тадқиқотларнинг археолог, антрополог, санъатшунос ва фолклорчи олимлар билан биргаликда ўтказилиши этник жараённинг ранг-баранг ва мураккаблигидан дарак беради.

Ҳозирги кунда ўтказиладиган этнологик тадқиқотларнинг асосий йўналишлари ва муаммолари ниҳоятда кенг ва қамровлидир. Бу тадқиқотларнинг энг муҳим моҳияти замон талаб қилган муаммоларни назарий ва амалий жиҳатдан биргаликда ҳал қилишдан иборат.

Айниқса, мустақил республикалар пайдо бўлгандан кейин истиқлол йўлига ўтган миллий мафкура асосида ривожлана бошлаган кўп миллатли мамлакатларнинг барча халқларида ўзлигини англаш жараёнида уйғонган жўшқин ватанпарварлик туйғулари уларнинг ўз халқининг тарихи ва маданий меросига қизиқишини янада кучайтирди. Мустақиллик негизида яралган вазият нафақат ўз халқига, балки узоқ-яқин халқларга бўлган қизиқишни ҳам табиий равишда жонлантирди. Натижада этнология фанининг тадқиқот доираси, мавзу ва муаммолари ниҳоятда кенгайиб, этнологик ишлар янги, ижобий поғонага кўтарила бошлади.

Жаҳон этнологларининг, жумладан, МДХ мамлакатларида асосий йўналишларидан бири барча қитъааларда яшовчи халқларни тарихий-этнографик жиҳатдан ўрганишдир. Бу йўналиш ижтимоий тузум шаклларида ва этногенез муаммоларидан тортиб то ҳозирги давр маданий-маиший ва этник жараённи қамраб олган комплекс муаммоларни ўз ичига олади. Мазкур фикрни кўп йиллик тадқиқотлар натижасида машҳур олим С.П. Толстов бошчилигида яратилган «Жаҳон халқлари» рукнида нашр этилган кўп жилдлик йирик тарихий-этнографик асарлар тасдиқлайди. Айтиш жоизки, айрим мамлакатларда яшовчи ёки умуман жаҳондаги аҳолининг келиб чиқиши, этник қиёфаси ва шаклланиши, жойлашуви ва этник хусусиятларни аниқлаш этнология фанининг энг мураккаб, аммо жуда муҳим масалаларидандир. Бу соҳада ҳам назарий ҳам амалий жиҳатдан самарали ишлар олиб борилмоқда. энг зарур тарихий-этнологик масалаларни ўрганишда тадқиқотчилар ҳозирги этнослар маданиятининг турли анъанавий белгиларини, маиший турмуш намуналари билан узвий боғлаб қиёс қилиш усулидан кенг фойдаланмоқдалар. этнологлар анъанавий маиший турмуш

маданияти табиий белгиларининг ҳозирги ролини аниқлабгина қолмай, янги пайдо бўлаётган унсурларнинг вазифаси ва ролини ойдинлаштиришга интиладилар. Бундай ҳолларда сўровномалар ва статистик маълумотларни ўрганиш орқали «традиция ва инновация» намуналари тадқиқ қилинади. Анъанавий ва янги этнологик назариётнинг кенг миқёсда ҳар томонлама ўрганилиши самараси ўлароқ сўнгги йилларда жуда кўп илмий асарлар яратилганлиги бежиз эмас.

Ҳозирги кўп қиррали мураккаб этник жараёни, миллатларнинг яқинлашиши ва бирлашиши, элат ва халқларнинг консолидацияси ва интеграцияси, оила ва этник муносабатлар, инновациялар, янги этник бирликларнинг шаклланиши, миллий маданиятлардаги ноёб тарихий меросларни ўрганиб, уларни жаҳон маданиятига сингдириш ва бойитиш ҳам амалий аҳамиятга эга. Масалан, кўпмиллатли бизнинг мамлакатимизда умуминсоний кадриятларни ўзида мужассамлаштирган замонавий ўзбек эли маданиятини яратишда ҳар бир халқнинг ўз хиссаси бор, уни тадқиқ қилиш, ўрганиш эса этнологиямизнинг асосий вазифаларидан биридир. МДҲга аъзо мустақил республикаларда этнологлар сўнгги йилларда ҳозирги замонавий миллий-маиший турмуш муаммолари, умуминсоний кадриятлар ва никоҳ-оила масалаларига катта эътибор бермоқдалар. Янги маиший, турмуш шаклларининг пайдо бўлиши ва шаклланиш жараёнини ўрганиш назарий ва амалий жиҳатдан жуда муҳимдир. Айниқса, оила ва оилавий турмуш, никоҳ ва жинсларнинг ўзаро муносабати, маҳалла анъаналари, болалар тарбияси, ахлоқ масалалари этнологларнинг диққат марказида турибди. Оила-вий ҳамда ижтимоий урф-одат ва маросимлар ҳам энг долзарб тадқиқий муаммолар қаторига кирган.

Анъанавий муаммолардан этносларнинг хўжалик фаолиятини, моддий-маданий белгилари (уй-жой қурилиши ва жиҳозлари, кийим-ке-чак ва безаклар, транспорт воситалари, таомлар ва ҳк.)ни ўрганишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шиддатли тарзда кечаётган илмий-техник тараққиёт ва ер юзидаги глобаллашув жараёнлари таъсирида жиддий ўзгаришлар ниҳоятда тез суръатлар билан рўй бермоқда. Бутун моддий маданиятга стандарт буюмларнинг тарқалиши натижасида уларни интеграцион жараёни кучайиб, миллий анъанавий хусусиятлар қисман йўқолиб кетмоқда. Ушбу мураккаб масалаларни тадқиқ қилишда этнологларга катта масъулият юклайди. Кейинги ўн йилликда этнологлар бу вазифани амалга оширишда муайян ютуқларни қўлга киритдилар. Улар муайян дастурлар асосида Евроосиёнинг барча минтақаларида кенг миқёсда тадқиқотлар ўтказиб, мавжуд адабиётларга таяниб, бир неча жилдли «тарихий-этнографик атлас»лар-ни яратдилар. Ушбу асарларда этносларнинг анъанавий машғулоти, урф-одати, дунёқарашлари ва тасаввурларининг моддий буюмларда ифодаланиши каби масалаларга оид қизиқарли маълумотлар келтирилган. Шунини алоҳида қайд қилиш лозимки, тадқиқотчилар моддий маданият унсурларини ўрганишда этносларга хос хусусиятларни аниқлабгина қолмай, балки ундаги умумий белгиларни, масалан, умуминсоний кадриятлар асосида пайдо бўлаётган турмуш тарзига хос этно-

маданий томонларини ҳам жиддий тадқиқ қилиш зарурлигига эътибор бермоқдалар.

Маънавий-маданий соҳада этнологларнинг диққатини албатта бадиий ва амалий ижод масалалари ўзига тортмай иложи йўқ. Уларни, даставвал, моддий ва маиший-маданий жиҳатдан миллий эҳтиёжларни қондирадиган буюмларни яратиш (кашта, гилам тўқиш, кулолчилик, тўқимачилик, металл ва ёғочдан бадиий буюмлар яшаш кабилар) масалаларига қизиқишлари табиий. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, айрим минтақаларда халқ театри, миллий мусиқа, рақс ва ўйинларни ўрганишда муайян ютуқлар қўлга киритилган. Маънавий бой ва ранг-баранг ҳисобланган оилавий-маиший байрам ва маросимларни ҳар томонлама тадқиқ қилиш катта амалий аҳамиятга эга эканлиги сир эмас. Бу соҳада ҳам этнологлар кейинги даврларда кенг миқёсда илмий изланишлар олиб бормоқдалар.

Жаҳон этнологлари, жумладан, бизнинг олимларимиз олдида ҳозиргача кам ўрганилган, аммо муҳим амалий аҳамиятга эга бўлган этнопедагогика (янги авлодни анъанавий одатлар ва замонавий талаблар асосида тарбиялашнинг халқ тажрибаси масалалари диққатга сазовордир. Умуман, асрлар давомида тўпланиб келган халқнинг ижобий тажрибасини ўрганиш энг муҳим соф этнологик муаммолардандир. Шу нуқтаи назардан, масалан, этнопсихология ва этнотабобат, яъни халқ табобатини тадқиқ қилиш катта аҳамиятга эга бўлиб, ҳозир бу масалада бир оз жонланиш сезилмоқда.

Сўнги йилларда жаҳон халқлари динларини ўрганишга ҳам қизиқиш кучаймоқда. Ҳар бир халқнинг анъанавий, маънавий маданиятининг муҳим қисми ҳисобланган дин ва диний тасаввурларни тадқиқ қилиш этнологиянинг муҳим вазифаларидандир. Бу соҳада ҳам диншунос-этнолог тадқиқотчилар жуда кўплаб ютуқларга эришиб, етук асарлар яратганлар. Бугунги кунда мустақилликка эришган республикалар ўтиш даврига хос вазиятда диний тасаввурларнинг баъзан ортодокс шаклида намоён бўлиши этнослар турмуш тарзига салбий таъсир ўтказиши мумкинлиги сабабларини кўрсатиш билан биргаликда ижобий томонларини ҳам ўрганиш ижтимоий тараққиётда тутган ўрнини илмий жиҳатдан аниқлаб олиш зарур. Диний низолар ва хун олиш, қалин тўлаш, аёлларга адолациз муносабатда бўлиш, хурофий одат ва русмларга риоя қилиш каби салбий тушунчаларни очиб бериш ва унга қарши кураш йўлларини кўрсатиш, аксинча, ибтидоий даврлардан бери сақланиб келаётган ҳашар, ҳамкорлик, меҳмондўстлик, биродарлик, маҳаллачилик, каби ижобий халқ одатларини ўрганиб, ҳаётга сингдириш ва ривожлантириш масалаларини этнологларсиз ҳал қилиш жуда қийин.

Ҳозиргача ибтидоий-уруғчилик тузуми ва унинг қолдиқларини ўрганиш этнологиянинг энг муҳим муаммоларидан ҳисобланади. Ибтидоий жамият тузуми қолдиқлари (илк хўжалик ва техника шакллари, ижтимоий муносабатлари, илк дин, санъат ва дастлабки ижобий билимлар)ни бизнинг давримизгача етиб келган Австралия, Африка ва Америкадаги ибтидоий қабилаларни ўрганиш орқали аниқланади, Ибтидоий жамият давридан бизгача етиб келган жамоатчилик муносабатларининг белгилари ҳатто энг тараққий қилган этносларнинг турмуш тарзида ҳам учрайди. Мазкур ижобий

характерга эга анъаналарни аниқлаб, ибтидоий тузум жамоатчилик тартибларини фанда қайта тиклашда ҳам этнологларнинг хизматлари катта.

Демак, кўп қиррали тарихий-этнологик муаммоларни жаҳон фани ютуқлари ва комплекс усулларга асосланиб тадқиқ қилиш илмий жиҳатдангина эмас, балки сиёсий ва амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, мустақилликка эришганимиздан буён, этнологлар демократик мамлакатлардаги катта-кичик элат, халқ ва миллатларнинг этник жараёнини ҳар томонлама жиддий ўрганмоқдалар, ҳамда амалий аҳамиятга эга бўлган илмий хулосалари ва тавсиялари билан юксак маданиятли янги жамиятни барпо этишга ўз хиссаларини қўшишга интилмоқдалар.

2-МАВЗУ: ДУНЁ ХАЛҚЛАРИ КЛАССИФИКАЦИЯСИ РЕЖА:

- 1- Географик классификация ва тарихий этнологик вилоятлар
- 2- Антропологик (ирқий) таснифлаш
- 3- Дунё халқларини йирик тил оилалари бўйича таснифлаш
- 4- Диний таснифлаш
- 5- Хўжалик маданий типлар ва уларнинг асосий белгилари

Таянч атамалар:

Ибтидоий жамоа қабиласи, макроэтнослар, микроэтнослар, хўжалик-маданий типлар, тарихий-маданий вилоятлар, негроид, европоид, монголоид, австралоид, лингвистик характеристика, интеграция, одамнинг ватани – антропогенез, қурама этнос, абориген аҳоли.

Адабиётлар:

- 1- Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва ривожланиш кафолатлари. Т., 1997.
- 2- Жабборов И. М. Жаҳон халқлари этнографияси. Т., 1985.
- 3- Исо Жабборов. Жаҳон халқлари этнологияси. Т., 2005.
- 4- Жабборов И. М. Жаҳон халқлари этнологияси. Т., 2008.
- 5- Жабборов И. М. Этнография ва оламнинг этник қиёфаси. Т., 1982.
- 6- Аширов А., Атаджанов Ш. Этнология (ўқув қўлланма). Т., 2007.
- 7- Алексеев В. Т. Историческая антропология. М., 1979.
- 8- Народы мира. Историко-этнографический справочник. М., 1988.

Одатда халқлар муайян ҳудудда жойлашадилар. Аммо тили, маиший-маданий жиҳатдан яқинлиги билан ажралиб турган айрим элатларнинг ўзаро миллий аралашиб жараёни доимо содир бўлиб турган, этник жиҳатдан чегарадош халқлар орасида эса бу жараён айниқса, кучли бўлган. Ҳозир жаҳон аҳолиси ўз социал-иқтисодий ва сиёсий тузумига қараб, турли типдаги этнослардан – миллат, халқ, қабилавий бирикма ёки айрим қабилалардан иборатдир.

Тарихий жиҳатдан энг илк этнос типи ибтидоий жамоа қабиласи бўлиб, у дастлаб бир неча қариндош-уруғлардан ташкил топган эди. Ҳозирги даврдаги қабилалар ўз социал-иқтисодий ва маданий даражаси билан улардан тубдан ажралиб турадилар. Бу қабилалар бир неча юз кишидан миллионгача етадиган аҳолидан иборат бўлиб, уларда ибтидоий тузум элементлари сарқит сифатида сақланган феодал ёки капиталистик муносабатлар амал қилади, ижтимоий табақаланиш белгилари сезилиб туради (масалан, эрондаги белужийлар ва қашқайлар). Қабилавий муносабатлар асосан, кўчманчи ва ярим кўчманчи халқларда кўпроқ сақланиб қолган.

Ибтидоий жамоат тузуми емирилиб, дастлабки табақаланиш пайдо бўлиши билан айрим қабилаларнинг умумий манфаат асосидаги иттифоқи ёки бирикмалари ташкил топади. Махсус бирикмалар қабилалараро хўжалик ва маданий алоқаларни кучайтириб, уларнинг аралашиб кетишига олиб

келади ва илгариги қавм-қариндошлик муносабатлари ўрнига ҳудудий муносабатларни юзага келтиради. Шимолий Америкадаги ирокезлар лигаси, Мексикадаги ацтеклар ёки Жанубий Африкадаги зулусларнинг қабилавий иттифоқлари бунга мисол бўла олади.

Кейинги, синфий жамият пайдо бўлиши билан қулдорлик тузуми даври босқичида (қадимги Миср, Греция, Рим ва ҳоказо) халқлар шакллана бошлайди. Европада бу жараён феодализм давригача (руслар, поляклар, франсузлар ва ҳоказо) чўзилади. Ҳудудий, маданий ва хўжалик бирлиги, келиб чиқиши ва тил яқинлиги асосида турли қабиалардан ташкил топган халқлар дастлабки даврларда унча мустақам бўлмаган элатлардан иборат эди.

Товар, пул муносабатларнинг ривожланиши натижасида хўжалик тарқоқлигига барҳам берилиб, иқтисодий ва маданий алоқалар кучайди, миллатлар пайдо бўла бошлади. Миллатлар одатда ўз иқтисодий бирлигининг барқарорлиги, умумий ҳудудий ва тилининг бирлиги, миллий характер ва психологиясининг урнумий белгилари билан фарқ қиладилар.

Жаҳондаги этник жараён ниҳоятда мураккаб бўлиб, фанда қабул қилинган анъанавий қабила, элат, халқ миллат каби тарихий бирликлар доирасида чекланиб қолмайди. Ҳозирги даврда бир неча элат ёки халқнинг яқинлашиши ва уюшиши натижасида пайдо бўлган йирик этник бирликлар (совет халқи, Америка халқи каби), макроэтнослар билан бир қаторда маҳаллий халқ ёки милият ичида баъзи хусусиятлари (шеваси, моддий ва маънавий маданияти, диний тасаввурлари) билан ажралиб турган майда этнографик гуруҳлар — микроэтнослар ҳам мавжуддир.

Баъзи халқлар диний эътиқод асосида ўзига хос микроэтнослар ва макроэтнослар бирлиги билан ҳам фарқланадилар. Масалан, бутун Жанубий Осиё халқлари феодализм даврида пайдо бўлган индуизм теваарагида турли тилдаги халқларни бириктирган макроэтнослар бўлса, Филиппин халқининг бир қисми ислом дини эътиқоди асосидаги маро номли элатлардир. эрондаги гебрлар (зороастризм тарафдорлари) ёки Хитойдаги мусулмон (дунган)лар микроэтнос сифатида махсус этнографик гуруҳларни ташкил қилганлар. Макроэтносларга социал-иқтисодий формациялар ёки сиёсий бирлик асосида пайдо бўлган йирик гуруҳлар ҳам киради. Масалан, мустамлакачиликда озод бўлган, ўтмишда анъанавий-маиший жиҳатдан мустақилликка интилиб, ижтимоий тараққиёт йўлида умумий мақсадларга эришган Осиё ва Африка мамлакатларининг кўпчилиги мазкур макроэтнослардан иборатдир.

Агар элат ва халқларнинг ташкил топиши ижтимоий характерга эга бўлса, ирқларнинг пайдо бўлиши биологик асосга эгадир. Шунинг учун ҳам этнослар билан ирқларнинг жойланиши бир-бирига камдан-кам мувофиқ келади, аслида эса ирқлар қитъааларнинг катта ҳудудларида жойлашиб, турли ва ҳар хил тилдаги этносларни ўз ичига олиши мумкин. Масалан, Африкада яшаб бир неча тилда сўзлашадиган халқ ва элатлар негроид ирқиға оид бўлса, Шимолий Америкада турли ирқлардаги кишилар бир тилда сўзлашадиган Америка миллатини ташкил қилади.

Хуллас, кўп сонли жаҳон халқларини тартибга солиб, классификациялаш анча мураккаб масаладир. Баъзи олимлар халқларни бир вақтда ҳам ирқий, ҳам тил яқинлиги асосида системалаштиришга интиладилар. Улар инсонларини уч-беш ирққа бўлиб, ирқларни эса, тил гуруҳларига бўладилар. Бундай классификация методологик жиҳатдан хатодир, чунки ирқий белгилар билан лингвистик хусусиятларни аралаштириш мутлақо мумкин эмас. Бунга зид ҳолда совет фанида халқларни этносга хос икки белги — маданият ва тил билан классификация қилиш қабул қилинган. Ундан ташқари тарихийлик принципага асосланган марксистик этнография халқларни маданий яқинлигига қараб «хўжалик-маданий типлар» ёки «тарихий-маданий вилоятлар»га бўлиб ўрганади, Баъзан этносларни географик принципга, динга, тарихий даражасига қараб ҳам фарқлайдилар.

Антропологик жиҳатдан ҳозирги халқлар сўнгги илмий классификация асосида тўрт кайта ирққа бўлинади: негроид (африкан), европоид (евроосиё), монголоид (осиё-америка) ва австралоид (океания) катта ирқлари. Негроидларнинг сони ўтган аср сўнгидаги маълумотлари бўйича бутун дунёда 250 миллиондан ортиқ (негрлар, негрлли, бушмен ва готтенотлар); негроид ва европоид аралашидан пайдо бўлган 352,6 миллионли ирқлар эфиоп типи, суданликлар, мулатлар) ҳам шуларга киради; энг катта европоид (евроосиё) ирқи 1 миллиард 793,3 миллион кишидан иборат бўлиб, унга аралаш типлар (метислар, мулатлар) ҳам киради; монголоид (осиё-америка) катта ирқига оид аҳоли сони 704 миллиондан ортиқ; аралаш типлар 672,2 миллион, Тинч океан монголоидлари 664 миллион киши, Жанубий Осиё гуруҳи 542,4 миллион ва японлар типи 11 миллион кишидан иборат; австралоид (океания) катта ирқи (веддоидлар, австралияликлар, айнлар, меланезияликлар ва папуаслар) сони 9,4 миллион кишини ташкил қилади. Ирқий тафовут фақат ташқи жисмоний белгилари билан аниқланади. Ҳар бир катта ирқ ичида майда гуруҳ ва типлар ҳам мавжуд.

Этносларнинг шаклланишида ва уларни фарқлашда тил асосий рол ўйнайди. Тил бирлигига қараб айрим халқ ва элатлар аниқланибгина қолмай, кўпинча тил асосида ном ҳам берилади. Лингвистик характеристика тарихий-қиёсий ўрганиш орқали аниқланади. Одатда келиб чиқиши бир бўлган халқлардан тил яқинлиги бўлади. Шу асосда энг катта тил оилалари ва гуруҳлари қуйидагича бўлинади: ҳинд-Европа оиласида 1 млрд 861 миллион киши гапиради, шулардан энг катта гуруҳлари — германлар (403,9 миллион), романлар (482 миллион), ҳиндорийлар (595,6 миллион), славянлар (271 миллион), эронийлар (65 миллион) семит-хамит (афроосиё) оиласида 147,9 миллион киши семит халқлари; дравид оиласи 154,1 миллион кишидан иборат; Урал оиласига 23,4 миллион, олтой оиласига 96,9 миллион, хитой-тибет оиласига 864,7 миллион, нигер-кордофа оиласига 212,6 миллион, австронезия оиласига 191,3 миллион, австроосиё оиласига 64,5 миллион кишини ташкил этади. Тиллар морфологик (сўз тузилиши) ва гнесологик (келиб чиқиши) яқинлиги асосида фарқланадилар. Гнесологик классификация этнология фани учун муҳим аҳамиятга эга, чунки халқларнинг келиб чиқиши (етногенез)ни ўрганишда катта ёрдам беради.

Жаҳонда икки тилли этнослар ҳам кам эмас, масалан: бир ирқдаги Белгия ва Швейцария аҳолиси икки ёки уч тилда сўзлашадилар. Бизнинг мамлакатимизда миллати рус бўлмаган аҳолининг ярмидан кўпи ўз она тилидан ташқари рус тилини ҳам билади. Илгари мустамлака бўлган Осиё ва Африка мамлакатларининг деярли ҳаммасида икки тил – маҳаллий ва расмий давлат тиллари мавжуд. Ҳиндистонда расмий ҳинди тили билан бирга юзлаб бошқа тиллар ҳам бор. Покистонда – урду, Индонезияда – бахса-индонезия, Филиппинда – тагалог, Африка мамлакатларининг айримларида расмий инглиз ёки франсуз тиллари билан бир қаторда маҳаллий тилларда ҳам сўзлашилади.

Тилларнинг географик чегаралари доимо ўзгариб турган. Агар араб тили пайдо бўлган вақтда (VII асрдан олдин) ундан фақат Арабистон ярим оролининг жанубидагина яшовчи қабилалар фойдаланган бўлса, ҳозир бу тилда Шимолий Африка ва Жануби-шарқий Осиёда жойлашган жуда кўп халқлар сўзлашади. Ёки инглиз тилини олсак, унда дастлаб фақат Британия оролидаги аҳоли сўзлашган бўлса, ҳозир Европа ва Шимолий Америка аҳолисининг бешдан бир қисми, Австралия ва Янги Зеландия халқлари асосан, шу тилда сўзлашадилар. Кичкина Пиреней ярим оролида пайдо бўлган испан тили ҳозир бутун Лотин Америкасига тарқалган.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин этнос (қабила, элат)ларнинг бир-бирлари билан бир халқнинг ичида яшаб, аралашиб кетиши (консолидация), бир халқнинг ичида яшаб унга сингиб кетиши (ассимиляция) кучайган эди. Айниқса, миллий озодлик кураши натижасида мустақилликка эришган, халқлар ўз давлати, ҳудудига эга бўлиб, социал-иқтисодий реформалар орқали хўжалик ва маиший турмушига туб ўзгаришлар киритиб, этник консолидация жараёнига зўр таъсир бошлаганлар. Оқибатда қавм-қариндош, қабила ва элатлардан янги халқ ва янги миллатлар шакллана бошлаган эди. Бунга илгари қабилавий тузумга эга бўлган хауса, ёруба, акан, ибо қаби Африкада яшовчи халқлар мисол бўла олади. этник консолидация Ҳиндистонда, Филиппинда ва бошқа Осиё мамлакатларида ҳам тез суръатлар билан содир бўлмоқда.

Ассимиляция, одатда, иқтисодий жиҳатдан тараққий қилган мамлакатларда рўй беради ва ўзининг миллий мавқеини сақлаб қолган халқлар орасида яшовчи майда этник гуруҳлар узоқ давр мобайнида яқин муносабатда бўлиб йирик миллатларнинг тили ва маданиятини ўзлаштириб унга сингиб кетади ва ўзини шу миллат вакили ҳисоблайди. Бундай жараён турли хилдаги этносларга тегишлидир. Унга майда миллатлар, иммигрантлар ва ҳатто ўзининг этник ҳудудига эга бўлган баъзи халқлар ҳам киради. Ассимиляция суръати асосан, йирик миллат, майда этносларнинг тил ва маданий яқинлиги, миллий ва сиёсий бирлик ҳиссиёти, ўз ватанига алоқадорлиги, жойланиш характери (тарқоқ ёки турғун ҳолда), ирқий ва диний хусусиятлари ва ҳоказоларга боғлиқ бўлади. Аммо ассимиляция табиий ёки зўрма-зўракилик оқибатида рўй бериши мумкин. Табиий ассимиляция узоқ вақт давомида социал-иқтисодий тараққиёт ва маданий алоқанинг яқинлиги оқибатида содир бўлади. Бунда маданий-хўжаликнинг

бирлиги негизида этниклар интеграция, яъни турли этносларнинг яқинлашиш жараёни ҳам рўй беради. Миллий низоларга тўла капиталистик мамлакатларда, айниқса, мустамлакачи давлатларда, ўз миллий ҳуқуқига эга бўлган этнос вакиллари зўрлик билан ўз она тили ва маданиятидан маҳрум этиш сиёсати орқали ҳукмрон миллатнинг тил ва маданиятига ўтишга мажбур этилади. Қурама элат ва халқлардан ташкил топган АҚШда зўрлик ассимиляция очикдан-очик амалга оширилмоқда. Ҳозирги даврдаги урбанизация ва миграция жараёни ҳам этносларнинг яқинлашиши ва аралашиб кетишига таъсир қилувчи омиллар ҳисобланади.

Жаҳонда фақат бир миллатдан ташкил топган давлатлар жуда кам чунки сиёсий ва этник чегаралар ҳам доимо тўғри келмайдими.

Фақат Европа ва Лотин Америкасида давлатларнинг ташкил топган даври миллий шаклланиш даври билан тўғри келганлиги туфайли муайян, ягона миллатлар сиёсий чегара доирасида юзага келган. Аммо бу каби мамлакатларда ҳам миграция ва бошқа турли сабабларга кўра озми-кўпми бошқа миллат вакиллари ҳам яшайди. Масалан, Японияда майда миллатлардан айнлар, корейслар, Марказий ва Жанубий Америкада испан ва португал тилида сўзлашувчи асосий миллатлар (мексикалик, чилилик, перулик, бразилиялик ва ҳоказо)дан ташқари иммигрантлар ва хиндилар ҳам мавжуд. Айрим давлатларда эса ўнлаб, юзлаб турли этнослар яшайди (Россия, Ҳиндистон, Эрон, Афғонистон, Нигерия ва ҳоказо).

Европанинг этник қиёфаси ниҳоятда мураккаб. Бу ерда асрлар давомида хилма-хил қабила, элат ва халқлар пайдо бўлиб, маҳаллий этнослар билан аралашиб кетган. Мазкур жараён узлуксиз давом этиб келган ва натижада дастлабки туб аҳоли тўғрисида аниқ маълумотлар бизгача етиб келмаган. Уларнинг лингвистик тарихи ҳам чалкаш. У ердаги ҳозирги миллатлар ўз миллий давлатлари чегараси доирасида асосан, ўтган аср ўрталарида шаклланган.

Европада яшовчи деярли ярим миллиард аҳолининг кўпчилиги (ўндан тўққиз қисми) ҳинд-Европа тил оиласининг учта йирик тил туркуми – роман, герман ва славянлардан иборат. Қолган қатта қисми грек, келт ва албан тил туркумларига оид ва қисман урал тил оиласига кирган финно-угор тил туркумининг вакиллари дир. Роман тил туркумига жануб ва ғарбда яшовчи италянлар, франсузлар, валлонлар, испанлар, португаллар, руминлар киради. Шарқий ва жануби-шарқий Европада славян тилларида сўзлашувчи чехлар, словаклар, поляклар, лужичанлар, болгарлар, черногорликлар, хорватлар, «мусулмонлар», македонияликлар ва боснияликлар яшайди. Герман тилида сўзлашадиган австрияликлар, немислар, голландлар, фламандлар, шведлар, норвеглар, данияликлар, испанлар, инглизлар, люксембургликлар, элзасликлар ва қисман Швейцарияликлар Марказий Ғарбий ва Шимолий Европада яшовчилар. Ҳозир фақат Ирландияда, қисман Шотландияда, Англия ва Франциянинг Бретон ярим оролида қадимги даврдан кенг тарқалган келт тилида сўзлашадиган элатларнинг авлоди яшайди. энг қадимги вақтлардан Пиреней ярим оролининг шимолида ва қисман Францияда яшаётган басклар ҳеч бир тил оиласига кирмайдиган махсус тилда

сўзлашадилар. Венгерлар ёки мадьярлар, финлар, соамлар ва лопарлар финно-угор тил оиласига оид. Болқон ярим оролида ва жанубда яшовчи турклар, татарлар ва гагаузлар эса туркий тилларда сўзлашувчи этник гуруҳлардир. Фақат Малта оролида араб тили сақланиб қолган. Бир миллиондан ортиқ Европалик яҳудийлар асосан, немис тили шеvasида ёки ўзлари яшаётган мамлакатда кенг тарқалган тилларда сўзлашадилар.

Жаҳон аҳолисининг ярмига яқини Осиёда жойлашган бўлиб, мингдан ортиқ этник тузилиши, тили, маданий-иқтисодий даражаси ва маиший турмуши билан бир-биридан фарқ қиладиган турли элат ва халқлар яшайди. Осиёнинг кўп қисми одамнинг ватани (яъни антропогенез)дир. Бу ерда жуда кўп дастлабки қадимий тиллар, асосий ирқлар шаклланган, қадимги маданият марказлари, жаҳон динлари (насронийлик, буддизм ва ислом) пайдо бўлган. Юз миллиондан ортиқ аҳолига эга бўлган хитойлар, ҳиндистонликлар, японлар, бенгалликлар, 26 та ўн миллиондан ортиқ аҳоли халқлар билан бир қаторда бир неча минг ва ҳатто бир неча юз минг кишидан иборат жуда кўп майда қабилалар ҳам мавжуд.

Япония, Корейя, Бангладеш ва кўпгина араб мамлакатлари миллий бирлик жиҳатдан ажралиб туради.(аҳолининг 95 фоизини ташкил қилади). Бирма, Ветнам, Ироқ, Кампучия, Сурия, Туркия, Хитой, Шри-Ланка аҳолисининг 75 фоизи ягона халқдан иборат. Афғонистон, эрон, Ҳиндистон, Покистон, Индонезия, Филиппинлар мураккаб кўп миллатли мамлакатларга киради. Айрим халқ ва элатлар (курдлар, балужийлар, панжоблар, бенгаллар) бир неча давлат ҳудудида жойлашган. Баъзи этник гуруҳлар ҳозиргача ҳам халқ бўлиб шаклланмаган, ҳатто уларда уруғ-қабилачилик муносабатлари сақланиб қолган.

Осиёликларнинг тиллари ҳам этник тузилиши сингари ниҳоятда хилма-хил ва мураккаб. Масалан, фақат Ҳиндистоннинг ўзида 1652 хил тил ва турли шевалар мавжуд. энг қадимги тил оилаларига оид дравид, мунда, хитой-тибет, тай, австроосиё, австронезия, семит-хамит ва ҳинд-Европа халқлари ҳам Осиё қитъасида яшайди. Олтой тил оиласи ҳозирги Мўғулистон ва Шимолий Хитойда пайдо бўлиб, кейин бошқа ерларга тарқалган. Хитой-тибет (тай ва тибет-бирма гуруҳлари), австроосиё (ветнам, монкхрнер, мунда, мяо-яо туркумлари), дравид, австронезия (индонезия, филиппин, малайя, меланезия гуруҳлари) тилида сўзлашадиган халқлар қадимдан кўпчиликни ташкил қилиб бир ҳудудда яшаб келмоқдалар.

Европа қитъасидан уч хисса катта ҳудудга эга бўлган Африканинг этник қиёфаси табиати сингари бой ва ранг-барангдир.

Европа олимлари уни илгари «қора қитъа» деб атаб, этник тузилиши ўзаро боғлиқ бўлмаган турли қабилалардан иборат, деб нотўғри таърифлаганлар. Албатта мустамлакачиликнинг асосий объекти бўлган, ватандан маҳрум этилган юз минглаб негрларни қул қилиб сотган Африка қитъаси бир неча асрлар давомида тараққиётдан чеккада қолган эди. Лекин бу ерда бир неча миллионли (мисрликлар, жазоирликлар, марокашликлар, амхараликлар) ҳозирги миллатлар, йирик халқ ва элатлар (Нигериядаги хауса ва фулба) билан бир қаторда ҳозирги кунда ҳам дайдилик, саргардонлик ва

овчилик билан шуғулланиб келаётган уруғчилик тузумида яшаётган этнографик гуруҳлар ҳам учрайди. Африка мамлакатларининг кўпчилиги миллий озодлик курашлари туфайли мустикалликка эришиб эркин тараққиёт йўлига ўтиб олдилар. Оқибатда социал, маданий ва сиёсий жиҳатдан катта ютуқларни қўлга киритаётган этнослар миллий бирликка ҳам эришмоқдалар.

Ҳозирги Африкада 200-250 та халқ яшайди. Улар мустамлакачилар томонидан сунъий равишда бўлиб олинган давлатлар орасида жойлашган. Масалан, мандинго халқи Сенегал, Мали, Фил Суяги Қирғоғи, Гамбия, Сера-Леоне, Либерия, Гвинея ҳудудларида яшайди. Ёки фулбе халқини олсак у ҳам Сенегал, Нигерия, Гвинея, Мали, Камерун, Юқори Волта, Бенин, Мавритания, Гамбия каби мамлакатларда яшайди. Акан, моси, эве каби этник гуруҳларнинг тақдири ҳам худди шундай. Шунинг учун ҳам қитъада бир миллатдан ташкил топган битта ҳам давлат йўқ.

Африка қитъасидаги бир миллиондан ортиқ бўлган 83 та халқ қитъа аҳолисининг 86 фоизини ташкил қилади. Жумладан, улар асосан, - мисрликлар (37 миллион), хауслар (15 миллион), жазоирликлар (14 миллион), амхараликлар (1 миллион), марокашликлар (12 миллион), ибо ва фулбе (12 миллион), ёруба (11 миллион) ва бошқа халқлардир. Шуниси характерлики, қитъада яшовчи этносларнинг ҳаммаси туб аҳоли, асосан, ҳозирги ҳудудда пайдо бўлиб шакланган элатлардан иборат. Албатта узоқ тарихий давр ичида айрим этносларнинг миграцион силжишлар натижасида доимо аралашиб жараёни рўй бериб турган. Аммо бу жараён, асосан, шу қитъа доирасида ўтган. Фақат шимоли-шарқий томонда, Осиёнинг ғарби-жанубий қисмида қариндош этносларнинг кўчишлари бўлиб турган.

Лингвистик жиҳатдан Афржка аҳолиси тўрт йирик тил оиласига киради: семит-хамит (ёки афроосиё), нигер-кордофа, нил-сахара ва койсан халқлари. Қитъанинг шимолида ва шимоли-шарқида яшовчи семит-хамит халқлари аҳолининг учдан бир қисмини ташкил қилади.

Семитлардан энг кўпи Африка аҳолисининг (83 миллион) бешдан бир қисмини ташкил этадиган араб халқларидан иборат. Кейинги амхара ва кушит, тиграи ва чад гуруҳларига кирадиган халқлар семит-хамит тил оиласининг вакиллари дир.

Ярим миллиардга яқин аҳолига эга бўлган Америка қитъасининг этник тузилиши ҳам табиати сингари ранг-баранг. Аммо бу ерда одамзод пайдо бўлмаган. Дастлабки кишилар 30 минг йиллар муқаддам Осиё билан Америка қитъаси бириккан вақтда пайдо бўла бошлаганлар. Турли қабила ва ирқлардан иборат келгинди аҳоли аввал Шимолий Америкада, кейин жануб томон кўчиб, кенг ҳудудга тарқалган. Океан сувларининг кўтарилиши натижасида 12 минг йиллар муқаддам Чукотка билан Аляска ярим ороллари бўлиниб кетиши оқибатида Америка қитъаси эски дунёдан ажралиб қолади. Қитъадаги энг охириги оқим эскимослардир.

Европаликлар келгунга қадар ривожланган деҳқончилик маданияти яратган халқлар ацтек мая ва инклар Жанубий Мексика, Марказий Америка ва Анд тоғларида яшаганлар. Шимолий ва Жанубий Американинг бепоён прерий дашти биёбон ва чангалзор ўрмонларида овчилик, теримчилик ва

балиқчилик билан шуғулланувчи майда қабилалар жойлашган. Европа истилочилари маҳаллий халқлар (ҳиндилар)ни бўйсундирибгина қолмай, анча қисмини қириб ташлаганлар, кўп қабилалар Европаликлар келтирган турли касалликлар туфайли қурбон бўлган ёки жуда камайиб кетган. Фақат юқори тараққиёт даражасига кўтарилган халқлар (кечуа, аймара, гуарани ва ҳк.) ўзига хос маданияти ва этник ҳудудини қисман сақлаб қолишга муяссар бўлганлар.

Антропологик жиҳатдан Америка қитъасининг аҳолиси турлича. Англо ва франкоканадаликлар, асосан, европоид, Уругвай, Аргентина ва Коста-Рика халқлари ҳиндилар аралашувидан ташкил топган (мексикаликлар, гватемала, салвадор, гондурас, никарагуа, панама, парагвай, чили, перу, эквадор, боливияликлар) метислар, яъни Европаликлар билан ҳиндилар авлодларидан шаклланган халқлар, пуерторико кубаликлар, оқ танли, қора танли ва мулатлардан пайдо бўлган курама этнослардир. Бразилия, Венесуела ва Колумбия халқларининг жрқий тузилишида европоид, негроид ва ҳиндилар иштирок қилган бўлиб, бу жараён ҳали ҳам давом этмоқда. Американинг туб аҳолиси ҳисобланган ҳиндиларнинг ўзлари катта монголоид иргининг махсус туркумига оид. Улар асл мўғуллардан баланд бўйи ва бургуцимон узунроқ бурни билан фарқ қиладилар. эскимосларда монголоид белгилари анча кучли.

Америка туб аҳолисининг тиллари ўзига хос хусусиятларга эга ва грамматик тузилиши жиҳатдан бошқа қитъа халқларининг тилларидан фарқ қилади. Кўпчилик олимлар қабул қилган классификацияга биноан туб аҳолида 20 га яқин тил типлари мавжуд. Шулардан энг йириклари Шимолий Америкадаги эскимос-алеут, алгонкино-вакаш, на-дене, сиу-хокао, Марказий ва Жанубий Америкадаги юто-тано-ацтек, Майя-соке, чибча, кечуа, аймара, кариб, аравак, тупи-гуарани, чон тил оилаларидир. Мазкур тиллардан ташқари ҳар хил майда тил туркумлари ва шевалари ҳам бўлган. Майя, кечуа, аймара, ацтек каби тилларда сўзлашадиган халқлар қадимдан юксак маданият яратган ва ҳатто ўз ёзувига ҳам эга бўлган.

Этнография фанида Американинг туб аҳолисини одатда тилига қараб эмас, балки маданий-хўжалик типлари классификацияси асосида таърифлайдилар. Бундай типларга бир неча тилларда сўзлаша оладиган ва ҳар хил даврда пайдо бўлган этнослар кириши мумкин. Масалан, Марказий Америкада ва Жанубий Американинг шимолида яшаган кўп йирик халқ ва элатлар мустамлака арафасида синфий жамият даражасига кўтарилган бўлса, айрим қабилалар эса уруғчилик тузумида яшаганлар.

Бешинчи қитъа — Австралия ва бепоён Тинч океани ороллари (Океания) аҳолиси икки қисм: абориген (туб аҳоли) ва келгинди Европалик, осиелик ва америкаликлардан иборат. Ҳозир ташқаридан келиб жойлашган аҳоли бутун аҳолининг бешдан тўрт қисмини ташкил қилади ва асосан, инглиз тилида сўзлашадилар.

Австралия ва Океаниянинг баъзи халқлари Европа мустамлакаси арафасида (XVIII-XIX асрлар) ўзларининг хўжалик фаолияти ва ижтимоий тузилишида жуда қадимий ибтидоий формаларни сақлаб келганлар.

Полинезияликлар ва қисман меланезияликлар австрияликларга нисбатан анча юқори поғонада турганлар ва ҳатто синфий жамиятга ўтганлар. Мустамлака натижасида бу ерда яшовчи туб аҳолининг моддий ва маънавий ҳаётида, ижтимоий ва маданий турмушида жиддий ўзгаришлар рўй берган, уларнинг кўпчилиги қисми ўзига хос этник хусусиятларини йўқотиб юборганлар, айрим элатлар (масалан, тасманияликлар) эса бутунлай қирилиб кетган.

Келгинди Европаликлар туб аҳолининг кўп қисмини серунум тупроқли кулай жойлардан ҳайдаб чиқарганлар. Абориген аҳоли билан кўчиб келган элат ва халқлар аралашиб янги этнослар пайдо бўла бошлаган.

Маълумки, ўтган асрнинг бошларидан миллий озодлик кураши кучайиши билан маҳаллий туб аҳолининг миллий уйғониши рўй беради. Океания оролларида туб аҳоли сони ҳатто кўпая бошлайди, маънавий маданият устун чиқиб ижтимоий ва маиший турмушда жиддий ўзгаришлар жараёни авж ола бошлайди. Мустамлакачилик кам бўлган жойларда, айниқса, Меланезияда туб аҳоли ўзига хос хусусиятли маданиятини сақлаб қолган. Аммо айрим полинезия халқлари (гавайя, маори, таити) нинг анча қисми Европа таъсирига ўтган

Тил жиҳатдан бешинчи қитъа аҳолиси махсус австронезия тил оиласини ташкил қилади вф тарихий, маданий ва ирқий жиҳатдан одатда уч туркумга – полинезияликлар, меланезияликлар ва микронезияликларга бўлинади. Австралиянинг туб аҳолисини ўзига хос австралия (ёки абориген) тиллари ташкил қилади. Сўнгги лингвистик классификацияларга биноан Океания туб жой аҳолиси икки йирик гуруҳ – папуас ва австронезия тил гуруҳларига бўлинади. Табиий шароити оғир бўлган Янги Гвинейиядаги папуаслар келгинди аҳоли билан кам аралашгани учун тил ва маданий хусусиятларини анча мустақил сақлаб қолганлар.

Жаҳон халқларининг ибтидоий жамият даври (қадимги тош, бронза ва темир асрлари)даги ижтимоий-иқтисодий тараққиёти, турли табиий шароитда жойлашиши ва мослашиши уларнинг ҳаётида турли типдаги хўжалик-маданиятларини вужудга келтирган эди. Хўжалик-маданий типлар даставвал муайян жамиятда ҳукмрон ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлиб, ҳар бири тарихий даврда кишиларнинг теварак-атрофдаги муҳит билан алоқа характерини белгилаб беради.

Мазкур типлар кишиларнинг машғулоти ва ишлаб чиқариш қуроллари, турар жойлари ва уй-рўзғор жиҳозлари, таоми ва кийим-кечаги, транспорт воситалари ва бошқа моддий-маданий хусусиятлари билан фарқланадилар. Ҳатто хўжалик-маданий типларига қараб муайян жамиятнинг ижтимоий тузумини ҳам аниқлаш мумкин. Маънавий маданият хусусиятлари асосан, урф-одатларида, тасвирий санъатида, эътиқоди ва фолкларида ёрқин намоён бўлади. Хўжалик-маданий типларининг бирлиги ва ўзаро боғлиқлиги муайян ижтимоий иқтисодий тараққиёт ва бир-бирига яқин географик муҳит билан боғлиқ бўлиб, ўзгарувчан характерга эга.

Энг қадимий даврларда пайдо бўлган этносларнинг хўжалик-маданий типи иссиқ тропик ва субтропик иқлимли ўлкалардаги овчилик, терим-

термачилик ва соҳиллардаги балиқчиликдир. Дастлаб кишиларнинг тирикчилик манбаи ўтлар, мевалар, ердаги ва сувдаги ҳайвонлар, «яъни табиат армуғон қилган» тайёр маҳсулотлар бўлган. Албатта, уларни истеъмол қилиш учун териб-термачлаб олиш ва тайёрлаш зарур эди. Аммо сунъий ишлаб чиқариш ва парвариш қилишга зарурият қолмайди. Шунинг ичун баъзан овчилик, темирчилик ва балиқчиликни “ўзлаштириш” хўжалик тури деб атайдилар. Яқин даврларгача иссиқ иқлимдаги теримчи овчи қабилалар Жанубий ва Жануби-шарқий Осиёда яшаганлар. Уиарга Конго воҳасидаги пигмейлар, Шри-Ланкадаги веддалар ва Жанубий Американинг баъзи ҳинди қабилалари киради. Ўзига хос теримчилик ва балиқчилик хўжалиги билан Жануби-шарқий Осиё оролларида яшовчи элатлар, жумладан, андаманликлар шуғулланганлар. Чўл ва ярим саҳро овчи ва теримчиларига Австралия туб жой аҳолиси, Африка бушменлари, ҳинди қабилаларидан ботокуда ва бошқалар, Патагониядаги, Шимолий Африка ва Марказий Осиё кўчманчи қабилалари киради. Совуқ иқлимда жойлашган аҳоли (Сибирдаги хантиманси, нивхи, нанай, улчи, Камчатка ителменлари, Шимолий Америка, Тинч океани соҳиллари ҳиндулари) катта дарёлар воҳасидаги ва денгиз бўйи балиқчилик хўжалигини ташкил қиладилар. Сибирлик юкагир ва бошқа айрим элатлар, Приморьедаги удегей ва орочилар, қисман Шимолий Америка алгонкин ва атапаск тайга овчилари, шимолроқда субарктик шароитида тундра ўрмон овчилари ҳам мазкур хўжалик типларига оидлар.

Неолит даврида пайдо бўлган чопқи деҳқончилиги ва чорвачилиги ҳам жуда кенг тарқалган маданий-хўжалик турларидандир. Бу хўжаликлар нисбатан барқарор ишлаб чиқариш соҳаси бўлиб, турли ўсимлик маҳсулотлари ва моддий буюмларни тежаш, мол кўпайтириш ва ҳатто кўшимча маҳсулот яратишга қодир бўлган. Оқибатда мулкий тенгсизлик ва синфий тафовутлар юзага келиб, илк синфий жамиятнинг пайдо бўлишига замин яратилади. Мазкур маданий-хўжаликда ҳунармандчилик ҳам юксак даражга кўтарилиб мустақил соҳага айланади. Бу типга кирадиган халқлар табиий шиароитга қараб бир неча гуруҳга бўлинади.

Намли тропик ва субтропик жойларда иккинчи маданий-хўжалик типи, яъни иссиқ иқлимдаги қўл чопқи деҳқончилиги тарқалган бўлиб, бунга қисман овчи-терим-термачилик ва балиқчилик хўжаликлари ҳам ёрдамчи ҳисобланган. Ҳиндистондаги айрим элатлар, Ҳиндихитой, Жанубий Хитой, Индонезия ва Филиппиндаги баъзи халқлар, папуаслар ва меланезияликлар, Тропик Африка, Америкадаги Амазонка ва Ориноко воҳасидаги қабилалар мазкур типга оид этнослардир. Ўзига хос тоғли чопқи деҳқончилиги салқин континентал иқлими Марказий Осиёнинг Тибет ва унга яқин халқларида мавжуд, Ҳимолай ва Ҳиндикуш, Помир, Кавказ, Алп, Пиреней ва Жанубий Америка Анд тоғларида ҳам шу типдаги чопқи деҳқончилиги билан шуғулланувчи элатлар яшаган. Дашт ва тоғ этакларидаги жуда кўп халқлар, айниқса, қуруқ иқлими жойларда сунъий суғоришни кашф этганлар. ўша даврлардаёқ Евроосиёнинг бепоён дашт ва ўрмон-даштларида подачи чорва ва чопқи деҳқончилиги хўжаликлари пайдо бўлган.

Иқтисодий ва техникавий тараққиётда янги сифат яратган учинчи маданий-хўжалик типи чопқи деҳқончилиги билан чорвачиликнинг қўшилиши натижасида пайдо бўлган эди. Агар ишчи ҳайвон кучи ишлатилмаса ерга ҳайдов бериш қуроллари (омоч, плуг) ҳам бўлмас эди. Ерга ҳайдов беришга асосланган деҳқончиликнинг пайдо бўлиши ишлаб чиқаришни ўстириб, жамғариш ва эксплуатация қилишни кучайтирган. Бу даврда хунармандчилик ҳам қишлоқ хўжалигидан ажралиб чиқади ва аста-секин мануфактура юзага келади, кейин завод-фабрика саноати пайдо бўлади. Осиё, Африка ва Европада бир неча асрлар капитализмгача ҳукмрон бўлган синфий жамиятларнинг бош иқтисодий замини шубҳасиз, ҳайдалма деҳқончилик эди. Ерни ҳайдаш Америкада фақат XVI аср, Европа мустамлакасида кейин пайдо бўлган, Австралия ва Океанияда эса ундан ҳам кейин (XVIII-XIX асрларда) тарқалган.

Бизнинг замонамизда авж олган саноат ва фан-техника тараққиёти бутун жаҳонда анъанавий хўжалик-маданий типларга жиддий ўзгартиришлар киритди. Европа ва Америка қитъаларидаги энг ривожланган мамлакатларда аҳолининг кўпчилиги қисми индустриал фаолиятга тортилиб, анъанага айланиб қолган қишлоқ хўжалиги ўрнига юксак тараққий қилган товар деҳқончилиги, интенсив товар чорвачилиги, тропик иқлимли ҳудудларда плантация қишлоқ хўжалиги пайдо бўлган эди.

Демак, ниҳоятда хилма-хил ва ранг-баранг, катта ва кичик турли этнослар жаҳонда мавжуд. Улар ўзларининг табиий географик шароити, тарихий шаклланиб келган тили ва миллий хусусиятлари, жойлашиши ва турар жойлари, миллий архитектура ва уй-рўзғор буюмлари, таомлари ва истеъмол усуллари, турмуш тарзи ва урф-одатлари, халқ оғзаки ижоди ва санъат намуналари билан бир-бирларидан фарқ қиладилар. Аммо бир сайёрада яшовчи барча элат ва халқлар ягона инсониятни ташкил қилади.

3-МАВЗУ: ДУНЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ ЭТНОЛОГИК ТАВСИФИ. АВСТРАЛИЯ ВА ОКЕАНИЯ ХАЛҚЛАРИ

РЕЖА:

- 1- Австралия ва Океания аҳолисининг этногенези ва этник тарихи**
- 2- Австралия ва Тасмания халқлари**
- 3- Меланезия ва Янги Гвинея халқлари**
- 4- Полинезия халқлари**
- 5- Микронезия халқлари**

Таянч атамалар:

Антропологик турлар, энг қадимий геологик давр, сигналлар тили, тотемистик гуруҳ, тропик типдаги деҳқончилик, денгиз балиқчилиги

Адабиётлар:

- 1- Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка**

- тахдид, барқарорлик шартлари ва ривожланиш кафолатлари. Т., 1997.
- 2- Жабборов И. М. Жаҳон халқлари этнографияси. Т., 1985.
  - 3- Исо Жабборов. Жаҳон халқлари этнологияси. Т., 2005.
  - 4- Жабборов И. М. Жаҳон халқлари этнологияси. Т., 2008.
  - 5- Жабборов И. М. этнография ва оламнинг этник қиёфаси. Т., 1982.
  - 6- Аширов А., Атаджанов Ш. Этнология (ўқув қўлланма). Т., 2007.
  - 7- Пучков П.И. этническое развитие Австралии. М., 1987.
  - 8- Кабо В.Р. Происхождение и ранняя история аборигенов Австралии. М., 1969.
  - 9- Чеслинг У. Среди кочевников Северной Австралии. М., 1969.
  - 10- Пучков П.И. Население Океании. Этнографический обзор. М., 1967.
  - 11- Пучков П.И. Формирование населения Меланезии. М., 1968.
  - 12- Волневич Я. У аборигенов Океании. М., 1976.

1. АВСТРАЛИЯ ВА ОКЕАНИЯ АҲОЛИСИНИНГ ЭТНОГЕНЕЗИ ВА ЭТНИК ТАРИХИ

Бешинчи қитъа ҳисобланадиган Австралия Тинч океанининг жанубида жойлашган ўзига хос ўлкадир. Унинг иқлими ҳам этник тузилиши ҳам ер қуррасининг бошқа қисмидан анча фарқ қилади. Тўрт томони бепоён океан сувлари билан ювилиб турган Австралия қитъаси 7,7 млн. квадрат километр ҳудудга эга бўлиб, тахминан АҚШ ҳудудига тенг келади.

Қитъанинг бешдан икки қисми тропик иқлимли, қолгани субтропик ва мўтадил иссиқ иқлимдир. Ички Австралия ниҳоятда қурғоқ, ёнғингарчилик кам, иқлими ўзгарувчан, дашту биёбондан иборат. Унча катта бўлмаган дарёлар унинг шарқида мавжуд, холос. Пастқам тоғ тизмалари, асосан, жануби-шарқий қисмида жойлашган. Бир неча юз катта-кичик кўллар мавжуд бўлиб, улар ёзги жазирамада қуриб шўрхокка айланади. Аммо ўлка ер ости сувларига бой. Маҳаллий аҳоли ундан қадим замонлардан бери фойдаланиб келган. Ҳозир ҳам бу қитъада артезиан қудуқларидан кенг истифода этилади.

Австралиянинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳам иқлими сингари хилма-хил. У ердаги ўсимликларнинг аксарияти (85 фоизи) фақат ўзига хос бўлиб, бошқа бирон ерда учрамайди. Айниқса, жануби-шарқида баландлиги юз метргача етадиган эвкалипт дарахтлари (150 турдан ортиқ) Қитъага гўзал манзара касб этиб туради. Абадий яшил дарахтлар: палма, фикус ва чирмовуқ каби ўсимликларга бой тропик ўрмонлар қитъанинг шимол ва шимоли-шарқий қисмида жойлашган. ўлканинг ғарбий ва ички қисмига кириб борган сари барча ўсимлик дунёси ниҳоятда қашшоқлашгандек кўринади.

Австралиянинг ҳайвонот дунёси ҳам ўзининг қадимийлиги ва экзотикаси билан кишини ҳайратда қолдиради. Бу ерда юқори сутемизувчилар мутлақо

бўлмаган, аммо халтали ҳайвонларнинг юздан ортиқ тури мавжуд. Тубан сутемизувчиларнинг машҳур вакили катта кенгуру туғилган боласини қорин терисидаги махсус халтасида вояга етказди. Қитъада кенгурунинг бошқа турларидан дарахтга тирмашадиган коала (халтали айиқ), вомбата ва ҳоказо турлари ҳам яшайди. Судралувчилардан илон, калтакесак шимолдаги дарёларда тимсоҳ ва бошқа кўпгина шу каби жониворлар учрайди. Қушлардан: йирик австралия страуси - эму, турли хил тўтиқушлар, қора оққушлар, сайроқи қушлар ва умуман мингга яқин турдаги қушлар Австралия табиатининг ўзига хос файзидир.

Шуниси қизиқки, Австралия флора ва фаунасидаги турларнинг кўп қисмини маҳаллий туб аҳоли истеъмол қилиб келган. Улар фақат йирик ҳайвонларнигина эмас, балки майда жониворларни (илон, калтакесак, чувалчанг каби ҳашаротлар ва ҳк.) ҳамда турли экин илдизларини йиғиб-териб истеъмол қилганлар. Австралияда инсон ҳаёти учун хавфли йиртқич ҳайвонлар йўқ, захарли илон ва тимсоҳлар эса жуда кам. Фақат ёввойи ит (динго) уй ҳайвони сифатида қўлга ўргатилган. Қитъада жуда кўп қазилма бойликлар мавжуд бўлиб, ундан туб аҳоли фойдалана олмаган.

Ҳозирги Австралия миллати курама, турли элатлардан ташкил топган. Қитъада 15,7 млн.дан ортиқ (1985-й.) аҳоли яшайди, аммо у ниҳоят нотекис жойлашган. Аҳолининг асосий қисми Австралиянинг шарқий ва жануби-шарқий қисмларида, суғориладиган қулай иқлимли ва ўсимлик дунёсига бой бўлган жануби-ғарбий ҳудудларда яшайди. Австралия аҳолисининг кўпчилиги Европалик, айниқса, Англия ва Ирландиядан (78 фоизи) келганларнинг авлодлари кўпчиликни ташкил қилади. Туб аҳолиси (аборигенлар) сувсиз чўл ва саҳроларда кун кечимиоқда. Уларнинг 103 мингга яқиндир (метислар билан қўшиб ҳисоблаганда 140 мингдан ортади). Умуман олганда, Австралия ва Океанияда кейинги маълумотларга қараганда 25 млн.дан ортиқ аҳоли мавжуд. Шу жумладан, Янги Зеландияда 3,2 млн. аҳоли яшайди.

Океанияда жойлашган минглаб ороллар жанубга яқинлашган сари йириклашиб ва анча қуюқлашиб боради. Австралиянинг шарқида ва шимоли-шарқида, аксинча, жуда майда ороллар Тинч океани бағрига кирган сайин камайиб боради. энг йирик ороллар: Янги – Гвинея, Янги Зеландия, Янги Каледониядир. Майда ороллар эса асосан, вулконлар дарё ва маржонлардан пайдо бўлган ва уларнинг қитъага ҳеч алоқаси йўқ. Океаниянинг барча ороллари деярли тропик оралиғида жойлашган бўлиб, иқлим экваториал, табиати абадий яшил тропик ўсимликлар билан қопланган, ҳайвонот дунёси ғарбга томон бойроқ, шарқда эса анча кам.

Океания асосан, уч қисмга бўлинган: жануби-ғарбий қисмдаги “қора ороллар” деб ном олган Меланезия; унинг шарқий ва шимоли-ғарбидаги бепоён Тинч океанида тарқоқ жойлашган Полинезия (таржимаси «кўпсонли ороллар»); Осиё соҳилларига яқин майда ороллардан иборат Микронезиядир. Агар туб аҳолисининг шароити ва маданий савияси социал-иқтисодий жиҳатдан умумий характерга эга бўлса, Океания халқлари нисбатан юқори даражада ва ниҳоятда ранг-баранг шаклда ривожланган. Тилларнинг

жойлашуви антропологик турларга тўғри келмайди. Уларнинг хўжалик типларига қараб маданий ёки социал ривожланиш даражасини аниқлаш қийин. Чунки, Осиё ёки Европадаги ишлаб чиқариш куроллари, моддий буюмлар бу ерга мутлақо тўғри келмайди. Масалан, туб меланезияликлар ўқ-ёйни, темирчиликни ёки кулолчиликни билмаганлар, аммо ўзига хос юксак маданият яратганлар. Айтайлик, ижтимоий муносабатларда меланезияликларда савдо-сотик ривож топган бўлса ҳам, натурал хўжаликка эга бўлган полинезияликлар уларга нисбатан анча юқори маданиятга эга бўлганлар.

Умуман, бешинчи қитъани ўрганиш инсоният тарихининг илк даврлари – ибтидоий жамиятдан синфий жамиятнинг илк шаклларигача, дастлабки давлат ва қабилавий бирликларгача аниқлаб олиш имконини яратиб берган эди.

Дунёдаги энг кичик қитъа ёки энг катта орол ҳисобланган Австралия энг қадимий геологик даврларда қурғоқликдан ажралиб қолиб XIX асргача жонли қадимий музей шаклида сақланган. Унинг флора ва айниқса, фаунасининг архаиклиги ва ўзига хослиги доимо тадқиқотчиларни ҳозиргача ҳаяжонга солади. Австралияда юксак сутемизувчиларнинг йўқлиги, тубан сутемизувчилар (халтали ҳайвонлар) нинг кўпчилиги бу ерда ибтидоий дунё қайта жонлангандай таассурот туғдиради. Мазкур табиий шароит маҳаллий туб аҳолининг маиший турмуши ва маданиятида ҳам ўз аксини топганлигини алоҳида қайд қилиш лозим. Бепоён Тинч океани оролларида яшовчи минглаб катта-кичик турли этнослар кишилиқ жамиятининг дастлабки даврларида кашф этилган ажойиб ишлаб чиқариш усуллари, хўжалиқ шакллари, мураккаб географик муҳитга мослашган ҳар хил касблар, овчилик маҳорати, атрофдаги ваҳший табиатда яшаб ва чексиз денгизларда йўл топиб узокларга саёҳат қилиш, қурғоқ саҳродан сув топа билиш каби жуда кўп янгиликларни кашф этиб, жаҳон маданиятига ўзига яраша ҳисса қўшганлар.

Энди мана шу инсоният бешигида пайдо бўлган ва бизнинг давримизгача кишилиқ жамиятининг болалигидаги турмуш тарзи белгиларини сақлаб келган этнослар билан танишамиз.

2. АВСТРАЛИЯ ВА ТАСМАНИЯ ХАЛҚЛАРИ

Бешинчи қитъа аҳолисининг келиб чиқиши фанда энг қизиқарли ва ниҳоятда мураккаб муаммодир. Чунки, бу ернинг туб аҳолиси жуда архаик ибтидоий типдаги содда, ўзига хос маданиятини бизнинг давримизгача сақлаб қолган. Бу қитъа аҳолисини ўрганишнинг мураккаблиги шундаки, тасманияликларнинг жисмоний тузилиши, тили ва маданияти бошқа бирон халққа ўхшамайди, яъни бошқа халқларга қиёс қилиш имконияти йўқ. Шунинг учун уларнинг этногенези тўғрисида бир ярим асрдан буён тортишувлар, турли мулоҳазалар давом этиб келмоқда. Аммо Австралия қитъаси антропогенезга кирмаслиги, яъни одамзоднинг ватани эмаслиги аниқ. Демак, австралиялик ва тасманияликларнинг қадимий аجدодлари келгиндилар бўлган, деган хулосага келиш мумкин. Кейинги йилларда

ўтказилган баъзи антропологик ва археологик тадқиқотларда уларнинг қаердан ва қачон келганлиги тўғрисида баъзи маълумотлар аён бўлди.

Австралияликларнинг келиб чиқиши тўғрисидаги фикрни рус олими Иван Симонов ўзининг дастлабки тадқиқотларида бундан 180 йил илгари баён этган эди. XIX асрнинг 20-йилларида Сиднейга рус кемаларида келган экспедиция аъзоси Иван Симонов австралияликларни кўрганда, улар жанубий ҳиндистонликларнинг авлодлари, деган тахминни айтган. Антропология фани Австралия туб аҳолиси Жанубий Осиёнинг қадимий халқлари билан тарихий боғлиқ эканлигини тасдиқлаган. XIX аср ўрталарида айрим сайёҳ олимлар (Е. эйр, Ж. Причард) австралияликларни тасодифан қитъага адашиб ёки қулликдан қочиб келган африкаликларнинг авлоди деган бўлса, баъзи бирлари Малайя архипелаги ва Янги Гвинея орқали келган энг қадимий океанияликлар авлоди, деган фикрларни айтишган. 1870-йилларда бешинчи қитъа билан танишган рус тадқиқотчиси ва сайёҳи Н.Н. Миклухо-Маклай ўзининг жиддий кузатишлари асосида австралияликлар мустақил ирқ деган хулосага келди. Уларнинг сочлари қора, европоидларникидек тўлқинсимон, соқол-мўйловлари ва бадан туклари қалин, терисининг ранги негроидларникига ўхшашроқ тўқ жигарранг, калла суяги узунчоқроқ, пешонаси нишаблик, қош усти суяги чиққан, лаби қалин ва бурни кенгроқ, бўйи ўртача ёки баландроқ.

Бунга ўхшаш типларни Австралиядан ташқари Индонезияда ёки жануби-шарқий Осиёда, (масалан, Шри-Ланкадаги веддалар), Ҳиндистоннинг жанубидаги қабилаларда учратиш мумкин. Шунинг учун ҳам мазкур тип фанда баъзан «ведда - австралоид», деб ҳам юритилади. Ҳозирги классификацияга биноан қатта австралоид ирқига Австралиянинг туб аҳолиси папуаслар ва меланезияликлар, негротослар, ва веддиоидлар киради. Демак, австралиялик ва тасманияликларнинг аجدодлари бир замонлар жануби-шарқий Осиёда ва Индонезияда яшаганлар. Қитъанинг географик жойланиши ва Ява ороли (Вадяк)да топилган австралоид типдаги иккита калла суягининг қолдиқлари бунга далил бўла олади. Австралия ҳудудининг шарқий ва жануби-шарқий қисмларида топилган қадимий калла суяги қолдиқлари бу ерда одамларнинг узок ўтмишда жойлашуви ва Вадяк топилмаларига ўхшашлиги этногенез масалаларига анча аниқлик киритган эди. Айниқса, Кейлор (1940-й.) маконидаги калла суяги тузилиши жиҳатидан ҳозирги австралияликларга яқин туради.

Тасманияликларнинг келиб чиқиши ҳали тўлиқ аниқланмаган. Улар сочининг жингалаклиги, баданининг тўқ жигарранглиги, паст бўйлиги билан австралияликлардан фарқ қилганлар. Тасманияликлар антропологик тузилиши билан меланезияликларга, айниқса, Янги Каледониядаги туб аҳолига ўхшаб кетади. Аслида, олимларнинг фикрича тасманияликлар қадим даврларда Австралиядан сиқиб чиқарилган туб аҳолининг авлодларидир.

Бешинчи қитъага аҳолининг кўчиб келиш даври юқори палеолитга тўғри келади. Тахминан 18-19 минг йиллар муқаддам Австралия қитъаси Жануби-шарқий Осиёдан қуруқлик орқали кўчиб келганлар. Кейинчалик 12-13 минг йиллар илгари океан сувларининг кўтарилиши натижасида бешинчи қитъа

пайдо бўлган. Шунгача алоқадор бўлиб турган қадимги осиелик аждодларидан ажралиб қолган австралияликлар ўша давр ижтимоий тузуми ва маданиятини то ўтган асргача мустаҳкам сақлаб қолганлар. Аммо аҳолининг жойлашув жараёни жуда узоқ даврларга чўзилган. Улар дастлаб яшашга қулай бўлган шарқий соҳилларни эгаллаганлар, кейинчалик эса ўрта саҳро қисми ва ғарбий ҳудудларга ҳам кўчиб ўта бошлаганлар. Ҳатто мустамлакачилар келгунча ҳам туб аҳоли қитъани тўлиқ ўзлаштириб олмаган эди.

Европа мустамлакаси арафасида (XVIII-XIX асрлар) Австралия ва Океания халқлари ўзларининг хўжалик фаолияти ва ижтимоий тузумида, тили ва ирқий тузилишида қадимий ибтидоий шаклларни шунчалик чуқур сақлаб қолганлар, бошқа қитъаларда уларга ўхшаш белгилар деярли учрамайди. Айниқса, бу хусусият маҳаллий тилларда ёрқин намоён бўлган. Албатта, бошқа ерлардаги каби қитъада ҳам узоқ тарихий давр мобайнида тараққиёт рўй бериб, энг ибтидоий даврлардаги ижтимоий ва маданий шаклларда муайян ўзгаришлар бўлиб турган. Истилолар натижасида бу ерда яшовчи туб жой аҳолининг моддий ва маънавий ҳаётида, ижтимоий-маиший ва маданий турмушида жиддий ўзгаришлар рўй бера бошлаган, хусусан, ўзига хос кўпгина этник хусусиятлар йўқолиб борган, айрим элатлар (масалан, тасманияликлар) эса бутунлай қирилиб кетишгача етиб борган. Шунинг учун ҳам айрим этносларнинг келиб чиқиши ва этнографик таърифини ўрганиш имконияти анча мураккаблашган.

Мустамлакачилар келгунга қадар австралияликлар бутун қитъа бўйлаб тарқоқ ҳолда кўчиб юрганлар. Уларнинг сони тахминан 250-300 минг бўлиб, 500 га яқин уруғ-қабилаларга бириккан. Узоқ вақт давомида бошқа дунё билан алоқада бўлмаганликлари туфайли австралияликларнинг тиллари, юкорида қайд қилинганидек, ҳеч бир бошқа тилларга ўхшамайди ва яқинлиги ҳам йўқ. Ҳар бир қабила ўз тили ёки шевасига эга бўлиб, ирқий ва маданий жиҳатдан ўхшашлик мавжуд бўлса-да, бир-бирларининг тилларини тушунолмаганлар. Баъзи тиллар бир неча шевалардан иборат бўлиб, махсус туркумни ҳосил қилган. туб аҳоли тилларини лингвист А. Кепелла олти йирик туркумга бўлади. 1) Жануби-шарқий Австралия тиллари; 2) Янги жанубий Уелс тили; 3) Шимолий ва Марказий Квинсланд тили; 4) Марказий ва Жануби-ғарбий Австралия тили; 5) Арихемленд тили; 6) Шимолий ва шимоли-ғарбий ҳудуддаги жуда кўп бошқа тиллар. Барча тиллар ўз тузилиши, аниқлиги ва сўз бойлиги билан алоҳида хусусиятга эга. А. Кепелланинг бу классификацияси ҳали такомиллашмаган ва кўпчилик олимлар томонидан қабул қилинмаган. Патер В. Смидт Австралия тилларини ўзаро бир-бирига яқин бўлган икки – жанубий ва шимолий гуруҳларга бўлади.

Айтганимиздек, ҳар бир қабила ўз тили ва шевасига эга бўлган. Австралия тилларининг умумий сони ҳам қабилалар сингари 500 дан ортик. Улар тилларнинг аниқ тузилиши ва равшанлиги, грамматик турларнинг бойлиги билан ажралиб туради. Масалан, аранда тилида 10 мингдан ортик сўз мавжуд. Австралияликларда оғзаки сўзлардан ташқари қўлни ҳар

мақомда қимирлатиш йўли билан ифодаловчи имо-ишора тили ҳам мавжуд бўлган. Шу боис ҳам улар узоқдан. овоз етмайдиган масофада бир-бирлари билан қўл ҳаракати, имо-ишора орқали ўз фикрларини баён қила олганлар. Айрим тадқиқотчиларнинг ҳисобига қараганда, аронда қабиласи 450 дан ортиқ имо-белгиларини ўзлаштириб улар орқали айрим буюмлардан ташқари, ҳатто киши ҳаракати, ижтимоий атамалар, тўлиқ гапларни ҳам ифодалай билганлар. Баъзи бир фикрлар эса жуда узоқдан қўл билангина эмас, балки калла ва бадан ҳаракати билан ҳам етказилган.

Австралияликларда яна «сигналлар тили» ҳам мавжуд бўлиб, нарсаларни аниқ беигилар ёрдамида ифодалаганлар. Мисол учун, ўз жойларини ташлаб кетаётганларида оёқлари билан қумга чизик чизганлар ва чизикнинг учига хивич тикиб қўйганлар. Чизикнинг йўналиши ва унинг узунлиги шу гуруҳнинг қайси томонга ва қанча масофага кетганлигини билдирган. Бу белги ўз гуруҳларининг кечикиб қолган аъзолари ва меҳмонлар учун ҳам қилинган. Шунингдек, хавф ёки мотам сигналлари кенг тарқалган.

Яқин даврларгача австралияликлар ва қирилиб кетган тасманияликлар дайди овчилик ва териб-термачилик билан шуғулланиб келганлар. Уларнинг хўжаликлари асосан, «ўзлаштириш» характериға эға бўлиб, табиат маҳсулотларини ишлаб чиқармасдан тайёр ҳолича териб-термачлаб. овлаб истеъмол қилганлар. Улар на деҳқончилик, на чорвачиликни билганлар. Овчилик асосий тирикчилик манбаи ва севимли машғулот ҳисобланган. Австралияликлар болаларини ёшлиқдан ов қилиш, қурол ишлатиш, ҳайвон изларини аниқлаш ва ғов тиклаш каби сирларни билишға ўргатганлар.

Ҳайвонот дунёси нисбатан камбағал бўлган Австралияда туб аҳоли неки жонзот бўлса, ҳаммасини ов қилиб, истеъмол қилган. Айниқса, кенгуру ва туяқушларни ов қилишда зўр маҳорат кўрсатганлар. Улар ҳайвонларнинг изларини тез топа билганлаир, узоқ масофагача сабр-тоқат ва матонат билан овнинг пайига тушганлар. Баъзан кенгуруни ярим ёввойи ит (динго) ёрдамида қувиб ёки кўпчилик бўлиб ўраб олиб найза билан овлаганлар. Чунончи, отдек тез югурадиган эму туяқушини овлаш ҳам катта маҳорат ва санъат талаб қилган.

Баланд эвкалипт дарахтларига тирмашиб чиқишда жаҳонда австралияликларға тенг келадигани йўқ. Улар дарахтларда яшовчи паррандаларни тутиш, қуш тухуми ёки ёввойи ари асалини олиш учун ниҳоятда зўр маҳорат билан тик дарахтларға чиқа билганлар. Майда ҳайвонлар (кемирувчилардан йирик вомбат ва бандикут, турли каламушлар, тошбақа, калтакесак ва илонлар)ни ер кавлагич таёқ билан овлаганлар. Айниқса, катта захарсиз вома илони қимматбаҳо ўлжа ҳисобланган.

Қушларни овлашда энг асосий қурол бумеранг бўлган. Бумерангнинг хусусияти шундаки, моҳир мерган куч билан ирғитганда, у ўлжаға кутилмаган томондан бориб тегиши мумкин, агар нишонға тегмаса у яна ирғитувчининг оёғи тагига қайтиб тушади. Бумеранг турли хил бўлади, аммо аксарияти ўроқсимон шаклда бўлиб, узунлиги ўртача 75 см (айримлари 2 метргача) келади ва юз метр масофагача учади. У билан учар қушларни ҳам уриб тушириш мумкин. Қушларни ҳар хил тўрлар ва тузоқлар билан ҳам

овлаганлар. Балиқчиликда санчки, тўр, қармоқ, сават ва бошқа ов қуроллари ишлатилган. Қармоқлар суяк ёки чиғаноқдан ясалган. Овчилик ва балиқчиликда найза муҳим рол ўйнаган. Тасманияликларда тош қуроллар ва найза ишлатилган. Денгиз ҳайвонлари угри, моллуска ва қисқичбақалар севимли таом ҳисобланган. Овчилик ва балиқчилик билан эркаклар, териб-термачлаш билан эса асосан, аёллар шуғулланган.

Австралияликлар гўшт ва балиқни хом ҳолда истеъмол қилмаганлар. Улар гўшт, қуш ёки балиқни кўпинча яхлит ҳолда ўтда ёки чўғда қовуриб еганлар. Австралияда турли тарик, ямс ва бошқа илдизмевали ўсимликлар, нон дарахти (буня) ёввойи ҳолда ўсади. Барча емишли ўсимликларни ҳам майдалаб ёки янчиб, эзиб ва қовуриб истеъмол қилганлар. Оловни ишқалаш йўли билан, баъзан ёғочни ёғоч билан арралаш ёки пармалаш йўли билан топганлар.

Улар тош, суяк, чиғаноқ, ёғоч, ўсимлик толаси, ҳайвон терисидан турли қурол, буюм ва идишлар ясашни яхши билганлар. Тош қуролларнинг типлари неолит давридаги шел ва ашел ёки мусте қуролларига ўхшаб кетади.

Теримчиликда ер ковлайдиган йўғон учи йўнилган ёғоч ишлатилган. Йиғилган ўсимлик ва ҳайвон маҳсулотларини ўсимлик толасидан тўкилган халта ёки ёғоч тоғораларда сақлаганлар. Аборигенлар айрим ўсимликларнинг захарли моддасини сувда ювиб ёки ўтда куйдириб йўқота билганлар. Донни махсус тош ёрғичларда ва сўкиларда янчганлар. Тасманияда чакмоқ-тошнинг бўлмаганлиги сабабли туб аҳоли ўз тош қуролларини қаттиқ қумтошлардан ясаганлар. Улар суякдан кам фойдаланганлар, асосан, тош, ёғоч, чиғаноқ, тери, чарм ва ўсимлик толасидан асбоб ва қурол ясашган.

Австралиялик ва тасманияликларнинг кийимлари ниҳоятда юпун бўлган. Кўпчилик қабилалар мутлақо кийимсиз, яланғоч юрганлар. Баъзи жануби-шарқий ҳудудларда опоссум терисидан плаш тикиб ёпиниб юрганлар. Аммо эрқагу аёл асосан, байрам вақтларида турли безаклар: бошига толадан ўров, кўлига ип, билагузук, бўйнига мунчок, бурнига булоқи сирға тақишган, баданларини бўяб ҳар хил патлар ёпиштирганлар ёки баданларини махсус жароҳатлаб, йўл-йўл нақшлар тилганлар. Танани фақат безак учун эмас, баъзан терини сақлаш учун ҳам бўяганлар.

Кўпчилик қабилалар дайдиб юрганлари учун муайян қишлоқларга эга бўлмаганлар. Жануби-шарқий ва ғарбий ҳудудларда тайёр маҳсулотлари тугагунча маълум пайтгача бир ерда яшаганлар. Одатда ҳар бир алоҳида гуруҳ бир жойдан иккиричи жойга кўчиб юрган, шунинг учун ҳам шох-бутоқлардан чайлалар тиклаб, уларни ёғоч қобиғи, барг ва хашак билан қоплаганлар. Шимолда тропик ёмғирлар кўп бўлганлиги туфайли қозикоёқларга ўрнатилган уйларни ҳам учратиш мумкин. Шарқий депораларда 12-15 ва ҳатто 30 дан ортиқ киши яшайдиган уйлар ҳам тикланган.

Туб аҳоли асосан, юкларни кўлда кўтариб пиёда кўчиб юрганлар. Дарёлар ва денгиз соҳилларида дарахт қобиғидан ва катта ғўладан ўйиб ясалган содда қайиқлар ва солларда, баъзи балансирли ва елканли кемаларда

сузиб юрганлар. Теварак-атрофдаги табиий муҳитни яхши билганлар. Аммо ишлаб чиқариш кучлари ниҳоятда паст, содда ҳолатда бўлган.

Бешинчи қитъада хонакилаштириладиган ҳайвонлар бўлмаган. Ярим ёввойи ит – динго Австралияга одамлар билан келиб бирга маҳаллий аҳолига вафодор бўлгани ҳолда ярим ёввойилигича қолаверган. Тасманияда ҳам йирик ҳайвонлар бўлмаганлиги туфайли асосан, кенгуру, узун думли қопчиқли айиқча (опоссум), денгизда эса туленларни овлаш билан чекланганлар. Тасманиялик аёллар тошдан ясалган чопқич билан дарахтнинг силлиқ танасига кертик ясаб, бели ва дарахтга чарм камар ёки арқон ташлаб, жуда чاقқонлик билан баландга кўтарилиб, шох ва барглар орасига яширинган опоссумларни ушлаб олганлар. Улар офтобда исиниб ётган туленлар олдига тезликда писиб бориб уларни оддий чўкмор билан овлаганлар.

Австралиялик ва тасманияликларнинг ижтимоий тузуми ниҳоятда жўн, ибтидоий даражада бўлган. Афсус, тасманияликлар жуда эрта қирилиб кетган, шунинг учун ҳам уларнинг ижтимоий ҳаёти тўғрисида маълумотлар жуда кам сақланган. Баъзи манбаларга биноан, тасманияликлар бошланғич ҳолдаги уруғчилик тузуми даражасида турганлар. Уруғ ичида никоҳга йўл қўйилмаган, яъни экзогамия тартиби ҳукм сурган. Уруғлар қабилаларга бирлашиб, муайян ҳудуд доирасида бир-биридан ажралган ҳолда кўчиб юрганлар. Ҳар бир қабиланинг чегараси ўзига яхши маълум бўлган ва бу чегараларнинг дахлсизлигига катта эътибор берилган. Тасманияликларда 20 га яқин қabila бўлиб, улар 12-50 одамдан иборат, локал гуруҳларга бўлинган.

Австралияликлар ҳам айрим қабилаларга бўлинган бўлиб, мустамлака арафасида бутун қитъада 500 га яқин мустақил, бир-бирига боғлиқ бўлмаган жамоа ҳолида ҳаёт кечирганлар. Ҳозир жуда кам қabila қолган. Уларнинг қабилавий тузуми ниҳоятда содда бўлган, кўпчилигида на қабилавий бошлиқ, на қабилавий кенгаш бўлган. Туб аҳоли ишлаб чиқариш муносабатларининг асосини ижтимоий мулк ташкил қилган. Аммо ижтимоий тузум ва муносабатлар анча мураккаб бўлган. Юқорида қайд қилганимиздек, қабилалар юзтадан то бир икки мингга яқин кишидан иборат бўлган. Қабилавий тузум қоидалари шунчалик қаттиқ бўлганки, унга риоя қилмаганлар қатл қилинган ёки қабиладан ҳайдалганлар, яъни табиий ўлимга ҳукм этилганлар. Чунки, ибтидоий жамоа шароитида жамоадан ажралган одам мустақил яшай олмаган.

Ҳар бир қabila жойлашувига қараб айрим локал гуруҳларга бўлинган. Бундай гуруҳлар одатда муайян муносабатлар билан ўзаро боғланган бўлиб битта жуфт қабилани ташкил этган. Аслида Австралия қабиласининг икки «паллага» ёки икки «никоҳ синфига» бўлиниши ибтидоий жамиятга хос дуал ташкилоти билан боғлиқдир. ўз навбатида ҳар «палла» икки бўлак уруғдан иборат. Илк қabila тузилишининг кейинги бу икки шакли фратрия системаси, деб аталган.

Фратрия (грекча «биродарлик» деган маънони англатади) никоҳ тартибига биноан бир «паллага» мансуб бўлган одамлар ўзаро никоҳлана

олмайди, балки улар қарама-қарши «палланинг» одамлари билан никоҳлана олиши мумкин, бошқача қилиб айтганда эр ва хотин доимо қабиланинг ҳар хил «палласига» мансуб бўлиши керак эди. Мисол учун, бир австралия қабиласининг икки «никоҳ синф»ига – кроки ва куметага бўлиниши фратрий системасининг намунасидир. Бу система фанда дуал экзогамия деб ҳам айтилади. Мазкур тартибга биноан бир «палла» ёки бир уруғнинг аъзолари ўртасида никоҳнинг бўлиши мумкин эмас, туғишган опа ва сингиллар ўртасида ҳам, шунингдек, ён томон қариндошлар ўртасида ҳам (она томондан) никоҳ бўлиши истисно этилади, яъни катта ва кичик авлодни бир-бири билан никоҳланишига йўл қўймайди. Шундай қилиб, бир фратрия (ёки шундаги уруғлардан бири) бошқа фратрияга нисбатан (ёки ундаги бошқа уруғга) «она фратрияси» (ёки уруғи), иккинчиси эса «ота фратрияси» (ёки уруғи) ҳисобланади. Ҳар бир фратрия ўзининг номига эга бўлиб, асосан, унинг аждоди ҳисобланган ҳайвон номи билан боғлиқ бўлган. Рус олимларининг фикрича, австралияликларнинг фратриал системаси уруғчилик тузумининг дастлабки шаклидир.

Уруғ ёки фратрия аждодининг айрим ҳайвон номи билан аталиши Австралияда кенг тарқалган тотемистик тасаввурлар билан боғлиқ. Улар орасида иқтисодий табақаланиш бўлмаган. Ҳар бир локал гуруҳ бир авлод сифатида ёшига ва жинсига қараб бўлинган ва меҳнат тақсим қилинган. эркаклар ишлаб чиқариш куроллари ясаганлар, ов қилганлар, оиласини қўриқлаганлар, аёллар эса теримчилик қилганлар, бола боққанлар, ов ва терим маҳсулотларига ишлов бериб, овқат тайёрлаганлар. Ижтимоий маҳсулотлар тенг бўлинган, шахсий мулкни билмаганлар. Ижтимоий ва никоҳ-оила муносабатлари мураккаб одат ва дастурларга асосланган махсус тизимга эга бўлган.

Никоҳ ва оила муносабатларида фратриал ва уруғ чекланишлардан ташқари сексия ёки «никоҳ синфлар»ига бўлиниш муҳим аҳамият кашф этган. Масалан, қабила I ва II фратрияга бўлинган бўлиб, I фратрияда А ва Б сексиялари, II фратрияда эса В ва Г сексиялари мавжуд. А сексиясидаги эркак фақат В сексиясидаги аёлга уйланиши мумкин, уларнинг болалари Г сексияси (она уруғи ҳисоби)га тегишли; Б сексиясидаги эркак фақат Г сексиясидаги аёлга уйланиши мумкин, уларнинг фарзандлари В сексиясига тегишли. Шундай қилиб, набиралар ота томондан бобо сексиясига, она томондан буви (момо) сексиясига тегишли ҳисобланган. Австралиялик абориген рассом Дик Рафси ўз биографиясида ёзади: «Мени дадамнинг ака-укаси менинг тоғам эмас; улар ҳам менга дада. Унинг болалари ҳам менга қариндош, ака-ука ва опа-сингилларим ҳисобланади. Дадамнинг опа-синглисини мен амма дейман, унинг болалари эса аммавачча бўлади. Ойимнинг опа-синглисини мен ойи дейман, уларнинг болаларини ака-ука ва опа-сингил, деб ҳисоблайман. Ойимнинг ака-укалари менга амаки бўлиб, мени эркаклар қаторига ўтказиш (инициация) маросимига тайёрлаш ва тарбия қилишга жавоб беради. Унинг болалари менга амакивачча сингилларимга уйланиши мумкин, айниқса, она уруғидан, аммаваччаларга». Шимолий Австралияда У. Чеслингнинг таърифича, йигит она томонидан ака-

укасининг қизига уйланиши мумкин, аммо дадасининг синглиси қизига уйланиши қатъиян тақиқланган. Мазкур никоҳ тартибларини бузиш жуда катта гуноҳ ҳисобланган ва ким уни бузса ё қатл қилинган, ё уруғдан ҳайдалган.

Вояга етган ўспиринларни катталар гуруҳига ўтказишда махсус инициация маросими амалга оширилган иқтисодий ёки социал табақаланиш бўлмаганлиги туфайли австралияликлар жинсига қараб бўлинган. Шунинг учун ҳам, масалан, ўғил болаларни овчилар гуруҳига ўтказиш учун боланинг ёшлигидан тарбиялашган. Дастлаб, улар вояга етгач бошқалардан ажратиб қўйилган ва баъзи таомларни истеъмол қилиш ман қилинган, тишларини уриб синдириш, баданини жароҳатлаш, ўтда тутатиш каби жисмоний синовлардан ўтказилган. Бир неча йилга чўзилган инициация маросимларида ёшларни қабила урф-одатлари, афсона ва ривоятлари билан таништирганлар, қарияларни ҳурматлаш ва тартиб-қоидаларга қаттиқ риоя қилишни, овчилик ва бошқа касб сирларини эгаллаш маҳоратини ўргатганлар. Инициация даври вояга етган ўғил болаларни суннат қилиш маросими билан тугайди?

Суннат маросими Дик Рафси маълумотларига қараганда, қабила аъзоларининг махсус майдонига тўпланиши билан бошланади, у ерга белига тўқилган белбоғ боғланган болани олиб келиб эркаклар орасига ўтказадилар. Икки кун давомида эркак ва аёллар ашула айтиб рақсга тушадилар. Учинчи кун эрталаб боланинг қариндошларидан уч киши ерга чўзилиб ётади, уларнинг устига бола ётқизиilib, балиқ суягидан ишланган махсус пичоқ билан суннат қилинади ва кесилган жойга кул сепилади. Кесиb олинган қисми чой дарахти қобиғига ўраб қўйилади ва олти ойдан кейин уни боланинг ўзига совға қиладилар. Суннат қилинган бола ўрнидан туриб, ўт ёқилган ўчоқ олдида тиз чўқади ва кесилган жойини қуритади.

Маросим тугагач, ўспирин бир оз вақт ёлғиз яшайди, муайян овқат ейди, бошқалар билан фақат имо-ишора билан гаплашади. У амакисининг тарбиясида ярим йил давомида жамоадан ажралган ҳолда яшайди. Амакиси унга ов сирларини, қабила қонунларини, найза ва бошқа қуроллардан фойдаланиш усулларини ўргатиши зарур.

Шу муддат ўтгач, болани денгиз соҳилига олиб бориб чўмилтирадилар, турли совғалар инъом қиладилар, аёллардан бири унинг бошига тўр солади. Демак, бола энди овчилар қаторига ўтган ҳисобланади. Ўша кеча яна базм бошланади, ашула айтилиб, муқаддас ўйинлар ижро этилади. Ашулачи олдида ўтказилган ўспиринга яна совғалар берилади. энг биринчи совға сифатида суннатда кесилиб қуритилган ва чой дарахтига ўралган фалос қисми топширилади. Кейин найза, бумеранг, тўр ва бошқа инъомлар берилади. Охирида қайси қиз унга келин бўлиб аталганлиги эълон қилинади. Шунинг билан суннат маросими тугайди, ўспирин энди овчи эркаклар гуруҳининг тўлиқ ҳуқуқли аъзоси ҳисобланади. Алалхусус, қизларни ҳам маълум ёшга етганларида муайян маросимлар ўтказиб оилавий ҳаётга тайёрлаганлар.

Барча дастур ва маросимларни ўтказишда тажрибали ва ҳурматли, ёши катта мўйсафидларга таянганлар. Улар бу маросимларда раҳбарлик қилганлар.

Қабилалар орасидаги можаро ва келишмовчиликлар баъзан уруш олиб келган. Урушга одатда қабила ҳудудини эгаллаш, хотинларни олиб қочиш, сеҳргарликда айблаш, уруғдошларни ўлдириш ва ҳоказолар сабаб бўлган. Хун олиш авлодма-авлод ўтиб келган. Аммо қирғинбарот урушлар жуда кам бўлган. Одатда қабилалараро тўқнашувлар ва ёки жанжаллар бир неча қурбонликлар ёки ярадорлар пайдо бўлиши билан тўхтатилиб, тинчлик музокаралари бошланган ва махсус маросимлар билан тугаган.

Қабилалар орасидаги муносабатлар кўпинча тинч-тотув характерга эга бўлган. Қабилалар ўртасида тош қурол-аслаҳа ва буюмлар, ноёб хомашё (бўёқ, наркотик ўсимлик, чакмоқтош ва ҳоказо) алмашиб турилган. Ҳар бир қабиланинг ўз алмашув маҳсулоти, унинг ўрнига оладиган моли ҳам аниқ бўлган. Алмашув савдоси одатда махсус маросим ва байрамлар билан нишонланган. Австралияликларнинг маънавий маданияти, диний эътиқоди ишлаб чиқариш кучларининг даражаси ва ижтимоий тузумига мос келган. Уларнинг тасавурида бутун теварак-атроф ғайритабиий кучлар, турли махлуқ ва арвоҳлар билан тўла. Австралияни одатда тотемизм ватани дейдилар. Энг ибтидоий дин шаклларида бири ҳисобланган тотемизм фалсафаси билан уйғунлашиб кетган кишилар, уруғ ёки қабилалар ўзларини муайян моддий буюмлар, асосан, айрим жониворлар ёки ўсимликлар билан яқин қавм-қардош, деб биладилар ва шунга ишонадилар. Шунинг учун ҳам, айрим уруғлар тотемистик гуруҳ ҳисобланиб, ҳайвонлар ёки ўсимликларнинг, баъзан жонсиз буюмларнинг номи билан аталганлар. Шу номдаги ҳайвон ёки ўсимликка – бобо, дада ёки ака-ука қариндош деб ишонилгани учун уларни ўлдириш, истеъмол қилиш қаттиқ ман этилган.

Марказий Австралияда афсонавий аждодларнинг арвоҳлари муқаддас буюмларга кўчирилган. Бундай буюмлар одатда сеҳрли белгилар чизилган тахтача – чурингидан иборат бўлиб, уни махсус жойга яширганлар. Ҳар бир тотемистик гуруҳ ўзининг чурингиси яширинган муқаддас жойга эга бўлган. Ўша ерда йилда бир марта махсус маросим (интичиума) ўтказилган.

Австралияликлар орасида турли сеҳргарлик, дуоғўйлик, зиён етказиш магияси жуда кенг тарқалган. Душман қабилалар турли дуолар билан зиён етказа билиш қобилиятига эга, деган тасавурлар муҳим рол ўйнаган. Туб аҳоли тушунчасида душман узоқдан зиён етказмоқчи бўлган кишига учи йўнилган ёғоч, ўткир суяк тўғрилаб нафратли дуо ўқиса шу киши ё касал бўлар, ё ўлар эмиш. Сеҳргарлик билан бировни совутиш ёки мафтун қилиш (севги магияси), ёмғир ёлдириш (оби ҳаво магияси), даволаш (дуохонлик магияси) касбини эгаллаган махсус фолбин ва дуохонлар шуғулланган.

Магик тасавурларга нисбатан Австралия қабилаларида анимизм (жонга ишониш) кам тарқалган. Уларда космогоник афсоналар ҳам ривожланган. Жоннинг нариги дунёда яшашига ишонганлар. Австралияликларнинг диний эътиқодида ҳукмрон ва қарам бўлиш тушунчалари йўқ. Улар ўз тотемларига итоат қилиб тиз чўкмаган. Бу элат на буюк арвоҳ, на худо тўғрисида

тасаввурни, на қурбонлик, на ибодатхона, на авлиёни билганлар. Фақат турли сеҳргарлик маросими ва одатлар, коҳинлар ўрнига фолбин ва дуохонлар, муқаддас авлиёлар ва мачит ўрнига буюмларнинг сақланиш жойлари ибтидоий дунёнинг асосий ифодаси эди.

Австралияда халқ оғзаки ижоди даставвал ривоятлар, афсона ва эртаклар, ашула ва рақсларда намоён бўлган. Афсона ва ривоятлар, асосан, тотемистик тасаввурлар билан боғлиқ бўлса ҳам муқаддаслаштирилмаган, тингловчилар уларнинг ҳаққонийлигига ишонишмайди, кулги ва ҳазил билан қабул қилишади. Афсона персонажлари (киши ёки ҳайвон) ҳеч қандай қаҳрамонлик кўрсатмайди, одатдагича кўчиб юради, ов қилади, ейди, ётади, баъзан урушади ва бир-бирини ўлдиради.

Мусиқа куйлари одатда рақсларга жўр бўлади. Уларнинг рақслари кўпинча жамоа характерида (орро бори) бўлиб, турли маънони тасвирлайди, айримлари тотем билан боғлиқ драматик афсоналарни ифодалайди. Барча ўзаро учрашувлар, тадбир ва маросимларда рақс ижро этилган.

Ўзига хос тасвирий санъат ҳам турли ижтимоий ва диний эҳтиёжларга бўйсундирилган. Унда айрим примитив, реалистик тасвирлар билан бир қаторда, ҳар хил шартли белгилар – чизик, нуқта, доира кабилар тотемистик тасаввурларни ифодалаган. Турли нақшлар ва орнаментлар курулларга, маросимларда киши баданига, сирли белгилар эса чурунги ва бошқа диний буюмларга, қоя ва тошларга ясалган. Тасманияликлар ҳам безакларни ва бадан бўяшни билганлар.

Анча оддий кишиларнинг билимлари теварак-атрофдаги табиий шароитга мослашган бўлиб, ишлаб чиқариш тажрибасига бўйсундирилган. Австралияликлар ўз гуруҳи кўчиб юрадиган ҳудудни жуда яхши билганлар, бепоён даштларда сув, йўл ва таом топиш усулларини эгаллаганлар. Табибларнинг сеҳрли тажрибасидан ташқари ҳар бир австралиялик айрим касаллик ва яраларни даволаш йўлларини ҳам билган. Улар ибтидоий табобат қўлга киритган барча билимлардан фойдаланганлар, махсус тайёрланган таркибий дориларни ҳам, ўсимликдан қайнатилган ва кукун ҳолидаги дориларни ҳам ишлатганлар, қон оқишни тўхтатиш, синган жойни тузатиш каби жарроҳлик усулларида хабардор бўлганлар.

Австралияликлар ўз ватанининг ботаника ва зоологиясини етарли равишда эгаллаб, ҳар бир ҳайвон ва ўсимликка ном берганлар. Улар анатомия бўйича (асосан, суяклар) етарли билимга эга бўлсалар ҳам физиология соҳасидаги тасаввурлари ниҳоятда хаёлий бўлган. Масалан, жинсий алоқа натижасида бола туғилиши ўртасидаги боғланишни мутлақо билмаганлар. Диагностика соҳасида ҳам билим жуда паст бўлса-да, турли касалликлар орасидаги фарқни ажрата билишган. Умуман, ўткир кузатувчилик ва теварак-атрофни, табиатни чуқур ўрганиш натижасида австралияликлар ва тасманияликлар ишлаб чиқаришга, одам соғлиги ва ривожига зарур бўлган белгиларни, дастлабки ижобий билимларни ўзлаштирганлар. Бу тўғридаги маълумотларни турли давр олим ва сайёҳлари ёзиб қолдиришган.

Бешинчи қитъага то XVIII аср охирларигача Европаликлар оёқ босмаган. Қитъа аслида XVI асрлардан маълум бўлсада, уни мустамлака қилиш 1770-йиллардан бошланади. Ўша даврда Австралияни машхур инглиз сайёҳи Ж. Кук иккинчи марта «кашф» қилган. Бу ер дастлаб Англия жосусларини сургун жойига айланган. XIX асрнинг ўрталаридан, айниқса, қитъада олтин топилганидан кейин эркин «оқ танлилар» кўплаб кела бошлайди. Тасманияда Европаликлар биринчи марта 1803-йилда пайдо бўла бошлаган эди. Келгинди мустамлакачилар билан туб аҳоли орасида биринчи даврлардаёқ жиддий тўқнашувлар бошланган. Чунки, Европаликлар овга бой ерларни эгаллаб маҳаллий қабилаларни ҳайдаб чиқара бошлаганлар, қаршилик қилганларни қирганлар. Шундай қилиб, қисқа муддат ичида, асосан, Британия ва Ирландиядан келган мустамлакачилар туб аҳолининг энг серунум, тирикчилик учун зарур бўлган ерларидан ўлканинг ички қисми томон – бепоён сувсиз даштларга ёки шимолдаги чангалзор тўқайларга сиқиб чиқариб, уларни табиий қирғинга ҳукм қилганлар. Тасманиянинг туб аҳолиси 1870-йилларга келиб бутунлай қирилиб кетган. Ҳозир Австралияда аборигенлар 100 мингга ҳам етмайди, яъни мустамлакачилик арафасидаги туб аҳоли сонига нисбатан деярли тўрт-беш баробар камайиб кетган. Улар ниҳоятда оғир шароитда ҳаёт кечирмоқда. Айниқса, дайдичиликда турмуш кечириётган қабилалар ачинарли аҳволда яшамоқдалар.

Австралиянинг ҳозирги аҳолиси, юқорида айтилгандек, Англия, Шотландия ва Ирландиядан келганларнинг авлодидир. Аммо шунга қарамай улар бошқа дастлабки келган Европаликлар билан бирга янги шаклланаётган Австралия миллатини ташкил қиладилар. Мамлакатнинг иқтисодий мавқеи йирик индустриал-аграр характери билан белгиланади. Унда замонавий саноатнинг барча муҳим соҳалари, жумладан, электротехника, химия, металлургия, машинасозлик, ривожланган қишлоқ хўжалиги, айниқса, чорвачилик ва ҳоказолар мавжуд.

Бешинчи қитъа ҳар хил қазилма бойликларга эга. энг юқори сифатли жун ишлаб чиқаришда ва экспорт қилишда Австралия дунёда биринчи ўринни эгаллайди.

Океания деб аталган бепоён Тинч океанида жойлашган кўп сонли катта-кичик архипелаг ва оролларда турли халқ ва элатлар яшайди. Одатда уларни уч қисмга бўладилар. Полинезия Янги Зеландия билан, Меланезия Янги Гвинея билан ва Микронезия. Океания халқлари бешинчи қитъа аҳолисига қараганда нисбатан юқори маданиятга эга бўлган.

Дастлабки одамлар Меланезияга Жануби-шарқий Осиёдан неолит даври бошларида келганлар. Антропологик жиҳатдан умуман ягона типга эга бўлган меланезияликлар (қора танли, жингалак сочли негроидлар мазкур вилоят номини келиб чиқишига сабаб бўлган, чунки меланезия - «қора ороллар» деган маънони англатади) Океаниянинг энг қадимий аҳолиси ҳисобланади.

Шарқий ва Шимолий Тинч океанида жойлашган полинезиялик ва микронезияликлар, шубҳасиз, анча кейин келиб ўрнашган. Бир неча юз ва ҳатто минг километрлаб узоқликда чексиз ва даҳшатли океанда қад кўтарган

сон-саноксиз майда оролларни эгаллаш учун албатта юксак маданиятли, айниқса, кемасозлик ва денгиз саёҳати сирларини яхши билган кишилар зарур эди. Ҳозиргача тадқиқотчилар орасида бундай жасур ва моҳир денгиз сайёҳларининг ватани қаерда эканлигини аниқлаш йўлида муросасиз баҳс ва тортишувлар давом этмоқда. Юқорида машҳур норвег сайёҳ олими Тур Хеердал, атоқли полинезиялик этнограф Те Ранги Хироа (Питер Бак) ва бошқаларнинг мулоҳазаларини келтирган эдик. Гавайя, Пасха, Таити ва бошқа оролларда топилган ажойиб археологик буюмлар, ниҳоятда баҳайбат тош ҳайкаллар, кўп киши сиғадиган, узоқ масофага мўлжалланган елканли катта кемалар ва бошқалар океанияликларнинг юксак маданиятли аждодлар авлоди эканлигидан далолат беради.

Антропологик ва лингвистик жиҳатдан ҳам полинезияликлар Жанубий Осиёга бориб тақалади. Улар тил ва маданий қиёфаси билан умумий характерга эга бўлса-да, ирқий жиҳатдан негро-австралоид ва монголоидлар аралашмасидан ташкил топган ўзига хос типдан иборат. Моддий ва маънавий маданият белгиларининг анча қисми ҳам полинезияликларни Индонезия ва Ҳинди-Хитой (Малайзия) билан боғлайди.

Полинезияликлар аждодларининг Жанубий Осиёдан кўчиш даври эрамизнинг биринчи асрларига тўғри келади. Бепоён Тинч океани томон жуда кўп элатларни силжитган «буюк кўчиш» оқими узоқ давр давом этиб то XVI асргача чўзилган. Шуниси ҳам диққатга сазоворки, полинезияликлар бир-биридан қанча узоқ жойлашмасин, келиб чиқиши тўғрисидаги ривоятлар жуда аниқ ва бир-бирига яқин, ҳам ўхшаш. «Буюк кўчиш» асосан, икки йўл билан: биринчиси, Янги Гвинея бўйлаб Меланезия ороллари орқали, Фиджи, Тонго ва Самоа усти билан, иккинчиси - «шимолий» йўл, яъни Микронезия ороллари, Гилберт архипелаги орқали Марказий Полинезия, Таити оролларига кўчиб борилган. Баъзи тадқиқотчилар кўчиш фақат «шимолий» йўл билан, айримлари фақат «жанубий» йўл билан рўй берган деб уқдиришга интиладилар. Кўчиш икки йўл билан бир вақтнинг ўзида бўлиб турган, деган фикр тарафдорлари ҳам бор.

Микронезия аҳолисининг келиб чиқиши тўғрисидаги аниқ маълумотлар йўқ. Антропологик жиҳатдан улар полинезия, меланезия ва малайя типлари бирикмасини ўзида мужассамлаштирган. Аммо маданий жиҳатдан микронезияликлар полинезияликларга анча яқин туради.

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича, дастлабки одамлар Меланезияга – минг йиллар муқаддам кела бошлаган. Н. Н. Миклухо-Маклай Австроосиё, шу жумладан, Меланезия дастлаб ягона «папуас ирқи» аҳолиси томонидан эгалланиб, кейин Океанияга тарқала бошлаган, деб тахмин қилган. Бугунги кун олимлари ҳам мазкур фикрни давом эттириб, ўзаро яқин антропологик-типларнинг узоқ давр ичида давом қилган миграцияси натижасида ҳозирги аҳоли типи пайдо бўлган деб тасдиқламоқдалар. Ўзига хос тили, маданияти ва антропологик типи билан ажралиб турган Меланезия аҳолиси бунга далил бўла олади.

Унинг энг қадимий қисми негритос ва папуаслар ҳисобланади. Негритос қабилалар асосан, Янги Гвинеянинг ўрта тоғ ҳудудларида ва қисман Янги

Гебридда яшайдилар. Улар ўзларининг паст бўйлиги (еркаклар 145 см гача), калта жингалак сочлари, тўғри ва кенг бурни, очиқ жигарранг бадани билан ажралиб туради. Асл меланезияликларнинг ўзлари ўрта бўйли, негритосларга нисбатан қорароқ танли бўлиб, Янги Гвинеянинг соҳилларида ва Марказий Меланезияда жойлашганлар. Папуаслар асосан, ўртабўйли (162-165 см), бир оз тўлқинсимон узун сочли, семитик типдаги бурунли, прагматизми сезиларли, юзлари чўзинчоқроқдир.

Меланезияликлар папуасларга қараганда моддий ва маънавий жиҳатдан анча юқори маданиятли ҳисобланадилар. Улар кулолчиликни билганлар, Янги Гвинеяга дастлаб ўқ-ёй келтирганлар, папуасларга татуировка қилишни, ноғора қоқишни, инициация маросими ва «еркаклар уйи»дан фойдаланиш йўлларини ўргатганлар. Шундай қилиб, меланезияликлар кейин келган юқори маданиятли гуруҳ сифатида Янги Гвинея аҳолисининг тараққиётига кучли таъсир кўрсатган.

Океания туб аҳолисининг тиллари икки катта туркумга бўлинган: Янги Гвинея ва қисман қўшни ороллардаги ўзига хос папуас тили ҳамда жуда кенг ҳудудга тарқалган малайя-полинезия тилларидир. Янги Гвинеяда анча давр яшаган Н. Н. Миклухо-Маклай жаҳон тиллари ичида ажралиб турган папуас тили жуда кўп шеваларга бўлинганлигини айтиб, ҳатто ҳар қайси қишлоқ шевасига эга эканлигини алоҳида қайд қилган. Бинобарин, умумий характерга эга бўлган полинезия тилларини бир-биридан жуда узок жойлашган элатлар ўзаро шунча яхши тушунганларки, уларни бир тилнинг шевалари, деб аташ мумкин.

Бир-биридан минглаб километр узокда яшаган янги зеландиялик - таитиялик тилини, самоалик - гавайялик тилини бемалол тушунаверган. Шунини ҳам қайд қилиш лозимки, полинезия тиллари ниҳоятда бой ва гўзал, унда абстракт тушунчалар, метафора ва ўхшатишлар, поетик иборалар ва космогоник атамалар кўп учрайди.

3. МЕЛАНЕЗИЯ ВА ЯНГИ ГВИНЕЯ Х АЛҚЛАРИ

«Қора ороллар» деб аталган Меланезияга папуаслар ўлкаси – Янги Гвинея, Бисмарк архипелаги, Янги Гебрид, Фиджи, Янги Каледония ва бошқа майда ороллар киради. Мустамлака арафасида папуаслар ва меланезияликлар хўжалик жиҳатдан деярли бир даражада турганлар. Уларнинг хўжалигида энг бош соҳа тропик типдаги деҳқончилик ва денгиз балиқчилиги бўлган. Ҳайвонот дунёси кашшоқ бўлганлиги туфайли овчилик деярли ривожланмаган.

Тирикчилик асосан, деҳқончилик маҳсулотлари – илдизмевали ўсимликлар ва мевали дарахтлар ўстиришдан иборат бўлган. Қуруқ жойларда эмас, намроқ ерда таро, кокос хурмоси, нон дарахти, банан, кейин пайдо бўлган кофе, какао, шоли, чой ва ҳоказо ҳозиргача ҳам асосий экинлар ҳисобланади. Йил бўйи ерга ишлов берилиб, тропик иқлимга хос экин экилган. Ерни оддий ёғоч билан ковлаб, кесагини ёғоч бел билан ҳамда қўлда майдаланган ва уруғ сочилган. Ерга ишлов беришда эркак-аёл тенг ишлаган. экиш, яганалаш ва йиғим-терим асосан, аёллар зиммасида бўлган.

Соҳилларда яшовчи балиқчилар билан савдолашиб дехқончилик маҳсулотларини айирбошлаганлар. Балиқ овлаш билан эркаклар шуғулланган. Балиқчиликда суяк ва чиғанокдан ясалган турли қармоқлар, тўр ва саватлар, эни икки метр, узунлиги 300 метрли тўрлар, санчки ва ҳатто ўқ-ёйлардан фойдаланилган. Чорва кам бўлиб, уй ҳайвонларидан ит, чўчка, товук сақланган ва уларни асосан, байрамларда сўйганлар. Гўштни «ер ўчоғида» тошни қиздириб ёки олов ёқиб кулида пиширганлар, баъзан қайнатиб ҳам еганлар. Териб-термачлаш билан шуғулланганлар. Учли ёғочни чакмоқ тошга ишқалаб ёки буров усули билан олов ҳосил қилинган.

Меланезияликларнинг асосий қурулларидан тошболта, найза, чўқмор, ўқ-ёй (Янги Гебрид оролларида энг муҳим қурул), палахмон кабилар кенг тарқалган. Мудофаа учун баъзан ёғоч ёки тўқима қалқон ҳам ишлатилган. Идиш-товоқларни ёғоч ва бамбукдан, кокос ёнғоғи қобиғидан ёки қовоқдан ясаганлар. Чархсиз кулолчилик, сават, бўйра, халта, елпиғич, каби буюмларни тўқиш кенг ривожланган. Аммо газлама тўқишни билмаганлар, тапа (маҳсус дарахт қобиғи) дан ва ўсимлик япроғидан этакли белбоғ ва ҳоказо тикилган.

Меланезияликлар ва папуаслар асосан, ўтроқ бўлиб, уруғ жамоа шаклида кичик қишлоқларда истиқомат қилганлар. Уларнинг уйлари одатда ҳар хил типдаги енгил устунларга қурилган, тўғри бурчак ёки доирасимон шаклда чўққайтирилган бўлиб, томлари палма ёки дарахт япроғи билан қалин қилиб ёпилган. Соҳилларда баъзан қозикоёқлар ўрнатилган уйлар ҳам учрайди. Оддий турар уйлардан ташқари ҳар бир қишлоқда эркаклар бўш вақтларида тўпланадиган баъзан турли нақшлар билан безатиладиган ҳашаматли жамоа уйи («еркаклар уйи») қад кўтарган. Анъанавий транспорт воситаси кема бўлган. Улар бир-икки одам сиғадиган қайиқчадан тортиб 40 тага яқин қдам сиғадиган балансирили ёғоч кемаларгача эга бўлганлар. Кемалар эшкакли ва баъзан учбурчакли чипта елканли бўлган.

Папуас ва меланезияликларнинг кийимлари, тропик иқлимга мослашган бўлиб, асосан, эркаклар фартукли белбоғ ва аёллар эса ўсимликдан тикилган калта юбка, баъзи жойларда яқин даврларгача тайлоқ ҳам кийиб юришган. Қаттиқ ёғингарчилик вақтларида қалин япроқлардан ёпинғич шаклида тикилган кийимни елкага ёпиб юрганлар. Аммо кийимларга нисбатан турли безаклар кўп бўлган. Айниқса, эркаклар безакларни кўпроқ осган, сочларини турли хилда тараган. Бамбукдан ёки чўплардан тароқлар ясаб, баъзан уларни ҳам безак сифатида ишлатганлар.

Мустамлака арафасида ижтимоий муносабатлар она уруғининг охирги даврига тўғри келадиган тузум даражасида бўлган Янги Гвинеяда, масалан, уруғ-жамоа муносабатлари мустаҳкам бўлса, Фиджи оролларида синфий жамият энди куртак отган эди. Катта оролларнинг аҳолиси қабилаларга бўлинган, уруғ жамоаси эса унинг асосини ташкил қилган. Мулк шакли бир оз мураккаб: ер жамоаники бўлса-да, ундан фойдаланиш индивидуал характерга эга, ҳар ким, ҳатто бола ҳам, ўзи эккан мевали дарахтига эга бўлган. Уй ва унинг жиҳозлари, қуруллар шахсий мулк, катта кемалар эса жамоага тегишли бўлган. Мерос она уруғи томонидан ҳисобланган. Жамоа

мустақил иқтисодий ҳужайра бўлиб яшаган ва қабилалараро муносабатлар натурал савдо ва никоҳ шаклида амалга оширилган. Жанубий ва шарқий оролларда (Янги Каледония, Фиджи ва ҳоказо) яшовчи меланезияликлар жамоасида ижтимоий табақаланиш натижасида бадавлат шахслар, зодагонлар ва уруғ бошлиқлари пайдо бўлган. Улар жамоа мулкининг бир қисмини эгаллаганлар, айрим жамоа аъзоларини ўзларига қарам қилиб олганлар, урушларда асирларни кул қилганлар, бўйсундирилган қабилаларга солиқ солганлар.

«Эркаклар иттифоқи» ҳукмрон зодагонларнинг қудратли қуроли ҳисобланган. Мазкур иттифоқ табақаларга бўлинган ва энг юқори табақадаги иттифоққа аъзо бўлиш учун катта бадал тўлаши ва махсус бой маросимлар ўтказиши шарт бўлган. Чунки юқори табақадаги иттифоқ аъзолари катта имтиёзларга эга бўлиб, ўзига хос мустабид ҳокимият вазифасини бажарганлар, аҳолини кўрқитиб, бойликларини тортиб олганлар. Бутун Меланезияда кенг тарқалган машҳур Дук-дук номли эркаклар иттифоқи аслида инициация маросимлари билан боғлиқдир.

Инициация маросими Янги Гвинея ва меланезияликларда тарбиявий аҳамиятга эга бўлган. эркаклар қаторига қабул қилиниш учун ёшлиқдан тайёргарлик кўрилган, ўспиринлар махсус ажратилган тарбиячилар қўлига топширилган, турли оғир синовлардан ўтказилган: масалан, бола дўппосланган, татуировка қилинган, овқат ва уйқудан маҳрум этилган. ўспиринлар фақат «еркаклар таоми» – банан, шакарқамиш ва ўрмон меваларини истеъмол қилишлари шарт бўлган. Аёллар қўлидан овқат ейиш, улар ўстирган дарахт мевасини тамадди қилиш қафиян ман қилинган. Хуллас, бутун маросим ўғил болани онасидан, умуман аёллардан ажратиб, эркаклар дунёсига жалб қилишдан иборат бўлган. Баъзан синов ва удумлар турли қўшиқ ва рақслар, сурнай наволари остида ўтказилган.

Коко қабиласида маросимнинг охирида ўспиринларга қабилянинг одат ва одоб тартибларини ўргатиш билан бирга турли насиҳатлар ҳам берилган. Масалан, уларга: «Ўғирлама! Фоҳишалик катта гуноҳ, унга берилган тез ўлади! Хотинингни урма! Бировнинг полизидан мева олма! Адолатли бўлсанг узок яшайсан!», дейилган. Торресова бўғозидagi оролларида куйидагича насиҳат диққатга сазовор: «Биров сендан бир нарса сўраса, йўқ дема! Агар унга таом, сув ёки яна бошқа нарса зарур бўлса, аяма, ярмини бергил! Шунда сен яхши одам бўласан! Агар сен ва хотининг ота-онангдан ҳеч нарса олмаган бўлсанглар ҳам уларга ғамхўрлик қилишни унутмангиз! Онангга ҳеч вақт қўполлик қилма! Ота ва онанг сенинг қорнингдagi таоминг, агар улар ўлса, сен оч қоласан! Тоғанг ва бошқа қавму қариндошларингга ҳам ғамхўрлик қилишни унутма!...». Маросим ноғоралар овози ва сурнай куйлари, ўртага бошига конус шаклида баланд ниқоб кийган, устига қатма-қат япроқлар ёпинган туяқушга ўхшаш дахшатли арвоҳ образидagi Дук-дук ўйини билан тугайди. Шундай қилиб ўғил болалар эркаклар гуруҳига ўтади ва ўз вақтини асосан, оиладан ва хотинлардан ташқари, «еркаклар уйи»да ўтказишга мажбур бўлади.

Айрим тадқиқотчиларнинг флкреча эркаклар иттифоқининг пайдо бўлиши она уруғи ҳукмронлигига қарши қаратилган ўзига хос курол ҳисобланган, яъни матриархат уруғидан патриархатга ўтиш даври билан боғлиқ бўлган. Инициация натижасида бир оилада туғилиб ўсган ўспирин она уйини ташлаб, эркаклар уйига, яъни уруғ ихтиёрига ўтади ва янги оила ташкил қилади. Аммо унинг аҳволи иккиланма ва қарама-қарши бўлган, бир томондан у уруғ аъзоси, иккинчи томондан оила боши, бир кеча эркаклар уйида ёца, иккинчи кеча ўз уйида ётади, ўз вақтининг бир қисмини умумий уруғ ишларига сарфласа, иккинчи қисмини оиласига ажратади. Н.А. Бутинов таърифича, Янги Гвинеядаги Маклай соҳилида ўтказилган инициация тантаналари 10-15 йилда бир марта нишонланиб, ҳаётга янги меҳнаткаш авлод кириб келганлигини намойиш қилади. Мазкур маросимни нишонлашдан мақсад ўспиринларни оиласидан ажратиб уруғ аъзолигига ўтказибгина қолмай, балки энг муҳими уларни уйланиб, янги оила ва уйга эга бўлгандан кейин ҳам эркаклар уйида сақлаб қолишдан иборатдир. «Бундай маросимлар, - деб хулоса қилади муаллиф, икки вазифани бажаради. Биринчидан – оиладан бегоналаштириш ҳар бир эркак томонидан индивидуал ҳолатда турли удумлар орқали (баданини «аёллар сарқити»дан тозалаш, она қонидан қутулиш учун бурундан қон оқизиш, тилни сал кесиш, хатна қилиш одатлари) амалга оширилади. Иккинчидан-уруғга мустаҳкам боғланиш аёллардан махфий сақланган уруғнинг муқаддас жойи эркаклар уйида, бутун уруғдошлар томонидан жамоавий ҳолатда йилда бир неча марта ўтказиладиган аёл ва болалар иштирок қилмайдиган уруғчилик байрамлари орқали намойиш қилинади»¹.

Меланезияда патриархал кулдорлик пайдо бўлган. Қуллар ҳарбий асирлар ҳисобига тўлдирилган. Патриархал типдаги жуфт никоҳ унча мустаҳкам бўлмаган. Бутун жамоа ишларини белгилаб ва бошқариб турувчи қавму қариндошлик муносабатлари анча ўзгарган, катта қалин тўлаш, кўпхотинлик пайдо бўлган. Гвинеяга борган Я. Волневич сўнгги ўн йилликда келин баҳоси ўн ҳисса ошганлиги туфайли бой табақадагилар бир неча хотин олишга қодир бўлиб, камбағал йигитларга уйланиш қийинлашганлигини қайд қилади. Оқибатда полигам никоҳ кучайган.

Ери ўлганда хотини анча вақт мотам тутган, кейин эрининг жасадини қабрдан қовлаб олиб ариқда ювган, калла суягини махсус тўр халтага солиб ўзи билан олиб юрган. Кукуку қабиласида киши ўлгандан кейин жасадни уйда махсус устунга ётқизиб бир ойча дудлатиб қуритганлар, сўнг чиптага ўраб қабристонга элтиб қўйганлар. Мотам белгиси сифатида эрининг калла суяги ёки баъзан бир скелет суягини тақиб юриш умрининг охиригача чўзилишган ҳоллари кузатилган. Фақат қайноғаси ёки қайнисининг рухсати билан бева аёл мотамни тугатиб, янги турмуш куриши мумкин бўлган. Илгари айрим қабилаларда боласи ўлган аёл бир бармоғини мотам белгиси сифатида кесиб ташлаган ва бўйнига осиб юрган.

---

¹ Прошлое и настоящее Австралии и Океании. – М.: «Наука». 1979, 136 бет.

Папуас ва меланезияликларнинг диний эътиқодида мана тушунчаси муҳим рол ўйнаган. Мана табиатнинг турли ҳодисалари, арвоҳлар, бой кишилар билан боғлиқ қандайдир қиёфасиз куч ҳисобланган. Энг кучли мана, одатда, қабила бошлиқлари, эркаклар иттифоқи раҳбарлари ва уларнинг арвоҳларига хос бўлиб, уларга сиғиниш кенг тарқалган. Янги Гебрид оролларида табиат руҳларига итоат кучли бўлган. Аждодларнинг арвоҳларига сиғиниш эътиқоди ўликларнинг калла суягини махсус муқаддас жойларда сақлаш одатини яратган. Ибтидоий жамоа тузумидан синфийликка ўтиш даврига хос турли анимистик тасаввурлар, сеҳргарлик эътиқоди (айниқса, бошлиқлар манаси кучи), даҳшатли арвоҳлар образи ва у билан боғлиқ маросимлар меланезияликларнинг маънавий маданиятига таъсир этган.

Байрамларда куй ва рақслар ижро этилган, айнақса, эркаклар рақси турли хилда ва драматик мазмунда ҳарбий ҳаракатлар, эшкак эшиш қабиларда тасвирланган. Декоратив сарфат, ўймакорлик ривожланган. Аммо амалий билимлар анча паст, фақат халқ табобатигина бир оз ривож топган: уқалаш, қон чиқариш, суякни жойига солиш, трепанация қилиш, ўтлардан дори тайёрлашни пухта ўзлаштирганлар.

Миграциянинг кучайиши натижасида айрим ороллarning этник тузилиши анча ўзгарган, туб аҳоли сони камайиб, келгинди кўпайиб кетган. Эски қабилавий тузум аста-секин емирилиб, қабила бошлиқлари мустамлакачиларнинг маъмурий малайларига айланган. Фиджи оролида серунум ерларни эгаллаган мустамлакачилар плантация хўжалигини тузиб шакарқамиш эка бошлаганлар. Улар ишчи кучига муҳтож бўлиб, кўшни ороллардан ва Ҳиндистондан жуда кўп ёлланма ишчиларни олиб келганлар. Орол аҳолисининг деярли 50 фоизини ҳозирда ҳиндлар ташкил қилади, туб аҳоли эса ундан ҳам оз қолган.

Янги Гвинеяда ҳозир папуаслар ва меланезияликлар 2,8 миллиондан ортиқ. Аммо уларнинг кўпчилиги ибтидоий тузум даражасида – ноқулай шароитда, тропик ўрмонларда ва ботқоқлик қирғоқларда яшайдилар. Аҳолининг 40 фоизи натурал хўжалик билан банд. Маҳаллий туб аҳолининг озодлик кураши натижасида папуаслар Янги Гвинеяси ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқига эга бўлди ва 1975-йилда мустақил давлат деб эълон қилинди.

4. ПОЛИНЕЗИЯ ВА ЯНГИ ЗЕЛАНДИЯ ХАЛҚЛАРИ

Тинч океанининг марказий қисмида кенг, тахминан бир миллион квадрат километр сув сатҳидаги сон-саноксиз катта-кичик ороллардан иборат Полинезия («Кўп ороллик») шимолда Гавайя архипелаги, жанубда энг катта кўшорол – Янги Зеландия ва шарқда Пасха учбурчаги жойлашган. Асосан, вулқон ва маржонлардан пайдо бўлган Полинезия ороллари (Янги Зеландияни ҳисобга олмаганда) 26 минг квадрат километрдан ортиқ худудга эга, шундан 17 минг квадрат километри фақат Гавайя архипелагига тегишли, 220 та орол эса ҳар биттаси бир квадрат километрдан ҳам кам жойни эгаллайди.

Полинезиянинг табиати ва ҳайвонот дунёси анча қашшоқ бўлиб, худудининг кўп қисми абадий яшил тропик ўрмонлар ва саванналардан иборат. Океан юзида минглаб майда орол ва рифлар пайдо бўлиб, баъзан йўқолиб кетади. Полинезия худудига Янги Зеландия (унинг худуди 265 минг км²) дан ташқари тўққизта катта архипелаг - Гаяйя, Самоа, Жамият ороллари, Маркиз, Тонга, Туамоту, Кук, Тубуан, эллис ва бошқа жуда кўп йирик ҳамда майдай ороллар киради. Янги Зеландияда ҳозир уч миллиондан ортиқ аҳоли бўлса, умуман Полинезияда 1,5 млн.га яқин киши яшайди. Ўтган асрнинг охирига келиб Океания аҳолисининг сони 10 миллион кишидан ошиб кетди.

Полинезияликларнинг бепоён океан сатҳидаги оролларга жойлашуви тўғрисида жуда кўп турли мулоҳаза ва фаразлар мавжуд эди. Сўнгги 10-15 йиллар мобайнида ўтказилган тадқиқотлар, айниқса, археологик кашфиётлар, Океания тилларини жиддий ўрганилиши натижасида мазкур масалага анча аниқликлар киритди. Антропологик жиҳатдан туб полинезияликлар асосан, монголоид, австроло-негроид ва қисман европоидларнинг аралашмасидан пайдо бўлганлар. Энг кенг тарқалган фикрга биноан мазкур типлар Полинезияга Фиджи архипелаги, кейин Тонга ва Самоа ороллари орқали эраиздан аввалги икки мингинчи йилнинг ўрталаридан бошлаб кириб кела бошлаган. Улар ўзига хос маиший турмуш ва маданият асосида умумий полинезия этник бирлигини яратиб эраизнинг биринчи ва иккинчи минг йиллиги давомида аста-секин бутун Полинезияни эгаллаб олганлар. Бу фикрни маҳаллий оролликларнинг ривоятлари, тили, маданияти ва ирқий типларини жиддий ўрганган полинезиялик атоқли олим Те Ранги Хирао ҳар томонлама ёқлайди.

Аммо айрим олимлар, даставвал машҳур норвег тадқиқотчиси Тур Хеердал, Полинезияга одамлар биринчи бўлиб Жанубив Америкадан, чунончи, қадимда юксак маданият маркази бўлган Анд тоғларидан кўчиб келганлар, деган ғояни илгари сурдилар. Тур Хеердал ўз фикрини исботлаш мақсадида 1947-йили бешта ҳамроҳи билан «Контики» номли махсус кемада Перудан Туамоту ороллариғача саёҳат қилади. У жуда кўп манба тўплайди, айниқса, Пасха ва Маркиз оролларида тошдан ясалган катта ҳайкаллар, ёзув қолдиқлари, айрим экинлар ва бошқа далилларга таяниб, Полинезия оролларини, даставвал фақат Америкадан келган кишилар эгаллаган, деган хулосага келади. Бунинг далили сифатида ҳозирда унут бўлиб кетган кулолчилик, темир ишлаб чиқариш, тўқимачилик саноати намуналарини айрим оролларда (Маркиз, Самоа, Тонга) топилганлигини кўрсатади. Аммо полинезияликлар табиати, ҳайвонот ва ўсимлик дунёси, қазилма бойликлари камбағал бўлган оролларга кўчиб келиб, аждодлари яратган хўжалик соҳаларини унутиб, янги соҳаларни ўзлаштира бошлаганлари ҳаммага маълум. Янги Зеландияда тўқимачилик қайта тиклан-ган ва маорийлар ёввойи ҳолда ўсувчи зиғирпоя толасидан турли матолар тўқишни ўзлаштира бошлаганлар.

Мустамлакачилар келгунга қадар, яъни XVI аср бошларида оролликларнинг асосий тирикчилиги йўғон йўнилган ёғоч билан ерга ишлов

бериб деҳқончилик қилиш ва денгиз маҳсулотларидан фойдаланиш эвазига ўтган. Овчилик деярли бўлмаган, ўқ-ёй фа-қат турли мусобақа ўйинларида ишлатилган. Хунармандчилик эса деҳқончиликдан ажралган ҳолда ривожлана бошлаган. Айниқса, ке-масозлик яхши тараққий топган. Полинезияликлар ниҳоятда моҳир денгизчилар ҳисобланишган. Маори, таити, тонга ва фиджийлар яса-ган елканли катта кемаларда ўнлаб-юзлаб кишилар узоқ сафарга чиққанлар. Шунингдек, улар кучли тўлқинларга мослашган ёғоч балансирили ва катта қўш кема – катамаранларни ҳам ясаганлар. Бундай кемаларда юзлаб, минглаб километр масофани сузиб ўтиш мумкин бўлган.

Ишлаб чиқариш қуроолларини асосан, тошларни силлиқлаб ва чиғаноқлар бўлақларидан ясаганлар. Ҳар хил болта ва пичоқлардан тортиб, найза учлари, қирғичлар, бигизлар, қармоқ ва бошқа буюмларни ҳам ясай бошлаганлар. Тош йўниш, ҳайкалтарошлик, ўймакорликларни, айниқса, маорийлар ёғоч деворлар ва дарвозалар, уй қурилишларида жуда кенг қўллаганлар.

Ҳозир ҳам полинезияликларнинг кўпчилиги тропик типдаги деҳқончилик илдизли экинлар – ямс, таро, батата ва айниқса, мевали палма, банан дарахтлари: банан, пизанга экиш ва балиқчилик билан шуғулланадилар. Уй ҳайвонларидан товуқ, чўчка ва ит сақлайдилар. Чорвачилик Янги Зеландияда энг асосий соҳа бўлиб, умумий қишлоқ хўжалигининг 80 фоизини ташкил қилади. Дунёда Янги Зеландия сариёғ ишлаб чиқариш бўйича иккинчи ўринда туради. Океан соҳиллари ва атолларда яшовчи аҳолининг эркак қисми асосан, балиқ овлаш билан банд. Улар қармоқ, санчки, тўр ва ҳатто ўсимлик захари билан ҳам ов қиладилар.

Уй-рўзғор буюмлари ёғоч, бамбук, кокос ёнғоғи пўстлоғидан, ўсимлик толасидан тўқилади. Овқатни бутун Океанияда кенг тарқалган «ер ўчоғида» пиширганлар. Оловни иккита ёғочни ишқалаш йўли билан чиқарганлар ва ўтда тошни қиздириб, унинг орасига япроққа ўралган хом таом қўйилиб ўтин ва хашак билан бекитилиб пиширилган.

Деҳқончилик ва денгизчилик полинезияликларнинг асосий касбидир. Улар қишлоқларда енгил устунларга ўрнатилган уйларда истиқомат қилганлар. Маҳаллий аҳоли уй қуриш, бўйра тўқиш ва махсус дарахт пўстлоғининг (фига ёки нон дарахти) толаси – тападан кийим тикишда ҳам зўр маҳоратга эга бўлганлар. Тападан тикилган ҳар хил юбкалар, этакли белбоғлар, зиғирпоя толасидан тикилган ёки япроқдан ишланган плаш уларнинг асосий кийими бўлган. Улар тапа парчаларини нақшлар билан безатганлар, сочларига турли тақинчоқлар таққанлар. Гавайя оролларида бой табақага оид кишилар бир неча қават юбка, кушларнинг тери ва патларидан тўқиб тикилган плаш кий-ганлар. Бош ва оёқ кийим киймаганлар. Аммо бошга нақшли ленталар ва баргаклар тақиш, билагузук ва гулчамбарлар ошиш одат бўлган. Ҳозирда оролликлар ноқулай бўлса-да, Европача кийинишга одатланиб бормоқдалар.

Полинезияликларнинг ижтимоий тузуми Европа мустамлакаси арафасида қўшни меланезияликларга нисбатан анча юқори турган. Ибтидоий

жамоа тузуми емирилиб синфий табақа гуруҳлари пайдо бўлган. Ижтимоий ҳаётда кўшничилик ва қишлоқ жамоаси муҳим рол ўйнаган. энгасосий ишлаб чиқариш воситалари-ер, ўрмон ва денгиз бойликлари, катта кема тўрлари жамоанинг мулки ҳисобланган. Меҳнат бурч ва ҳуқуқ, жинс ва ёшига қараб тақсимланган. Уч-тўрт авлоддан иборат қавм-қариндошлар гуруҳи ҳар бир жамоанинг социал негизини ташкил қилган. Поғонанинг энг юқорисида қабила бошлиғи, зодагон ва қоҳинлар, ўртада эркин жамоа аъзолари ва энг пастида куллар турган. Қулдорлик патриархал типда бўлган. Айрим архипелаг ва ороллар (Гавайя, Таити, Тонга ва ҳоказо)да примитив типдаги давлат ҳам пайдо бўлган. Оила жамоаси 30-40 кишидан иборат бўлиб, жамоавий мулкка таянган. 5, 10, 15 ва баъзан ундан ҳам кўпроқ оилалар кўшничилик жамоасини ташкил қилган. Жамоа аъзолари - ранатира, зодагонлар - ариқ, арий, алилар, деб аталган. Бола тарбияси бутун жамоага юкланиб, ўғил болаларни эркаклар, қизларни аёллар тарбиялаган.

Ички жамоа муносабатлари ва жамоалараро ўзаро муносабатлар дастлаб қавм-қариндошчилик ва уруғчилик билан белгиланган. Жамоа ва қабилалар ўртасида турли моддий буюмлар, ишлаб чиқариш воситаларини айирбошлаш анча ривожланган. Савдо-сотик ишларида пул вазифасини чиғаноқлар тизмаси, пакет туз, чўчқанинг сўйлоқ тиши, тошболта ва ҳоказолар бажарган.

Оролликларнинг маънавий маданияти ҳам анча бой бўлган. Улар тропик иқлимда илдизли полиз экинлари ва мевали дарахтларни экиб парвариш қилишда агротехник тажрибалардан хабардор бўлганлар. Бепоён океан марказида яшаётган полинезияликлар теварак-атрофни яхши билганлар, денгиз оқими ва шамол, йўналишига қуёш, ой ва юлдузларга қараб энг узок масофага ҳам саёҳат қилганлар, узок-яқин жойлашган архипелаг ва ороллар табиий географиясидан тахминан хабардор бўлганлар. Бир кун ҳисоби кечага қараб белгиланган. Пасха оролида 20 та тахтага битилган иероглиф ёзув сақланиб қолганлиги бежиз эмас. Оролликларда содда кўринишдаги мактаб тизими фаолият юритган. Ўзига хос махсус мактабларда асосан, зодагонларнинг болалари ўқитилган. Уларга астрономия, денгиз оқимлари, ота-боболарнинг илм-тажрибалари, мифо-логия, кема ҳайдаш маҳорати ва бошқа амалий билимлар ўргатилган. Бадиий санъат нагнуналарини ёғоч ўймакорлиги, ҳайкалтарошлик, татуировка қилиш, куруллар, уй буюмлари ва қурилиш ишларидаги турли нақшлар, ҳар хил афсонавий ниқобларда кўриш мумкин. Уларда импровизациялашган ашула ва рақслар, пантомима, мусиқа, турли маросимлар ва оғзаки ижод кенг ривожланган.

Диний эътиқодда буюк табиат худоларига сиғиниш кучли бўлган. Бутун Полинезияда тўртта худо - Тане, Ту, Ронго, Тангароа 4 табиат кучларини ифодалайди. Шунинг учун ҳам, космогоник афсонси ва ривоятлар кенг тарқалган. Шуниси қизиқки, халқ ижодининг асосий маъноси олам ва инсон бепоён Океания ороллари изчиллик билан эгаллаши тарихидан келиб чиққан. Барча афсона ва ривоятларнинг бош қаҳрамонлари жасур денгизчилар, янги ер ва архипелаглар ахтарувчи сайёҳлар эканлиги шундан. Диний эътиқодларнинг хусусияти ҳар бир инсон туғилиши билан қудратли ғайритабиий куч – манага эга бўлишдан иборат. Мана жуда хавфли бўлиб,

бировага тегса ўлим келтириши мумкин. У табақаларга қараб ҳар хил кучга эга, қулларда мана бўлмаган, аммо буюк бошлиқлар кудратли мана эгаси ҳисобланган. «Мана» тушунчаси «табу» - сўзи билан бевосита боғлиқ. Нимаики манага эга бўлса, ўша нарса хавфли, яъни унга тегиш ман қилинган - табу қўйилган. Табу сўзи асли Полинезияда пайдо бўлиб, уни дастлаб Европага атоқли денгиз сайёҳи Кук келтирган. Табу оролликларда жуда кенг тарқалган жамиятдаги каста (табақаланиш) тизимини ифодалайди.

Барча диний урф-одат ва маросимлар коҳинлар қўлида бўлиб, улар меросий каста ҳисобланган. Коҳинлар ҳам табақаланган, баъзилари ибодатхоналарда хизмат қилса, айримлари табибчилик, фолбинлик билан шуғулланганлар. Қабилла бошлиқлари билан коҳинлар қавм-қариндошчилик муносабатига киришганлар. Ибодат қилиш - ашула айтиш ёки дуо ўқиш, қурбонлик қилишдан иборат бўлган.

Океания, шу жумладан, Полинезия ороллари ҳам узоқ даврлар мобайнида Европаликлар назаридан четда қолган. Фақат XVII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб бу ерга Европалик кит овловчилар, савдо компанияларининг агентлари (тредерлар), қароқчилар бойлик ахтариб кела бошлаганлар.

Айтиш жоизки, мустамлакачиларга йўл очиб беришда миссонерлик ҳаракати самара берган.

Мустамлакачилар маҳаллий аҳолини авраб-алдаб арзимаган бу-юмларга марварид, дур, гавҳар қаби қимматбаҳо тошларни алмаштирганлар, ўзларини эса талаганлар ва серунум қулай ерлардан ҳайдаб чиқарганлар. Мустамлака азоби ва ўзаро урушларда туб аҳоли-нинг кўп қисми қирилиб кетган. Масалан, агар Полинезияда мустамлака арафасида 1,1 миллион тубаҳоли бўлган бўлса, XX аср бошларида 180 минг киши қолган, холос. Мустамлакачи давлатлар ороллари босиб олиш мақсадида турли найрангларни ишлатганлар. Рус денгизчиси Коцебу 1826-йилда ёзган эди: «Жанубий денгизнинг қайси бир оролида Европалик пайдо бўлса, шу ерда вайронагарчилик ва қирғин бўлиб, бутун бир қабилалар ер билан яқсон қилинган».

1778-йилда Кук томонидан кашф этилган Гавайя оролларида 300 минг полинезияликлар яшаган. Бу ерда ўзига хос юқори маданиятга, армия ва флотга эга мустақил қиролик бўлган. XIX аср бошларида АҚШ нинг зўр таъсири остида 1898-йили бу ерлар аннексия қилинади, яъни босиб олинади. Урушлар, оғир эксплуатация ва ирқий сиёсат натижасида туб аҳолининг кўп қисми қирилиб кетади. АҚШ нинг йирик ғарбий денгиз ва ғарбий ҳаво плацдармига айланган мазкур оролларга ташқаридан кўплаб ишчи кучи келтирилади. Гавайянинг ҳозирги аҳолиси асосан, келгинди, америкалик ва Европаликлар 35 %, метислар 13-15 %, туб аҳоли эса фақат 3 % дан иборат.

Анчадан бери мустақил давлат ҳисобланган (1907-йилдан доминион ҳуқуқига эга) Янги Зеландиянинг 3,2 миллиондан ортиқ аҳолисининг 80 % и Буюк Британия ва Ирландиядан келган, туб аҳоли – маорилар эса ҳозир тахминан 300 минг кишини ташкил қилади, холос. Асосий ер эгалари - фермерларнинг кўпчилиги шаҳарда яшайдилар, фермаларда жойлашган

уйларда эса асосан, ёлланма ишчилар яшайди. Юксак даражада ривожланган қишлоқ хўжалиги соҳасида ҳозир аҳолининг 12 % и банд. Саноатнинг асосий тармоқлари – ноз-неъмат ва озиқ-овқат тайёрлаш ҳамда тоғ-кон саноатидир. Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш саноати, автомашиналарни йиғиш ва таъмирлаш корхоналаридан иборат. Кейинги йилларда АҚШ, Япония ва Австралия сармояси ёрдамида бир қанча қоғоз ва ёғочни қайта ишлаш корхоналари, алюминий заводи қурилган.

5. МИКРОНЕЗИЯ ХАЛҚЛАРИ ЭТНОЛОГИЯСИ

«Майда ороллар» номи билан аталган Микронезия асосан, маржон ва вулқонлардан пайдо бўлган жуда кўп кичик ороллардан иборат. Бунга Тинч океанининг ғарбий қисмида жойлашган Маршалл, Каролин, Мариан ороллари ва Гилберт архипелаги киради. Ниҳоятда кенг ҳудуд (14 млн. км²)да тарқоқ жойлашган мазкур оролларнинг умумиймайдони 3,5 минг км² га ҳам етмайди. Аммо географик мавқеи нуқтайи назардан Микронезия Жануби-шарқий Осиё мамлакатлари билан Полинезия ва Меланезия ороллигида жойлашганлиги жуда қулай.

Антропологик жиҳатдан Микронезия аҳолиси меланезиялик ва полинезияликларга яқин монголоид ва негроид ирқининг аралашмасидан пайдо бўлган типдир. Улар ўрта бўйли, жигарранг танли ва бир оз жингалак сочли. Ғарбий Микронезияда монголоид қўшимчаси борлиги сезилади.

Микронезия халқларининг тиллари кам ўрганилган, аммо сўнгги - классификация маълумотлари малайя-полинезия туркуми австронезия тил оиласига оид эканлигини тасдиқлади. Микронезияликларнинг кўп қисми мазкур тил оиласининг шарқий ёки океания шоҳобчасига киради. Шулардан энг катталари Гилберт архипелагидаги тунгару (64 минг киши)дир. Соф океания тилида сўзлашадиган Шарқий Микронезияда 10 та халқ яшайди. Ғарбий шоҳобчасига оид белау халқи (15 минг киши) Ғарбий Микронезияда яшайди. Булардан ташқари кўп сонли метислар ва иммигрантлар ҳам мавжуд.

Микронезияликларнинг хўжалигида серунум ерлар кам бўлганлиги туфайли фақат кокос палмаси, шакарқамиш, нон дарахти ўстирилади. Аҳолиси асосан, балиқчилик билан кун кўради. Майда оролларда қисман ўзига хос маданиятга эга бўлган денгиз кўчманчилари деб ном олган қабилалар ҳам яшайди. Балиқ ови ашёларини тайёрлаш анча ривожланган: 30-40 метр келадиган ёғоч тола-лардан тўқилган тўрлар, бамбукдан пўпак ва ҳинжилардан қармоқлар, хивичдан ясалган ҳар хил тўрлар, санчқи ва ҳоказо. Палау оролларида шоликорлик ва кулолчилик билан шуғулланганлар. Ғарбий Микронезияда суғориш деҳқончилиги асосий ролни ўйнаса, шарқий қисмида балиқчилик энг муҳим соҳа ҳисобланган.

Ғарбнинг моддий маданияти юксак кулолчилик, тош устунларга уй қуриш ва бошқа касб хусусиятлари билан ҳам ажралиб туради. Тош ёки ёғоч устунларига синч қилиб қурилган уйлари палма япроғи билан ёпилган. Кийимлари ўсимлик толаларидан тўқилган ҳар хил белбоғ ва этаклардан иборат, аёллар асосан, хашак ва япроқлардан тикилган юбка киядилар.

Айрим ороллар ижтимоий тузумида ва маънавий маданиятида ибтидоий анъанавий муносабатлар сақланган. Аммо социал табақаланиш ҳам пайдо бўлган. Ҳарбийлар, денгизчилар ва кемасозлар зодагонлар табақасига кирган, деҳқончилик ва балиқчилик билан шуғулланувчилар эса камбағал ҳисобланганлар. Айрим Палау каби оролларда уруғ ва қабилавий муносабатлар кучли бўлган.

Айниқса, она уруғи тартиб қолдиқлари сақланган, қизлар эркин никоҳ ҳуқуқига, умуман аёллар эрлар билан тенг ҳуқуққа эга бўлганлар. Катта оила хўжалик ҳужайраси бўлиб етишган. Каролин ва Маршалл оролларида қабила бошлиқларининг ҳукмронлиги ва анъанавий ижтимоий тартиблари ҳозиргача ҳам сақланган. Дини қадимий анимистик тасав-вурлар билан боғлиқ ўликлар ва аждодлар ибодатидан иборат. Фолбин ва коҳинлар ҳам бўлган. Ҳозир кўп оролларда насроний дини айниқса, католицизм тарқалган. Аммо «муқаддас ҳомийлар»га бағишлан-ган байрамлар («Фиеста»)ни ниҳоятда тантанали нишонлаганлар. Жуда бой ва ҳашаматли никоҳ тўйлари ҳам ўзига хос характерга эга бўлган.

Микронезия ҳозирги даврда бутунлай АҚШ таъсирида. Улар ороллардаги қулай ерларининг кўп қисмини ўз тасарруфларига олганлар, туб аҳолига эса 40 фоизгина ер теккан, холос. Мариан ва Маршалл оролларининг кўп қисмида америкаликларнинг ҳарбий базалари жойлашган.

Микронезиянинг ҳозирги иқтисодиёти асосан, кокос палмасини ўстириш ва кокос ёнғоғини ишлаб чиқаришдан иборат. Айрим оролларда шакарқамиш, какао ва сабзавот етиштирилади. Гилберт оролларида фосфорит қазиб олинади. Маориф тизими ниҳоятда паст даражада ривожланган.

4-МАВЗУ: ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ АҲОЛИСИ

РЕЖА:

- 1- Осие қитъаси халқларига оид умумий маълумотлар**
- 2- Ғарбий (Олд) Осие халқлари**
- 3- Жанубий Осие халқлари**
- 4- Жануби-шарқий Осие халқлари**
- 5- Марказий ва Шарқий Осие халқларининг этногенези ва этник тарихи**
- 6- Осие халқларининг маънавий маданиятлари**

Таянч атамалар:

Хорижий Осие, этнолингвистик қиёфа, кўпмиллатли мамлакат, халқаро ва давлат тили, кўчманчи чорвачилик, диний қиёфа, катта тарихий этнографик вилоят, анъанавий ҳунармандчилик, кийим-кечакдаги умумийлик, оилавий турмушдаги анъанавий патриархал-феодал муносабатлар, жамоатчилик анъаналари.

Адабиётлар:

- 1- Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., 1997.
- 2- Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т., 1996.
- 3- Исо Жабборов. Жаҳон халқлари этнологияси. Т., 2005.
- 4- Жабборов И. М. Жаҳон халқлари этнологияси. Т., 2008.
- 5- Шпажников Г. А. Религии стран Западной Азии. М., 1976.
- 6- Шпажников Г. А. Религии стран Юго-Восточной Азии. М., 1980.
- 7- Лоар Штайн. В чёрних шатрах бедуинов. М., 1981.
- 8- Гуру П. Азия. М., 1958.
- 9- Марков Г. э. Кочевники Азии. М., 1976.
- 10- Этнические процессы в странах Юго-Восточной Азии. М., 1974.
- 11- Малые народы Южной Азии. М., 1979.
- 12- Неструх М. Ф. Одамзод ирқлари. Т., 1976.

1. ОСИЁ ҚИТЪАСИ ХАЛҚЛАРИГА ОИД УМУМИЙ МАЪЛУМОТЛАР

Осиё қитъаси жаҳонда энг катта ҳудудга эга бўлган, табиати ниҳоятда ранг-баранг, энг кўп ва зич жойлашган аҳолига эга. Бу ерда одамзод пайдо бўлгач, энг қадимий маданиятлар яратилган. Охирги маълумотларга қараганда Осиёнинг ҳудуди 32 млн. кв км га яқин, аҳолиси 3 млрд. дан ортиқ, яъни жаҳон аҳолисининг ярмидан кўпини осиеликлар ташкил қилади.

Одатда Осиё фанда географик ва тарихий-этнографик жиҳатдан олти қисмга бўлиб ўрганилади: Ғарбий ёки Олд Осиё халқлари, Марказий Осиё ва Қозоғистон халқлари, Жанубий ва Марказий Осиё халқлари, Жануби-шарқий Осиё халқлари, Шарқий ва Шимолий Осиё ёки Сибир халқлари.

Табиий-географик жиҳатдан бутун Осиё қитъаси ниҳоятда нотекис ва хилма-хил. Унинг иқлими ва табиатига қитъа соҳилларини ҳар томондан ювиб турган Шимолий Муз, Тинч ва Ҳинд океанлари, Атлантика оксанига тегишли Япон, Сарик, Шарқий ва Жанубий Хитой денгизла и и, Қора ва ўрта денгизнинг сувлари анча таъсир қилади. Осиёнинг кўп қисми баланд ва ясси тоғликлар, адир ва бепоён чўлу биёбондан иборат бўлиб, бу унинг контраст иқлими билан боғлиқ. Осиёда жаҳондаги энг баланд тоғлар – Қора Қурум ва Ҳимолай (енг баланд чўкки – Жомолунгма – 8848 м) ва қуруқликнинг энг қуйи жойи - Ўлик денгиз (Ўрта денгиз сатҳидан 392 метр пастлик)да жойлашган. Шимолий Муз океани томонидан келадиган арктика ҳавоси Шарқий Осиё томон чексиз пасттекикликларга ёйилади ва киш пайтлари Ғарбий Осиёга нисбатан (бу ерда баланд тоғлар тўсиқ бўлади) анча совуқ бўлади. Қитъанинг Тинч ва Ҳинд океанларига яқинлиги энг катта муссон иқлимли ҳудудни ҳосил қилган. Агар баланд тоғ тизмалари бир томондан Жанубий Осиёни қутб ҳавасидан сақласа, иккинчи томондан ўша тўсиқ, Марказий ва Жануби-шарқий Осиёнинг ички дашт ва ярим дашт ҳудудларига намлик келтирадиган денгиз ҳавосини ўтказмайди. Оқибатда бир ёқда қалин тропик ва субтропик ўрмонли тоғ экинлари ястаниб ёца, иккинчи ёқда қарама-қарши иқлимли бепоён сахро ва ярим дашт ҳудудлар ўзига хос табиати билан ажралиб туради. Қитъанинг океан соҳилларига яқин жойлари,

айниқса, жанубий қисмидаги нам ерларида яшил ўрмонлар гўзал манзара кашф этади. Аксинча, ёзги жазирамада бир хил рангдаги қурғоқ, чексиз дашту биёбон кишини гаранг қиладиган даражада маънос кўринишга эга бўлади. Умуман, Осиё бешта минтақа; мўтадил ёки ўртача, субтропик, тропик, субекваториал ва экваториал боғламаларда жойлашган.

Осиё жуда ҳам кўп қазилма бойликларига эга. Аммо бу қазилма бойликлар жуда кам текширилган. Бу ерда нефт ва газ, кўмир ва қўрғошин, волфрам ва боксит, кумуш ва олтин, никел ва кобальт, хром ва мис, фосфат, темир, сурма, симоб, графит, олтингугурт, уран, асбест, магний каби фойдали қазилмалар топилган. Масалан, 80-йилларнинг ўрталарида жаҳонда ишлаб чиқарилган нефтнинг ярмидан кўпи Осиёдан олинган. Агар денгиз тубидан ҳам нефт чиқарилишини ҳисобга олсак, бу кўрсаткич яна ҳам ортади, Кўпчилик ҳудудлар, айтиқса, намлиги ҳаддан ортиқ экватор ҳудудлар ва ниҳоятда кенг қурғоқ, сувсиз ясси тоғик ва текисликлар деҳқончилик учун ноқулайдир. Шунингдек, нам тропик жойлар ҳам деҳқончилик ва чорва учун ноқулай, у ерларда фақат дарахтзор плантациялари ташкил қилинган. Муссон иқлимли ерларда шоли, қисман техник экинлар (жут, шакарқамиш), салқинроқ тоғли ҳудудларда чой, кофе ва тунга дарахти экилади. Суғориладиган қуруқ ерларда пахта, тамаки, арпа; илиқ натли субтропик ҳудудда буғдой ва арпа; тоғларда эса ситрус экинлари, узум, зайтун дарахти ўстирилади. Жаҳонда энгкўп суғориладиган ерлар Осиёдадир. Бу ер ҳатто айрим экинларнинг ватани ҳамдир. Ҳозирги даврда жаҳондаги натурал каучукнинг 91 фоизи, шолининг 84 фоизи, чойнинг 70 фоизи Осиё қитъасида етиштирилади.

Осиё сув ресурсларига ҳам бой. Бу ерда ҳар йили 20 минг куб км ёмғир ёғади. энг катта Енисей, Лена, Аму ва Сир, Тигр, Ефрат, Ҳинд, Ганга, Брахмапутра, Хуанхе, Янзи дарёси суви-нинг кўплиги жихатидан (йилига 1000 куб км) фақат Амазонка ва Конго дарёларидан кейинги ўринда туради. Ганга билан Брахма-путра дарёларининг бир йиллик сув ҳажми 800 куб км.дан ошади. Дарё сувларининг кўп қисми асосан, деҳқончиликка сарфланади. Масалан, Ҳиндистонда истеъмол қилинадиган чучук сувларнинг 95 фоизи, Японияда 70 фоиздан кўпи ирригация ишларига сарфланади. Бутун жаҳонда суғориладиган майдоннинг тўртдан уч қисми Осиёда жойлашган бўлиб, ҳар бир кишига тахминан 84 га суғориладиган ер тўғри келади. Айрим жойларда эса деҳқончиликда ер ости сувларидан фойдаланилади, қурғоқ ерларда ариқ қазилиб сув чиқарилади, тоғ этакларида қариз системаси жорий этилиб, у ҳозиргача ҳам сақланган.

Осиёнинг ўсимлик дунёси ҳам ранг-баранг. Бу ернинг жуда кенг ҳудудларида шимолдан жанубга қараб ҳар хил барги қалин ўрмонлар, яшил субтропик ўрмон ва бутазорлар, пичанзор ва дашт ўсимликлари, дарахти сийрак субтропик ва тропик даштлар, саванна ва хазонрез ўрмонлар, тоғ ўсимликлари мавжуд. Осиёнинг сернам шарқ ва қурғоқ ғарб манзараси бир-биридан фарқ қилади. Масалан, шарқий қисмининг ўсимлик дунёси ниҳоятда бой бўлиб, 20 мингдан ортиқ ўзига хос турга эга. Жануби-шарқий минтақалардаги ўрмонларда саноат учун зарур қимматбаҳо дарахтлар ўсади.

Масалан, кўпгина ўрмонлардан тери ошлашда ишлатиладиган пўстлок, конифол, қатрон (смола), каучук, сариқ мум, спирт, доривор ўсимликлар ва турли емишли мевалар йиғиб-териб олинади. Бамбук ва палма дарахтларидан турли-туман маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Афсуски, ўрмонларнинг аксарият қисми йиқитилиб ўтин сифатида ишлатилиб юборилмоқда.

Атоқли рус олими Н. И. Вавиловнинг фикрича, Осиё кўпгина маданий экинларнинг ватанидир. Бу ерда жаҳон деҳқончилик марказларининг ўндан олти қисми жойлашган (Марказий Осиё, Оқл Осиё, Қора денгиз, Ҳиндистон, Индонезия ва Хитой) бўлиб ғалла, полиқ, сабзавот ва техник экинлар ўстирилган ва бошқа қираҳирну йирик миқдорда экспорт қилинган. Масалан, Ҳиндистон шоли ва буғ-дойнинг айрим турлари, ловия, бодринг, шакарқамиш, жут ва баъзи каноп хилларининг ватанидир. Чой дарахти, апелсин, нон дарахти, бананнинг айрим турлари, кокос, қанд ва саго палмалари, ямс ва таро ватани Жанубий Осиёдир. Арпанинг айрим турлари, чумиза, турп, сўя, олма ва нок, шафтоли ва ўрикнинг кўп турлари, тут дарахти, ингичка толали пахта ва бошқа ўсимликларнинг ватани эса Шарқий Осиёдир. Буғдойнинг кўп турлари, арпа ва сулининг айрим навлари, жавдар, нўхат ва зиғир, айрим мевали дарахтлар (олча, қорали, беҳи, гилос) ва бошқа ўсимликларнинг ватани Жануби-Ғарбий Осиё ҳисобланади.

Осиёнинг ҳайвонот дунёси ҳам бой. Бу ерда фаунанинг жаҳондаги энг қадимий вакиллари сақланган. Айниқса, Ҳинд-Ҳимолай, Марказий Ҳимолай ва Ҳимолай-Хитой минтақалари, жанубда Аравия ярим оролидаги эфиопия фаунаси жуда бой. Осиё минтақасида энг кенг тарқалган ҳайвонлар сутемизувчилар оиласига мансуб тапир, ҳинд фили, гаял хўкизи, каркидон, йўлбарс, лор, тупайи, орангутан, гиббонлар; кушлардан товус, ҳар хил турдаги тустовуқлар; судралиб юрувчилардан кўзойнакли захарли илон (кобра), турли питонлар, учар аждарҳо (махсус ён териси билан дарахтлар оралаб учиб ўтадиган калтакесак)лардир. Осиё соҳилла-рига яқин бўғоз ва денгизларнинг ҳайвонот дунёси ҳам ранг-баранг. Турли хилдаги балиқлар, емишли сув ўсимликлари маҳаллий аҳолини озиқ-овқат сифатида таъмин қилади.

Осиёда 10-15 млн. йиллар муқаддам яшаган гоминидларнинг суяклари топилган. энг қадимий ибтидоий одам аждодларидан Явадаги питекантроп, Хитойдаги синантроп одамларидир. Лаос ва Ветнам гоминидлари ғарбий ҳудудлардан бир млн. йиллар муқаддам кўчиб келган. 200-400 минг йиллар аввал яшаган палеоантроп (неандертал) вакиллариининг суяклари Осиёнинг кўп жойларида (масалан, Фаластин ва Ироқда) топилган. Сўнгги палеолит ва мезолит даврига мансуб ҳозирги ирқлар шаклланган. Жануби-шарқий қисмида австралоидлар, Шарқий Осиёда Тинч океан монголоидлари пайдо бўлган. Асли неолит давридаёқ (ерамиздан аввалги 7-4 минг йиллар) ҳозирги типдаги одамлар кенг ҳудудларда жойлашган Ғарбий ва Жанубий Осиёдан Марказий, Шарқий ва Жануби-шарқий Осиёга кўчиб келган ва неандерталоид авлодлари билан аралашиб, ҳозирги шарқий этнослар пайдо бўлишига сабаб бўлган. ўша даврдан бошлаб ҳозирги этносларнинг аждодлари шакллана бошлаган.

Европоид ирқининг Олд Осиё ва ҳинд-помир гуруҳлари қаторига бутун Жануби-Ғарбий ва Жанубий Осиё Арабистон, Аравия ярим ороли ва Туркиядан тортиб то Афғонистон, Покистон, Шимолий Ҳиндистон ва Бангладеш халқларигача киради. Махсус арманоид гуруҳига ўзининг катта бурни ва баданининг сержунлиги билан ажралиб турадиган Осиё араблари, яҳудийлар, арманлар, турклар, курдлар ва греклар киради. Яманда арманоидлар билан Африкадан келган негроидлар аралашиб, ўзига хос гуруҳни ташкил қилади. ҳинд-помир гуруҳига эронлик (форс)лар, тожиклар, туркманлар, озарбайжонлар, пуштунлар ва Афғонистон, Покистон, Шимолий Ҳиндистон халқлари киради. Европоид ва австралоид оралиғида пайдо бўлган «Жанубий Ҳинд» ёки «декан» ирқий типи Жанубий Ҳиндистон, Шри-Ланкада учрайди. Жанубий европоид ва монголоидларнинг дурагайлашиши натижасида уйғурлар ва бошқа туркий элатлар, хитой мусулмонлари хуей (дунган)лар ўзига хос ирқий типни ҳосил қилган. Осиё халқларининг айрим европоид белгилари Бирма ва Индонезия халқининг баъзи элатларида учрайди. Қисман австралоид ирқининг махсус гуруҳини Шри-Ланка веддалари, Ҳиндихитой, Индонезия ва Жанубий Хитойнинг айрим майда элатлари, пакана бўйли негритослар (Жануби-шарқий Осиёдаги андамаликлар, малаккадаги семанглар ва Филиппиндаги аетолар) таш-кил қилади. Япониянинг қадимий аҳолиси ҳисобланган айнлар ҳам ўзига хос тип ҳисобланади. Бутун Шарқий ва Марказий Осиёдаги монголоидлар жанубий, шарқий ва Тинч океан гуруҳларидан иборат.

Ҳозирги Осиёнинг этнолингвистик қиёфаси асосан, эрамиздан аввалги I минг йилликлардан бошлаб шакллана бошлаган. ўша даврда Кичик Осиёнинг ғарбида эллин тиллари, шарқида картвел ва арман тиллари, ўрта денгиз шарқида эса арамей тиллари ҳукмронлик қилган. Шимолий Ҳиндистонга Марказий Осиёдан келган ҳиндорий халқлари Ганга текисликларида яшаган аҳоли билан қисман аралашиб, уларни бутунлай сиқиб чиқариб (айниқса, дравид ва мунда тилларида сўзлашувчи халқларни) қадимий хараппи маданияти негизида янги этнолингвистик гуруҳларга асос солганлар. эроний тилдаги халқлар ҳам марказий осиелик этнослар билан маҳаллий ҳиндарий халқи билан аралашиб, бутун эрон ва Афғонистонда, ғарбда Месопатамиягача, шарқда Шимолий Ҳиндистонгача тарқалган. Янги этносларни пайдо қилган Хуанхе воҳасида дастлабки давлат яратган ин ва чжоу қабилалари жануб томон тарқалиб маҳаллий тан ва индонезия қабилалари билан аралашиб қадимий хитой халқининг шаклланишига сабаб бўлган. Мазкур этник гуруҳлар эрамизнинг бошланиши арафасида Ҳиндихитой ярим оролига бориб вет қабилалари негизида энг қадимги Ветнам давлат бирикмаси (Аулак)ни яратган. Ҳозирги Манчжуриядан олтой тил оиласига оид, жанубдан индонезия тилларига оид халқларнинг Корея ва Японияга келиб маҳаллий туб аҳоли (Кореяда палеосиеликлар, Японияда асосан, айнлар) билан аралашиб кетиши натижасида ўзига хос янги этносларга асос солинган.

Шундай қилиб, эрамизнинг бошларида Жанубий ва Шарқий Осиёда энг йирик этнолингвистик гуруҳлар - семит, эрон, ҳиндарий, олтай, дравид,

мунда, мон-кхмер тилларидаги қабила ва элатлар, хитой, вьетнам, қадимий корея ва япон халқлари шакллана бошлаган янги эрада мазкур жараён давом этиб, халқларнинг этник қиёфаси унча ўзгармаган. Аммо VII асрдан бошлаб арабларнинг кенг ҳудудлари жойлашуви ва исломнинг тарқалиши оқибатида семит халқлари араб тилига ўтган ва ҳозирги этносларнинг шаклланишига сабаб бўлган. Марказий Осиё даштларидан ғарбга ва жануби-ғарб томон кўплаб кўчиб келган турк қабилаларининг қадимдан деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли билан аралашиб кетиши, натижасида туркийлашиш ҳодисаси рўй берган. Марказий Осиёнинг ўзидан эса кўчиб кетган туркий қабилалар ўрнини Шарқий Мўғулистондан келган қабилалар эгаллаган.

Ҳозир Осиёда этник тараққиёт жиҳатидан турли поғонада турган мингдан ортиқ халқлар яшайди. Улар ҳар хил тил оиласи ва гуруҳларга оид бўлиб, сон жиҳатдан энг кўп сонли – 100 млн. кишидан ортиқ аҳолига эга тўртта халқ – хитойлар, ҳиндистонликлар, бенгалликлар, японлар яшайди. Бир млн.дан ортиқ 90 халқ 2400 млн. кишидан иборат бўлиб, бутун Осиё аҳолисининг 97,4 %ини ташкил қилади. Шулардан олтитаси 50 млн.дан ортиқ, 21 таси 10 млн.дан то 50 млн.га яқин аҳолига эга бўлган халқлардир. Осиё этнолингвистик жиҳатдан қанча ранг-баранг бўлмасин, аҳолисининг учдан икки қисми дунёда энг кўп сонли бир тилда сўзлашадиган этносларни ташкил қилади (хитой, ҳинд, япон, бенгал, араб ва форслар). Умуман, хитой-тибет тил оиласига оид халқлар сони 990,7 млн.дан ортиқ (шулардан хитой гуруҳи 938,6 млн., тибет-бирман гуруҳи 52 млн. киши); ҳинд-Европа оиласи 700,1 млн. киши (ҳиндарий гуруҳи 637,5 млн., эрон гуруҳи 60,5 млн. Қолгани арман, грек, герман ва славян вакиллари), австронезия оиласи 196 млн., дравид оиласи 161,6 млн., японлар 114,2 млн., австроосиё оиласи 73,3 млн., олтой оиласи 63 млн. (шулардан туркий гуруҳи 55 млн.), семит-хамит оиласи 46,2 млн., тай оиласи 60 млн., корейслар 56,4 млн. кишидан иборат. Қолган элатлар кавказ, папуас, андаман тил оилаларига киради.

Кейинги йилларда халқаро ва давлат тили сифатида бутун Малайзия ва Индонезияда малайя тили (уни баъзан индонезия ёки бахаса, индонезия деб ҳам атайдилар) муҳим рол ўйнай бошлади. Шу билан бирга бутун Жанубий ва Жануби-шарқий Осиёда расмий тил сифатида инглиз тили ҳам кенг тарқалган.

Осиё мамлакатлари аҳолисининг миллий тузилиши ва этник характериға қараб тўрт гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳга миллий жиҳатдан бир хил бўлиб, туб халқи умумий аҳолининг 95 %ини ташкил қиладиган Япония, Корея, Бангладеш ва кўпчилик Араб мамлакатлари киради. Иккинчи гуруҳга туб халқ бутун аҳолиға нисбатан 70 %ни ташкил қиладиган Вьетнам, Бирма, Камбоджа, Туркия, Сурия, Ироқ, Хитой, Шри-Ланка, Сингапур сингари давлатлар киради. Учинчи гуруҳга аҳолисининг ярмидан кўпи туб халқ, қолгани бошқа турли этнослардан иборат мамлакатлар киради (Ерон, Афғонистон, Покистон, Малайя, Лаос). Тўртинчи гуруҳга эса кўп миллатли мамлакатлар киради. Масалан, бундай мамлакатларда Ҳиндистон ва Индонезияда 150 дан ортиқ. Филиппинда 100 га яқин турли халқ ва элатлар яшайди. Баъзи давлатларнинг этник тузилиши шунчалик мураккабки, айрим

халқлар бир неча мамлакатларга бўлиниб кетган. Масалан, курдлар Туркия, эрон, Ироқ ва Сурияда, белужийлар Афғонистон, эрон ва Покистонда, панжобликлар Покистон ва Ҳиндистонда яшайдилар. Бутун Жануби-шарқий Осиё мамлакатлари бўйлаб йирик гуруҳ бўлмиш хитой иммигрантлари жойлашган.

Осиё минтақасида хитой-тибет тил оиласига оид халқлар бутун аҳолининг 40,2 %ини, ҳинд-Европалар 28,4 %ини, австронезия тил оиласи 7,9 %ини, дравидлар 6,6 %ини, японлар 4,6 %ини, австроосиё оиласи 3 %ни, олтой оиласи 2,6 %ни (шу жумладан, туркий тилдагилар 2,2 %ни), тай оиласи 2,4 %ни, корейслар 2,3 %ни, семит-хамитлар 1,9 %ни ташкил қилади. Олтой тил оиласига оид туркий, мўғул ва тунгус-манчжур тилларида сўзлашадиган этнослар ғарбда Босфор бўғози ва Мармар денгизидан тортиб, шарқда Тинч океанигача чўзилган ҳудудларда жойлашган. Осиёда аҳоли зичлиги ҳам нотекис: серунум тупроқли дарё воҳаларида ва қулай табиатли денгиз соҳилларида бир квадрат км.га 500 киши (Ҳиндистоннинг айрим ҳудудларида ҳатто минг киши) тўғри келса, яшашга ноқулай тоғли ва дашт-биёбон ерлар кўп бўлганлиги туфайли умумий аҳолининг ярим қисми бутун Осиёнинг ўн фоиз ҳудудини эгаллайди, холос. Шуни ҳам айтиш лозимки, бу ерда азалдан халқлар ва элатлар миграцияси ниҳоятда кучли бўлган. Қадимги даврлардан жуда катта ҳудудда энг қадимги тил оилалари: дравид, мунда, мон-кхмер, хитой-тибет, австронезия ва малайя тиллари шаклланиб келган. Юқорида қайд қилинганидек, ҳозирги Мўғулистон ва Шимолий Хитойда олтой тил оиласи пайдо бўлган, кейинчалик бошқа жойлар-га ҳам тарқалган. Семит тиллари ҳам Осиёда энг қадимий даврларда пайдо бўлган. III-II минг йилликларда бу ерга ҳинд-Европа тилла-ри кириб келиб маҳаллий тиллар билан аралашиб кетади. Ҳозирги элатлар-нинг этнолингвистик қиёфасининг шаклланишида мана шу жараёнлар асосий замин бўлган.

Осиёнинг хўжалик-маданий типлари ҳам жуда қадим — тош асридаёқ пайдо бўлиб, табиий шароитга мослашган. Тоғли ва тоғ этакларидаги нисбатан қурғоқ иссиқ ҳудудлардаги аҳоли юқори палеолит даврларидан йирик ҳайвонларга ов қилишдан майда жониворларни овлашга ва емишли ўсимлик ва меваларни, илдизмевали экинларни териб-термачлашга ўтади. Бу маданиятга хос ишлаб чиқариш қуролилари узунчоқ чакмоқ тошлардан синдириб олинган турли шаклдаги ясси тош парчаларидан иборат бўлган. Жануби-шарқий Осиёнинг намли тропик ва субтропик ҳудудларида (Ҳиндхитой, Жанубий Хитой, Малайзия) тош қуролига қараганда бамбукдан ясалган қурооллар муҳим рол ўйнаган. Табиати иссиқ ва намли чангалзор (жунгли)да йирик тош қурооллар ишлатилган. Шимолий қурғоқ дашт ҳудудларда ва қисман денгиз соҳилларида (ғарбда эроннинг шарқида, Хуанхе воҳасигача) дашт ҳайвонларини ов қилиш, териб-термачилик ва балиқчилик каби хўжалик типлари шакллана бошлаган, аҳолиси ўтроқ ва ярим ўтроқ теримчи ҳам балиқчиларга, иккинчидан дайди овчиларга бўлинган. Сибирда буғучилик ва овчилик асо-сий хўжалик типлари бўлган.

Тахминан 10 минг йиллар муқаддам Жануби-ғарбий Осиё тоғ этакларида қадимий деҳқончилик пайдо бўла бошлаган, маҳаллий аҳоли ёввойи

Ўсимликларни териб-термачлашдан парвариш қилишга, ёввойи ҳайвонларни ов қилишдан уларни хонакилаштиришга ўта бошлаган. ўша даврлардаёқ бутун Жануби-шарқий Осиёда энг қадимги чопқи деҳқончилиги пайдо бўла бошлаган. Кейинроқ (мил. авв. VII-V минг йилликларда) эрон, ўрта ер денгизи, Ҳиндистон, Шимоли-шарқий Осиё, Индонезия деҳқончилик ўчоқлари пайдо бўлади.

Ҳозирги давргача сақланган энг қадимий биринчи типга иссиқ иқлимли минтақада яшовчи ўрмон теримчилари ва овчилари – Шри-Ланка веддалари, Ҳиндистондаги ченчу, мудугар, бирхор каби майда элатлар, Малакка семангилари ва сеноилар, Суматрадаги кубу, Калимантондаги панан ва Филиппин оролларидаги аета этнослари киради. Улар озиқ-овқат ахтариб, оддий ўқ-ёй ва ер қовлаш учун учли таёқ билан қуролланиб пона ёки бутуқлардан вақтинча омонат тикилган чайлаларда яшаб кун кечирганлар. Кейинчалик семанти, сенои ва аета каби овчи-термачловчи гуруҳлар чопқи деҳқончилиги хўжалигига ўта бошлашган. Соҳил бўйи термачловчилари ва овчилари (андаман ороллари, Мергун архипелаги, Индонезия ва Филиппиндаги айрим элатлар) ҳам ярим ўтроқ ҳолатда яшаб чопқи деҳқончилигига ўта бошлашган. Бу гуруҳга Марказий ва Жануби-ғарбий Осиёнинг бепоён даштларида кўчманчи қабилалардан ташқари ўзига хос хўжалик-маданий тип яратган тоғли териб-термачловчи, овчи ва балиқчи элатлар (масалан, Хитойдаги ну ва дулун халқлари), Тибет-Бирмадаги айрим этнослар, Япониядаги айнилар деҳқончиликка ўтишдан олдин санчки, турли тўр ва захарланган ўқ-ёй билан балиқ овлаганлар, аёллар эса емишли моллуска ва қисқичбақаларни сувдан ушлаганлар.

Иккинчи гуруҳ - чопқи деҳқончилиги хўжалик-маданий типга Индонезия, Филиппин, Ҳиндихитой ва Ҳиндистоннинг айрим майда халқлари киради. Улар ўтроқ ҳолда яшаб, шудгорлаш деҳқончиликдан беҳабар бўлганлар. Асосан, тугунак ва илдизмевали экинлар, қисман баҳори, турли палма, банан, шакарқамиш каби ўсимликлар экиб етиштирганлар. Уй ҳайвонларидан ит, чўчка ва парранда сақланган. Уйларини устунли синчдан мустаҳкам қилиб, лойдан, баъзан бамбукдан қурганлар. Таомларида асосан, ўсимлик маҳсулотлари ишлатилади, гўштга нисбатан балиқ кўпроқ истеъмол қилинади. Мазкур хўжалик типига мўтадил ва салқин иқлимли баланд тоғ деҳқончилиги ҳам киради (асосан, тибетликлар). Улар қишлоқ хўжалик экинларидан арпа, сули, қисман буғдой, кандир, қорабуғдой (гречиха) экадилар, уй ҳайвонларидан қўй, эчки ва қўтос боқадилар. Уйлари сомонли лойдан, гувала ва хомғишдан, баъзан ёғоч ва тошдан қурилган. Таомида ҳар хил нон, сут маҳсулотлари ва гўшт, ичимликдан чой ишлатилади. Баланд тибет тоғларининг шимоли ва ғарбида чорва билан шуғулланувчи халқ ўзига хос хўжалик -маданий типига эга. Улар энг баланд салқин ясси тоғликларда қўтос, сарлиқ (қўтос билан сигир чатишмаси), қўй, эчки, йирик шохли қорамол ва йилқилардан иборат кичик пода билан тор доирадаги яйловларда кўчиб юрганлар.

Осиёнинг серкуёш иссиқ иқлимли, серунум тупроғи, ранг-баранг табиати бу ерда узоқ ўтмиш - неолит давридан деҳқончилик ва чорвачилик

хўжаликларининг турли типларини пайдо бўлишига имкон яратган. энг янги археологик кашфиётларга қараганда (айниқса, Жануби-ғарбий, Марказий ва Шарқий Осиёдаги неолит маконлари), жуда кенг ҳудудда қурғоқ дашт ва тоғ этакларида чопқи деҳқончилиги билан шуғулланган қабилалар яшаган. Улар дон (асосан, буғдой ва сули), полиз (айниқса, қовоқ) экинлари экканлар, ўтроқ ҳолда яшаб йирик ва майда шохли мол сақлаганлар, турли ҳунармандчилик ишлари билан (кулолчилик, тўқимачилик ва ҳоказо) шуғулланганлар. Уйлари тўғрибурчак шаклида бўлиб, сомонли лой, хомғишдан қурилган, сопол идишларда турли обинон, атала ва ўсимлик маҳсулотларини пишириб истеъмол қилганлар. Мазкур маданият неги-зида дастлабки жамиятлар пайдо бўла бошлаган.

Учинчи, хўжалик-маданий гуруҳидаги қирғоқ ерларда пайдо бўлган энг қадимий шудгор деҳқончилиги инсоният тарихида ниҳоятда муҳим рол ўйнаган ва ижтимоий тараққиётнинг қудратли омили бўлган, Айнан ушбу ерларда Тигр ва Ефрат, кейинчалик Ҳинд, Янсзи ва Хуанхе, Аму ва Сирдарё водийларида ривожланган суғорма чопқи деҳқончилиги негизидаги йирик шохли қорамол кучидан фойдаланиб, дастлабки шудгор деҳқончилик хўжаликларида ерни ҳайдаш кашф этила бошланган. Улар дон экинларидан буғдой, тарик, жўхори, чумиза, ҳар турли ловия ва полиз экинлари (қовоқ, қовун, тарвуз), ток ва мева дарахтлари экканлар. Суғориш тизими анча такомиллашган (ариқ ва каналлар қазिश, чиғир ва чарх ишлатиш кабилар). Деҳқончилик қуроллари – турли шаклдаги темир тишли оочлар, тнола, ўроқ ва тегирмонлар пайдо бўлган. Ерга ишлов беришда хўкиз, баъзан сигир ва эшакдан фойдаланилган. Катта ғилдиракли аравалар транспорт воситаси вазифасини бажарган, уларга от ёки хўкиз қўшилган. Аҳолиси текис ёки нишаб томли тўғри бурчакли, девори пахса, хом ёки пишган ғишдан, қисман тошдан қурилган уйларда яшаган, турли нон ва патир, атала, зираворли таомлар, қисман сут маҳсулотлари, гўшт ва балиқ истеъмол қилган. Ҳунармандчилик (айниқса, бадий) анча ривожланган. Чит ва жун матодан тикилган кийимлар, ҳар хил безак, тақинчоқлар кенг тарқалган.

Эрамиздан олдинги VII-VI минг йилликларда Жанубий Осиё Ҳиндихитой, Хитойда деҳқончилик ва чорвачилик мустақил хўжалик соҳасига айланиб, сунъий суғориш, металлургия ва савдо ривожлана бошлаган, синфий жамиятлар пайдо бўла бошлаган. Кейинги даврда (айниқса, IV-II минг йилликларда) бу ерда қулдорлик тузумига асосланган илк давлатлар тузилади, ёзув, илм-фан, бадий ҳунармандчилик, монументал қурилиш, ҳайкалтарошлик каби соҳалар ривож топади. Осиё қитъаси ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, айнқса, сурфий суғоришга асосланган деҳқончилик хўжалигининг такомиллашуви, ҳар томонлама раванқ топа бошлаган шаҳар-давлатларнинг пайдо бўлиши туфайли жаҳоннинг қадимий маданият ўчоқларидан бирига айланади.

Мазкур маданият марказлари қадимги даврда пайдо бўлиб ҳозиргача сақланиб келган. Ироқдаги дабдабали Бобил харобалари, Ҳиндистондаги Аджанта ва эллора ибодатхоналари, кейинги йилларда кашф этилган Махенджодаро ва Хараппи маданияти, Суриядаги кишини ҳаяжонга

соладиган Палмира вайроналари, лорданиядаги монолит тоғ қояларида ўйилиб қурилган ҳашаматли Петро иншоотлари, Камбоджа чангалзор (жунгли)ларидаги афсонавий Ангкор - Вата ибодатхоналари, Непалдаги гумбазли Сваямбунахт ва Бодиахт муқаддас будда иншоотлари ва бошқа ноёб обидалар бунга ёрқин далил бўла олади. Аммо ноқулай табиий шароит (баланд тоғликлар, чангалзор тўқайлар ва ҳоказо)да жойлашган айрим этник гуруҳлар мазкур маданият марказларидан чеккада қолиб, бир неча минг йиллар давомида жуда секинлик билан ривожланиб ҳозиргача қолоқ ибтидоий ижтимоий тузум даражасида яшаб келмоқдалар.

Кўчманчи чорвачилик хўжалигининг деҳқончиликдан ажралиб чиқиб кенг дашту биёбонларига тарқалиши ва йирик ишлаб чиқариш соҳасига айланиши янги ерларни эгаллашда муҳим рол ўйнаган эди. Лекин бу ҳодиса техник-иқтисодий жиҳатдан интенсиф деҳқончилик хўжалигидан орқада қолган чорвачиликни оқибатда ўтроқ аҳолига қарама-қарши қилиб қўяди ва иккита йирик соҳа орасида катта зиддиятлар туғдиради. Маданий-иқтисодий қолоқ кўчманчи қабила ва элатлар воҳаларга тез-тез ҳужум қилиб туриб, аввалига талон-торож ва қирғин келтириб турганлар. Қадимий даврлардан XVIII асрга қадар давом этиб келган Дашти Қипчоқдаги сак-массагет, кейин кўчманчи араб ва мўғул қабилаларининг босқинчилик юришлари шарқда Хитойдан то ғарбдаги араб давлатларигача катта ҳудудда юксак маданият яратган ўтроқ халқларнинг иқтисодий ва маданий тараққиётига анча пулур етказган.

Кейинчалик янги даврда Осиё мамлакатларининг кўпчилиги Европа давлатлари томонидан мустамлака ёки қарам қилиниб, ғарб сармоясининг кучи билан голланд, португал, франсуз, герман ва айниқса, инглиз мустамлакачиларининг янги талон-торож сиёсати туфайли иқтисодий-маданий тушкунликка учрайди. Оқибатда ишлаб чиқариш кучларининг одатий тараққиёти бўғилади, янги илғор ижтимоий муносабатларнинг туғилиши секинлашади. Айниқса, мустамлакачилар энг қолоқ консерватив ижтимоий тузум - феодал патриархал ва ҳатто ибтидоий жамоа уруғчилик муносабатларини сақлаб қолишга интиланлар.

Минтақада энг тараққий қилган индустриал давлат Япониядир. Қолган мамлакатлар фақат кейинги даврларда мустамлака ва ярим мустамлакачиликдан озод бўлиб эндигина ўзининг саноатини яратмоқда. Мустақил ижтимоий тараққиётга ўтган давлатлар индустриализация соҳасида анча ютуқларини қўлга киритдилар. Бу соҳада уларга иқтисодий ва техник жиҳатдан ривожланган баъзи давлатлар катта ёрдам бермоқда, уларнинг ёрдами билан сўнгги йилларда турли объектлар қурилди ва қурилмоқда. Индустриал базанинг яратилиши ривожланаётган эркин мамлакатларда иқтисодий ва сиёсий мустақилликни мустаҳкамлайди ҳамда ижтимоий ва маданий тараққиётга эга бўлган кенг йўлни очиб беради. Бунга, Қувайт, Араб мамлакатлари, Корея ва Ўзбекистон мисол бўла олади.

2. ҒАРБИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ

Ғарбий ёки Олд Осиё халқлари катта тарихий-этнографик ҳудудни ташкил қилади. Унда жойлашган 30 га яқин катта-кичик мамлакатлар жуда кенг ҳудудни, яъни бутун қитъанинг тахминан 25 фоизидан ортиқ ерни эгаллайди. Аҳолиси 240 млн. кишидан иборат ёки бутун Осиё аҳолисининг 10 фоизини ташкил қилади. Айрим мамлакатларда аҳоли рўйхати мутлақо ўтказилмаганлиги туфайли киши сони ҳам тахминий олинади.

Бу ерда жаҳондаги энг катта қум саҳроларидан бири - Руб-ал-Хали жойлашган. Қора ва ўрта денгиз соҳилларидаги турк ва араб мамлакатлари, Исроил давлати субтропик иқлимли серунум тупроқли ерларга эга.

Ғарбий Осиёнинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳам хилма-хилдир, лекин энг қадимий ибтидоий даврга нисбатан анча ўзгарган. ўз даврида бой ўрмон ва ҳайвонларга эга бўлган бепоён Ғарбий Осиё ўлкалари ҳозирда нисбатан анча қашшоқлашиб қолган. Айниқса, ўсимлик дунёси жуда камбағал, чунки аҳолининг асосий ёқилғиси ўтин бўлганлиги туфайли кўп ўрмонлар асрлар давомида чопиб, ўтин учун йўқотилган, табиийки, ундаги ҳайвонлар ҳам ўз-ўзидан камайиб кетган. Фақат Қора денгиз соҳилларидаги ёзи нам, майин иқлимли ҳудудларда яшил дарахтзорлар, баланд тоғ тизмаларидаги ўрмонлар сақланиб қолган. эгей ва ўрта денгиз соҳилларида ҳам қисман дарахтли ўрмонлар ва бутазорлар мавжуд. Антропологик жиҳатдан Ғарбий Осиё халқлари асосан, европоид ирқига оид. Уларга хос белгилар: сочи ва кўзи қора, бадани буғдой рангли, бурни ўртача, лаби кичкина ёки бир оз қалинроқ. Айрим олд осиелик ёки арmanoид типидagилар бош суяги ва бурнининг катталиги (бургуцимон бурунли), юзи ва баданининг сермўйлиги билан ажралиб туради. Аксинча, ўрта денгиз типи ёки ҳинд-помир типи кам мўй, майин юзлилиги ва нозик лаби, бурнининг кичиклиги каби белгилари билан фарқ қилади. Биринчи, яъни Олд Осиё типига асосан, турклар, ўтроқ араблар, курдлар, арманлар ва яҳудийлар, иккинчисига, яъни ҳинд-помир типига Афғонистон халқларининг кўпчилиги ва қисман эрон аҳолиси, учинчи - ўрта денгиз типига Ғарбий турклар ва кўчманчи араблар киради. Баъзи этнослар (хазорийлар, турк ва араблар)да қисман монголоид, айрим гуруҳлар (Жанубий Арабистон араблари)да негроид, Афғонистон ва эрон брагунларида австралоид белгилари сезилади.

Мазкур минтақада жойлашган 12 та Араб мамлакатларида яшовчи халқлар, кўшни Исроил, Туркия ва эрондаги араблар семит тилларида сўзлашадилар. Аммо адабий ва расмий давлат тилида сўзлашадиган типлар орасида фарқ бор, халқ ичида асосан, уч шева (Сурия, Ироқ ва Аравия) мавжуд бўлиб фанда аниқланган семит типидagи Ғарбий Осиё аҳолисининг 30 фоизини ташкил қилади. эроний тилларда форслар, пуштунлар, тожиклар, курдлар, балужийлар, лурлар, бахтиёрлар, этник гуруҳлар сўзлашади. Улар бутун аҳолининг 40 фоизга яқин қисмини ташкил этади. 20 фоиздан ортиқ аҳоли туркей тил оиласига мансуб (турклар, озарбайжонлар, ўзбеклар, туркманлар, қашқарлар ва айрим майда гуруҳлар). Бошқа тилларда гапирадиган халқлардан Кипрдаги греклар, кўп мамлакатларда тарқоқ ҳолда жойлашган арманлар, грузинлар, лазлар, ҳиндлар ва бошқа элатлар ҳар хил тил оиласига мансуб вакиллардир. Аммо Ғарбий Осиёдаги ҳозирги тил

туркумларининг биттаси ҳам маҳаллий туб тилларга кирмайди, семит-хамит, ҳинд-Европа ва турк тиллари кириб келгунга қадар бу ҳудудларда узок бўтмишда йўқолиб кетган қадимги давлатларнинг тиллари тарқалган эди. Шулардан тарихда маълумлари шумер, эламит, кассит, лўлибей, каспий, кавказ тилларига яқин бўлган ҳатти, хуррит ва урарту тилларидир. Семит-хомит тиллари эрамиздан аввалги IV минг йилликларда Ғарбий Осиёга Шимолий Африкадан кириб келиб маҳаллий тиллар билан аралашиб кетган. Улар III-II минг йилликларда аккад тили ва унинг асосий шеvasи - бобил, оссурия ва оромей тилларида намоён бўлади. ўша даврларда Болқон ярим ороли ва Кавказ томонидан ҳинд-Европа тиллари ўта бошлайди. Оромей тили эса эрамизнинг бошларида бутун Ғарбий Осиёгача етиб борган. Кейинчалик унинг ўрнига араб тили ҳукмронлик қилган. Ўрта асрларда Ғарбий Осиё халқларининг этник тарихида шарқдан келган турк қабилалари муҳим рол ўйнаган.

Мазкур тилларнинг пайдо бўлиши, тарқалиши ва жойлашуви билан маҳаллий халқларнинг этногенези ва этник тарихи бевосита боғланиб кетган. Юқорида қайд қилганимиздек, Ғарбий Осиё жаҳоннинг энг қадимий маданият ўчоқларидан бири бўлган. Фаластинда мил. авв. IX-VIII минг йилликлардаёқ деҳқончилик ва чорвачилик ривожлана бошлаган. Месопатамия ва Ғарбий эронда мил. авв. IV-V минг йиллар муқаддам ирригация деҳқончилиги пайдо бўлган Кичик Осиё, Шимолий Месопатамия ва қўшни воҳаларда ўша даврларда металлургия бўлганлиги аниқланган. Мил. авв. IX-I минг йилликларда юқори маданиятли мулкдорлик давлатлари - Арман ясси тоғлиги ва Жанубий Кавказортида, ўрарту, Месопатамияда, қадимги Бобил подшолиги, Ғарбий эронда элам, Кичик Осиёда Хетта, Левантада Финикия шаҳар-давлатлари, Жануби-ғарбий Аравияда Мани ҳам Саба ва бошқа давлатлар пайдо бўлган. Уларда рнонументал бино-корлик, бадий хунармандчилик, ёзув, фан ва адабиёт ривожланган. Финикияликлар яратган алифбо ҳозирги ёзув тизимларининг негизидир. Бу ерда энг қадимий монотеистик динлар: насроний, иудаикиу ва ислом шаклланган. ўрта асрларда ҳамюксакмаданият яралг;м араб, хоразмийлар, салжуқий ва ғазнавийлар каби йирик давлатлар ҳукмронлик қилган.

Мазкур давлатларда турли элат ва халқлар яшаган, хилма-хил этносларнинг алмашилиб-аралашуви жараёни тўхтовсиз давом этиб турган. Мил. авв. I минг йилликларда пайдо бўлган ҳинд-Европа тилларидаги халқлар Ғарбий Осиёнинг анча қисмини босиб олиб Мидия, эрон, кейинроқ Парфия ва Бақтрия каби қудратли деспотик давлатларни яратганлар. Бу давлатларда яшаган маҳаллий элатлар билан келгинди этносларнинг аралашиб кетиши оқибатида кўпчилик эроний тиллардаги ҳозирги ўтроқ халқлар (форслар, гилёнлар, мазандаронлар, қисман пуштунлар ва тожиклар) ва кўчманчи элатлар (пуштунларнинг бир қисми, курдлар, лурлар, бахтиёрлар ва ҳоказо) шаклланган. Маҳаллий аҳоли билан VII-VIII асрларда кириб келган арабларнинг аралашувидан ҳозирги араб миллати пайдо бўлган. XI-XII асрларда Кичик Осиёга бостириб кирган салжуқийлар маҳаллий элатларни туркийлаштириб ҳозирги турклар, озарбайжонлар ва бошқа туркий

халқларнинг шаклланишига асос солганлар. Баъзан бу табиий жараён сунъий равишда зўрма-зўракилик йўли билан амалга оширилган. Масалан, XVI асрларда эронга зўрлик билан арманлар ва грузинлар кўчирилган. XVIII асрларда курдларни Хуросонга ва бир қисмини Марказий Анатолийга кўчишга мажбур қилганлар. Ўша даврда қасд олиш сиёсатини амалга оширган Туркия давлати мунтазам равишда арман ва айсорларни кириб турган. 1948-йили Исроил давлати пайдо бўлгандан кейин бир миллионга яқин араблар зўрлик билан ўз худудларидан ҳайдалиб (хусусан фаластинликлар) кўшни юртларга кўчиб кетган, уларнинг ўрнига тахминан шунча яҳудийлар турли мамлакатлардан кўчиб келган.

Ҳозирги Ғарбий Осиё халқларининг кўпчилиги социал-иқтисодий жиҳатдан турли даражада турса ҳам, тили ва ирқий жиҳатдан фарқланса ҳам узоқ тарихий давр ичида ўзаро яқин муносабатда бўлиб, бир-бирларига ўтказган таъсири натижасида маданий-маиший жиҳатдан умумий хусусиятларга эга бўлиб қолишган. этник тузилиши жиҳатидан Туркия аҳолиси нисбатан анча бир хил, унинг 87 фоиз, яъни 35 млн.дан ортиғи турклар 4 млн. курдлар, қолгани майда элатлар (юрюклар, араблар, лазлар, грузинлар, арманлар, адигейлар, туркманлар, греклар ва бошқалар)дир.

Минтақада энг кўп миллатли мамлакатлар эрон ва Афғонистон ҳисобланади. Масалан, эронда эроний тилларда (бутун аҳолининг 75 фоиз) форслар 13,5 млн., курдлар 2,5 млн., гилёнлар 1,6 млн., мозандаронликлар 1,2 млн., лурлар 0,8 млн., бахтиёрлар ярим млн., қолганлари балужийлар, талишлар, татлар, хазорийлар, жамшидлар, афғонлар, тожиклар; туркий тилларда сўзлашадиган аҳолининг 20 % дан ортиғи озарбайжонлар — 5 млн., қолганлари бир неча юз ва ўн мингдан ортиқ туркманлар, қашқарлар, кажарлар, шохсеванлар, қорапапохлар, хорасанлар, бажорли, айнолу каби элатлардир. Маҳаллий статистик маълумотларга биноан эронда 40 дан ортиқ турли халқлар яшайди. Туб аҳоли ҳисобланган форслар бутун аҳолининг ярмидан камини ташкил этади. Афғонистонда эса 30 га яқин халқ истиқомат қилади. Мамлакатнинг жанубий ва шимоли-шарқий қисмида эроний тилларда сўзлашадиган, шимоли-ғарбида туркий тилларда сўзлашув-чи халқлар яшайди. Мамлакатда биринчи марта ўтказилган 1979-йилги аҳоли рўйхатига биноан Афғонистон аҳолиси 15,5 млн.дан ортган. Шулардан тахминан 55 % аҳолиси асли афғон (пуштун)лар, 19 % и тожиклар, 9 % и ўзбеклар (асосан, шимолий қисмида), 8 % и хазарийлар, 4 % и чораймоқлар, 3 % и туркманлар, қолган 2 % и бошқа элатлар ва этник гумҳлардан (белужийлар, нуристонликлар, форслар, курдлар, брагуилар, қирғизлар ва ҳоказо). Айрим этносларда қабилавий тузум тартиблари сақланган. Уларнинг энг йирик қабила ва қабилавий бирикмалари-дан дурдони (ХВИИИ асргача абдали деб аталган), гилзои, моманд, шинвори, хугани, вардаги, дзадзи, мангал, хоствал, какар ва ҳоказо. Тахминан 20 % аҳолиси ҳозиргача кўчманчи ва ярим кўчманчи ҳолда яшайди.

Араб мамлакатларининг кўп миллатли ҳисобланган Ливан, Сурия ва Ироқ давлатларида араблар бутун аҳолининг 80-90 фоизини ташкил қилади. Ливанда араблардан ташқари арманлар (100 минг), курдлар (15 минг),

греклар, турклар, форслар ва черкеслар, Сурияда курдлар (300 минг), арманлар (135 минг), ассирияликлар, туркманлар, турклар ва черкеслар яшайди. 80 фоиз араб халқига эга бўлган Ироқда 18 фоиз курдлар, қолгани форслар, ассирияликлар, турклар, арманлар, туркманлар ва бошқа элатлардир.

Ғарбий Осиё мамлакатларининг барчаси аграр хўжаликка эга бўлиб, сунъий суғориш деҳқончилигига асосланган, саноат кам ривожланган. Табиати қурғоқ, ёғингарчилик кам бўлганлиги туфайли далалари қадимдан канал ва ариқлар, сув омборлари қурилган, дашту биёбонлар чиғир ва каризлар орқали суғорилган. Тоғли жойларда лалмикор деҳқончилик мавжуд. Ишлаб чиқариш қуролларидан бутун минтақага тарқалган оддий темир тишли ораоч (ерни 8-10 см чуқурликда ағдарадиган), мола, кетмон, белкурак ва ўроқ кенг та рқ алган. Хирмонга махсус ғалла янчадиган шохи қалтак ёки молни тепкилатиб дон йиғилган, қўл тегирмони ёки харозда ун чиқарилган. Кўпчилик деҳқон хўжаликлари қўл меҳнатига асосланган, ҳозиргача техника жуда кам ишлатилади.

Араб мамлакатларида асосан, буғдой, арпа, пахта, зиғир, яс-миқ, полиз ва ситрус экинлари ва боғдорчилик муҳим ўринни эгаллайди. Туркияда қишлоқ хўжалигининг етакчи соҳаси ғаллачиликдир. Бу ерда баҳорги экинлар кенг тарқалган, чунки сунъий суғориш бутун ҳайдаладиган ерларнинг ўндан бир қисмини ташкил қилади. Мавжуд экин майдонининг 15 % ида техник экинлар - пахта (йилига 0,5 млн. тонна), тамаки, қанд лавлаги етиштирилади. эронда экиладиган май-доннинг 70 % ига дон экинлари (буғдой, арпа ва шоли) экилади, қолгани пахта, қанд лавлаги, чой, тамаки ва боғдорчилик билан банд. Афғонистон суғорма деҳқончилик мамлакати бўлиб, аҳолисининг 70 фоизи қишлоқ хўжалиги билан шуғулланади. Бу ерда техник экинлардан яхши ҳосил олинади, боғдорчилик яхши ривожланган бўлиб, бундан ташқари буғдой, қанд лавлаги, пахта, шоли, арпа, сабзавот ва полиз экинлари экилади. Араб мамлакатларида ситрус экинлари кенг тарқалган. Масалан, Ироқ жаҳонда хурмо экспортининг 80 % ини етказиб берган. Бу соҳада жаҳонда 4-ўринда турган Саудия Арабистонида 70 га яқин хурмо тури мавжуд бўлиб, улардан ҳар йили 250 минг тонна ҳосил олинади. экиладиган майдоннинг 75% и хурмо дарахтлари билан банд. Соҳил бўйида яшовчи аҳоли балиқчилик билан ҳам шуғулланади.

Ғарбий Осиё халқларининг хўжалигида чорвачилик муҳим ўринни эгаллайди ва бу хўжалик турли кўринишга эга: кўчманчи, ярим кўчманчи, ярим ўтроқ ва ўтроқ. Чорвачилик билан асосан, араб халқлари, қисман пуштунлар, ярим кўчманчи туркий элатлар, курдлар, эрондаги ва Афғонистондаги айрим қабилалар шуғулланадилар. эронда яшовчи 3-4 млн., Афғонистондаги 4 млн. кўчманчи ва ярим кўчманчи элатлар асосан, чорвачилик билан кун кечирадилар. Кўчманчи қабилалар, айникса, араб бадавийлари туя, қўй, эчки ва от боқадилар. Масалан, Саудия Арабистонида бадавийлар асосан, туякашлик ва отларнинг махсус тарқалган хамир таомлар учун турли ярим тайёр маҳсулотлар тайёрланади, айникса, анъанавий угра (решта) кесилиб, офтобда қуритилиб, махсус халталарда ёки кўзада

сақланган. Дон ёрмаси ёки ундан ҳар хил бўтқа (масалан, туркларда булғур, давма) ёки курдларда буғдой бўтқаси (савор, хариса, саинани) кенг тарқалган. Бўтқани ёғ, гўшт, пиёз ва саримсоқ билан пиширадилар. Умуман ёрма анъанавий таомларнинг асосини ташкил қилади. Муқаддас дон ҳисобланган гуручдан икки хил палов пиширилади: қайнатилган сувга туз билан гуруч солиб, пишгандан кейин эритилган сариеғ солиб дамланади ёки совуқ сувга гуруч, туз ва ёғ қўшиб бирга қайнатилади. Гуруч пишиб чиққандан кейин пиширилган гўшт ёки товук, махсус тайёрланган саримсоқли гўшт, зиравор ва пиёз қайла қўшилади. Сут маҳсулотлари ҳам кўп истеъмол қилинади. Анъанавий гўштли таомлардан энг қадимийлари кўллама, тандиркабоб ёки қўйикабоб (қўйни сўйиб териси билан кўрда пишириш), чевирма кабоб, шиш кабоб, қийма кабоб, бурбел (қўй гўштини сув ва қатиқ билан қайнатиш), ҳар турли қовурмалар. Суюқ овқатлардан бир неча хилдаги шўрва (туркча чўрбо, форсча обгўш) кенг тарқалган бўлиб, унга асосан, нон тўғраб истеъмол қилинади. Турли сабзавотлар (помидор, бодринг, редиска, пиёз, саримсоқ, қалампир ва ҳоказо) хом ва пишган ҳолда, янги ва куруқ мевалар (олма, ўрик, нок, узум, анжир, шафтоли, хурмо ва ҳоказо) кўп истеъмол қилинади. Чой ва кофе асосий ичимлик ҳисобланади. Байрамларда дастурхонга турли ширинликлар (ҳолва, шакарли бодом, ёнғоқ ёки хурмоли печений, ҳар хил мевали мурабболар) қўйилади. Меҳмон кутганда дастурхон-да нон сероб бўлиши шарт, акс ҳолда нон кам бўлса, меҳмонга ҳурмацизлик ҳисобланади. Соҳилларда, кўл ва дарё бўйларида яшайдиган аҳоли турли балиқлардан ҳар хил таомлар пиширадилар, денгиз тошбақаси ва унинг тухумини ҳам истеъмол қиладилар..Афғонлар маринка балиғини қўй ёғида сихда кабоб қилиб пишириб ейдилар, баъзан қилтирикларидан ажратиб қўй гўшти, пиёз, тухум, ҳар хил емишли илдизлар билан аралашлириб таом тайёрлайдилар.

Кўчманчи ва ярим кўчманчи халқ таомлари ўтроқ аҳолиники билан асосан, умумий характерга эга бўлса-да, уларнинг турмуш тарзига хос айрим хусусиятлари сақланган. Масалан, Туркияда ва эронда яшовчи кўчманчи ва ярим кўчманчи элатларнинг асосий таоми тунука товада юпқа қилиб ачитилмай ёпилган нон, сут ва сут маҳсулотларидан, буғдой ёрмаси, арпа ёки сули уни қўшилган турли таомлар тайёрланади. Афғонларсла ҳам энг асосий таом нон ва сут маҳсулотларидир. Чорвачилик билан шуғулланувчи аҳоли (жамшидлар, хазарийлар, балужийлар ва ҳк.) ёзда кўпроқ нон билан қатиқ, қишда эса қуртни янчиб пиёз ва сариеғ қўшиб тайёрланган шўрвага нон тўғраб истеъмол қиладилар. Гўштни жуда кам истеъмол қиладилар. Араб кўчманчи аҳолиси (бадавийлар)ни боқадиган, иситадиган, кийгизадиган ва даволайдиган ҳам - туя. Улар қўй, эчки ҳам сақлайдилар. Сут ва сут маҳсулотлари, хурмо бадавийларнинг асосий таоми ҳисобланади. Атоқли араб иқтисодчи олимларидан бири айтган экан: «Араблар хурмо, нон, гуруч ва сут билан ҳаёт кечиради». Бадавийлар жазирама иссиқда тез бузиладиган сутдан қатиқ, пишлоқ, "қурт (жубия), сариеғ (сами, субда), айрон (хунайн) тайёрлайдилар. Буғдой ёрмасидан пиширилган қуюқ бўтқа (айш) уларнинг деярли ҳар кунги кечки таомидир. Нон (хубз) ва гўшт кам истеъмол

қилинади, асосан, байрам ёки тўйларда эчки ёки қўй сўйилади. Камбағал бадавийлар овқат етмаганлигидан чигиртка, калтакесак, илон, ҳатто, тулки ва ҳар хил паррандаларни ҳам истеъмол қиладилар. Айниқса, чигирткалар кўпайиб кетганда уларни халталарга йиғиб, махсус қўрда ёки иссиқ кулга босиб пиширадилар, баъзан ёғда қовуриб ҳам ейдилар. Чигирткалардан тайёрланган таом энг тансиқ ҳисобланади.

Ўтроқ арабларнинг анъанавий таомлари, кўчманчи аҳолига яқин бўлса-да, нисбатан бир оз фарқ қилади. Дехқон (фаллоҳ)нинг ҳар кунги таоми ўсимлик ва сут маҳсулотлари: нон, бедил ва қатик. Нон ҳар бир оилада ҳафтада икки марта ёпилади. Кўпчилик дехқон ҳовлисида баландлиги 60 см ли гумбаз шаклида қурилган тандирда тахминан диаметри 30-35 см келадиган қалин нон ёпилади. Нонни буғдой, арпа, баъзан макка ёки оқ жўхори (дурра) унидан тайёрланади. Яманликлар ҳатто буғдой, дурра, арпа ва ёсмиқ уни аралашмасидан зиравор қўшиб қора нон (кидамади) ёпадилар.; Улар нонни муқаддас ҳисоблаб исроф қилишни катта гуноҳ деб биладилар. Суриялик, ливанлик, иорданлик ёки Саудия Арабистони аҳолиси бўтқани буғдой ёрмасидан, яманликлар дурра ёрмасидан қайнатиб, томда қуритиб бургул тайёрлаб олишади. Одатда бургул бўтқаси қайла, эритилган мол ёки ўсимлик ёғи ва қатик билан истеъмол қилинади.

Араб дехқонлари бадавийлардан ҳам камроқ гўшт истеъмол қиладилар. Гўштли таомлар асосан, байрамларда, тантанали кунларда пишириладиган Бундай вақтда арабларнинг севимли таомларидан кубба (гўшт ёки балиқ билан зираворли пиширилган варақи), устига гўшт солинган бургул бўтқаси, ҳар хил кабоблар, палов (қайнатилган гуруч устига махсус тайёрланган майиз, қовурилган қўй гўшти билан дастурхонга тортилади), бараг-дўлма, сабзавотдан қийма солинган дўлма, гўшт, помидор ва бақлажон билан бамия ва зиравор солиб тайёрландиган мараг, махаллиби, махши (қийма, гуруч, ҳар хил ўт ва зиравор билан пишириладиган майда қовоқ) ва бошқа таомлар дастурхонни безайдиган ёзда ва кузда араблар ҳар хил сабзавот (қовоқ, ловия, томат, бақлажон, бодринг, пиёз, саримсоқ, қалампир, исмалоқ, карам кабилар), турли мева (хурмо, узум, ўрик, олхўри, анор, олма, анжир, бодом), қовун, тарвуз истеъмол қиладилар. Барча оилаларда хурмо энг асосий ва кундалик таом ҳисобланади. Ундан юзга яқин таом тайёрлаш мумкин. Кундалик овқатга қўшиладиган зайтун ҳам турли хилда тайёрланади. Зайтун ёғи арабларнинг фикрича, жуда фойдали ҳисобланади. Шунинг учун уни овқат билан ёки нон ботириб истеъмол қиладилар, баъзан ичилади ҳам. Сурия, Ироқ, Яман ва Саудия Арабистонида қунжи ва пахта ёғи ҳам истеъмол қилинади. Арабларда кофе, чой, хунайну, кенг тарқалган ичимликлардир. Араб меҳмондўстлигини ифодалайдиган асосий ичимлик кофе (қахва). Кофенинг энг олий сорти ўстириладиган Яманда кофе тайёрлаш ҳам катта санъат ҳисобланади. Узум шарбатини истеъмол қилиш қадимий даврлардан қолган бўлиб, ҳатто уни мадҳ этиш адабиётнинг махсус жанри сифатида қабул қилинган.

Ғарбий Осиё халқларининг ижтимоий тузумида феодал-патриархал ва қисман кулдорлик муносабатлари сақланган, кўп мамлакатларда кўп укладли

бозор муносабатлари куртак отган бўлиб, у айрим мамлакатларда (Қувайт, эрон, Исроил, Туркия ва Ливанда) анча ривож-ланган. Тараққий қилган мамлакатларнинг қишлоқ аҳолиси орасида ҳозирги феодал-патриархал муносабатлар кучли, феодал ер-мулк шакллари, қабилавий уруғ жамоа муносабатлари ва ташкилотлари сақланган. Кўчманчи ва ярим кўчманчи элатларда хун олиш, қабилавий демократия, ўзаро ёрдам каби ибтидоий жамоа тартиблари ҳалигача учрайди. Ўтроқ деҳқонлар бутун минтақада 60 % ни ташкил қилса кўчманчи ва ярим кўчманчилар тахминан 10 % га яқин, айрим мамлакатларда ундан ҳам кўпроқ (Саудия Арабистонида 50 %, Афғонистонда 15 %). Шаҳар аҳолисининг социал тузилиши асосан, хунармандлар, савдогарлар ва ишчиларидан ихорал Саноатда банд ишчиларнинг учдан икки қисми қўл меҳнати билан шуғулланади. Майда корхона ва дўкон эгалари кўпчиликни ташкил қилади. Бутун минтақада оила ва оилавий муносабатлар ижтимоий шароитга асосланган. Бой ва савдогарлар орасида полигамия (кўп хотинлик) сақланган, қалин олиш кенг тарқалган. Ўтроқ деҳқон аҳолиси орасида ортокузен никоҳи, кўчманчи чорва оилаларда эндогам никоҳ ва левират сақланган. Асосан кичик моногам оила ҳукмрон, аммо аёлларнинг ҳуқуқи ҳар томонлама чекланган. Фақат йирик шаҳарлардагина ўқимишли оилаларда аёллар нисбатан эркин, замон талабларига мос муносабатда бўладилар.

Исроилда, Туркия ва Араб мамлакатларида, айниқса, Саудия Арабистонида бутун оилавий ҳаёт диний ақидаларга тўлиқ бўйсундирилган. Афғонистонда қалин олиш жуда юқори бўлганлигидан бўйдоқ эркакларнинг сони кўп, кўпчилик оилаларда алмашув никоҳ, яъни қариндошлар қалин тўламаслик учун келин бериб келин олиш кенг тарқалган, левират никоҳ ҳам сақланган. Катта патриархал типдаги оилаларда болалар отага, келин қайнотага сўзсиз бўйсунуши, ота-она танлаган киши билан турмуш қуриши шарт. Оилада ўғил туғилиши ноғора ёки милтиқ овози билан эълон қилинади, катта тўйлар ўтказилади. Ўғил бола 4-7 ёшида суннат қилинади ва тантана билан нишонланади.

Эронда ҳам ҳозирги оилавий турмуш масалалари давлат томонидан эркак ва аёллар ўртасида тенг ҳуқуқлилиқ қонунлаштирилган бўлсада, патриархал муносабатлар ҳукмронлик қилмоқда. Фақат гилёнларда матриархал анъаналари анча сақланганлиги туфайли аёллар уйда бошлиқ, оилада эркин, эркаклар билан тенг ижтимоий ишларга тортилиб уйда ва ташқарида эркин муомалада бўладилар.

3. ЖАНУБИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ

Жанубий Осиё табиий-географик ва тарихий-этнографик жиҳатдан анча мураккаб ва хилма-хил. 1985-йилги маълумотларга биноан, 4,5 млн. км² ҳудудда 860 млн.дан ортиқ аҳоли яшаган. Шулардан энг кўпи Ҳиндистонда (663 млн.), Покистонда (78,8 млн.), Бангладешда (88,5 млн.), Шри-Ланка (15 млн.) ва Непалда (14 млн) истиқомат қилади. энг кам аҳоли Бутанда (1,3 млн.) ва Малдив Республикасида (150 мингга яқин) жойлашган. Бенгал бўғозидаги Андаман ва Никобар ороллари ҳам Жанубий Осиёга тегишли.

Мазкур давлатлар жойлашган Ҳиндистон ярим ороли шимолида Ҳимолай-Ҳиндикуш тоғ тизмаси билан ўралган, жанубда Ҳинд океани сувлари билан ювилган, ғарбий қисмида Декан ясси тоғлари Конкана водийси соҳили бўйига чўзилган, серсув Ҳинд ва Ганга дарёларидан пайдо бўлган серҳосил водийдан иборат ўзига хос табиий иқлимли ҳудудни ташкил қилади (Катхиявар ярим оролидан шимоли-шарқ томон чўзилган Аравалли тоғ тизмаларининг ғарбида жойлашган бепоён сувсиз Тор ёки Буюк Ҳинд саҳроси, Ражастон дашти ва Синд текисликлари ҳам ўзига хос табиат манзарасини яратган) Агар Ассам ва Ҳимолай тоғининг жанубий этакларида жаҳоннинг энг сернам воҳа жойлашган бўлса, ўша кенгликдаги Синд даштларида айрим йиллари бир томчи ҳам ёмғир ёғмайди. Аммо Браҳмапутра, Ҳинд, Ганга каби буюк Осиё дарёлари билан бирга Жамна, Маханади, Кистна, Годовори номли йирик дарёларнинг оқиши бу ерда суғорма деҳқончилик хўжалиги учун қулай шароит туғдирган. энг қурғоқ Ҳинд текисликларида ўсимлик дунёси анча қашшоқ ва сийрак, намли тропик иқлимли ҳудудларда эса ҳар хил дарахтли ўрмонлар учрайди.

Жанубий Осиёнинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси қадимий даврларда жуда бой бўлган, кенг ҳудудни субтропик ва тропик ўрмонлар, чангалзор тўғай (жунгли)лар эгаллаган. Аммо инсон фаолияти туфайли дарахтзор ўрмонлар камайиб кетган. Оқибатда турли-туман ўрмон ҳайвонлари сони ва тури қисқарган. Бу ерда ниҳоятда қимматбаҳо дарахт турлари, ҳар хил ҳайвонлар энди давлат томонидан муҳофаза қилина бошланди. Шри-Ланканинг ҳам табиати, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ўзига хос. Ҳиндистон ярим оролидан кичкина (35 км) бўғоз билан ажралиб турган мазкур орол (65,5 минг км² майдонли)нинг бешдан тўрт қисмида унча баланд бўлмаган тоғлар мавжуд, иқлими экваториал муссонли.

Антропологик жиҳатдан жанубий осиеликлар асосан, катта европоид ирқига мансуб бўлиб, ўзига хос жанубий тармоқни ташкил қилади. Улар учун қора кўнғироқ сочлар, қўй кўзлар, қиррабурун, анча чўзинчоқ юз характерли белгилардир. Бу ерда негроид ва монголоид ирқлари билан аралаш типларни, шимол ва шимоли-шарқда монголоид, Жанубий Ҳиндистон ва Шри-Ланкада веддоид, дравид ва ҳатто австралоид-негритос типларини ҳам учратиш мумкин. Паст бўйли пигмей типдаги андаманликлар жисмоний тузилиши билан ажралиб туради. Умуман, ҳозирги этносларда веддоид белгилари сезиларли даражада.

Жанубий Осиёнинг лингвистик тузилиши ниҳоятда мураккаб, бу ерда энг кўп тиллар, юзлаб шевалар учрайди. Кейинги классификацияга биноан Жанубий Осиёда 180 дан ортиқ тил туркуми, фақат Ҳиндистоннинг ўзида эса баъзи маълумотларга кўра 1652 тил ва шевалар мавжуд. Шулардан энг асосий Ҳиндарий гуруҳи (637,5 млн.га яқин) бўлиб, кўп сонли этнослардан Ҳиндистонликлар (180,4 млн.), бенгалликлар (69,6 млн.), маротхилар (51 млн.), гужаротлар (33,3 млн.), ражастонликлар (14,3млн.), синдхилар, шри-ланкали сингаллар (10,5 млн.), непалликлар (10 млнуга яқин) ва ҳоказо. Қолган аҳоли бир неча миллион ёки юз мингли дравид, тамил, мунда, кам сонли монкхмер ва тибет-бирма тилларида сўзлайдиган халқлар эроний ва

дарий тил вакиллари дир. Ҳозирги даврда Ҳин-Европа тилларидан расмий тиллар Ҳиндистон Республикасида хинди, Покистонда урду, Бангладешда бенгали, Непалда непали, Шри-Ланкада сингали, айрим штатларда мустақил шевалар, эроний тилларидан пушту, балужий, Кашраирда кўпчилик аҳоли дарий тилида сўзлашади, инглиз тили Ҳиндистон Республикасининг иккинчи расмий тилидир.

Тарихий-маданий тараққиёт нуқтаи назаридан Жанубий Осиёда анча ривожланган бозор муносабатлари даражасига кўтарилган миллатлар билан бир қаторда ҳали ибтидоий жамоа тузуми даражасида турган айрим дайди қабилаларни ҳам учратиш мумкин. Уқоқ ўтмишда ва айниқса, ўрта асрларда юксак маданият яралган йирик этнослар билан ёнма-ён яшаётган, аммо маданий тараққиёт йўлига чиқа олмаган айрим қабилавий гуруҳлар аста-секин кўп сонли қўшни элатлар билан аралашиб ўз тили ва маданиятини йўқотиб, юқори поғонадаги маданиятни ва этносни қабул қилиш йўлида турибди. Ҳозирги Ҳиндистон ярим ороли ва Шри-Ланка аҳолисининг этник қиёфаси асли турли-туман элатлар орасида бўлаётган миграция, ассимиляция ва консолидация, яъни майда этнослар билан йирик миллатлар яқинлашиб, аралашиб жараёнида турибди.

Мазкур жараёни тўғри тушуниш учун минтақанинг этник тарихини аниқлаб олиш зарур. Кейинги йилларда ўтказилган археологик тадқиқотлар шуни кўрсатдики, Жанубий Осиёда қадимий маданият мил. авв. III минг йилликларда пайдо бўлган. Фанда яқин даврларгача Ҳинд халқларининг қадимги маданияти бўлмаган, уларга сивилизацияни Ҳинд-Европа авлодлари ғарбдан олиб келган, деган ғайриилмий фикрлар тарқалган эди. Мохенджодарода ва Хараппида қилинган кашфиётлар натижасида тўрт-беш минг йиллар муқаддам Европа қитъасида ҳали маданият бўлмаган бир даврда бу ерга арий қабилалари келгунига қадар Ҳинд ва Панжоб водийларида шаҳарлар қуриб яшаган юксак деҳқончилик маданияти мавжудлиги исботланди. Хараппи маданиятини яратганларнинг этник турмуш шароити ҳали аниқланмаган бўлсада, улар дравид тилида сўзлашган, деб фарз қилмоқда.

Антропологик жиҳатдан палеолит ва мезолит даврларида аجدодлар австролоид (веддоид) типиде бўлган. (Жанубий Осиёда гоминидлар топилмаган бўлса ҳам одам бир миллион йиллар муқаддам яшаганлиги аниқланган. Улар кенг ҳудудда дайди турмуш тарзида овчилик ва териб-термачилик билан ҳаёт кечирганлар. III-II минг йилликларда бу ерда мунда ва дравид тилларидаги этмик гуруҳлар пайдо бўлади ва юқорида тилга олинган юксак маданиятга асбс солади. Дравид ва мунда қабилаларининг маҳаллий веддоидлар билан аралашмасидан ҳозирги Жанубий Ҳинд дравидоид ирқий гуруҳи пайдо бўлади. Австролоид ва монголоид ирқига оид мунда қабилаларининг маҳаллий веддоид аҳоли билан ассимиляцияга кириши натижасида Марказий Ҳиндистоннинг мунда халқлари шаклланади. Мил. авв. II минг йилликнинг ўрталарида бу ерга Марказий Осиё ва эрон томондан жанубий европоид (арий) ирқидеги қабилаларнинг катта оқими босиб киради ва маҳаллий элатлар билан аралашиб кетади. Узок ўтмишдаги

йўқолиб кетган аждодларнинг хотираси фақат ўлик тиллар ёзуви – ведда ва санскритда ҳамда оғзаки ижодида сақланиб қолган, холос.

Мил. авв. I минг йилликларда Шимолий Ҳиндистонда дастлаб бир неча кулдорлик давлатлари пайдо бўлган. III-II асрларда Маурия кулдорлик империяси бутун Ҳиндистонни бириктирган. Аммо эрамининг I асрларида шимолий қисми Кушон империясига қарам бўлади. XI асрлардан бошлаб Шимолий Ҳиндистонга туркий қабилалар босиб кира бошлайди ва XIII аср бошларида Дехли султонлигини ўрнатадилар.

Шимолий Ҳиндистон халқларининг этник тузилишига араб-мўғул истилоси, айниқса, XVI-XIX асрларда ҳукмронлик қилган, буюк аждодимиз Заҳриддин Муҳаммад Бобур ва унинг авлодлари даврида кўчиб келган ҳар хил этнос вакиллари (форслар, ҳозирги ўзбеклар аждодлари тохарийлар, тожиклар, туркий халқлар) жиддий ўзгаришлар киритган эди. Шри-Ланка оролида аҳоли мил. авв. I минг йиллик ўрталарида пайдо бўлган. Улар ҳиндарий тилларида сўзлашадиган ҳозирги сингаллар ва тамилларнинг авлодларидир. Тахминан ўша даврларда кўчиб кела бошлаган дравидлар маҳаллий веддалар билан аралшиб кетиб ҳозирги этносларга асос солган.

Жанубий Осиёга мустамлакачилар - португаллар, голландликлар, инглизлар XV-XVI асрлардан бошлаб кела бошлайди. 200 йиллик - мустамлакачилик маҳаллий халқларнинг этник тузилишига таъсир қилмаган бўлса-да, мустамлакачилар ўз ҳукмронлигини тўла ўрната билган, маъмурий-сиёсий жиҳатдан анча ўзгаришлар киритган, туб аҳолининг социал-иқтисодий ва маданий ҳаётида жуда фожиали салбий из қолдирган. Озодлик, мустақиллик учун кўтарилган кўп кўзғолонлар шафқатсизлик билан бостирилган. Фақат 1947-йилда ҳиндистонликларнинг қаҳрамонона озодлик кураши туфайли мустақиллик қўлга киритилган. Шри-Ланка (илгариги Сейлон)ни XVI асрда Португалия босиб олган. XVII аср ўрталарида Голландия тасарруфига ўтган. XVIII аср охирида эса Буюк Британия мустамлакасига айланган. 1948-йили Шри-Ланка мустақилликка эришади, аммо иқтисодий ва қисман сиёсий жиҳатдан Англия таъсирида қолади.

Ҳар бир халқнинг шаклланиши жараёнида ўзига хос хусусиятлар пайдо бўлади, аммо муайян ҳудудда ва табиий-иқлимли шароитда узоқ давр бирга яшаб келган турли халқ ва элатлар кўп асрлик иқтисодий ва маданий муносабатлар туфайли хўжалиги ва маданиятида умумий белгиларини ҳам шакллантириб келганлар. Шарқий Осиё аҳолисининг кўпчилиги (тахминан 80%) қишлоқ хўжалигида бамл. Масалан, Ҳиндистонда аҳолининг 70% и қишлоқ хўжалиги билан шуғулланади. 20% дан камроғи эса саноатда банд. Покистоннинг қишлоқ хўжалигида ўз кучи билан ишлайдиган аҳолининг 52% и, Шри-Ланкада 50% и, Непалда эса 90% и, Бангладешда 80% и банд.

Жанубий Осиё халқларининг хўжалик фаолияти даставвал сунъий суғориш деҳқончилигига асосланади. Улар ўз ерларини дарёлардан ариқ ва каналлар орқали, махсус кудуқлар қазиб, чиғириқлар орқали суғорадилар. Деҳқончилик хўжаликлари асосан, дарё ва денгиз соҳилларидаги серунум тупроқли ерларда, тоғли жойларнинг водийларида ва тоғ этакларида жойлашга. Ишлаб чиқариш қуролиари анча жўн бўлиб, оддий ёғочдан

ишланган темир тишли омов, мола, кетмон ва ўроқдан иборат, холос. Асосий кишлок хўжалик экинлари - буғдой, тарик, арпа, шоли, макка, дуккакли ва полиз, сабзавот ва мевалар, қалампир ва ҳар хил зиравор, ёғ (кандир, ер ёнғоғи (арахис), кунжут, сезам) ва техник экин (пахта, жут)лардир. Йирик плантация хўжаликларида чой, кофе, каучук, ҳар хил хурмо (палма) дарахтлари экилади. Ерга ишлов беришда хўкиз ва зебу ҳайвонларидан фойдаланилади. Йиғим-терим ишлари фақат қўл меҳнатида бажарилади, яъни ҳосил асосан, ўроқ воситасида ёки қўлда йиғилади, хирмон кўтариб оддий ёғоч (хода) ёки хўкиз (ё бошқа ҳайвон) билан тепкилаб янчилади, ёва (панжшоха) ёрдамида совурилади.

Ҳиндистонда ҳосил йилига икки марта олинади. Шунинг учун кишлок хўжалик йили икки мавсумга ажраган: июн-октабр ойлари ёзги (ҳариф) ва октабр-апрел кишки (раби), Ҳариф мавсумида асосан, шоли, сули, макка ва ҳоказо, раби мавсумида эса буғдой, арпа, дуккакли ва ёғ экинлари экилади.

Уй ҳайвонлари (йирик ва майда шохли мол) сақлашда Ҳиндистон жаҳонда биринчи ўринни эгаллайди. Бу ҳол мамлакат фаровонлиги билан боғлиқ эмас, балки диний эътиқод билан белгиланади. Чунки индуизм динида жониворларни ўлдириш гуноҳ ҳисобланганлиги туфайли молни сўйиш ман қилинган. Фақат мусулмон давлатлар - Покистон ва Бангладешда мол гўшти ишлатилади. Маҳсус чорва хўжалиги Ғарбий Покистондаги кўчманчи аҳолида, Ҳиндистоннинг Майсара штатида мавжуд. Бу ерда асосан, ҳайвон кучи сифатида ва сут маҳсулотлари ишлаб чиқариш учун йирик шохли мол, эчки, қўй, чўчқа, Покистоннинг ғарбий ҳудудларида эса туя ва от боқилади. Жанубий Осиёнинг айрим ҳудудларида оғир ишларда, масалан, ёғоч тайёрлашда, фил кучидан фойдаланилади. Ҳиндистоннинг шимолий ва марказий қисмида жойлашган, тоғ этакларида, Непал ва Шри-Ланканинг жанубидаги тоғли жойларида примитив деҳқончилик билан бир қаторда чорвачилик, овчилик, дарё ва денгиз соҳилларида балиқчилик, ўрмон ва тўқайзорларда йиғим-теримчилик билан кун кечираётган хўжаликлар ҳам кўп учрайди. Минтақанинг шимолий қисмида чой ва жут плантациялари кўпроқ, марказий воҳаларида пахта ва кўкнор, Жанубий Декон ва Шри-Ланкада кофе, каучук ва кокос плантациялари муҳим соҳага айланган.

Бутун Жанубий Осиёда қадимдан ҳунармандчилик ниҳоятда ривожланган. Айниқса, турли нозик матолар тўқиш (машҳур кашмир рўмоллари, Ҳинд тўқима маҳсулотлари), металл, ёғоч ва суякдан бадий буюмлар ясаш, асл тош ва металлдан яратилган ажойиб безаклар, турли хилдаги ва ранг-баранг нақшли, ўймакорли маҳсулотлари ишлаб чиқариш анча ўсган эди. Аммо кўп йил давом этган инглиз мустамлакачилиги ҳунармандчиликка ҳам катта путур етказди. Жаҳонда ип газлама ишлаб чиқаришда биринчи ўринда турган мамлакатлардан ҳисобланган Ҳиндистон XIX асрлардаёқ Англия фабрикантларининг маҳсулотлари билан мамлакатни тўлдириб ташланиши натижасида маҳаллий тўқимачилик инқирожга учраб, юз минглаб Ҳинд тўқувчилари кундалик тирикчилигидан маҳрум бўлиб ўлимга ҳукм қилинган эдилар. Ўша давр солномаларида ёзилишича «Бунга ўхшаш фалокатни савдо тарихида учратиш қийин. Ҳиндистон текисликлари

ип газлама тўқимачилари суяклари билан тўлган». Аммо шунга қарамай, на мустамлакачилик, на инглиз саноати экспансияси минг йиллик маҳаллий хунармандчилик анъаналарини бутунлай йўқотишга ожиз эди. Ҳиндислон мустақилликка эришиб Республика ташкил топгандан кейин бадий хунармандчилик қайтадан равақ топа бошлади ва миллий иқтисодиётнинг муҳим соҳасига айланди. Ҳукумат махсус хунармандчилик ишлари бўйича Бутун Ҳинд бошқармасини ташкил этиб хуриармандларни зарур хомашё билан таъминлаб, уларнинг маҳсулотларини сотишда катта ёрдам бермоқда.

Жанубий Осиё мамлакатлари мустақилликни қўлга киритганларидан кейин, қисқа муддат ичида мустамлакачилардан мерос қолган иқтисодиётни қайта қуриш ишида анча муваффақиятларга эришдилар. Масалан, Ҳиндистонда ўтказилган протекционизм ва иқтисодиётда давлат бошқарувининг турли шакллари кенг жорий қилиш (давлат секторини лицензиялаш, нарх-наво, экспорт, импорт ва ҳоказолар устисла назорат ўрнатиш)да индустриаллаштириш йўли саноат ишлаб чиқаришининг ўсишига ёрдам берди. Оғир индустрия ва энергетиканинг илгари мутлақо бўлмаган ёки ниҳоятда суст ривожланган тармоқлари, айниқса, тез ўса бошлади. Аммо ижтимоий, социал ва оилавий-маиший турмушда қишлоқ хўжалигининг феодал-патриархал ва кастачилик муносабатлари ҳамон ҳукмронлик қилиб келмоқда.

Каста тузумини 1950-йили қабул қилинган Ҳиндистон Республикаси конституцияси социал тенгсизлик ва зулм қилиш тартиб-қоидалари сифатида қаралган бўлса ҳам у ҳозиргача моҳиятини сақлаб қолган. Асли феодал ижтимоий муносабатларни ифодаловчи илк синфий жамиятда меҳнат тақсмоти негизда пайдо бўлган кастачилик эндогам ижтимоий гуруҳлар сифатида намоён бўлади. Йирик эндогам гуруҳлар ичида майда экзогам касталар ҳам мавжуд. Илгари каста эндогамияси тартибларини бузган кишилар қаттиқ жазоланган. Оилавий муносабатлар ҳам мазкур тизим тартибларига асосланган.

Жанубий Осиё халқларининг оила ва никоҳ муносабатлари диний эътиқодига қараб фарқ қилади. Мусулмонларнинг маиший-оилавий турмуши шариатга асосланган, индуистларники эса патриархалчиликни ёқлаб келган каста қоидаларига таянади. Яқин даврларгача эрта никоҳ тартиблари (никоҳлаш 2-4 ёшлигида, уйланиш маросими 6-8 ёшлигида) амалга оширилган. Кўп халқларда бева қолган аёл эри ёш ўлса ҳам иккинчи марта турмушга чиқишга ҳаққи йўқ. Айрим элатларда она уруғи муносабатларининг қолдиқлари сақланган. Масалан, Жанубий Ҳиндистондаги найри халқида мерос она томонидан белгиланади, аёллар эркаклар билан тенг ҳуқуқда. Албатта мазкур тартиблар эркин бозор муносабатларининг таъсири остида аста-секин емирилиб борган.

Ҳиндистоннинг асосий дини ҳисобланган индуизм тоифаларга бўлинишни, социал тенгсизликни муқаддаслаштиради. Олий даражадаги поғонани руҳоний брахманлар, феодал зодагонлар, ҳарбий саркардалар, амалдорлар ва савдогарлар эгаллайди. энг кўп қисмини «соф» каста деҳқонлар билан шаҳарликлар ташкил қилади. энг пастки поғонани «нопок»

касбдаги кишилар - тери ошлайдиган ишчилар, кўнчилар, этикдўзлик (индуис динида хом терига кўл теккизиш ҳаром ҳисобланган), фаррошлар, кир ювувчилар, мурдашулар, ахлат ташувчи ва бошқа ифлос ишдаги меҳнаткашлар эгаллайди. Ҳиндистоннинг янги конституцияси қабул қилиниш арафасида «нопок» касталарга оид кишиларнинг сони 50 млн.дан ортиқ бўлган. Ислом дини кастачилик тафовутларини инкор қилса ҳам каста табақалари Ҳинд мусулмонлари орасида қисман сақланган.

Ҳозиргача қишлоқларда уйлар касб ва табақаларга бўлинган ҳолда қурилган. Қишлоқ марказида жамоа кенгашининг уйи қад кўтаради, унда ҳар бир каста ўз худолари ва умумий худолар ҳайкалчаларини ўрнатиб ибодат ўтказадилар. Ҳар бир оила турар жой, омборхона ва молхонадан иборат ҳовлига эга. Ҳовли уйларининг турлари ҳар хил бўлиб, улар лойдан, ёғочдан, тошдан, текис томли, ойнасиз қилиб қурилган. Айниқса, сохилларда қад кўтарган шаҳарлар кўп қаватли чиройли мухташам бинолари билан ажралиб туради. Шаҳардаги ўзига тўқ саноат марказларининг теварак-атрофида минглаб тартибсиз тикланган ишчи бараклари ва кулбалари ҳам ниҳоятда катта худудни эгаллайди.

Жанубий Осиё халқларининг кийимларини икки турга бўлиш мумкин: тикилган я ўрама. эркакларда дхоти деб аталган белдан боғланиб бут орасидан ўтказиб ўралган иштонга ўхшаш либос, аёлларда узун матодан бел ва оёқларини бекитиб турадиган ўралган кўйлакка ўхшаш кийимлар (сари) кенг тарқалган. Дхоти ва сари устидан калта камзул билан кўйлакча, аёллар кофта, кўшимча юбка ёки шаровар кийишади. “Олий” каста вакиллари ва кўпчилик шаҳар аҳли одатда кенг ва узун, дехқонлар эса калла белбоғ шаклидаги дхоти киядилар. Бел ва оёғ ўралгандан қолган узун матонинг учи билан аёллар кўкрагини бекитадилар, баъзан бошларига рўмол қилиб ёпиниб юрадилар. эркаклар бошига салла ўрайди, аёллар рўмол ёпинади ва ҳар хил безаклар тақади, атир-упалар билан ўзига пардоз беради. Кенг оммада жез ва кумушдан, бадавлат келинлар учун олтин ва қимматбаҳо тошлардан ишланган оёқ ва кўлларига тақиладиган билагузуклар, қишлоқларда жез, шиша ва суякдан, ҳатто айрим ўсимлик доналарини қуришиб тизма, мунчоклар ва бошқа турли безаклар ясалади. Баъзи халқларда эркаклар ҳам ҳар хил безаклар тақади. Болаларга, ўспирин қизларга, келин-куёвларга тақиладиган кўпгина безаклар тумор сифатида тақилади. Айрим аёллар ўз безакларини бутун умр ечмайдилар.

Шарқий осиеликларнинг таомлари ҳам табақаланади. Кўпчилик аҳолининг ҳар кунги таоми ҳамир маҳсулотлари, айниқса, нон ва ҳар хил дондан пиширилган суюқ бўтқа, атала ёки шўрва, ўсимлик (арахис, кандир, кунжи ёки кокос) ёки зираворда тайёрланган ловия ва сабзавотдан иборат. Қатик, чой ва кофе асосий ичимлик ҳисобланади. Чойни асдсан, сут билан ширчой қилиб ичиласли. Ҳиндистонда гўшт ва мол ёғи кам истеъмол қилинади. Диний ақидалар асосида мол (сигир) гўштини истеъмол қилиш ман қилинган, сариёғ эритилган ҳолда ишлатилади. Кўп халқларда эркак ва аёллар алоҳида-алоҳида овқатланади. Одатда қишлоқ аҳолиси кунига икки марта, дала ишлари вақтида уч марта тановул қилади. Ҳиндларда ошхона

муқаддас ҳисобланади. Овқатни қўл билан ейдилар, қозон-товоқлари асосан, мисдан, тўйларда ишлатиладиган сопол идишлар эса фақат бир марта ишлатилиб, кейин ташлаб юборилади. Дон, сув ва сут-қатиклар учун сопол идишлардан фойдаланилади.

Унни одатда қўл тегирмонида, Ҳимолай этақларида сув тегирмонида чиқарилиб, буғдой, сули макка, арпа, баъзан гуруч ундан, Шимоли-Шарқий Панжобда қорабуғдой (гречиха) ундан тандирда нон (лавад) ёпилади. Нон ёпилиш усулига қараб турлича аталади: чапати, пхулка, ротла, бхакри, ҳамда қалин қилиб товада сариёғда қовуриладиган ёки юпқаси (Гуджаратда) кхакра деб юритилади. Гуручдан тайёрланадиган таомлар энг сеvimли ва кенг тарқалган овқат ҳисобланади. Қанд ёки шинни ва ёнғоқ қўшилган ширгуруч байрамларда пишириладиган тансиқ таомдир, Покистон ва Шимолий Ҳиндистонда, айникса, мусулмонлар орасида кенг тарқалган сеvirали таом палов (пулоу) ва шавла (бирёни). Ҳинд палови қўй гўшти, товуқ, балиқ, сабзи ва нўхатдан, ҳар хил зиравор қўшилиб пиширилади, гуручи алоҳида ёғда қовуриб олинади, шавласи эса аксинча гуручни ивитиб масаллиғи билан бирга дамланади. Шавлага одатда ёнғоқ, майиз, қовурилган пиёз қўшилади. Индуистлар, айникса, жайна; мазҳабидагилар фақат вегетериан таомларни истеъмол қиладилар. Ҳинд мусулмонлари чўчқа ва мол гўштини истеъмол қилмайди, асосан, қўй гўшти ва парранда ишлатилади. Покистон, Шимолий Ҳиндистон ва Бангладешда ҳар хил гўштли таомлар, айникса, кабоблар (сич кабоб, куфта, шабдег) тайёрланади. Бенгалфрр, тамил ва бошқа дравид халқларида балиқдан турли таомлар тайёрланади. Шри-Ланкада ҳам балиқни ҳар хил туршак ва аччиқ зираворлар, пиёз ва саримсоқ билан пишириб истеъмол қиладилар, сингаллар ҳам гўштни (кўпроқ мол гўштини, камроқ қўй ва эчки гўштини) қовуриб, қайнатиб турли ўтлар, қалампир ва сирка билан истеъмол қиладилар. Шри-Ланкада ҳам энг сеvimли таомлар гуничдан жекфрут меваси билан пиширилади. Товуқ гўшти ҳам энг тўбрули таом ҳисобланади. Аммо барча гўшт, балиқ, товуқ ва сабзавотга гуруч қўшиб тортилади. Таомлар билан боғлиқ ҳар хил диний характердаги иримлар ҳам мавжуд. Жанубий Осиёда очлик ва қашшоқлик оқибатида ҳар хил касалликлар кўп тарқалган. Шу ўринда айтиш лозимки Жанубий Осиё халқларида саводхонлик даражаси ниҳоятда паст. Масалан, ҳозир ҳам Покистонда 82 фоиз аҳоли саводсиз, 50 фоиз мактаб ёшидаги болалар ўқимайди. Бангладешда 80 фоиздан ортиқ киши ўқиш-ёзишни билмайди. Бунга қарамай Жанубий Осиё халқларининг яратган дабдабали гўзал монументал архитектура, декоратив ҳайкалтарошлик, моҳир ўймакорлик, тасвирий санъат каби санъат намуналари жаҳон маданиятига қўшилган улкан ҳиссасидир. Бу ерда ўзларининг қадимий ёзувлари асосида аниқ фанлар, фалсафа ва адабиёт яхши ривожланган, ноёб халқ оғзаки ижоди асарлари, театр, мусиқа ва хореография санъати юксак мақога эга.

Узоқ асрлар давомида жанубий осиеликларнинг сиёсий хўжалик ва маданий яқин муносабатлари ўзига хос умумий маънавий маданиятни юзага келтирган, умумий халқ ижодиёти намуналари яратилган. Масалан, қадимий ҳиндиларнинг муқаддас ёзувлари, ведда гимнлари, буддизм адабиёти,

«Маҳабҳорат» ва «Рамаяна» каби эпик асарлар, ҳикоялар тўплами, эртаклари ва «Панчатантра» масаллари, «Катакали» номли театрлаштирилган томошалари, жозибадор куйлари ва хореографик рақслари бутун Шарқий Осиё халқларининг умумий маънавий бойликларидир. Уларнинг кундалик ҳаётини кўшиқ ва рақсиз тасаввур қилиш қийин. Барча байрамлар, маросимлар, тўйлар ва кўп меҳнат фаолияти куй, кўшиқ ва рақслар билан нишонланади, кўғирчоқ театри, фокусчилар ва масхарабозлар ўз санъатларини намойиш қиладилар. Ҳозиргача ўрта асрларда яратилган мўжизали Тожмаҳал мақбараси, афсонавий нақшлар ва ҳайкалларга бой Банорас ибодатхоналари ва бошқа архитектура намуналари, Ажанта ғор ибодатхоналаридаги расмлар, турли ривоятларни акс эттирган ҳайкаллар ва ўйма нақшлар кишини ҳайратда қолдиради. Халқ таълимоти ва фармокологияси яратган даволаш усуллари ва дори-дармонлар, ёг таълимоти ва бошқа халқ ақл-заковати яратган ижобий тажрибалар жаҳоога машҳур.

Жанубий Осиё халқларининг диний тасаввурлари турлича. Бу ерда энг йирик динлар индуизм, ислом ва буддизмдир. Масалан, Ҳиндистонда аҳолининг 83 фоизи индуистлар, 11 фоизи мусулмонлар, 3 фоизга яқини насронийлар, 2 фоиз сикхалар, 1 фоиз буддистлар ва жайнистлар. Непал аҳолисининг ҳам кўпчилиги индуистлар (89 фоиз). Покистонда мусулмонлар бутун аҳолининг 97 фоизини, Бангладешда эса 80 фоизини, индуистлар 18 фоизини ташкил қилади. Шри-Ланка аҳолисининг 66 фоизи буддистлар, 19 фоизи индуистлар, 8 фоизи насронийлар ва 7 фоизи мусулмонлар. энг қадимий арий қабилалари замонида пайдо бўлган индуизм дини политеистик характерга эга, унинг ҳозиргача машҳур худоларидан Вишна ва Шивага сиғиниш бутун Жанубий Осиёда сақланган. Айрим қабилавий диний эътиқодлар ибтидоий элатларда сақланган бўлса-да, уларда йирик динлар (индуизм, буддизм, ислом, насронийлик) таъсири анча кучли.

Ҳиндистон - буддизмнинг ватани. У мил. авв. VI асрларда кулдорлик жамиятида кенг меҳнаткаш омманинг каста тузумига, шафқациз жабр-зулмга қарши тенглик ғоясини кўтариб чиққан диний эътиқод сифатида пайдо бўлган эди. Буддизм кўшни мамлакатларга (айниқса, Непал ва Шри-Ланкага) тез тарқалган, унга яқин жайнизм Ҳиндистоннинг Марказий ва Ғарбий худудларида ҳукмрон бўлган. Арий қабилаларининг пайдо бўлиши ва узок давр мобайнида уларнинг диний ўтиқодлари маҳаллий ибодат ва эътиқодлар билан аралашиб индуизмни юзага келтирган эди. Индуизм таълимотида кўп худолик ва «абадул-абад» яратилган каста тузумини илоҳийлаштирувчи ғоялар ўз ифодасини топган. Индуистлар ўз кастасига итоат қиладилар. Бу таълимот умумий тенгликни эълон қилган буддизмни ватанидан сиқиб чиқаради. ўрта асрларнинг охирлари (XVI-XVII асрлар)да индуизм элементлари, ислом ва бошқа динлар аралашмасидан якка худолик диний таълимот (сикхизм) юзага келади ва у асосан, Панжобда ҳукмрон дин бўлиб танилади. Сикхалар касталик тартиби, дарвешлик ва худо тасвирларини инкор қиладилар.

Жанубий Осиё халқларининг этник қиёфасини сўнгги даврларгача қабилавий тузум тартибларини сақлаб келган элатларсиз тасаввур қилиш

қийин. Улар ўзига хос маиший турмуш ва маданий хусусиятлари, ижтимоий тузум тартиблари ва хўжалик фаолиятини сақлаб келганлар. Бу этнослар энг кўп сонли санталлар (4,4 млн.киши), гондалар (2,7 млн.), мундалар (1,4 млн.) билан бирга бир неча минг кишилик майда гуруҳлар (Шимоли-шарқий Ҳиндистондаги нега ва кхаси, Жанубдаги курумба, тўда, бадага, ченчу, Бихар штатидаги бхил, Непалдаги магара, гурунга, Шри-Ланкадаги веддалар қўшни ороллардаги андаманлар ва никабўрлар)дан иборат. Мазкур элатлар яқин даврларгача ибтидоий деҳқончилик, овчилик, териб-термачилик, балиқчилик билан шуғулланиб келганлар. Уруғ-жамоа деҳқончилиги билан шуғулланувчи нега, кхаси каби элатлар қабилаларга бириккан. Овчи-теримчи гуруҳлар ҳам қабилавий тузум тартибида муайян ҳудудларда дайдиб кун кечирганлар. Улар ҳар хил емишли ўсимлик ва илдизларни териб-термачлаганлар, майда ҳайвонларга ўқ-ёй ёки пуфак қурол билан (мудуварлар) ов қиладилар. Веддаларда ўзига хос С - шаклидаги катта ўқ-ёй бўлган. Чеорва, тўда, курумба қабилалари йирик шохли мол - қўтос ва қисман қўй боққанлар. Балиқ овида санчки ва найза ишлатилган. Ведда ва андамандаларда терим-термачилик билан аёллар ва болалар, овчилик ва асал йиғиш билан эркаклар шуғулланган.

Мазкур қабилаларнинг турар жойлари ҳар хил. Масалан, санталларнинг қишлоқлари бир неча уйдан то йирик кўп уйли маконлар-дан иборат бўлиб, аҳоли кўча бўйлаб бамбук ва буталардан тикланиб лой билан урилган уйларда истиқомат қилади. Уйлари ёғоч каравот, сопол ва мис идишлар билан жиҳозланган. Кхасилар тош ва ёғочдан тикланган сомон томли кичкина кулбаларда яшайдилар. Тоғ этаклари ва водийларда жойлашган нега қабилалари тевараги деворлар билан ўралган тўп-тўп уйли қишлоқларда истиқомат қилади. ўрмон веддалари эса омонат чайлалар тиклаганлар, андаманларда бутун уруғ гуруҳига мўлжалланган катта уйлар мавжуд. Барча қабилаларнинг кийимлари ҳиндиларникидан фарқ қилмайди, асосан, эркаклари дхоти ва салла, аёллари сари киядилар. Фақат тўда ўзига плаш шаклидаги кийим, веддалар илгари ёғоч пўстлоғидан, ҳозир эса матодан этакча ёки юбка киядилар.

Оила ва никоҳ муносабатлари ибтидоий тузумга асосланган, ёшларда инициация маросимлари, қабилаларда аждодлар ибодати сақланиб келмоқда. Арвоҳларга, шамол, момақалдироқ, куёш, ой, қоя ва булоқларга сиғиниш, айрим қабилаларда тотемистик тасаввурлар муҳим рол ўйнайди. Диний маросимларда, оилавий ва қабилавий байрамларда куй ва рақслар ижро стилади. Халқ оғзаки ижоди ҳам анча ривожланган.

4. ЖАНУБИ-ШАРҚИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ

Евроосиё қитъасининг жануби-шарқий қисмидаги Ҳиндихитой ярим оролида ва қўшни Малайя архипелаги оролларида ўзига хос маданиятга эга бўлган турли элатлар яшайди. Тахминан 4,6 млн. км² ҳудудда бир неча йирик муслақил давлатлар жойлашган. Унинг аҳолиси 324 млн.дан ортиқ. энг калта ярим орол (жаҳонда майдони жиҳатдан учинчи ўринда) ҳисохланган Ҳиндихитойдаги Ветнам (53 млн.), Лаос (3,7млн.), Камбоджа Халқ

Республикаси(4,5 млн.), Бирма (32,6 млн.) ва Таиланд қироллиги (46 мири.) жойлашган. 15 мингдан ортиқ ороллардан ташкил топган Малайя архипелагида эса катта ҳудудни эгаллаган Индонезия (148 млн.) ва Филиппин (45 млн.) республикалари, Малайзия Федерацияси (13,5 млн.), Сингапур Республикаси (2,4 млн.) каби давлатлар мавжуд.

Жануби-шарқий Осиёнинг материк ва орол қисмлари табиати ва иқлими жиҳатдан бир оз фарқ қилади. Унинг кўп қисми намли тропик боғламадаги экваториал ва субекваториал (муссон) иқлимли, тоғли қисми эса бир оз қурғоқ иқлимдир. Континентал қисмида Меконга, Менама, Ировади, Солуен каби дарёлар, оролларда жуда майда дарёлар, кўллар ва ботқоқликлар мавжуд. Кўп дарёлар, айниқса, серсувли Меконга дарёси бир неча мамлакатларни босиб ўтиб жуда кўп тармоқлари билан (узунлиги 4500 км) деҳқончиликда ҳаёт манбаси бўлибгина қолмай, муҳим ўзаро алоқа йўли ва катта гидроэнергетика захирасига ҳам эга. Малайя архипелаги оролларида ҳам транспорт ва ирригацион аҳамиятга эга бўлган бир неча серсув дарёлар мавжуд. Регион кўпгина қазилма бойликларга эга: нефт, қўрғошин, волфрам, хромит, уран ва бошқалар. Жануби-шарқий Осиё ҳозирги даврда хромит ва қўрғошин қазиб олишда жаҳонда пешқадамлардан ҳисобланади. Аммо ҳалигача кўп минерал бойликлар ўрганилмай ер бағрида хазина бўлиб сақланмоқда. Фақат Калимантан соҳилларида ва Суматрада эндигина йирик нефт кудуқлари очилган. Ветнамда катта кўмир кони топилиб ишга туша бошлади.

Ҳиндихитой ва Малайя архипелаги жаҳонда энг кўп турли ўсимлик дунёсига эга. Масалан, биргина Калимантан оролида 11 мингдан ортиқ гуллайдиган ўсимлик турлари (қиёс қилиб олинганда бутун Африка қитъасида атиги 13 минг тури бор) мавжуд. Абадий яшил ўрмонзор ва бутазорлар минтақанинг энг катта бойлигидир. Мангрово ўсимликларининг айрим турлари баландлиги 30 метргача етади, баъзи паст бўйли палма дарахтлар узунлиги 5,5 метргача етадиган япроққа эга, айрим мана ўсимликларининг узунлиги эса 200-300 метр келади. Тропик хазонрезлик ўрмонлар ҳам анча ерни эгаллайди (айниқса, Бирма, Таиланд ва Ҳиндихитой ярим оролининг шарқий қисми). Малайя архипелагининг шарқий оролларида эвкалипт ўрмонлари, айниқса, бамбук кўп ўсади (бу ерда юзга яқин бамбук турлари маълум). Бир вақтлар бутун Жануби-шарқий Осиё ҳудудининг ярмидан кўп қисмини эгаллаган ўрмонзорларда қимматбаҳо дарахт турлари кўп ўсган (масалан, муҳим хўжалик аҳамиятига эга турларидан темир, қора, қизил, сандал, эбен, камфора, тик каби дарахтлар). Ҳозирги пайтга келиб бундай ўрмонлар анча камайиб қолган.

Турли ўсимликларга бой ўрмонзорларда ўзига хос ҳайвонот дунёси ҳам яратган. Бу ерда сутемизувчилардан маймун-ларнинг ҳар хил турлари (орангутан каби йирик одамсимон маймунлардан тортиб ярим маймун ҳисобланган лемурга ва бошқа май-да турлари кўп), қисман фил, йўлбарс, каркидон, тапир; ҳар хил илонлар, тошбақа, тимсоҳлар учрайди. Айниқса, ранг-баранг қуш-лар ва капалакларнинг турлари кўп. Тинч ва Ҳинд океани сувлари билан ҳар томондан ювилиб турган Жануби-шарқий Осиё

мамлакатларининг соҳил бўйлари ниҳоятда балиққа бой. Балиқ ва денгиз маҳсулотлари маҳаллий аҳолининг таомида муҳим ўринни эгаллайди.

Табиийки, бундай ўлкалар қадимдан мустамлакачиларнинг диққатини доимо ўзига жалб қилиб келган. Жануби-шарқий Осиё мамлакатларини босиб олиб бойлик орттириш манбаига айлантиришни йирик давлатлар мустамлакачилари орзу қилиб келган. Оқибатда XVI-XIX асрлар мобайнида бутун минтақа йирик капиталистик мамлакатлар томонидан мустамлака қилинган.

Тарихий-географик жиҳатдан ҳам Жануби-шарқий Осиё ўзига хосдир. Ҳали тўлиқ ўрганилмаган бўлса-да, мезолит давридаёқ бу ерда муайян маданий бирлик пайдо бўлган. ўтказилган тадқиқотлардан маълум бўлдики, Таиланднинг тоғ водийлари (арвоҳлар ғори)да милавв. IX-VIII минг йилликларда илк деҳқончилик хўжалиги бўлганлиги аниқланди. Одамлар тоғ водийларини, денгиз соҳилларидаги текисликни шоликорлик деҳқончилиги учун қулай билиб, у ерларни эгаллай бошлаганлар. Бундай хўжаликлар дастлаб неолит давридаёқ қитъанинг шарқий қисмида пайдо бўлади, биринчи марта шоликорлик маданияти қитъада лай ва австронезия халқлари томонидан эгалланган ва қўшни ўлкаларга ҳам тарқалган. Суғоришга асосланган қўшли омов деҳқончилиги эрамининг бошларига келиб бутун минтақада тарқалган. Бронза тишли омов асли донгшон номли маданият (мил. авв. VIII-VII асрлар) обидаларида топилган. Ҳозирги моддий ва маънавий маданият хусусиятлари ҳам ўша даврлардан шакллана бошлаган ва ҳозиргача ўз хусусиятларини асосан, сақлаб қолган.

Антропологик жиҳатдан Жануби-шарқий Осиё халқларининг деярли ҳаммаси монголоид типидagi Жанубий Осиё кичик ирқига оид. Палеоантропологик маълумотларга қараганда палеолит ва меқолил даврларида маҳаллий аҳолининг бир қисми австролоид гуруҳини ташкил қилган ёки ўзига хос аралашма типидан иборат бўлган. Шунинг учун ҳам ҳозиргача Жануби-шарқий Осиё аҳолисининг этник қиёфаси анча мураккаб.

Қитъа қисмида яшовчи энг катта этнос – ветнамлик (вет)лар 40 млн.дан ортиқ кишидан иборат. Тили ва маданияти жиҳатидан уларга яқин бўлган мианглар республиканинг турли воҳаларида жойлашган. Ветларнинг ғарби, бутун Ҳиндихитой яжриморолида тай тилида сўзлашадиган халқларининг катта гуруҳи яшайди. Шулардан энг кўп сонлилари кхонтанлар ёки Таиланд сиамлари (21 млн.), лао (лаослик) ва шан (бирмалик) халқлардир. Ветлар ва Тайларга ирқий, хўжалик ва маданий белгилари билан (тахминан 1 млн. киши) мяо-яо гуруҳига оид халқлар яқин туради. Буларнинг ҳаммаси лингвистик жиҳатдан монкхмер тил оиласига жикиради. Асли кхмер тилларида Камбоджанинг туб аТиолиси, Ветнам, Лаос ва Таиланд кхмерлари, Бирма ва қисман Таиландда яшовчи мон (талаин)лар, Малаккадаги сенон ва семанглар сўзлашади. Хитой Тибет лил оиласига оид катта тил гуруҳининг вакилларидан бирмаликлар (23 млн.) ва уларга яқин корен, кая, качин ва бошқа халқлардир. Махсус адабиётда австронезия ёки малайя-полинезия тил оиласига киритилган австроосиё тил гуруҳига энг кўп миллатли Индонезия халқлари киритилган. Сўнгги лингвистик маълумотларга қараганда бу ерда

300 дан ортиқ тиллар ва 1000 га яқин шевалар мавжуд бўлиб, шуларнинг 96 фоизи австронезия тил оиласига тегишли. Яваликлар (60 млн.) сундлар, мадурлар, миненгкабау, буги, макасара, филиппин-лардан тагал, илок, биллок, висайя кабилар ҳам шу тил оиласи вакиллари дир. Тил ва миллатларнинг шаклланиш жараёни мустамлакачилик даврида бир оз сустлашган бўлса-да, аммо ҳар ҳолда давом қилиб келган.

Фақат XX асрнинг 40-50-йилларидан бошлаб, Жануби-шарқий Осиё мамлакатларидан кўпчилиги мустақилликка эришгандан сўнг бу жараён анча кучайди. Ўйриқ миллатлар шакллана бошлаб ҳозирги этник қиёфа пайдо бўлди. Минтақанинг туб аҳолисидан ташқари келгинди халқлар ҳам анчагина қисми ташкил этади. Масалан, турли мамлакатлардан келиб жойлашиб қолган хитойлар (14 млн.га яқин), тамиллар ва бошқа дравид халқларининг вакиллари, бенгалликлар ва бошқа ҳиндарий халқлар, бутун минтақадаги мамлакатларда тарқоқ ҳолда ўрнашган 1,2 млн.дан ортиқ Малайзия, Бирма ва сингапурликлар ва бошқалар. Бу ерларга Европаликлар жуда кам даражада кириб келганлар.

Қадимий тарихий даврларда Осиё қитъаси Австралия билан бириккан бўлиб бешинчи қитъага одам ўша табиий кўприқ орқали кўчиб тарқаган. Маҳаллий халқларнинг этногенези ҳам узок ўтмишдаги этник гуруҳларнинг миграцияси билан бевосита боғлиқ дир. Ҳиндихитой ярим оролида қадимий даврларда ҳозиргига нисбатан монкхмер тилида сўзлашадиган қабилалар кўпроқ бўлган. Индонезия ва Филиппин оролларида негро-австролоид халқлар жойлашган бўлиб папуас ва меланезия типлари билан чатишиб кетган, эрамизнинг бошларида шимоли ва шарқий томондан кўплаб кела бошлаган монголоид элатлар монкхмерларни сиқиб чиқара бошлайди ва ҳозирги вет, тай, лао ва бирма тилларига асос солади. Ўз навбатида, Малакка ва Индонезия ороллариининг абориген аҳолисини қитъадан бир неча тўлқинда кўчиб келган монголоид аралаш қабилалар соҳиллардан ички ўрмонзорларга кўчишга мажбур қилган. Ява ва Суматра оролларига эрамизнинг бошларида Жанубий Осиёдан келиб жойлашган келгиндилар маҳаллий халқларнинг сиёсий ва маданий ҳаётида муҳим рол ўйнаган эди. Улар индуизм ва буддизм динлари, ёзув ва бошқа маданий анъаналарнинг кенг тарқалишига сабаб бўлган. Ўша даврлардаёқ бу ерда дастлабки давлатлар пайдо бўлади, бу давлатлар ўрта асрларга келиб анча тараққий этади ва деҳқончилик, савдо, ҳунармандчилик, фан ва санъат анча ривожланади. VII-VIII ва айниқса, XIV асрларда Индонезия ва Малайзияга қисман Филиппинга (морос халқига), Ветнам ва Камбоджа (тямлар)га ислом дини тарқала бошлаган.

XVI асрдан бошлаб Ҳиндихитойга дастлаб португалияликлар, кейин голландлар ва инглизлар келади. XIX асрда Индонезиянинг кўп қисми Голландиянинг мустамлакасига айланади: Малакка, Бирма, Калимантаннинг шимолий қисмини Англия; Ветнам, Кампучия, Лаосни эса Франция босиб олади. Мустамлакачилик даврида миссионерлар насроний динини ўрнатишга интилиб Филиппин оролларида маълум даражада муваффақият ҳам қозонганлар.

Жануби-шарқий Осиёнинг серунум тупроғи, намли ва иссиқ иқлими қадимий даврлардан деҳқончилик хўжалигини, айниқса, шоликорликни кенг тарқалишига сабаб бўлган. Юқорида қайсл қилинганидек, шоликорлик бу ерда неолит даврида пайдо бўлиб, дастлаб уни тай ва австронезия халқлари эгаллаган. энди суғорма омоч деҳқончилиги Жануби-шарқий Осиё аҳолисининг асосий машғулоти бўлиб, улар кўп жойда йилига икки марта ҳосил оладилар. Улар шолдан ташқари дуккакли ва илдизмевали экинлар, макка, боғдорчилик ва сабзавот экинлар етиштирадилар. Техник экинлардан каучук ва кофе дарахтлари, кокос палмаси ҳам экилади. Ишлаб чиқариш қуроллари деярли бир хил: оддий ёғоч омоч ва тишли мола билан ерга ишлов берадилар, ҳайдалган ерга ёғоч билан ковлаб уруғ соладилар ёки тайёр кўчат экилади, ҳосилни ўроқ ёки пичоқ билан ўриб, хирмонни таёқ билан ёки мол юбориб янчадилар. Асосий экинлардан, масалан, Ветнамда, шоли, макка, каучук дарахти, илдизмевали экинлар, чой ва пахта экилади. Лаосда қизил шиллик шоли, боғдорчилик, сабзавотчилик, қисман чорвачилик ва балиқчилик ривож топган. Бирмада поллиз экинлари, боғдорчилик қишлоқ хўжалигининг асосини ташкил қилади, шолдан ташқари баъзи жойларда чой, кофе дарахти, шакарқамиш, кокос палмаси ва банан экилади. Камбоджада шоликорлик билан балиқчилик муҳим соҳа бўлса-да, каучук каби қимматбаҳо дарахтлар ҳам етиштирилади. Индонезия ва Филиппинда шоли, макка, ловия, балиқ, сабзавот, мева, шакарқамиш, кофе каби экинлар кенг тарқалган. Оролларида балиқчилик муҳим рол ўйнайди. Гуруч, балиқ, сабзавот, мева, ўсимлик ёғи каби маҳсулотлар бутун маҳаллий аҳолининг тирикчилигидир. Гўшт кам, асосан, байрамларда истеъмол қилинади, кўпроқ парранда, номусулмон аҳоли эса чўчка гўштини истеъмол қилади.

Кўп жойларда чопқи деҳқончилиги ҳозиргача сақланиб келмоқда. Жанубий Осиёдаги сингари бу ерда ҳам ўрмон ва бутазорарни чопиб, қуригандан кейин куйдириб қулига уруғ сепадилар. Уруғни чопқи ёки таёқ билан ковлаб кўмилган, баъзи қабилалар эса (Калимантандаги даяклар ва бошқалар) чуқурчаларга ташлаб кетаверганлар. Шундан сўнг бу экинга бошқа ҳеч қандай ишлов берилмаган, оқибатда жуда паст ҳосил олинган. Куйдирилиб экиладиган далалар икки-уч йилдан сўнг янгиланган. Улар кўшимча овчилик, балиқчилик ва теримчилик билан ҳам шуғулланганлар. Айниқса, илон ови анча даромад келтирган. Илонни тутиб, терисини ишлаб қиммат баҳога сотганлар. Уй ҳунармандчилиги ҳам уларга кўшимча даромад манбаи бўлган.

XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида кўп ороллarning ботқоқ ва тоғли жойларида дайди овчи ва теримчи гуруҳлар яшаган. Малаккадаги семанги ва сенонлар, Суматрадаги кубу ва қисман сакая, Калимантандаги пунан ва букитлар, Филиппиндаги аета ва бошқа қабилаларнинг асосий тирикчилиги тропик ўрмонлардаги емишли ўсимликларни териб-термачлаб, майда ҳайвонларни овлашдан иборат бўлган. Ниҳоятда оғир шароитда яшаган дайди қабилалар сийрак емишли ўсимлик ва илдизмевалар ва бошқа турли озиқ-овқат ахтариб доимо ҳаракатда бўлган-лар. Ҳар бир гуруҳ муайян ҳудудда кўчиб юрган. Улар овчилик ва термачиликдан ташқари уй-рўзғор

буюмлари, оддий курул, безаклар, чипта ва бўйра ишлаб чиқариш билан ҳам шуғулланганлар. Металлни ва кулолчиликни билмаганлар, аммо кўшни халқлардан савдо-сотик орқали олганлар. Савдо-сотик «гунг» ҳолатда ўтказилган, яъни дайди қабилалар ўз маҳсулотларини муайян жойга қўйиб кетган, қарама-қарши гуруҳ келиб, зарурини олиб ўрнига ўз маҳсулотини қолдирган. Ҳозир бундай қабилалар кам сақланган, анча қисми ўтроқ турмуш тарзига ўтиб, чопқи деҳқончилиги билан шуғуллана бошлаган.

Жануби-шарқий Осиё халқларининг мустақилликка эришиши уларнинг хўжалик фаолиятида ҳам анча эркинлик туғдирди. Сўнгги йилларда ўтказилган бир неча аграр ислохотлар ва бошқа тадбирлар қишлоқ хўжалиги ривожини таъмин этди. Айниқса, Ветнам, Лаос ва Бирмада ўтказилган аграр тадбирлар ҳосилдорликни бир неча бараварга кўпайишига сабаб бўлди.

Бугунги кунда ҳам ушбу минтақа жаҳондаги плантация хўжаликнинг энг ривожланган ҳудудларидан бири ҳисобланади. Бу ерда дунёда тайёрланадиган кокос ёнғоғининг ярми, копранинг 70 фоиз, натурал каучукнинг деярли ўндан тўққиз қисми ишлаб чиқарилади. Каучук асосан, Малайзия ва Индонезияда етиштирилади. Жаҳон бозорида ёғ палмаси, шакарқамиш, чой, кофе, ҳар хил зираворлар муҳим аҳамиятга эга. Аҳолининг кўп қисми плантация хўжаликларида банд, улар давлатга катта даромад келтиради. экспорт маҳсулотлари йирик плантациялардан ташқари майда хўжаликларда ҳам етиштирилади. Масалан, Малайзияда ишлаб чиқариладиган каучукнинг 50 фоизини, Индонезияда 70 фоиздан ортигини майда деҳқон хўжаликлари етиштириб беради.

Яйловлар етишмаслиги туфайли Жануби-шарқий Осиёда чорвачилик суст ривожланган. Аммо балиқчилик, денгиз хўжалиги ҳозиргача муҳим соҳа ҳисобланади. Ушбу мамалакатларда ўрмончилик катта даромад берадиган хўжалик тармоқларидан бири.

Масалан, Бирма ва Филиппин экспорт даромадининг тўртдан бир қисмини ёғоч маҳсулоти эгаллайди.

Ҳунармандчилик ҳозирда ҳам кенг тарқалган. Ветнамда ҳар хил меҳнат куруллари, рўзғор буюмлари, газлама, бадий буюмлар, лак ва заргарлик маҳсулотлари ишлаб чиқариш, чипта, елпиғич, шлапа тўқиш каби касб-ҳунарлар қадимдан машҳур. Лаос ва Таиландда пахта ва ипак газлама, чипта буюмлар яшаш, бадий ҳайкалтарошлик анча ривожланган. Маҳсул миллий мато - батик фақат Явада зўр маҳорат билан тўқилади. Балида ўймакорлик рнашҳур. Ҳозир чопқи деҳқончилиги хўжаликларида ишлатиладиган кўп асбоб-ускуналар, рўзғор буюмлари анъанавий тарзда майда ҳунармандлар томонидан ясалади.

Деҳқон хўжалигидаги таомлар асосан, ўсимлик маҳсулоти (гуруч, тарик, маккажўхори, сабзавот)дан тайёрланади. Гуруч турли усулда пиширилади, катта идишларга сузилиб, қайла билан тортилади ва қўл билан ейилади. Минтақада гўшт кам истеъмол қилинади. Ҳиндихитой аҳолиси ит гўшти, балиқдан пиширилган таомларни истеъмол қилади. Сут ва сут маҳсулотлари деярли истеъмол қилинмайди. Қишлоқлар (Таиланд)да қурбақа, кўршапалак, илон, қисқичбақа, ипак қурти каби жониворларни ҳам истеъмол қиладилар.

Оролликлар кўпроқ ўсимлик, балиқ, парранда ва турли меваларни истеъмол қиладилар. Носвойга ўхшаш бетелни кап отиш кенг тарқалган. Жануби-шарқий Осиё халқларининг уй-жойлари, қишлоқ ва қароргоҳлари ҳар хил. Кўл, денгиз, дарё соҳилларида жойлашган деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли режали қурилган қишлоқларда яшайдилар. Ҳозиргача аҳолининг бир қисми сувдаги кемаларда истиқомат қиладилар. Тоғли жойларда яшовчи аҳоли атрофи бамбук ёки тиканли девор билан ўралган кичкина қишлоқларда жойлашган. Кўп халқларнинг уйлари умумий характерда бўлиб, бамбук ва хурмо ёғочларидан тикланган, турли япроқлар билан ёпилган ва ердан бирмунча кўтарилган полдан иборат. Бетак, даяк каби қабилаларда катта оииа, баъзан жамоа жойлашадиган ҳашаматли уйлар бўлган. Филиппинда илгари махсус жамоанинг кенгаш уйлари қурилган. Уйлар асосан, полга тўшалган чипта, деворларга осилган рўзғор буюмлари билан жиҳозланган. Шаҳарда яшовчи бой оилаларнинг уйиарида замонавий мебеллар ҳам бор. Тоғ ва ботқоқлик

5. МАРКАЗИЙ ВА ШАРҚИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ ЭТНОГЕНЕЗИ ВА ЭТНИК ТАРИХИ

5.1. Марказий осие халқлари. Маълумки, халқлар муайян ҳудудда шаклланади ва ривожланади. Албатта, улар бир ҳудуддан иккинчисига кўчиши, уларнинг жойлашув ери кенгайиши ё камайиши, айрим гуруҳлар ёки шахслар ажралиб кетиши мумкин. Аммо умумий тарихий бирликка ва тилга эга бўлган элатлар доимо ўзаро яқин ҳудудда жойлашиб яшаганлар. Турли сабабларга кўра узоқ тарихий даврда шаклланиб келган этнослар она ерини ташлаб жуда узоқ юртларга кўчибгина қолмай, айрим қисмлари ёки гуруҳлари бутун Ер юзига тарқалиб, бошқа халқ ва элатлар орасида яшашга ҳам мажбур бўлганлар. Кўп асрлик тарихий тараққиёт давомида айрим халқлар, ҳатто бир жойдан иккинчи жойга кўчиб, турар жойларини бир неча марта ўзгартириб ҳам турганлар. Масалан, турклар ўз давлатини ташкил қилганидан кейин (VI аср) бир неча аср давомида катта-катта гуруҳларга ажралиб, кўплаб юртларга тарқаб кетганлар. Араблар эса аввалига кичкина Араб ярим оролининг бир бурчагида яшаб, қисқа муддат ичида кенг ҳудудга тарқалиб ислом маданий дунёсининг шаклланишида маҳаллий элатлар билан биргаликда катта хизмат қилганлар. Шунинг учун ҳам жаҳонда бир тилдаги, аммо ҳар хил номдаги халқлар кўп учрайди. Масалан, инглиз, араб, турк, эроний тилларда гапирадиган, аммо турли номдаги халқ ва элатлар бутун жаҳонга тарқалган.

Баъзи тадқиқотчилар маиший турмуш ва маданиятига қараб муайян элат ва халқларни ажратадилар. Ваҳоланки, бир хил турмуш тарзига эга бўлган бир неча этнослар ҳам бўлиши мумкин. Бундай элатлар Марказий Осиёда ёки Ёлга бўйида, Сибирда ёки Шимолий Америкада учрайди. Аксинча, тиллари ҳар хил, хўжалик-маданий турмуши ўхшаш халқ ва элатлар ҳам бир ҳудудда жойлашган бўлиши мумкин. Овчилик, буғучилик билан шуғулланувчи,

суформа дехқончилик билан тирикчилик қилувчи турли тил ва ирқдаги элатларни биз Африкада, Осиё ва Америкада учрата-миз.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, Марказий Осиё халқлари узоқ ва мураккаб машаққатли тарихий жараённинг маҳсули бўлибгина қолмай, улар маънавий маданият ва ҳиссиёт туйғулари билан ҳам ниҳоятда чирмашиб кетган муайян минтақада шаклланган ўзига хос этнослардир. Бу халқларнинг этник хусусиятлари ва умумий бўлишларини аниқлаш учун даставвал тарихнинг айрим саҳифаларини варақлаш зарур.

Тарихий маълумотларга қараганда, узоқ ўтмишда, 3-4 минг йиллар муқаддам Марказий Осиёнинг саховатли тупроғидан ғарбдан шарққа томон қадимий ҳинд-Европа тилларида гапирадиган турли қабилалар Олтой ва Мўғулистон томон кўчиб ўтган. Мил. авв. I минг йилликнинг охиридан бошлаб шарқдан ғарбга томон буюк дашт орқали катта кўчиш жараёни рўй беради. Дастлаб туркий тилда гапирадиган қадимий қабилавий бирликлар то эрамининг I минг йиллигининг ўрталаригача кўчиб ўтган ва улар этник жиҳатдан сезиларли из қолдирган. Туркий элатларнинг беш-олти аср давом этган кўчишида айрим мўғул қабилаларининг миграцияси ҳам рўй берган. ўша вақтларнинг ўзида Марказий Осиёда илгаридан айрим мўғул қабилаларнинг мавжудлиги диққатга сазовордир. VII асрга келиб Марказий Осиёни босиб олган араблар этник жараёнга таъсир қилмаса-да, ислом дини ҳукмронлигини ўрнатган. Мўғул истилоси бутун минтақада ўз таъсирини ўтказиб нисбатан ирқий тузилишга бир оз ўзгаришлар киритган эди.

Шуни ҳам қайд қилиш лозимки, Марказий Осиёга келган қадимий скиф-сармат ва саклар, турклар, араблар ва мўғуллар илгаридан ўзлаштирилган ерлар ва қадимий маданият яратган туб элатлар ўлкасига келиб маҳаллий этнослар билан аралашиб кетганлар. Шуниси қизиқки, қадимий туб элатларни юнонлар скифлар, сартонлар, саклар деб тилга оладилар, баъзилар массагетлар деб номлайдилар. Уларнинг Ғарбий Европа билан, яъни ҳинд-Европалар билан боғлиқ эканликларини исботлаш учун ҳозирги Болгария ва Руминияда яшовчи қадимий кетларга ўхшашлигини кўрсатадилар. Айрим тарихчи мутахассисларнинг фикрича сакларнинг қавму қариндошлари Болқонда ва Шимолий Қора денгизнинг бепоён даштларида яшаган праскифлар шажараси билан боғлиқ. Маълумки, қадимги замонда эрон подшоларининг катта кўшинлари мазкур даштларда яшовчи кўчманчи қабилаларнинг зарбасига учраб кўп қирилган.

Узоқ давр давомида Марказий Осиёга кўчиб келган элатлар сак-массагет заминида ўзига хос жимжимадор маданий белгиларни қолдирган. Бу ерда I минг йиллик ўрталарида кетма-кет кўчиб кела бошлаган скифлар, хионитлар, оқ хунлар, эфталитлар, пачанаклар ва бошқа турк элатларининг кўплаб келиши маҳаллий халқларни туркийлаштириб юборган. Аммо абориген (туб) аҳоли орасида ҳам апасиак, аугасийлар деб номланган қадимий турк элати ҳам бўлган. Бу элат рус солномаларида кўп тилга олинган печенек (пачанак)лар деган фикр мавжуд. Айрим тадқиқотчилар тахминича, аугасийларни кейинчалик «ўғуз» номи билан машҳур турк элати деса бўлади.

Х асрда Жанубий Сибир томонидан Марказий Осиёга тил жиҳатдан пачанак ва ўғузларга яқин қипчоқлар бостириб кириб, талон-тарож қилган. Пачанакларнинг бир қисми шимоли-ғарбий томонга, ўғузларнинг анча қисми жануби-ғарбий томонга кўчиб кетишга мажбур бўлганлар. Оқибатда ҳозирги Туркманистонга тарқалган ўғузлар туркман халқи билан, иккинчи қисми Озарбайжонни босиб олиб, озорлар билан қўшилиб кетган, яна бир гуруҳ ўғузлар ғарб ва жанубга, яъни Туркия ва эрон томон ўтиб маҳаллий элатлар билан аралашиб кетган.

Қадимий она Суғд ва Хоразм тупроғида яшаб келган, ҳар хил элат ва қабилалар билан аралашиб кетган ўзбек халқи ҳам Марказий Осиёнинг бошқа элатлари билан туб қон-қариндош. Айниқса, ўзбеклар билан қозоқларнинг деярли барча туркий қабилалар туркумидаги аجدодлари умумий, аммо ҳар бир халқнинг қонида бошқа элат қони мавжуд. Масалан, антропологларнинг таърифича, қозоқларнинг ирқий тузилишида мўғул истилосидан етти аср муқаддам монголоид белгилари пайдо бўлган, яъни ирқий мўғуллик таъсири илгарироқ бошланган, шунинг учун ҳам уларда монголоид белгилари кўпроқ. Тарихда биринчи қозоқ давлати Чу дарёси воҳасида пайдо бўлганда унинг ўзбек- қозоқ давлати деб айтилиши диққатга сазовордир.

Қирғизларнинг ҳам асли қадимий саклар эгаллаган Тянь-Шан тоғ бағри ва этагидаги европоид аҳоли билан аралашиб ўз она туркий тилларини бу ерга кўчиб келишидан олдин шакллантирганлигини тадқиқотчилар қайд қиладилар. Уларнинг шевалари, ўзаро тарқоқ (тоғли ва водийларда жойлашган) аҳоли бўлишига қарамай, унча фарқ қилмаслиги бунга далил. Антропологик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, мил. авв. II минг йилликларда ҳозирги қирғизларнинг қадимги аجدодлари европоид ирқида бўлган, кейинчалик келгинди монголоид қабилалар таъсирида ўзгарган.

Умумий этник илдизи бир бўлган тожик халқи баланд тоғлар туфайли ғарбий, шимолий ва шарқий қўшнилардан, тил ва ирқ жиҳатдан туркийлашмаган ва европоид белгиларни сақлаб қолган.

Демак, бутун Марказий Осиё муайян тарихий-этнографик минтақани ташкил қилган. Уларнинг қадимий аجدодлари бир, этник заними умумий. Бунинг асосини нафақат умумий табиий географик шароит.

ҳатто арфанавий хўжалик-маданий типлари, кийим-кечаги, моддий ва маънавий маданияти, ҳатто динларининг бирлиги ва бошқа жуда кўп умумий унсурлар ташкил қилади.

Табиийки, эндиликда тарихий тақдири бир, этник ва маданий илдизи умумий, келажак ижтимоий-иқтисодий ривожини узвий боғланган мазкур республикалар аҳолиси этнологиясини жиддий ўрганиш энг муҳим долзарб вазифалардан десак хато бўлмайди.

Марказий Осиё республикаларида тили ва маданияти турли бўлган ҳар хил элат, халқ ва миллатлар яшайди. Бу регионда қадимги юксак маданият яратган халқлар узоқ мураккаб тарихий тараққиётни босиб ўтиб асрлар давомида яқин муносабатда бўлиб умумий тарихий-этнографик минтақани ташкил қилганлар.

Марказий Осиё 4 млн. квадрат километр майдонни эгаллайди. Унинг аҳолиси (1979-йилги аҳоли рўйхатига биноан) 40,2 млн. га яқин кейинги маълумотларга қараганда, 50 млн. кишидан иборат. Мазкур ҳудудда (Ўзбекистон 12 вилоят ва бир автоном республикаси билан), Қозоғистон (19 вилоят), Тожикистон (3 вилоят), Қирғизистон (3 вилоят) ва Туркманистон (5 вилоят) жойлашган.

Минтақанинг географик шароити хилма-хил. Унинг кўпчилик қисми курғоқ даштлар ва жазирама иссиқ иқлимли саҳро, жануби-шарқий ва жанубий томондан Помир, Тянь-Шан ва Кўпеттоғ тоғ тизмалари билан ўралган. Тоғли жойлари, айниқса, воҳалари юмшоқ иқлимли табиатга эга, ўсимлик дунёси жуда бой бўлиб, қадимий даврлардан одам яшаши учун қулай. Ҳозир бу ерда ҳатто субтропик ўсимликлар етиштирилмоқда.

Табиати ва иқлимига маълум даражада иккита денгиз – Каспий ва Орол таъсир қилади. Бутун Марказий Осиёга ҳаёт бағишлаб турган Амударё ва Сирдарё Помир тоғларидан бошланади. Бошқа катта-кичик дарё ва сойлар тоғлардан келтирган сувларини воҳаларга тарқатиб қуму саҳроларда шимилиб кетади. Серунум тупроқли воҳаларда қадимий даврлардан суғорма деҳқончилик пайдо бўлиб, дарахтзорлар ва боғу роғлар яратилган. Тоғли жойлар тўқайзорлар, даштлар ҳайвонот дунёсига ниҳоятда бой.

Маҳаллий аҳоли асосан, икки йирик тил туркумига: ўзбеклар, қозоқлар, туркманлар, қирғизлар, қорақалпоқлар ва уйғурлар олтой тил оиласининг туркий тил туркумига, тожиклар, белужийлар, курдлар ва форслар эса ҳинд-Европа тил оиласининг эроний тил туркумига киради. Бу ҳудудда бошқа этнослардан келгинди руслар, украинлар, татарлар, дунганлар, корейслар, араблар, маҳаллий яҳудий ва лўлилар яшайдилар. Улар айрим, бир неча тил туркумига оид халқларнинг авлоди. Минтақадаги ҳозирги аҳолининг 60% и туркий тилларда гапирадиган халқлар, 27%и славян халқларининг, 7% и эроний тил оиласининг вакиллари дир. Марказий Осиёда юздан ортиқ турли халқ ва элатларнинг вакиллари истиқомат қилишади.

Антропологик жиҳатдан ҳам Марказий Осиёнинг туб аҳолиси икки катта ирққа: монғолоид ирқига қозоқ, қирғиз ва қорақалпоқлар; ўзбек, тожик, туркман ва бошқа халқлар эса қадимги европоид ирқига мансуб. Аммо айрим этник гуруҳларда аралаш типлар кам учрайди. Асли Марказий Осиё халқларининг антропологик қиёфаси мил. авв. I минг йилликда шакллана бошлаган ва эрамининг XIII асрдаги мўғул истилосидан кейин тугаган. Антропологларнинг таърифича, туб аҳоли иккита катта ирқ - европоид ва монғолоид оралиғидаги боғловчи кўприк вазифасини бажариб ўзига хос марказий осиелик махсус антропологик типни ташкил қилган. Қадимий европоид белгилар ғарбдан шарққа томон анча кам сезилади.

Мўғул истилосидан кейин туркий тили таъсири анча кучайган ва XV-XVIII асрда бутун Марказий Осиёда (Тожикистондан ташқари) тўлиқ ғалаба қозонган. Бу даврнинг энг муҳим тарихий аҳамияти шундан иборатки, Марказий Осиё халқларининг этник жиҳатдан шакилланиш жараёни тугалланади. Аммо уларнинг этногенези ва этник шаклланиши узок муддатда

ва анча мураккаб шароитда рўй берган. Буни тўғри тасаввур қилиш учун айрим халқларнинг этник тарихига бир назар ташлаш мақсадга мувофиқ.

Марказий Осиёда одам палеолит даврида пайдо бўлиб, мезолит (айниқса, неолит) давридан бошлаб бутун минтақага тарқалган. Қадимги ибтидоий аجدодлар овчилик, балиқчилик ва теримчилик билан шуғулланганлар. Археологик тадқиқотларга қараганда, улар уруғ, жамоа бўлиб биргаликда ов қилиб тирикчилик ўтказганлар, катта уйларда яшаганлар. Неолит маконлари Марказий Осиёнинг кўп жойларидан топилган.

Мил. авв. V минг йилликдан бошлаб жанубий воҳаларда энг қадимги деҳқончилик маданияти пайдо бўлади. I минг йилликка келиб чорвачилик деҳқончиликдан ажралиб чиқиб, икки мустақил ўзаро боғлиқ хўжалик соҳаларини ташкил этади. Бу даврда воҳаларда юксак маданиятга эга бўлган Хоразм, Сўғд, Бактрия, Марғиёна каби йирик давлатлар тузилади.

Қадимги Марказий Осиёнинг узоқ давр ичида турли қабила ва элатлардан иборат аҳмонийлар, кушон, грек-бактрия, турк хоқонлиги, хоразмижқлар ва араб давлатлари ҳукмронлигида бўлиши унинг этник заминидан чуқур из қолдирган. Айнақса, V асрларда кўплаб пайдо бўлган туркий қабилаларнинг таъсири жуда кучли бўлди. Улар ўз тилларини сингдириб бир неча аср давомида кўпчилик аҳолини туркийлаштирган. Бу жараён ҳатто араб истилосидан кейин ҳам давом этган. Дастлабки туркийзабон гунн қабилалари мил. авв. I минг йиллик охирларида кира бошлаганлар. Ўша даврлардаёқ ҳозирги ўзбек, тожик, туркман халқларининг аجدодлари анча мустақам этник бирикмаларни ташкил этган. XIII асрда бостириб кириб маданий марказларни талон-торож қилган мўғуллар ҳам, юқорида қайд қилинганидек, маҳаллий аҳолининг этник тузилишига муайян таъсир ўтказган ва турли-туман халқ элатларнинг аралашиб кетишига сабабчи бўлган. XVIII асрга келиб туркийлашиш жараёни тугайди ва ҳозирги Марказий Осиёнинг этник қиёфаси тўлиқ шаклланади. Мазкур жараённи нақадар мураккаб эканлигини тасаввур қилиш учун айрим халқларнинг қисқача этник тарихи билан танишиб ўтиш зарур.

Марказий Осиёнинг энг кўп сонли ва қадимий халқи ҳисобланган ўзбеклар (1985-йилги аҳоли рўйхатига биноан 14,8 млн.га яқин) ҳозирги Ўзбекистоннинг асосий аҳолиси (68,7%) ҳисобланади. Тожикистон, Қирғизистон, Қозоғистон ва Туркменистонда ҳам ўзбек жамоалари истиқомат қиладилар. Афғонистонда 1,3 млн.га яқин ўзбек, Хитойнинг Синсзян - Уйғур автоном ҳудудида 20 минг, эрон ва Туркияда бир неча юз минг ўзбеклар яшайди. Умуман Ўзбекистонда ўтган аср охирларида юздан ортиқ миллатдан иборат 16,2 млн.га яқин аҳоли мавжуд эди. Шулардан 10,8%и руслар, 4,2 %и татарлар, 4 %и қозоқлар, 3,9 %и қорақалпоқлар, 1,1 %и корейслар ва ҳоказо. Охирги маълумотларга биноан ҳозир Ўзбекистонда аҳоли сони 25 млн.дан ортиқ.

Ўзбек халқининг шаклланиши асрлар давомида антропологик ва тил жиҳатдан турли хил кўчманчи чорвадор аҳолининг ўтроқ деҳқончилик билан шуғулланувчи юксак маданиятли элатлар билан аралашиб жараёни асосида

рўй беради. Ўзбек этногенезида қадимий сўғдийлар, хоразмийлар, бактрияликлар, парканаликлар ва сак-массагет қабилалари муҳим рол ўйнаган. Туркий қабилалар Марказий Осиёга эрамик арафасида кела бошлайдилар ва VI асрда Турк ҳоконлиги даврида анча кўпайдилар.

Айниқса, бу жараён XI аср ўрталарида қорахонийлар давлати даврида ва мўғуллар истилоидан кейин жуда кучайган. Ўша вақтда ўзбек адабий тилига асос қўйилган эди. энг охириги йирик туркий қабилалар Дашти Қипчоққа босиб кириб қадимги маданият марказлари – Мовароуннаҳр, Хива, Урганч ва Тошкентга, Сурхон ва Қашқадарёга тарқалдилар. Истило қилинган жойларда кўчманчи ўзбеклар озчиликни ташкил қилса ҳам катта сиёсий ва ҳарбий кучга эга бўлганлар. Улар аста-секин ўтроқ деҳқончиликка ўта бошлаганлар. Аммо ҳозир ҳам жанубий Ўзбекистонда яшовчи ўзбеклар узок ўтмишдаги кўчманчилик-нинг айрим белгиларини ва қисман уруғ-қабилавий номларни сақлаб қолганлар.

XX аср арафасида учта йирик этнографик гуруҳдан иборат бўлган ўзбеклар миллий шаклланишнинг юксак поғонасига кўтатилди. Унинг иродасини мустамлакачилик зулми, Шўролар истибдоди, катағонлар, тазйиқлар бука олмади. Ўзбеклар ўз тақдирларини Мустақиллик ва истиқлол ғоялари билан боғладилар. 1991-йил 3-сентябр Ўзбекистон ўз мустақиллигини эълон қилди ва миллат ўзининг асрий орзулари рўёбини кўра бошлади. Ана шу тарихий санадан бошлаб ўзбек халқи юксак ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маданий тараққиёт йўлини танлади ва бу йўлига кирди муваффақиятларни қўлга кирита олди.

Шу ўринда алоҳида таъкидлаб ўтишимиз керакки ўзбек халқининг келиб чиқиши, эник тарихи ва хусусиятлари ниҳоятда мураккаб ва узок даврни қамраб олади. Қадимги даврларда юксак маданият яратган истеъдодли, заҳматқаш аждодларимиз, ўрта асрларга келиб илк Уйғониш, яъни Шарқ Уйғониши даврини бош-дан кечирадилар. Айниқса, буюк хоразмшоҳлар ва темурийлар ҳукмронлик қилган асрларда ўзбекларнинг этник қиёфаси қадимий сивилизация заминиде шаклланиб бўлган эди. Бундай жараённинг оқибатида ўзига хос моддий ва маънавий маданият юзага келган ва ўзининг миллий хусусиятларини ҳозиргача сақлаб қолган. Юртбошимиз Ислон Каримовнинг таърифича, халқ – ўзининг минг йиллик анъана ва тажрибалари, сўнмас хотираси ва буюк туйғулари билан яшаб келаётган қудратли куч. Хоразмшоҳлар ва темурийлар салтанати даврида халқ шаклида тарих сахнасида пайдо бўлган ўзбеклар ажойиб сиймолари билангина смас, балки сўнмас тарихий хотираси, юксак руҳияти ва маънавий маданияти, ноёб ҳаётий тажрибаси билан ҳам ҳозирги замонавий сивилизацияни яратишда энг фаол бунёдкор сифатида намоён бўлди.

Минтақадаги ўзбеклардан кейинги кўп сонли халқ қозоқлар (1989-йили аҳоли рўйхатиға биноан 7,5 млн. дан ортик) ҳам қадимий қабилалар заминиде пайдо бўлган. 1920-йилларнинг ўрталаригача уларни нотўғри қирғиз-қайсақ ёки қирғиз деб атаганлар. Қозоқлар ўз она республикасида, қўшни Ўзбекистон ва Туркманистон ҳудудларида, Оренбург ва Челабинск вилоятларида яшайди. Сўнгги аҳоли рўйхатиға биноан Қозоғистоннинг

аҳолиси 14,7 млн.га яқин пўлиб, шу жумладан, қозоқлар 36% ни, руслар 40,8% ни, украинлар 4,1% ни ташкил қилади. 1981-йилнинг бошларига келиб республика аҳолиси 15 млн.дан ошиб кетди. Қозоқларнинг бир қисми чет элларда, чунончи, Хитойнинг Синсян – Уйғур автоном ҳудудида (8201 минг киши), Ғарбий Монголияда (70 минг) ва Афғонистонда (5 минг) яшайди.

Энг қадимий қабилалардан мил. авв. I минг йилликларда Қозоғистон ҳудудида жойлашган саклар, усунлар, аланлар, кангюй қабила иттифоқи ва бошқалар қозоқ этногенезининг дастлабки этник қатлами эди. VI-VII асрлар мазкур ҳудудда ғарбий лурк ҳоконлигига оид тургеш, қарлуқ қабила қабилалар пайдо бўлади. Кейинги уч-тўрт аср давомида кимак, кипчоқ ва ўғузлар кириб келади. X-XII асрларда қозоқ эли Қорахонийлар давлатига қўшилган маҳаллий қабилаларнинг бирикишига анча туртки бўлган. Ўша даврларда бу йсрга киданлар ҳам босиб кирган. Турли қабила ва элатларнинг яна ҳам аралашиб кетишига мўғул истилоси сабаб бўлган. Қозоқ халқининг шаклланишидаги охириги компонент XVI аср охирида Олтин ўрдадан келган кўчманчи қабилаларнинг катта тўлқини билан боғлиқ.

XV аср охири – XVI аср бошларида қозоқ хонлиги пайдо бўлади ва бу хонлик доирасида қозоқ халқининг шаклланиши тугайди. XIX асрнинг 60-йилларида қозоқ ерлари Россия томонидан истило қилинади, оқибатда қозоқларнинг бирлиги кучаяди ва улар аста-секин ўтроқ турмуш тарзига ўтадилар. Қозоқларнинг таркибида ҳудудий жиҳатдан учта мустақил қабилалар гуруҳи пайдо бўлган: Катта жуз (Етти сувда), Марказий жуз (Қозоғистоннинг дашт ҳудудлари, Сирдарё, Тобол ва Ишим воҳалари) ва Кичик жуз (Ғарбий Қозоғистон).

Марказий Осиёнинг энг қадимий халқларидан бири ҳисобланган қирғизлар (2,5 млн.га яқин) асосан, Қирғизистонда, қўшни Ўзбекистон ва Тожикистонда, қисман Шимоли-ғарбий Хитойда ва Шарқий Афғонистонда яшайди. Республиканинг умумий аҳолиси 4,5 млн.дан ортиқ, шундан қирғизлар 47,9 %, руслар 25,7 %, ўзбеклар 12,1 %, украинлар 3,1 % ни ташкил қилади.

Қирғизларнинг илк этник тарихи қадимий гунн, сак, динлин, усун қабила иттифоқлари билан боғлиқ. Мил. авв. I минг йилликнинг ўрталарида юқори Енисей воҳаларида қирғизлар ўз давлатларини тузганлар. VI-X асрларда қирғизларга қўшилган туркий қабилалар дастлаб Иртиш бўйларида, Саян-Олтой ҳудудида ва Тянь-Шан этакларида жойлашган. Ҳозирги ҳудудга IX-X асрларда кўчиб келган Енисей қирғизларнинг айрим гуруҳлари қадимий даврларда эроний тилда гапирадиган кейин туркийлашган маҳаллий элатлар, қарлуқлар ва уйғурлар билан аралашиб кетган. Хронологик маълумотларга биноан XIII асргача Тянь-Шан аҳолиси антропологик жиҳатдан европоид бўлган. Қирғизларнинг монголоид ирқига ўтиши ва турклаштириш жараёни асосан, мўғул истилосидан кейин рўй берган. XVI-XVII асрларда қирғиз этносига қозоқ-нўғойларидан чиққан қабилалар ҳам келиб қўшилади. Ўша даврдан бошлаб Тянь-Шанда қирғиз халқи шаклланади. Аммо кейинги икки аср давомида жунгар хонлари қирғиз элини тўхтовсиз талон-тарож қилиб турган. XIX асрнинг 1-ярмида Қўқон хонлигига бўйсунди. 60-70-йилларга

келиб Қирғиз ерларининг кўпчилиги Россия империяси томонидан забт этилади ва этник жараён тезлашиб кетади.

Пржевалск худудида қирғизларга қўшилиб кетган ғарб мўғул-ўлат гуруҳи – сарт-қалмиқлар яшайди. Кейинчалик у ерда барча қабила ва элатлар қирғиз халқи билан бирикиб замонавий миллат ташкил қиладилар.

Туркманларнинг ҳозирги худудида қадимдан шаклланиб келган. Уларнинг сони 2,4 млн.дан ортиқ (1985), уларнинг кам сонли жамоалари қўшни Ўзбекистон ва Тожикистон республикаларида, Шимолий Кавказда ва Астрахан вилоятида жойлашган. Туркманистон билан чегарадош эронда 550 минг, Афғонистонда 300 минг, Туркия, Ироқ ва бошқа Олд Осиё мамлакатларида 1,2 млн.га яқин туркманлар ғуж ҳолда яшайдилар (1980-йиллар).

Туркман халқининг этногенези ҳали тўлиқ аниқланмаган. Унинг энг дастлабки этник тузилишида қадирний дах-массагет ва сармат-алан қабилаларининг роли катта. Қадимий Марғиёна, Парфия ва Хоразм давлатларининг аҳолиси ҳам мазкур жараёнда қисман иштирок этган. Туркманларнинг этник шаклланиши Орол-Каспий даштларида яшовчи эроний тилларда гапирадиган қабилавий бирикмаларнинг IV-V асрларга келиб турклашиш жараёни билан боғлиқ, деган фикр мавжуд. Кейинчалик мазкур турклашган қадимий қабилаларга ўғузлар қўшилиб туркман халқига асос солган. Иккинчи фикрга кўра, антропологик далилларга асосланиб туркманлар асли рнил.авв. турклашган кўчманчи скифларнинг авлоди, деб қаралади. Аммо икки фикр ҳам тўлиқ исботланмаган. Маълумки, «туркман» номи дастлаб X аср охирида пайдо бўлади. Кўпетдоғ этакларида деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли билан Каспий ва Сирдарё қирғоқларида яшовчи қадимги кўчманчи қабилалар негизида XI асрларда пайдо бўлган йирик ўғуз туркларининг бирикмаси - салжуқийларнинг туркман халқининг шаклланишида муҳим ролни ўйнаганлиги шубҳасиз. Салжуқийлар ҳатто Озарбайжон халқи ва яқин шарқ туркларининг шаклланишида ҳам фаол иштирок этганлар. Асли туркман халқининг шаклланиши мўғул-турк истилоларидан кейинги даврда, асосан, XV асарларда тугайди. Ўша даврда туркман этносига айрим ноўғуз туркий қабилалар (чунончи, қипчоқлар) ҳам қисман қўшилган.

XIX асрнинг 80-йилларида Туркманистон Россия томонидан истило қилинган, этник бирикиш жараёни кучайган бўлса-да, қабилавий бўлиниш ҳанузгача мустаҳкам сақланган. энг йирик қабилалардан така туркманлари ахал, мурғоб ҳавзаси ва Тажанда, ёвмутлар Каспий эрсарилар Хива ерларида яхлит ҳолда яшаганлар. Хўжалик - маданий жиҳатдан туркманлар, кўчма (чорва) ва ўтроқ деҳқон (чўмур) қисмларга бўлинган. XX аср бошларига келиб, туркман миллати шаклланиб, қабилавий бўлинишларга барҳам берилди. Улар тўлиқ ўтроқ турмуш тарзига ўтдилар.

Қорақалпоқларнинг ҳам этногенези мураккаб шароитда кечган. Улар ҳозир ўзларининг автоном республикаларига эга. Қорақалпоқлар Ўзбекистоннинг Фарғона, Хоразм ва Бухоро вилоятларида, қисман Туркманистон ва Қозоғистонда ҳамда қўшни Афғонистонда яшайдилар.

Қорақалпоқларнинг сони 1985-йилги аҳоли рўйхатига биноан 350 минг киши эди. Автоном республиканинг умумий аҳолиси 906 минг бўлиб қорақалпоқлар 31,1 %, ўзбеклар 31,5 %, қozoқлар 26,9 % ни ташкил этади.

Қорақалпоқлар қадимий эроний тилдаги Орол бўйи сак-массагет қабилалари (мил. авв. VII-II асрлар), гуннлар (милоднинг II-IV асрлари) билан туркий тилдаги элатларнинг (VIII-X асрлар) аралашishi натижасида пайдо бўлган. Ўша даврда орол бўйларида пачанак ва ўғуз қабилавий гуруҳлари пайдо бўлиб қалмиқ этносига асосий компонент бўлиб киради. Қорақалпоқ халқининг сўнгги этногенезида муҳим рол ўйнаган Дашти Қипчоқлар уларга ўз тилини берган. Миллатнинг шаклланиши жараёни ва номининг пайдо бўлиши XVI-XVIII асрларга тўғри келади. XVIII асрларда Қорақалпоқларнинг бир қисми Фарғона водийсига кўчади, кўпчилиги эса XIX аср бошларида қуйи Сирдарёдан Амударёнинг қуйи оқимида кўчиб келиб жойлашади.

Туркий тил туркумига оид яна бир халқ - уйғурлар Марказий Осиё билан боғлиқ. Ўрхун дарёси ҳавзасида VII-IX асрларда ўз ёзувига эга бўлган юксак маданиятли катта давлат тузганлар. Уйғурларнинг маълум қисми Марказий Осиёга XVIII асрнинг ўрталаридан то XX аср бошларига қадар кўчиб келганлар. Ҳозир Марказий Осиёда 200 мингдан ортиқ уйғур яшайди.

Эроний тил туркумига кирувчи энг катта этнос тожиклардир. Улар ҳам ниҳоятда мураккаб социал-иқтисодий, сиёсий ва географик шароитда шаклланганлар. Тожикларнинг умумий сони 1985-йилда 3,5 млн.га етган бўлиб, асосан, ўз ватанларида яшашади, Ўзбекистон ва Қирғизистонда ҳам жойлашган. энг кўп сонли тожик аҳолиси Афғонистонда (3 млн.дан ортиқ киши), кичикроқ гуруҳлари Шимоли-шарқий эрон ва Шимоли-ғарбий Хитойда яшайди.

Тожикларнинг этногенези мил.авв. II минг йилликнинг охири ва I минг йилликларнинг бошларига тўғри келади. Бу даврда Марказий Осиёга Евроосиё даштларидан эроний тилларда сўзлашувчи қабилалар келиб маҳаллий туб аҳоли билан аралашish (ассимиляция) жараёни рўй берган. Тожиклар шаклланган ҳудудда кам сонли жамоалари (Қадимги Бактрия, Сўғдиёна, Фарғона водийси) деҳқончилик билан шуғулланган элатлар билан ёнма-ён кўчманчи саклар ҳам яшаган. Мил. авв. II асрда Бактрияга юечжилар ва сак қабилалари бостириб кирадилар ва қудратли Кушон давлатига асос соладилар. Кейин бу ерга эфталит («оқ гунн»)лар, турклар ва араблар кириб келади.

Ҳозирги тожик халқи сомонийлар ҳукмронлик қилган даврда (IX-X асрларда) қадимги сўғд ва бактрия тили асосида шаклланган. ўша даврда тожикларнинг адабий тили (дарий) пайдо бўлган. Аммо сўнгги даврларгача тожикларнинг орасида турли этнографик гуруҳлар мавжуд эди. Ҳозир ҳам тоғли тожиклар билан воҳада яшовчи тожиклар орасида хўжалик ва маданий жиҳатдан баъзи этник тафовутлар сақланиб қолган. Масалан, илгари мустақил халқ ҳисобланган помир тожиклари - ишғошимлар, воҳанлар, ёзғуломлар, шукнонлар ҳозиргача баъзи этник хусусиятлари билан ажралиб турадилар.

Бошқа майда миллатларнинг этногенези Марказий Осиё худудидан ташқарида ўтган. Ҳозир Марказий Осиёда эроний тил туркумига оид курдлар (асосан, Туркменистоннинг Ашхобод ва Мари вилоятларида), белужийлар (Мари вилояти ва қисман Тожикистоннинг жанубида), форси-еронийлар (Ўзбекистоннинг Бухоро ва Самарқанд шаҳарлари ва атрофдаги туманларда) яшайдилар.

Ўзбекистоннинг Тошкент ва Қозоғистоннинг Олма-ота вилоятларида корейслар жойлашган. XIX аср ўрталарида бу ерда Хитойнинг шимолий худудларидан хитой шеvasида гапирадиган дунганлар келиб жойлашади. Улар ҳозир Қирғизистон ва Қозоғистондаги Чу дарёси водийсида ўрнашганлар. Асосан, ўзбек ва тожиклар билан аралашиб кетган араблар Зарафшон дарёсининг Марказий ва пастки оқимида, Қашқадарёнинг этагида ва Тожикистоннинг жанубида кичик гуруҳларни ташкил қилган.

Марказий Осиё (Бухоро) яҳудийлари кўпинча Ўзбекистоннинг йирик шаҳарлари: Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Қўқонда яшайди. Кейинги ўн йилликлар ичида маҳаллий яҳудийларнинг бир қисми Исроил ва АҚШга кетган. Улар тожик тили шеваларидан бирида гапирадилар. Ўзбекистон ва Тожикистоннинг турли жойларида учрайдиган Марказий Осиё лўлилари ҳам маҳаллий тилларни яхши эгаллаганлар, аммо тожик тилини она тили деб ҳисоблайдилар. этнографик жиҳатдан айрим гуруҳлар ўзаро бир оз фарқ қиладилар (лўли, жўги, мазанг ва ҳоказо).

Бутун Марказий Осиёда бошқа ердан келган этнослардан энг кўпчиликини ташкил қилган шарқий славян халқлари (руслар, украинлар ва қисман белоруслар)нинг вакиллари этнографик хусусиятларини кўпроқ сақлаб қолганлар. Улар дастлаб XVIII асрнинг охирларидан Қозоғистоннинг Оврупо қисмига, XIX асрнинг иккинчи ярмида, Марказий Осиёга кела бошлаган.

XX аср бошларида Марказий Осиёда уч хил анъанавий хўжалик типлари маълум бўлган: воҳаларда яшовчи ўтроқ деҳқончилик хўжалиги, дашт ва ярим даштларда кўчиб юрган чорва хўжалиги, воҳаларга яқин ва катта дарёларнинг қуйи оқимида жойлашган ярим ўтроқ чорва-деҳқончилик хўжалиги. Хўжалик - маданий типларнинг чегараси этник худудга тўғри келмайди, аммо тарихий жиҳатдан этник бирлик ҳам узоқ давр ичида шаклланиб келган.

Деҳқончилик ва чорвачилик Марказий Осиёнинг жанубий худудларида мил.авв. VI-V минг йиллигида неолит давридаёқ ривожлана бошлаган. II минг йилликларга келиб деҳқончилик маданияти анча кенгайиб бутун жанубга тарқалади, Тежен ва Мурҳаб дарёлари воҳалари ўзлаштирилади. Бронза (Жез) даврида сунъий суғориш пайдо бўлади, ярим кўчма ва кўчма чорва хўжалиги ривожлана бошлайди. Милоднинг II минг йилликларида Марказий Осиёдаги деҳқончиликка мос ерларнинг деярли ҳаммаси ўзлаштирилади, Қозоғистон даштларида асосан, от ва қўй боқувчи кўчма чорвачилик хўжалиги кенг тарқалади, чорва қабилалари асосан, туя, эчки ва қисман от сақлаганлар. Воҳаларда I минг йилликнинг иккинчи ярмида деҳқончиликнинг интенсификациялашуви ва суғориш тизимларининг

такомиллашиши асосида ўзлаштирилган ерлар анча кўпайган эди. Помир тоғларининг водий ва қир-адирларида деҳқончилик билан бирга яйловда боқиладиган чорвачилик пайдо бўлиб, у ерда қўй ва қорамол парвариш қилинган. Молни жазирама ёз фаслида баланд тоғ яйловларига ҳайдаб совуқ киш фаслида воҳаларга ҳайдаб тушганлар.

Даштларда кўчма чорвачилик билан асосан, қозоқлар шуғулланган бўлса, туркманлар қумлик ва ярим сахро жойларда сордоба, қудуқ излаб чорва билан кўчиб юргантар. Тянь-Шан тоғлари этакларида қирғизлар, ҳам асосан, чорвачилик билан шуғулланганлар.

Ҳар бир халқнинг турмуш тарзи унинг хўжалик фаолияти билан боғлиқ. Асрлар давомида кўчманчилик қилиб юрган чорвадор аҳолининг турмуши ўзига хос моддий маданиятни яратган. Масалан, чорвадор кўчманчи халқларда енгил тикланадиган ва кўчириб юришга қулай бўлган конуссимон ёки гумбаз шаклида ёғоч панжаралардан тикланган ва кигиз билан ёпилган ўтов уйлар кенг тарқалган. Уй жиҳозлари ҳам кўчманчилик турмушига мослашган тери, ёғоч ва металлдан ясалган буюмлардан иборат бўлган. Кийимлар эса асосан, тери ва жун матодан тикилган, овқатлари гўшт ва сут маҳсулотларидан тайёрланган. Тоғ этакларида чорвачилик билан шуғулланувчи элатлар ўтроқ ҳолда яшаган. Фақат ёз пайтлари чорва маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва ғамлаш учун бутун аҳоли яйловга кўчиб чиққан, чодирлар тикиб яшаган.

Кўчманчи чорвадорлар узоқ ўтмишдан бошлаб деҳқончилик билан шуғулланувчи ўтроқ аҳоли билан боғлиқ бўлганлар, чорва маҳсулотларини деҳқончилик ҳамда ҳунармандчилик маҳсулол ларига алмашиб турганлар. Баъзи кўчманчилар эса ўтроқ ҳолатга ўтиб, деҳқончилик билан шуғулланганлар.

Марказий Осиёда деҳқончилик сунъий суғоришга асосланган бўлиб, қулдорлик давридан бошлаб мураккаб суғориш иншоотлари ва системалари қурилган. Марказий Осиё деҳқончилигига XIII асрдаги мўғул истилоси жуда катта зарар келтирган. Истилочилар суғориш иншоотларини бузган, аҳолининг анча қисмини асир қилиб олиб кетган, оқибатда бутун бир вилоятлар ҳувиллаб қолган. Ўрта аср охирларига келиб деҳқончилик бир оз тикланган, суғориш тизими йўлга қўйилган. Аммо илгариги ҳолат тўлиқ тикланмаган, аксинча, консерватив деҳқончилик мустаҳкамланган. Тоғ этакларида қариз усули билан «зинапоя» шаклида ишланган далаларга сув чиқарилган.

Ерга ишлов беришда оддий ишлаб чиқариш қуролилари – темир ёки чўян тишли омоч мола, кетмон ва бел, ҳосилни ўришда ўроқ ишлатилган. Ғалла ўрилгандан сўнг от ёки эшак билан янчилган, сув тегирмонида мол кучи ёки қўл билан ҳаракатга келтириладиган тегирмондан дон тортилиб, ун чиқарилган. Шоли янчадиган махсус тегирмон ва сўғи бўлган. Бу оддий меҳнат қуролилари ўтган асрнинг 30-чи йилларигача сақланиб келган. Кетмон, бел ва ўроқ ҳозирда асосан, уй юмушларида ишлатилади. Ҳозир қишлоқ хўжалигида илғор агротехника, химиялаштириш ва механизация асосида қўл меҳнатидан кам фойдаланиб, юқори ҳосил олинмоқда. Айниқса,

мустақилликка эришгандан кейин Марказий Осиёда замонавий фермер хўжаликлари жадал суръатлар билан ривожланмоқда.

Асосий анъанавий экинлардан буғдой, арпа, шоли, мош, ловия, пахта, полиз экинлари кенг тарқалган. Боғдорчилик, узумчилик, пиллачилик ҳам муҳим рол ўйнайди. Помидор, картошка, карам каби Европа экинлари Марказий Осиёни Россия босиб олганидан кейин пайдо бўлган.

Ўтроқ аҳолининг орасида қадимдан турли хунармандчилик ривожланган. Барча ишлаб чиқариш қуроллари, уй-рўзгор буюмлари, кийим-кечак ва безаклар, қурилиш хомашёлари шаҳар ва қишлоқларда ишлаб чиқарилган. Катта шаҳарларда қосиблар ҳатто сеҳларга бириккан, айримлари махсус маҳаллаларда яшаганлар. Чорва ҳудудларида кигиз босиш, гилам ва палос тўқиш, жун маҳсулотлари ишлаб чиқариш кенг тарқалган.

Марказий халқларининг моддий маданияти хусусиятлари уларнинг хўжалик фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлган. Ўтроқ деҳқончилик билан машғул бўлган аҳоли қишлоқларда истиқомат қилган. Уларнинг анъанавий уйлари Россиядаги октябр давлат тўнтаришидан лойдан (пахса, хомғишт, гуваладан) ёки синчдан тикланган, асосан, бир-икки хонали, даҳлизли ва текис томли қилиб қурилган. Камбағалларнинг уйлари ўтмишда ойнасиз, бир хонали, ўртасида ўчоқ ва туйнукли, бўйра ва эски кигиз билан жиҳозланган. Тоғли жойларда ойнасиз, туйнукли тошдан ёки гуваладан бир хонали кулбалар тикланган.

Кўчманчи халқларнинг ўтов уйлари ҳам бир-биридан тубдан фарқ қилган: бадавлат одамларнинг ўтовлари янги кигизлар билан ёпилган, ҳар хил гилам ва тўшақлар билан безатилган, камбағалларники эски, хувиллаган. Одатда ўтовнинг икки хили фарқ қилинади: конус шаклидаги мпъғул типи ва гумбаз шаклидаги турк типи. Қозоқ, қирғиз, ўзбекларда ҳар иккала тип учрайди, туркманларда фақат турк типи тарқалган.

Маҳаллий халқларнинг анъанавий миллий кийимлари жуда ҳам ранг-баранг бўлган. Ҳар элат ўзига хос кийимга эга, аммо умумий белгилари ҳам мавжуд. эркақларнинг анъанавий кийимлари асосан, яхтак-кўйлак, иштон, чопон, белбоғ, пўстин, дўппи, тери телпак, маҳси-кавуш, чорик ёки этикдан иборат бўлган. Аёллар кенг тикилган кўйлак, узун иштон, енгсиз нимча ва узун чопон (пешмат), маҳси-кавуш кийган, бошига лечак, рўмол ўраган, дўппи кийган ва ҳоказо. Кўпинча кийимлар ранги ва гули билан фарқланган. Марказий Осиё халқларининг аёлларида турли-туман узук, сирға, мис ва кумуш безаклар, тумор осиш, косметика кенг тарқалган.

XX асрнинг сўнгги ўн йиллигида, асрий орзулари ушалиб, ўз мустақиллигини эълон қилган, ўз тақдири ва белгилаш ҳуқуқига эга бўлган Марказий Осиё халқларининг моддий маданиятида туб ўзгаришлар рўй берди. Ҳозир улар замонавий мебел, гилам ва турли буюмлар билан безатилган кўп хонали ёруғ уйларда яшайдилар. Уларнинг кўпчилиги энг замонавий кийинишни афзал биладилар. Маросимлардагина ўзбек ва тожикларда чопон ва дўппи кийиш одат тусига кирган. Аммо уй ва жамоат ишларида, баъзи кийимларда, айниқса, аёлларнинг кийимларида гўзал анъанавий миллий белгилар сақланиб қолган, янгича шакл касб этган.

Анъанавий декоратив санъ ат намуналари, ўймакорлик, каштачилик санъ ати сўнгги йиллари яна ҳам равнақ топди.

Маҳаллий элатларнинг ижтимоий ва оилавий-маиший турмушида мажбурий коллективлаштириш давригача феодал-патриархал анъаналар сақланган, кўп укладли хўжалик фаолиятида ижтимоий ташкилотларнинг турли шакллари юзага келган эди. Дехқончилик воҳаларда ижтимоий муносабатлар, мулк шакллари, жамоа анъаналари (сув жамоаси, қишлоқ ва кўшничilik жамоаси) ниҳоятда мураккаб бўлган. Жамоатчилик муносабатлари чорвадорлар орасида анча мустаҳкам сақланган. Айниқса, барча ҳуқуқлардан маҳрум бўлган аёлларнинг аҳволи оғир бўлган. Патриархал оилавий муносабатлар эски одатлар ва шариат орқали бошқарилган. Никоҳ ота-она истаги билан ҳал қилинган.

Чорвадорлар орасида ижтимоий туркумлар ажралиб турган. Масалан, қозоқларда хон ва султонлар ҳамда қабила бошлиқлари «оқ суяк»ларга, қолган бутун фуқаро «Қора суяклар»га ажратилган. Туркманларда ҳам ижтимоий табақаланиш мавжуд бўлган. Юқори табақага оид иглар ва уларга бўйсунган қуллар фарқ қилинган. Қирғизларда ҳукмрон қабилага манаплар кирган. Ўз навбатида манаплар ҳам «бош» ва «кичик» гуруҳларга бўлинган. Асли мазкур табақаланиш чорва аҳлида мулк тенгсизлиги билан бевосита боғлиқ эди.

Ижтимоий-иқтисодий қолоқлик ва нотекис социал тараққиёт Марказий Осиёни XIX асрнинг иккинчи ярмида Россия томонидан босиб олинишига сабаб бўлган. Сунъий равишда Туркистон генерал-губернаторлиги, вассал Хива ва Бухоро хонлиқларига бўлингандан сўнг Марказий Осиё аввалгиданда оғир инқирозга юз тутган. Шубҳасиз, Россия истилосининг бироз ижобий оқибати ўлканинг юқори формация ҳисобланган капитализм гирдобига тортилиши, натижада хомашё ишлаб чиқариш саноатининг пайдо бўлиши, қишлоқ хўжалик курулларининг такомиллашиши, темир йўлининг ўтказилиши, савдо-сотик кучайиб, фабрикат маҳсулотларнинг маҳаллий бозорларда кўпайиши социал-иқтисодий муносабатларга жиддий таъсир қила бошлаган. Аммо чоризм турмушни ўзгартиришга интильмас эди. Ҳар кунги моддий ва маиший ҳаётда миллий анъаналар ва кадриятлар қадрланмас, истибдод кундан-кунга кучаяр эди.

Юқорида таъкидлаганимиздек чоризм истибдодидан сўнг, болшевизм чангалига тушган Марказий Осиё халқлари фақатгина XX аср сўнгида мустақилликка эришиб муайян ижтимоий тараққиёт йўлига чиқиб олдилар, маиший ва маданий ҳаётнинг кўп томонлари равнақ топди ва яшнади. эркак ва аёллар тенг ҳуқуққа эга бўлиб, истиқлол туфайли янги турмуш тарзининг барча ютуқларидан бирга баҳраманд бўлмоқдалар.

Ўтмишда Марказий Осиё, халқларига хос умумий маданий мерос мавжуд эди. Айниқса, халқ ижодида, эпик достонларда умумий қаҳрамонлар, сюжет ва ривоятлар кўп учрайди. Бунга ёрқин мисол ўзбек, қозоқ ва қорақалпоқлардаги «Алпомиш» достони, туркман, тожик ва ўзбеклардаги «Гўрўғли» эпик поемаси ёки «Шоҳсанам» достони. энг қадимий даврларда «Авесто»да ва сак эпосида тилга олинган сюжет ва образларда аниқ

сақланган. Тарихи муштарак халқларнинг Насриддин Афанди ва Алдар Кўса латифалари, қаҳрамонона афсонавий эртак ва ривоятлар, турли мазмундаги лирик ашулалар ва жозибатор лапарлар ҳозиргача кишига завқ бағишлайди.

Халқ ижоди намуналари ёзма адабиётга мислсиз таъсир ўтказиб келган. Рудакий, Алишер Навоий, Умар Хайём, Махтумқули каби буюк мутафаккир шоир ва адиблар Марказий Осиё адабиёти шуҳратини жаҳонга танитган. Халқ бахшилари, шоир ва оқинлар қадимий классик адабиёт намуналарини авлодан-авлодга куйлаб келганлар. Улар жозибатор халқ куйларини ҳам бизгача етказганлар.

Мусиқа санъати ҳам узоқ тарихий даврларда пайдо бўлган. Археологлар тадқиқ этган турли қадимги давр обидаларидаги ўйма ва рангли расмларда сурнай, най, ноғора, ҳар хил торли асбоблар тасвирланган. Ҳозирги ўзбек, тожик, қозоқ ва туркманларнинг мусиқа асбоблари жуда ҳам хилма-хил. Тўй ва томошаларда, байрам ва сайлларда доимо мусиқа куйлари янграйди, рақслар ижро этилади, масхарабозлар ва дорбозлар ўз санъатини намойиш қиладилар. Халқ театри ва кўғирчоқ ўйини ҳам қадимдан маълум.

Тасвирий санъат, ўймакорлик, кошинчилик, бадий каштачилик, нақшли сопол буюмлар яшаш, гиламчилик ва бошқа амалий санъат бутун Марказий Осиёда қадимдан машҳур бўлиб мустақиллик йиллари янгидан яшнади ва профессионал касб даражасига кўтарилди. Ҳозирги даврда бирор-бир меъморчилик обидаларини, жамоат иншоотларини, маданият саройларини ёғоч, ганч ва тош (мармар)га ўйилган ажойиб миллий нақшларсиз тасавур қилиш қийин. Моҳир халқ усталари яратган гўзал сопол буюмлар, нозик наққошлик безаклари, зардўзи кийимлар ва ажойиб сўзаналар халқнинг севимли уй жиҳозига айланган.

Марказий Осиё халқларининг маънавий ҳаётида асрлар давомида нур таратган ислом дини. У бутун ижтимоий, оилавий ва слиахсий турмушга сингиб кетган. Маиший турмуш ва маданиятнинг барча ҳужайраларига тарқалган эътиқод инсоннинг ҳар кунги ҳаётини ўзининг асл, гўзал ва илоҳий, боқий қадриятлари билан кўнгиллarga қайтган ислом дини Марказий Осиёда буюклигини, тинчликсеварлик, одампарварлик, поклик, ҳалоллик мавқеини мустақиллик шарофати билан тикланди.

5. 2. ШАРҚИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ. Осиё қитъасининг энг кўп сонли халқлари шарқий қисмида жойлашган. Жуда кенг ҳудудни эгаллаган бу минтақага Хитой, Монголия, Корея я Япония давлатлари киради.. 1,5 миллиардга яқин аҳолига эга бўлган Шарқий Осиёда 1985-йилги статистик маълумотларга қараганда бир миллиарддан ортиқ хитойлар, 120 миллионга яқин японлар, 65 миллион корейслар, 17,5 миллиондан ортиқ тайванликлар, 3,6 миллионга яқин мўғуллар ва бошқа элатлар яшайди.

Минтақанинг табиати ва иқлими ранг-баранг бўлиб, турли хўжалик-маданий типларнинг шаклланишига сабаб бўлган. Шимолий қисми Сибирдаги қаҳратон совуқли континентал иқлимдан жанубий иссиқ тропик соҳилларгача чўзилган бу катта ҳудудда жуда бой ўсимлик ва ҳайвонот дунёси мавжуд. Бепоен қумлик, сахро ва даштлар, совуқ иқлимли тоғли ва

ноёб водийларга эга. Марказий қисми ҳам махсус этногеографик вилоятни ташкил қилади. Бу ерда қадимий даврлардан урал-олтой тил оиласига оид мўғуллар ва туркий халқлар (Синсзян аҳолиси), хитой-тибет тилларидаги тибетликлар ва дунганлар яшайди. Шарқий Осиё аҳолиси асосан, хитой-тибет тил оиласига оид, японлар ва корейслар ўзига хос тил туркумини ташкил қилади, қолган майда этник гуруҳлар мон-кхмер, тай ва бошқа тил оилаларининг вакиллари. Антропологик жиҳатдан бутун Шарқий Осиё халқлари катта монголоид иркнинг айрим шохобчаларига оид. |

Шарқий осиеликларнинг этногенези ва этник тарихи ниҳоятда бой ва мураккабдир. Келиб чиқиши ҳам ҳар хил. Хитойларнинг аجدодлари Хуанхе дарёси бўйларида яшаган деб фараз қилинади. Кейинги йилларда ўтказилган антропологик, тарихий-археологик тадқиқотлар ва этнолингвистик маълумотлар Шарқий Осиё халқларининг шаклланиш тарихини умумий тасаввур қилишга имкон беради. эрамиздан аввалги V-IV минг йилликларда Шарқий Осиёда бир неча неолитик маданий марказлар пайдо бўлган. Ҳозирги Хитойнинг шарқий соҳиллари (Сзансу ва Чжецзан провинсиялари)да кашф этилган Синлянган маданияти кейинчалик «шарқий» номли этносларнинг пайдо бўлишига замин яратган. ўша даврларда Хуанхе дарёсининг бош шохобчаси Вейкхе водийсида машҳур Яншао неолитик деҳқончилик маданияти пайдо бўлиб хитой халқининг энг қадимий аجدодлари асосини, бир қисми эса тибет-бирма этносларининг шаклланишига сабаб бўлган. Яншаоликлар дарё соҳилларида ярим ертўлаларда ва устунларга ўрнатилган синч уйларда яшаб, деҳқончилик ва хунармандчилик билан шуғулланганлар.

ИИИ минг йилликларда шарқий яншаоликлар ўрта Хитой текисликларида яшовчи жанубий қабилалар билан аралашиб илк Хитой тилига асос солинган. Кейинги минг йилликда қадимий хитой қабилалари – ся ва шан (ин)лар йирик қабилавий иттифоқлар тузиб дастлабки синфий жамиятлар негизидаги илк давлатлар (энг кучлиги шан, кейин чжоу)ни яратган. Улар кўшни турли ирқдаги этник гуруҳлар билан яқин алоқада бўлганлар. Шан даврида иероглиф типидида ёзув пайдо бўлган, унинг жез идишлари ва фолбинлар фол очадиган махсус суяклар (фолбин суяклари)га ёзилган намуналари бизгача етиб келган. Кейинчалик бу ёзув кўшни Корея ва Японияга тарқалган.

Шундай қилиб, мил. авв. I минг йилликнинг бошларига келиб ўрта Хитой текисликларида узок вақт давом этган қадимги хитой этносининг шаклланиш жараёни тугайди ва улар ўзларини «хуася» деб атаётган бўшлайдилар. Қадимий хитойлар этник бирлигининг пайдо бўлиши ўша даврларда Хуанхе ва Янзи дарёлари воҳаларидаги давлатларнинг бирлашишига дастлабки туртки берди. Оқибатда эрамиздан аввалги III асрларга келиб марказлашган Син ва Хан империялари юзага келган. Жанубий Хитойда қадимдан ҳар хил қабилалар яшаган. Мил. авв. даврнинг сўнгги асрларида хитойлар жанубга ҳаракат қилиб, маҳаллий қабилаларни аста-секин хитойлаштира бошлайди.

Япон халқининг этногенези ҳалигача тўлиқ аниқланмаган. Япон тили, юқорида қайд қилинганидек, мустақил тил туркумига кирмайди. Японларнинг энг қадимги маданияти неолит даврига оид умумий «дземон» номи билан маълум бўлиб, келгинди аҳолиси – айнлар – индонезиялик ва қитъадан келган корейслар билан аралашиб мураккаб этник гуруҳни юзага келтирган. эрамизнинг I асрларида Японияда жамоа – уруғ тузуми емирилади бориб, синфлар пайдо бўлади ва VII асрда илк давлат ташкил топади. Ўша вақтда Японияга Хитойнинг таъсири кучли бўлган, ёзуви ва маданий белгилари кўчиб ўтган. Асли япон ва корейс халқларининг мустақил миллат сифатида шаклланиши VII-XII асрларга тўғри келади.

Корейсларнинг аجدодлари милоддан аввалги II минг йилликка келиб жойлашган. Улар Жанубий Манчжурия, Шимолий Хитойдан материк орқали ва денгиз бўйлаб келганлар. эрамизнинг бошларида бир неча асрлар давомида ҳар хил қабилалар ўзаро уруш олиб борганлар, дастлаб, X асрда Чосон давлати пайдо бўлиб, Корё сулоласи ҳукмронлигида (мамлакатнинг номи ҳам шу ном билан боғлиқ) бирикканлар. Уларга хитойларнинг беқиёс таъсири бўлган, ёзувни қабул қилиб, шу асосда алифбо яратганлар. XII асрларда Хитой билан Корея мўғуллар томонидан талон-торож қилинган. Урушлар мамлакатни анча орқага ташлаган. Фақат Япония бу урушларга аралашмай, ўзи Кореяга юришлар қилиб турган, 1948-йили Корея Халқ Демократик Республикаси, 1949-йили Хитой Халқ республикаси деб эълон қилинади. Япония эркин бозор муносабатлари устувор бўлган мамлакатга айланади.

Мўғуллар бу минтақада анча кейин пайдо бўлган. Уларнинг аجدодлари - кидонлар милоднинг I-II минг йиллиги оралиғида Марказий Осиёда ўз империясини ўрнатган ва ўз ичига ҳозирги Мўғулистон ва Шимолий Хитойни қамраб олган. Мўғулларнинг этногенезида мил. авв. I минг йилликда яшаган, хуни, сяньбий қабилалари ҳам иштирок қилган. XII асрларда Мўғулистон чўлларида татар, найман, меркит каби йирик мўғул қабилавий иттифоқлари пайдо бўлади. XIII асрларда мазкур элат ва қабилалар Темучин (Чингизхон) бошчилигида бирикиб мўғул халқига асос солинади. XVII асрларда мўғуллар манчжур-хитой феодалларига бўйсунди ва 1911-йилларда қахрамонона кураши натижасида озод бўлади. XX асрнинг 20-йилларида эски тузум емирилади, 1924-йилда эса Мўғулистон Халқ Республикаси пайдо бўлади.

XX аср бошларида японлар миллат сифатида шаклланган. Хитой, Корея ва Мўғулистонда этник консолидация жараёни фақат халқ инқилоблари ғалабасидан кейин бошланади ва ҳозир ҳам давом этиб келмоқда.

Шарқий Осиё халқларининг хўжалик фаолияти ва маданиятининг турли хилда бўлиши унинг географик муҳити, табиий иқлим шароити билан белгиланиб, бир неча хилдаги хўжалик-маданий типларни юзага келтирган. Шу нуқтаи назардан минтақада туб фарқ қиладиган икки географик кутб – иссиқ (субтропик ва қисман тропик) ва мўтадил иқлимли табиатга хос хўжалик-маданий типлар қадимий даврдан шаклланиб келган. Асли ҳозирги

даврда тўртта йирик хўжалик-маданий типлар мавжуд эканлиги аниқланган ва улар ўзаро социал-иқтисодий даражаси билан фарқланадилар.

Енг қадимий хўжалик-маданий типлардан, овчи, балиқчи ва теримчи гуруҳлар мезолит даврида пайдо бўлиб, соф ҳолатда сақланмаган. Иссиқ иқлимли ерларда учрайдиган ўрмон теримчилари ва овчилари Хитой Халқ Республикасида мон-кхмер халқларида қисман (кава, бандун, булан) сақланган. Шимоли-шарқий воҳаларда яқин давргача мўтадил иқлимга оид теримчи ва балиқчи элатлар (япон айнлари) яшаб келган. ХХР да яшовчи тунгус-манчжур халқлари баъзи пиёда тайга овчилик-хўжалик маданий хусусиятларини ҳам сақлаб қолган.

Иккинчи хўжалик-маданий типлар қўл ёки чопқи деҳқончилик билан боғлиқ бўлиб, асосан, Ўрта Хитой текисликларида мил. авв. V минг йилликларнинг охирида пайдо бўлган. Улар чумиза ва тариқ каби қурғоқчиликда ўсадиган экин экканлар, тош ёки сопол пичоқлар ёрдамида уларни ўриб олганлар. Чўчка ва ит боққанлар (гўшт учун), мазкур хўжалик типи анъаналари ҳозиргача Тайван гаошанларида, Хайнандаги ди, қисман мяо ва яо номли элатларда сақланган. Улар илдизмевали экинлар (таро, ямс, ширин картошка) экканлар, шоликорликни билганлар. Ицзу ва тибет халқларида баланд тоғлиққа мослашган қўл деҳқончилик-хўжалик маданий типи мавжуд, улар асосан, арпа, сули ва қорабуғдой (гречка) экиб кун кўрганлар.

Темир меҳнат қуролларининг пайдо бўлиши мил. авв. I минг йилликнинг келиб учинчи хўжалик-маданий типи шудгор деҳқончилигини дастлаб Шимолий Хитойда юзага келтирган эди.. Кейинчалик бу тип бутун Хитойга, Корея ва манчжурларга тарқалган. Шудгор деҳқончилик хўжалигининг асосий белгилари темир тишли омовча хўкиз қўшиб ерни ҳайдаш, ҳосилни темир ўроқ билан ўриш, дон экинларидан ташқари дуккакли экинлар, пахта, рами, тут дарахтлари экишдан иборат. Минтақанинг жанубий ҳудудлардаги шудгор деҳқончилигида пахта, чой ва ёғ экинлари кенг тарқалган. Жанубий тоғли халқлар (тибет, ну, дулун, ицзу)да оғир кенг тишли омов ишлатилган, қорабуғдой, сули ва арпа экканлар.

Тўртинчи хўжалик манчжур халқларида тарқалган. Бу тип асли миллоддан аввалги I минг йилликларда ҳозирги Мўғулистоннинг мўтадил иқлимли ерларида пайдо бўлган. Улар кўчманчи турмуш тарзига эга бўлиб қўй, йилқи, қисман йирик шохли қорамол ва туя боққанлар. Кейинчалик Тибет тоғларида ҳам кўтос боқувчи кўчманчи-чорва элатлар пайдо бўлади. Хитойнинг шимоли-шарқий қисмида (Катта Хинган ҳудудида) ўзига хос тайга буғучилиги хўжалик-маданий типи (орогон, эвенк каби этник гуруҳларда) диққатга сазовор.

Хитойларнинг асосий машғулоти қадимдан деҳқончилик бўлиб, мил.авв. III минг йилликда юзага келган ва юқорида тилга олинган яншао маданияти билан боғлиқ бўлган. Даставвал маҳаллий аҳоли сули эккан, кейин шоли эка бошлаганлар. Дон экинларидан: гаолян, дуккакли экинлар, чўмиза, ловия экилади; чой плантациялари, пиллакашлик ва ипак ишлаб чиқариш уч минг йилдан буён маълум. Ерга ишлов беришда ёғоч ёки темир тишли омовдан

фойдаланганлар, экинни тишли темир ўроқ билан ўриб, молга тепкилатиб ёки ёғоч билан янчганлар. Қадимдан экин экадиган сеялкалар ҳам пайдо бўлган. Аммо ҳосилдор ер тақчил бўлганлиги учун чопкидан кўпроқ фойдаланилган. Ирригация ривожланган, далаларни ариқ тортиб ўз оқими билан, баъзан чиғир ўрнатиб суғорганлар.

Уларда чорвачилик деҳқончиликка қўшимча сифатда ривожланган. Йирик шохли мол, жанубда буйвол (хўкиз) ишчи кучи сифатида, гўштга эса чўчка, майда шохли мол, парранда ишлатилган. Хитойликлар қадимдан балиқчилик, денгиз карами, трепанга, моллуска каби маҳсулотлардан емиш сифатида истифода этганлар. Хунармандчилик ҳам қадимдан тараққий топган, ипак қоғоз, чинни, лак маҳсулотлари, металл буюмлар яшаш кенг тарқалган. Транспорт воситалари: энгил икки ғилдиракли одам тортиб юрадиган коляска – рикша, мол қўшилган ёки дастак арава; жанубда, сув йўлларида елканли қайиқ (жўнка) ишлатилган. Хўжаликда ишчи кучи сифатида асосан, кўтос ва хўкиз ишлатилган.

Мўғуллар асрлар давомида чорвачилик билан шуғулланиб келган. Асосан кўй, от, туя ва қисман йирик шохли мол боққанлар. Ҳар бир гуруҳ аҳоли маълум бир ерда кўчиб юрган. эски жамоа тузуми – хотон ҳозир янгича маъно моҳиятига эга. Кооператив типда деҳқончилик пайдо бўлган ва ҳозир анча ривожланган, ҳатто хорижга дон маҳсулотлари сотилган. Дон экинлардан буғдой, арпа, сули экилади.

Қадимдан эркакларнинг сеvimли машғулоти овчилик ҳисобланган: тулки, бўри, юмронқозиқ каби ҳайвонларга, илгари жайрон (дзерен)га ов қилганлар. Ҳозир жайрон ови ман қилинган. Мўғуллар металл, тери, ёғоч буюмлари яшаш, кигиз босиш ва тўқимачиликни билганлар.

Корейсларнинг асосий касби деҳқончилик. Улар асосан, буғдой, шоли, арпа, гаолян, ловия ва ёғ экинлари, картошка ва батат экадилар. Техник экинлардан пахта, тамаки, женшен ва тут дарахти ўстирадилар. Чорва кам ривожланган, асосан, чўчка, йирик шохли мол (ишчи кучи сифатида), парранда, гўшт учун ит парвариш қилинади. Балиқчилик катта рол ўйнайди.

Иқтисодий ва маданий жиҳатдан тараққий этган Япониянинг ярим аҳолиси қишлоқ хўжалигида банд. Асосий экин – шоли, аммо арпа, буғдой, ловия, батат, ҳар хил сабзавот, боғдорчилик, гулчилик, пиллачилик ҳам анча ривожланган. Ирригация, химизация, техникадан кенг фойдаланилади. Хоккайдо оролида от, йирик шохли мол, чўчка боқилади. Балиқчилик энг йирик хўжалик ҳисобланади. Бу соҳа жаҳонда биринчи ўринда туради. Балиқ ва моллуска таомга ишлатилади. Японияда марварид овлаш касби ривожланган. У билан асосан, хотинлар шуғулланади. Сомон шлапалар тўқиш, ёғоч буюмлар яшаш, умуман бадий хунармандчилик ниҳоятда ривожланган.

Шарқий Осиё халқларининг моддий маданият хусусиятлари уларнинг хўжалик-маданий типлари билан бевосита боғлиқдир. Ўтроқ деҳқон аҳолисининг турмуш тарзи доимий бир жойда тикланган қишлоқ уйларида ўца, кўчманчи чорвадор халқлар эса кўчиб юришга қулай бўлган ўтовларда

истиқомат қилишади. Хўжалик фаолияти ва табиий географик шароитига қараб уй қуриш хомашёлари ва шаклида фарқ бор.

Мўтадил иқлимдаги қўл (чопқи) деҳқончилиги билан шуғулланувчи халқларда дастлаб ярим ертўлалар, кейинчалик лойдан қурилган уйлар, намли иссиқ иқлимдаги аҳолисида ердан кўтарилган полли устунларга ўрнатилган уйлар характерли. Энг кўп тарқалган устунли синч уйлар хитой, корейс, япон, тай ва мон-кхмер халқларига хос бўлса, хомғишт ва тошдан қурилган уйлар синсзян уйғурлари, тибет ва ицзу халқларида кўп учрайди. Устунли уйларда лойдан қурилган ўчоқ, кўпчилик қисмида (япон ва хитойларда) доимий ўчоқ ўрнига манқал ишлатилади, шимолдаги хитойлар ва корейсларнинг уйлари махсус мўрили супа (кан) билан қизитилади. Баланд тоғларда яшовчи кўчманчи чорва элатларнинг уйлари асосан, кигиз ёки жун мато билан қопланган чодирдан иборат. Кўпчилик чорвадор кўчманчи аҳоли йиғ-ма ёғоч синчлардан қурилган ва кигиз билан ёпилган ўтовларда яшайди.

Масалан, хитойларнинг уйлари ёғочдан 2-3 хоналик синч қилиб, орасига хом ёки пишган ғишт терилган, томи ва деворлари сомон ва япроқ билан ёпилган. Одатда ёғланган қоғоз ёпиштирилган бир-иккита ойна қўйилган. Хитойларнинг қишлоқ уйлари фанза деб аталади. Хона ўртасида кичкина деворлари доим исиб турадиган ўчоққа қозон қўйилади. Асосий рўзғор буюмлари ёғоч ёки сопол идишлар, стол, ётиб-туриш учун бўйра (кўрпак-тўшак ўрнида)дан иборат. Қишлоқлар асосан, йўл ва сув бўйида жойлашган.

Корейс уйлари табиий шароитига қараб турли хилда: тоғли ерларда тўп уйлар, воҳаларда тўғри кўчали уйлар қурилган. Синч устунли уйлар кам учрайди. Тоғли жойларда ёғочдан, воҳада тошдан ёки гуваладан қурилган 2-3 хонали уйларнинг ойна, эшиклари ромли, қоғоз билан бекитилган. Кўп уйларда иситиладиган супа (кан), ўтириб-туриш ва ётиш учун полда чипта тўшалган, фақат овқат вақтида стол киритилади. Уй-рўзғор буюмларидан сопол, ёғоч, мис идишлар мавжуд. Кийимлар сандиқда сақланади.

Япония шаҳарлари замонавий шаклда қурилган. Аммо зилзилага бардош берадиган синч уйлар шаҳар ва қишлоқларда кўп. Анъанавий уйларнинг поли одатда ердан кўтарилган устунларга қоқилади. Ички тузилиши бамбукли кўчма деворлардан қурилган бўлиб, зарур вақтда кенгайтирилган (яъни деворлари ҳар томонга сурилади) хоналари ҳар хил расмлар билан безатилади. Мебел деярли йўқ, идишлар тахмонларга жойланади, уйнинг бир қисмини қоғоз безаклар, ёғоч ўймакорлиги безайди. Европа маданиятининг таъсири кучли бўлса-да японлар миллий анъаналарга қатъий амал қилиб келмоқдалар.

Японларнинг кийимлари ҳам хўжалик-маданий хусусиятларига қараб белгиланади. Масалан, отга минишга қулай бўлган оддий шимни кўчманчи чорва халқлари кашф этган ва кейинчалик бутун ўтроқ аҳолига тарқалган. Шарқий Осиё кўчманчиларининг кийимлари – чакмон ва пўстин, малахай ва баланд тери ёки кигиз этик ҳам қўшни ўтроқ аҳолига ўтган. Иссиқ иқлимли ҳудудда яшовчи халқ эркакларида этакча белбоғ, аёлларида юбка бўлган. Аммо ҳозирги барча элат ва халқлар миллий кийимларини сақлаб қолганлар.

Хитой анъанавий кийимларида эркак ва аёлларники кам фарқ қилади. Улар асосан, кенг шим (иштон), яхтак кўйлак (кофта) ва енгсиз камзул (куртка) киядилар. Қишки кийими пахтали шим-куртка ва халат, бош кийимлари эса тери қалпоқ, ёзда рўмол ёки шлападан иборат. Қўшни корейс эркаклари ҳам кенг шим, куртка, ёмғирда плаш, оёғига сандал, бошига сомон шлапа киядилар. Аёллари эса кенг лозим, кенг юбка, ятаксимон кофта, оёғига тўқилган ёки кигиз сандал кийиб юрадилар. Қариялари оқ кийим, ёшлари ранг-баранг матолардан тикилган кийимлар кияди. Мўғуллар ҳам кенг шим, узун халат ва тери этик киядилар. Қишда пўстин, малахай, жунли матодан тикилган ва тўқилган кийимлар кенг тарқалган.

Япон эркак ва аёлларнингасосий кийими узун, кенг енгли, белбоғли халат (кимоно)дан иборат. Улар кўпинча бошланг юрадилар, баъзан далада сомон шлапа, оёғига ёғоч тагчармли поябзал (гета) ёки сандал киядилар. Фақат бой кишиларгина тери поябзал кияди. Бутун Шарқий Осиёда ҳозирги Европача кийимлар кенг тарқалган. Миллий кийимлар асосан, қишлоқларда, тўй маросимлари ва байрамларда кўпроқ кийилади. Аммо энг тараққийлашган, индустриал мамлакат ҳисобланган Японияда миллий кийим анча мустаҳкам сақланиб келмоқда.

Шарқий Осиё халқларининг таомлари ўтроқ деҳқон аҳолиси билан чорвадор-кўчманчи халқларникидан анча фарқ қилади. Кўчманчи аҳоли истиқомат қиладиган жойларда асосан, гўшт ва сут маҳсулотлари муҳим ўринни эгаллайди. Мўғулларнинг тасавурида от ва қўй «иссиқ дамли» ҳайвонлар бўлганлиги сабабли одамга уларнинг гўшти жуда фойдали саналади. Сутни хом ҳолда ҳеч вақт истеъмол қилинмайди, ундан қатиқ, қимиз, пишлоқ, ёғ тайёрланади. Хитойликларнинг таоми асосан, гуруч ҳар хил донлардан ёрма, турли сабзавотлар, балиқ ва моллускалардан иборатдир. Уларда энг сеvimли ичимлиги чой ҳисобланиб, у фақат иссиқ ҳолда ичилади. Хитой таоми икки компонентга бўлинади: чжуши («асосий таом») ва фуши («иккинчи даражали таом»). Чжушига турли хамир таомлар (манти, угра ош, чучвара, варақа, патир), гуруч, сули я буғдой ёрмаси, дуккакли экинлардан пишириладиган овқатлар киради. Фушига асосан, сабзавот, гўшт ва балиқдан тайёрланиб, чжушига гарнир сифатида тортилади. Фушига кўпроқ сабзавот ишлатилади. Мол, чўчка гўштлири, жанубда ит (ўрта асрларда ит гўшtidан тайёрланган таом бутун Хитойда энг сеvimли ҳисобланган) ва қурбақа гўшти кенг истеъмол қилинади. Жанубий Хитойда балиқ ва денгиз маҳсулотларидан турли таомлар тайёрланади, шунингдек товуқ ва ўрдак гўштини тановул қилиш кенг тарқалган.

Япон таомининг асосини гуруч ташкил қилади. Гуручни кўпроқ ҳеч нима қўшмай (гўхан), тузсиз қайнатиб истеъмол қиладилар, Ҳар хил угра ошлар (буғдой унидан – удон, қора буғдой хамирдан – соба ва ҳоказо) кенг истеъмолда бўлиб, у сүсёку, яъни «асосий таом» (хитойлардаги чжуши каби) деб аталади. Унга турли қўшимча таомлар (фукусёку) берилади (айниқса, ўткир ловия соуслари турп билан аралаштириб). Балиқ ва бошқа денгиз ҳайвонлари (краб, денгиз типратикани, моллюска, калмар, лангуст, трепанга, саккизоёқ ва ҳоказо)ни пишириб ейдилар. Мол, қўй, чўчка,

парранда ва ит гўшtidан турли коворма таомлар тайёрланади. Овқатга ҳар хил зираворлар, тўғралган аччиқ турп, саримсоқ, хантал, занжабил ва бошқа ўсимликлар қўшилади. Японлар асосан, кўк чой ичадилар, қора (қизил) чой фақат Европаликларнинг таъсирида тарқалган. XIX асрнинг ўрталаригача мол гўшти ва сут маҳсулотларини истеъмол қилиш гуноҳ ҳисобланган.

Корейсларда ҳам асрлар давомида асосий таоми тузсиз қайнатилган гуруч (пап) бўлган. Гуручни махсус идишларда паст оловда пишириб дамлаганлар. Майда гуруч (оқишок), арпа, буғдой, тарик, чумиза ва маккадан атала пиширадилар. Гуруч ва буғдой ундан манти ва лағмонга ўхшаш таом (куксу) тайёрланади. Ловиянинг айфим турларидан махсус зираворли қайла (чан ёки канчан) гуручга ва бошқа овқатларга қўшиб берилади. Гўшт ва балиқдан турли таомлар тайёрланади. Тоза балиқни хом ҳолида ҳам истеъмол қиладилар (қалампир, сирка, ловия қайласи ва зираворлар қўшилган хом балиқ таоми хве дейилади). Краб, моллуска, трепанга, типратикан гўшти денгиз сувида пиширилади ёки ёғда қовурилади. Сабзавотдан ҳар хил таомлар ва салат (чхе) тайёрланади, мева, ёввойи ўтлар, илдизлар ва дарахт гуллари озиқ-овқатда муҳим ўринни эгаллайди. Севимли таомлардан бири ит шўрваси (кечанкук). Байрамларда чўчка, мол, ит ва парранда гўшtidан турли овқат пиширилган. Анъанавий таомларга сут маҳсулоти кирмаган. Чой ҳам илгари унча ичилмаган, унинг ўрнига дўлана япроғи билан занжабилни дамлаб ичганлар!

Кўчманчи чорвадор халқлар (мўғуллар, тибетликлар, қирғизлар)нинг таомлари асосан, гўшт ва сут маҳсулотларидан иборат. Ёзда кўпроқ сут маҳсулотлари, хамир таомлари, қисман сабзавот ва балиқдан тайёрланган маҳсулотлар қишга ғамланади, қишда эса кўпроқ гўшт маҳсулотлари, пишлоқнинг ҳар хил турлари, ёғ ва хамир овқат истеъмол қилинади. Гўшт, қовурилган ва хом ҳолатда ҳам истеъмол қилинаверган. Мўғуллар ва тибетликлар молнинг қонини ичганлар, ичак-човоғидан турли таомлар, қази, ҳасип тайёрлаганлар. Айниқса, қирғизларда молнинг қовурғасидан тайёрланган қази машҳур. Сигир, эчки, қўй сутидан узоқ сақланадиган маҳсулотлар (ёғ, курт, пишлоқ, қатиқ, сузма) тайёрлаганлар, туя ва қўй сути чой билан ичилган, йилқи сутидан қимиз, туя сутидан шубет тайёрланади. Сут ва қимиздан ташқари қуввати 9° дан 30° гача бўлган махсус ароқлар ҳам тайёрланган (мўғулларда беш хил ароқ тури мавжуд: архи, арз, хорз, шарз, дун).

Шарқий Осиё халқларининг кўпчилигида яқин даврларгача клан (патрономия) ташкилотларининг қолдиқлари сақланган бўлиб, у ижтимоий онг ва оилавий турмушга зўр таъсир қилиб келган. XIX аср охирилари – XX аср бошларида Хитойда патрономия ва патриархал тартиблари ижтимоий ва оилавий муносабатларни белгилаб турган. Қишлоқ жамоаси тузуми патроним ташкилот («сзунсзу») анъаналари қавму қариндошлар ер мулки, умумий аждодлар ибодати билан характерли бўлган. Кўпчилик «сзунсзу» шажара китобига эга. Ҳар киши муайян «фамилия» (син)га тегишли ҳисобланган. Уларда экзогам никоҳ сақланган: Сун фамилиясидаги йигит Сун фамилиясидаги қизни олишга ҳаққи йўқ. «Син» уруғ («ши»)ларга

бўлинган (асли «ши» катта патриархал оила типи), оила бошлиғининг ҳукми мустаҳкам, аёллар эса бутунлай эркакларга қарам бўлган. Никоҳ ёшликда ўтказилган. Ижтимоий ва оилавий турмушга буддизм, даосизм, конфуцийлик динлари, қисман тарқалган ислом ва насронийлик таъсир қилган. Шахсий (индивидуал) исм тартиби корейс ва японларда ҳам мавжуд бўлиб, асли уруғ тузумини акс эттирган.

Японларнинг ижтимоий тузумида кичик оила ва моногам никоҳ ҳукмрон. Феодал-дворян табақаларининг авлодларида(самурайлар) да анъаналар кучли сақланган. Ҳозиргача уларнинг ҳаётида диний эътиқодлар ва маросимлар кенг ўрин олган. Японларда маҳаллий анимистик тасаввурлар ва шаманийлик ибодати асосида илк феодализм даврида синтоизм пайдо бўлиб, уларнинг миллий динига айланган ва 1945-йилгача япон милитаризьининг идеологияси ҳисобланган,

Ҳозирги Хитой Халқ Республикаси кўп миллатли, унда хитойлардан ташқари жуда кўп майда миллатлар ҳам мавжуд. Майда миллатлар озчиликни (умумий аҳолининг 6,1 фоизи) ташкил қилса ҳам мамлакат ҳудудининг 60 фоизига яқин қисмини эгаллайди. Масалан, энг йирик этнослардан чжуан, бун, тай, ицзу (ёки «и») жанубда, асосан, тоғли ҳудудларда, деҳқончилик билан слиуғулианувчи яо-мяо тил туркумига оид халқлар (жами 4 млн.) жойлашган. Синсянда туркий тил туркумига оид уйғурлар (2,5 миллионга яқин), қозоқлар, ўзбеклар, қирғизлар яшайди. Ислום динига ўтган хитойлардан дунганлар (хуей) ҳам 4 миллиондан ортиқ. Улар антропологик тузилиши ва тили жиҳатдан хитойларга яқин. Уйғурларнинг асосий касби деҳқончилик ва хунармандчилик. Шимоли-шарқий Хитойда манчжурлар жойлашган. Тунгус-манчжур тил туркумига оид манчжурлар XVII асрда бутун Хитойни ўзига бўйсундирган. Син (манчжур) сулоласи 2,5 аср давомида то 1911-йилги Хитой инқилобига ҳукмрон бўлган. Ҳозир мазкур этник гуруҳдан ўз тилини сақлагани 2,9 миллионни ташкил қилади.

Тарихий этнографик жиҳатдан ўзига хос минтақани яратган тибет халқлари (4,2 миллионга яқин) Тибет ва қўшни вилоятлар (Юннани, Гансу, Синчуан)да яшайдилар. Улар асосан, деҳқончилик ва чорвачилик (қўтос, майда шохли мол, йилқи боқиш) билан шуғулланадилар. Чорвадор аҳоли яйловларда кўчиб юради, ўтроқ аҳоли эса қишлоқларда 1-2 қаватли, баъзан 3 қаватли уйларда истиқомат қилади. Кўчманчи халқ чодирларда яшайди.

Тибетлик эркак ва аёллар теридан тикилган шим ва жун халат киядилар. Аёллари бош кийимларига ҳар хил тангалар, чиғаноклар қадайдилар. Уларнинг асосий таомлари қўтос гўштидан пиширилади ва сут маҳсулотлари истеъмол қилинади, дон экинларидан талқон (сзамба) тайёрланади, байрамда гуруч ёки буғдой ундан нон пиширилади. Қўтос транспорт вазифасини ўтайди. Тибетликларнинг сеvimли ичимлиги чой. Унга эритилган сариёғ ва туз солиб сзамба билан ичадилар. Ҳар хил хунармандчилик касблари – темир ва ёғоч буюмлар яшаш, чит ва гилам тўқиш, ўймакорлик (тошга, ёғочга) кенг тарқалган.

Бу ерда ҳозиргача феодал-патриархал муносабатлар, теократик бошқариш шакли сақланиб келмоқда. Ҳар бир тибет оиласи бир боласини

монах қилиб монастирға бериши шарт бўлган. Буддизмнинг асосий тармоқларидан бири ламаизм хукмрон дин ҳисобланади. XVII асрда тибетда ламаизмнинг «сарик қалпоқликлар» мазҳаби ҳокимиятни қўлга олиб, 1951-йилгача хукмронлик қилган. Сўнгги йилларда тибетликларнинг социал-иқтисодий ва маданий ҳаётида анча ўзгаришлар рўй берди.

Бутун Шарқий Осиёда халқ оғзаки ижоди тадрижий ривожланиш босқичларидан ўтган: хар хил дoston ва эртақлар, афсона ва латифалар, рақс ва қўшиқлар кенг тарқалгат ўзига хос театр, балет ва сирк ривожланган. Мусиқа ҳам ўзига хос бўлиб, масалан, Хитойда мусиқа тарбияси давлат ихтиёридадир. Тасвирий санъат асрлардан-асрларга гуркираб ўсган, ривожланган, айниқса, рассомчилик, гравюра, бадий тўқиш, ҳайкалтарошлик қадимдан маълум бўлиб, меъморчилик ва диний иншоотларда ўзининг ёрқин ифодасини топган. Ҳали-ҳануз дostonлардаги қадимий қахрамонлик образларига жуда илиқ муносабатда бўлинади. Масалан, мўғул ва туркий халқларнинг эпосида куйланган Гесерхон ёки жасур баҳодир Хон-Хулуг билан Олдой-марган курашлари ва улар минган от образлари мил. авв. I минг йилликка оид «Ҳайвон стили»даги декоратив безакларда акс эттирилган. Хитой фолклори («Учподшолик» туркуми), инсзу («Ашма» дostonи) ва бошқа халқларнинг ижодида қахрамонлик курашлари муҳим ўринни эгаллайди. Энг қадимий антология намуналари (хитойларнинг «Шицзин» ва «Юефу», японларнинг «Манёсю» ва «Кокинсю» тўпламлари) халқ оғзаки ижоди юксак даражага қўтарилганлигидан дарак беради. Шарқий осийликларда халқ поетик ижоди билан мусиқа сарфати узвий боғланган. Ҳозиргача кенг тарқалган мяо халқларидаги бой маросим ва севги қўшиқларини, муҳаббат лирикасини мусиқасиз тасаввур қилиш қийин.

Шарқий Осиё халқлари энг қадимий ёзув тизимини яратганлар. Мил. авв. II минг йилликнинг бошларида пайдо бўлган хитой иероглиф ёзуви қўшни мамлакатларга тарқалиб ўрта асрларда халқаро аҳамиятга эга бўлган (Европада лотин тили сингари) муҳим маданий восита ролини ўйнаган. Хитой иероглиф тизими даставвал маънони ифодаловчи белгилардан иборат бўлиб, анча енгил ва тез тарқалишига имкон берган. Шу ёзув асосида ветнамлар, японлар ва корейслар ўз ёзув тизимларини кашф этганлар. VI-IX асрларда туркий халқлар руник, кейин уйғур алфавитидан фойдаланганлар.

Шарқий Осиё халқларининг маданиятига беқиёс зўр таъсир ўтказган динлардан бири буддизм динидир. У аввал Хитойга, кейин Япония ва Кореяга эрамизнинг биринчи асрларидаёқ тарқалган. Ниҳоятда янги шароитга тез мослашадиган буддизм дини маҳаллий вазиятга қараб ўзгариб, янги, турли мазҳабларни яратган. Барча келгинди динлар, шу жумладан, буддизм ҳам, маҳаллий диний тасаввурлар билан чатишиб ўзига хос синкретик диний эътиқодларни юзага келтирган. Масалан, хитой халқ тасаввурларида буддизм эътиқоди қадимий конфуцийлик – ахлоқ-этика таълимотининг белгилари ва кўп худолик – даосизм ғоялари билан аралашиб кетган. Японияда маҳаллий заминда яратилган синтоизм дини билан буддизм таълимоти қўшилиб ўзига хос диний тасаввурларни пайдо қилган. Айрим тунгус-манчжур халқларида, қисман дахурлар ва корейсларда буддизм ва

даосизм билан бирга шаманизм ҳам кенг тарқалган. Тибет ва мўғул халқларида ҳозиргача буддизм - ламаизм сақланиб келмоқда. Хуей (дунган)ларда ва туркий халқлар (ўзбек, уйғур, қозоқ, қирғизлар)да ислом дини тарқалган. Жануби-ғарбий Хитойда маҳаллий қабилавий динлар ҳам сақланган. Корейсларда ҳам диний эътиқодлар ва ибодатлар турли ибтидоий тасаввурлар билан аралашиб кетган. Бу ерда қадимги табиатга сиғиниш ва анимистик тасаввурлар шаманизм белгилари билан чатишиб кетган. Кореяга IV—VI асрларда кириб келган буддизм X асрда давлат динига айланади. XIV асрга келиб конфуцийлик давлат дини деб эълон қилинади. Жануби Кореяда расмий маълумотларга қараганда, аҳолининг 73 фоизи диндор (47 фоизи буддист, 19 фоизи конфуцийлик ва ҳк.). Японияда (1977-йили) аҳолининг 77,7 фоизи ўзини синтоист ва 76,6 фоизи буддист деб ҳисоблаган (баъзилари икки динга ҳам яқин туради). Айнлар асосан, ўзларининг уруғ-қабилавий динларини сақлаб қолганлар. XVI асрларга келиб буддизмнинг ламаизм мазҳаби эски динларни сиқиб чиқара бошлайди. Айтиш керакки, Шарқий Осиё халқларининг тақдирида диний эътиқодлар муҳим рол ўйнамаган.

6. ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ МАЪНАВИЙ МАДАНИЯТЛАРИ

Осиё аҳолисининг ҳозирги диний қиёфаси қадимий даврларда, айниқса, ўрта асрларда шаклланган. Ҳозирги давргача етиб келган динларнинг кўпчилиги (иудаизм ёки яҳудийлик, зороастризм, индуизм, жайнизм, буддизм, даосизм, конфуцийлик, насронийлик, синтоизм, ислом, сикхизм) Осиёда пайдо бўлган ва кейинчалик бутун жаҳонга тарқалган. Масалан, милoddан аввал шаклланган яҳудийлик, янги эрани расмийлаштирган насроний дини, ёки ўрта аср бошларида кириб келган ислом дини ҳам пайдо бўлган ватанидан ташқари жуда кўп мамлакатларга, бир қанча қитъаларга ёйилиб кетган.

Дастлаб эрамизнинг бошларида Кичик Осиё, Мессопотамия ва Жанубий Арабистонда турли политеистик динлар ҳукмрон бўлган. Арабистон ярим оролининг шимоли ва марказий қисмларида ҳатто уруғ-қабилавий шаклидаги динлар ҳам сақланиб келган. Фаластинда ҳукмронлигини ўрнатган яҳудийлик (иудаизм) эндигина монотеистик тусга кира бошлади. эрон, Афғонистон, Марказий Осиё ҳамда Кавказорти шарқида зороастризм дини тарқалган. Ҳиндистонда, айниқса, унинг шимолида, брахманизм динини буддизм сиқиб чиқарган ва Шри-Ланка (Сейлон)да қарор топган. Жануби-шарқий Осиё ва Малайя оролларида асосан, турли маҳаллий политеистик характердаги динлар, қисман оддий уруғ-қабилавий ибодатлар тарқалган. ўша даврларда Хитойда ҳам ҳар хил синфий жамиятга хос маҳаллий диний эътиқод, айниқса, аждодларга сиғиниш муҳим рол ўйнаган.

Эрамизнинг I минг йиллиги охирларига келиб Олд Осиё деярли мусулмон-лашган. Насроний дини жуда тор доирада (Кичик Осиё, Арманистон, Кипр, қисман Сурия, Ливан ва Фаластинда) сақланган. Ислom бу даврда аста-секин зороастризмни ҳам енгиб эрон, Шарқий Кавказорти, ҳозирги Афғонистон, Марказий Осиё ва Ҳиндистоннинг ғарбий қисмидаги минтақаларга тарқалади. Асли Ҳиндистоннинг кўпчилик худудида қадимий

йирик динлардан брахманизм ислохотлашган ҳолда янги ном (индуизм) билан тикланади. Шри-Ланка ва Ҳиндихитойда буддизм ўз ҳукмронлигини сақлаб, Малайя архипелагида буддизм билан индуизм кенг ёйилади. Хитойда «уч дин» тизими (сансзяобуддизм, конфуцийлик, даосизм), Кореяда маҳаллий диний эътиқодлар билан бирга буддизм ва хитой динлари, Японияда миллий дин ҳисобланган синтоизм билан буддизм илдиз отган. Буддизм Марказий Осиёдан, ҳозирги Синсзян ва Тибетга ўтган ва айнан шу ерларда мустаҳкам асос топган.

Сўнги минг йилликда Осиёнинг диний қиёфасида бир қадар ўзгаришлар рўй берган. Масалан, Олд ва Марказий Осиё яна ҳам кўпроқ мусулмонлашган, насронийлик фақат Кипр аҳолисининг кўпчилигида сақланган бўлиб, бошқа жойларда жуда камайиб, жануби-шарқий Осиё мамлакатлари (Малайзия ва Индонезиягача) ва ҳатто Шимолий Осиё – Сибиргача етиб боради, Синсзяндан эса буддизмни сиқиб чиқаради. ўз навбатида буддизм ҳам шарққа тарқалиб Ҳиндихитой ва Тибетда ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлайди. Ҳиндистонда асосан, индуизм ва ислом, Японияда синтоизм ва буддизм ўз мавқеини сақлаб қолган. Хитой ва Кореяда асосан, эски динлар сақланган.

Шундай қилиб, Осиё динлари ўрта асрларга келиб асосан, шаклланиб бўлган. Ҳозирги даврда исломнинг шиа мазҳаби эрон, Ироқнинг жанубий қисмида, зейдизм номи билан Яман Араб республикасида ҳукмрон дин ҳисобланади. Сунний мазҳаб бутун Жануби-ғарбий ва Марказий Осиё мамлакатларида (Исроил, Ливан ва Кипрдан ташқари) кўпчилик аҳолининг диний эътиқоди ҳисобланади.

Афғонистон, Покистон, Бангладеш, Малайзия ва Индонезия аҳолисининг ҳам кўпчилиги мусулмонлардир. Ҳиндистонда (айниқса, Кашмир штатида) ва Хитойда (Синсзян вилоятида уйғурлар, Нинья – Хуей автоном ҳудудида дунганлар) мусулмонлар кўп. Малдив оролларида, Шри-Ланка (маврлар) ва Бирмада (араканлар), Камбоджа ва Ветнамда (чама), Филиппинда (моро) ва Жанубий Таиландда ҳам қисман мусулмонлар яшайди.

Индуизм асосан, Ҳиндистон, Непал, Бангладеш ва Шри-Ланка (таиллар)да тарқалган. Индуизмнинг мазҳаби сифатида ажралиб чиққан жойнизм ва сикхизм ҳиндларнинг миллий динларига айланган. Ҳиндистонда пайдо бўлган буддизм ватанни тарк этиб (хинаяна мазҳаби) ҳозир Бирма, Таиланд, Камбоджа, Лаос ва Шри-Ланкада, ламаизм шаклида Непал, Бутан, Мўғулистон ва Тибетда ҳукмрон дин бўлиб танилди. Буддизмнинг маҳаяна мазҳаби Хитой, Корея, Япония ва Ветнамга тарқалган.

Насроний дини Филиппинлар орасида ҳукмрон бўлиб, Ливан, Жанубий Ҳиндистон (Керала штати) ва Индонезиянинг баъзи жойларига қисман тарқалган. Қадимий динлардан зороастризм, маздеизм, митроизм қолдиқлари айрим этник гуруҳларда, Туркия, эрон, Ироқ, Бомбей ва Гуджаратда сақланган. Исроилда давлат дини ҳисобланган иудаизм (яхудийлик) дини негизида реаксион миллатчилик таълимоти - сионизм юзага келди. Хитойда ҳозиргача даосизм ва айнқса, консерватив тартибларни ва оилада

патриархалчиликни муқаддаслаштирувчи конфуцийлик динлари мустаҳкам сақланиб келмоқда. Шунингдек, конфуцийлик Япония ва Вьетнамга ҳам тарқалган. Японларнинг миллий дини ҳисобланган синтоизм 1945-йилгача милитаристик кучларнинг идеологик таянчи бўлиб келган, унинг негизида кейинги даврда конфуцийлик ва насроний динлари аралашмасидан турли мазҳаблар пайдо бўлган. Диннинг таъсири қанчалик кучли бўлмасин Осиё қитъасининг кўп мамлакатларида қисман секуляризация жараёни ҳам рўй бермоқда.

Сўнги 80 йил ичида Туркия маънавий ва маданий ҳаётида катта ўзгаришлар юз берди. Ўтган асрнинг 20-йилларидаёқ Мустафо Камол Отатурк ислохотлари натижасида кўп хотинлилик ман қилинган, аёллар эркаклар билан бирга сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эга бўлган, фуқаролик никоҳи қабул қилинган. Шаҳарларда аёллар қисман ишлаб чиқаришга жалб этилган, уларнинг давлат ишларида, ижтимоий, илмий ва маданият соҳаларида салмоғи ортган. Аммо қишлоқларда ҳозиргача феодал-патриархал муносабатлар чуқур илдиз олган. Қонунга биноан никоҳ ўғил болалар учун 18 ёш, қизларда 17 ёш бўлса-да ҳали ҳам балоғатга етмаган ёшларни бир-бирига унаштириш ҳоллари мавжуд. Туркларда бир мақол бор: «Қиз бола 15 ёшга кирганда эрга чиқиши, ё гўрга кириши шарт». Куёв ёки келин танлаш ота-она ихтиёрида никоҳ фақат ота-она розилиги билан ўтказилади. Барча оилавий масалаларни оила боши – ота ҳал қилади. Ўғил туғилиши катта байрам (ўғил ҳолваси), унда қариндош ва қўшниларни чақириб ҳолва ва шарбат тайёрлаб меҳмон қиладилар. Дехқон болалари ёшлиқдан меҳнатга тортилади: қизлар 5 - 6 ёшлигидан уй ишлари ва бола боқиш билад банд, 6 – 8 ёшидан тўқишга ўргатилади. 13 ёшидан сув ташиш ва дала ишларига жалб этилади; ўғил болалар 8 ёшдан мол боқади, 12 ёшдан ер ҳайдашни ўрганади. Ижтимоий турмушда ҳозир ҳам ўрта асрлардагидек бозор ва мачит, ҳаммом ва қаҳвахона муҳим аҳамиятга эга. Қишлоқларда барча муҳим масалаларни оқсоқоллар кенгаши, қишлоқ оқсоқоли – мухтор вакил ва имом ҳал қилади.

Иқтисодий жиҳатдан нефт қазиб олиш ҳисобига юксалган Саудия Арабистонида феодал-патриархал ва диний анъаналар ниҳоятда мустаҳкам сақланган. Кўчманчилар ва дехқон аҳли ўз уруғ-аймоғини яхши биладди. энг нуфузли уруғ-аймоқлар бадавий қабилаларининг шайхларидан келиб чиққан, пайғамбар авлодидан чиққан шарифлар ва руҳонийлар, асли зодагонларни ташкил қилувчи ваҳобийлар юқори табақа вакиллари дидир. Ҳунармандлар, сулиба ва ҳитайли номли овчилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланувчи дайди қабилалар ва уларнинг авлодлари илгари қул бўлганлар. Бировга “ҳунарманд кули” дейиш ҳақорат билан тенг. Ижтимоий муносабатларда, Ҳудо олдида ҳамма тенг ҳисобланади, ҳатто кишилар бир-бирига “биродар”, деб мурожаат қиладилар. Подшога мурожаат қилинганда ҳам унинг буюк унвони тилга олинмайди, ҳизматчи раҳбарига “амаки” дейди, ёши катта билан кўришилганда унинг пешонасини (ҳижозда қўлини) ўпади.

Никоҳ, оила, мерос масалаларида кўчманчи қабилалар шарият билан бирга ибтидоий одат тартибларига ҳам риоя қилишади. Қабилалар ҳун олиш,

қалин ҳажми, меҳмондўстлик ва бошқа урф-одат ва дастурлари билан ҳам бир-бирларидан фарқ қиладилар. Диний байрамларда расмий равишда ҳоқимлар ҳалққа ош бериб, пойга ташкил қилганлар. Аммо исломгача бўлган қадимий деҳқончилик ва чорва байрамларини нишонлаш, маҳаллий авлиёлар ибодати ва уларга сиғиниш, театр ва кино намойиши, кўшиқ айтиш, рақсга тушиш ва мусиқа чалиш бутунлвай ман қилинган. Кейинги ўн йилликларда диний қоидаларга риоя қилиш ниҳоятда кучайиб, ислом ақидаларига энг узок қишлоқ ва кўчманчи манзилгоҳларида ҳам қатъий риоя қилинмоқда.

Қалин (мағра) тўлаш, мерос ва бошқа никоҳ урф-одатларида аёлнинг ҳуқуқсизлиги очик намоён бўлади. Мағра ниҳоятда баланд бўлганлигидан, масалан, сурияликлар, одатда 35-40 ёшларда, яъни қалин пулини йиғиб бўлгандан кейин уйланадилар. Бадавлат оилаларда полигам, бойроқларида тўрттагача, ўртачасида иккита хотин олиш сақланган. Аёл ор-номуси қонун ва жаоатчилик томнидан қаттиқ кўриқланади. Уларни фақат уйда ёт эркакдан яшириб, ичкарида сақлабгина қолмай, балки ташқарига чиққанда чачвон (чашмбанд) ёпиниши талаб қилинади. Саудийлар “яҳши оила” даги аёл зарурат бўлмаса уйдан чиқмаслиги керак, деб ҳисоблайдилар.

Ўғил туғилиши ва суннат қилиш оила байрами сифатида тантанали нишонланади. Суннат бутун мусулмонларнинг умумий одати ҳисобланса-да, Ғарбий Арабистон бадавийларида ўтган асргача ибтидоий инициация (ўспиринларни вояга этган эркаклар қатоига ўтказиш) белгилари сақланиб қолган. Одат бўйича 16 – 17 яшар ўспиринни суннат қилганда, йигит бардош бериб чидам ила овоз чиқармаса, вояга этган эркак ҳисобланади. Акс ҳолда, унга кўрқоқ, уйланаолмайдиган, номард сифатида қаралади. Никоҳ маросимида ҳам ибтидоий дастурлар сақланган. Масалан, куёв қалин тўлаб бўлгач, никоҳ ўқилгандан кейин бир ҳафта келиннинг ота-онаси уйида яшайди. Сўнг қоронғу кечада келин билан куёв ўз уйига кўчиб ўтади. Дафн қилиш маросими умумий мусулмоча бўлса ҳам, ҳудойи каби маросимлар ўтказиш тавҳид бўйича ман қилинган. Илгари исломгача ва дастлабки ислом даврида бутун кўчманчи арабларда оҳират тўғрисида деярли аниқ тасаввур бўлмаганлиги туфайли ўликни дафн қилиб (ерга кўмиб) қабри устига ҳеч қандай белги қўймаганлар. Марака, ҳатм, ҳудойи деган одатлар мутлақо бўлмаган. Ваҳобийлар эса ўша қадимий одатни қайта тиклаганлар. Ислм ва шариат мурда билан йиғлаб видолашишни ҳам маъқулламайди. Йиғи ўрнига жаноза ўқиш, ўлим мусибатини матонат ва сабр-тоқат (ас-сабр) билан ўтказиш ҳайрхоҳлик, яҳши фазилат ҳисобланади.

Ғарбий Осиё халқларининг ижтимоий тузумида жамоатчилик анъаналари бир қадар мустаҳкам сақланган. Уларнинг бутун ижтимоий ҳаёти жамоа тўпланадиган маҳсус майдонларда ёки ҳовлиларда, кўчаларда ва бозорларда ўтади. эрон ва Туркияда ҳаммом, араб мамлакатларида қаҳвахона ўзига ҳос ижтимоий клуб вазифасини бажаради. Бу эрда эркаклар тўпланиб, бўш вақтларини қаҳва, чой ичиб суҳбатда ўтказадилар.

Маънавий маданиятида барча элатлар ўрта асрлар давомида шаклланиб келган араблар ва маҳаллий халқларнинг ўзаро таъсири остида умумий маданий анъаналарни ҳозиргача сақлаб келмоқда. Ғарбий осиеликларнинг

кўпчилиги (турклар ва курдлардан ташқари) араб алифбосини қабул қилган. Тилларида араб сўзларининг таъсири жуда кучли, ўқув тизими, адабиёт, тасвирий санъат, ислом ғоялари ва ақидалари талабига мослашган. Аммо ҳар бир этнос ўзига ҳос жуда бой маданий анъанага эга, қадимий ажойиб адабиёт ва санъатнинг трули жанрлари, архитектура ва бадиий ҳунармандчиликнинг гўзал, ноёб намуналарининг ижодкоридир.

Жаҳонга тарқалган “Минг бир кеча” эртаклари, “Хўжа Насриддин латифалари”, Гўрўғли номи билан боғлиқ тарихий дostonлар, машхур “Ўғузнома” (XI – XII асрлар) ва насиҳатгўй донишманд Кўркуд ривоятлари, ҳалқбаҳши (ўзан) ларининг ажойиб санъати, шўх лапарлар (туркча мани), сатирик ва лирик ашулалар, эронликларнинг мисли йўқ классик поезияси (Фирдавсий, Умар Ҳайём, Ҳофиз, Саъдий каби буюк сиймоларнинг асарлари), афғонларнинг ҳарбий рақслари (атан) ва эронларнинг бой репертуарли ҳалқ театри, қадимий анъанага эга шарқ мусиқаси ва томошалари умуминсоният маданий ҳазинасининг дурдоналарига айланган. Ҳалқ ижодида ранг-баранг жозибадор куй ва ўйинлар алоҳида ўринни эгаллайди. Буюк санъат намуналарига айланган қадимий анъаналарни ўзида мужассамлаштирган ўрта асрларда яратилган осмонўпар, дабдабали кўшк ва саройлар, гўзал мачит ва мақбаралар, боғу-чаманлар ҳозиргача кишини ҳайратда қолдиради. Буюк ҳунармандлар яратган турли нақшлар, заргар ва мисгарларнинг бетакрор безаклари ажойиб санъат намуналаридир.

Бутун Ғарбий Осиёга қадимий даврлардан барча ҳалқ ва элатларнинг ижтимоий, социал, оилавий ва шахсий ҳаётида дин таъсири жуда кучли бўлиб, у ҳалқ турмушининг ҳамма ҳужайраларига сингиб кетган. Минтақадаги деярли барча мамлакатларда (Кипр, Исроил ва Ливандан ташқари) ислом дини устивор ва ҳатто кўпчилигида давлат дини ҳисобланади. Масалан, Саудия Арабистони, Яман араб республикаси ва мАлдив республикасида – 100 % , Туркия, Оман, Қатар, эрон ва Афғонистонда – 99 % , Яманда – 98 % , Бирлашган Араб Амирликларида, Ироқ ва Баҳрайнда – 96 % , Қувайтда – 95 % , Сурияда – 85 % ни ташкил қилади. Ислom мазҳабларидан сунна тарафдорлари араблар, турклар, афғонлар, ўзбеклар, туркманлар, қисман курд ва балужийлар, шиа мазҳабидагиларга бутун эрон аҳолисининг 90 % и, жумладан, форслар, озарбайжонлар, курд ва балужийларнинг бир қисми киради. Суннийлар ичида ҳам айрим мазҳаблар мавжуд. Масалан, Туркия ва Афғонистонда ҳанафийлар, Иордания ва Яман ҳалқ демократик республикасида шарийлар, Саудия Арабистонида ваҳобий (ҳанбалий)лар ва Ғарбий қисмида шофеийлар, Бирлашган араб амирликларида моликийлар ва ҳанбалийлар, Қувайтда моликийлар. Ямандаги мусулмонларнинг 55 % и, Ироқда 54 % и, Баҳрайнда ярмидан кароқ аҳоли шиа мазҳабидадир. Бошқа мамлакатларда шиа мазҳаби турли номдаги тармоқларни ташкил қилади (Туркияда бектошийлар ёки Али-илоҳлар мазҳаби, Сурияда нусайрийлар, ёки бризлар ва исмоилийлар, Иорданияда имомийлар, Саудия Арабистонида иммийлар ва қарматлар ва ҳоказо). Ғарбий Осиёда мусулмонларнинг муқаддас бош зирёатгоҳлари жойлашган. Саудия Арабистонида Макка ва Мадина, Ироқда Карбало ва эн-

нажаф, Сурияда Дамашқ, эронда Машҳад). Насроний дини асосан Кипрда (аҳолининг 80 фоизи) ва Ливанда (тахминан 40 фоизи) бўлиб қолган мамлакатларда озчиликни ташкил қилади (масалан, Сурияда 14 % аҳоли, Иордания 6 % , Қувайтда 5 %, Баҳрайн ва Ироқда 3 %, Туркия ва эронда 1 %). Насроний динидагилар ҳам турли мазҳабларга бўлинган. Диний жиҳатдан энг мураккаб мамлакат ливан бу эрда яшайдиган аҳолининг этник тузилиши анча яхлит (асосан араблар) бўлса-да, насронийлар ҳам (52 %) мусулмонлар ҳам (47 %) турли мазҳабларга бўлинган.

5-МАВЗУ: ЎРТА ОСИЁ ВА ҚОЗОҒИСТОН ХАЛҚЛАРИ

РЕЖА:

- 1. Ўрта Осиё ва Қозоғистон этнологияси**
- 2. Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг этник классификацияси**
- 3. Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларини этнологиясини ўрганиш тарихи**

Таянч атамалар:

Тарихий-этнографик областлар ва этник гуруҳлар, этногенез ва этник муаммолар, этник консолидация жараёнлари, эронийлар ва туркийлар, хўжалик маданий типлар, сузориладиган плуг ва мотиға деҳқончилиги, чорвачилик, техника экинларининг аҳамияти, кўчманчи ва ярим кўчманчи чорвачилик, моддий ва маънавий маданият, оилавий муносабатлардаги миллийлик ва ўзига хослик.

Адабиётлар:

- 1- Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, мафкура. Т., 1996. 1-жилд.
- 2- Каримов И. А. Биздан озод ва обод ватан қолсин. Т., 1996. 2-жилд.
- 3- Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., 1998.
- 4- Каримов И. А. Буюк келажак сари. Т., 1998.
- 5- Бартольд В. В. Т. I – IX . М., 1963-1968.
- 6- Абулғози. Шажараи турк. Т., 1992.
- 7- Занятия и быт народов Средней Азии и Казахстана. М., 1982.
- 8- История, археология и этнография Средней Азии. 1-том. М., 1980.

Марказий Осиёга бешта мустақил давлат: Ўзбекистон, Қозоғистон, Тожикистон ва Туркманистон ҳудудлари киради. Бу минтақада қадимдан юксак маданият яратган халқлар узоқ, мураккаб тарихий тараққиётни босиб ўтиб, асрлар мобайнида бир-бирларига яқин муносабатларда бўлиб, ягона тарихий-этнографик ҳудудни ташкил этади.

Марказий Осиё халқлари турли тарихий даврларда ҳар хил номлар билан аталиб келинган. Қадимги Марказий Осиёга нафақат ҳозирги Марказий Осиё ҳудудлари, айтилиши вақтда эроннинг шимолий-шарқий, Афғонистоннинг шимолий ҳудудлари ҳам кирган. Милоддан аввалги VI асрда бу ҳудудларда эрон подшолиги, IV асрда эса Искандар Зулқарнайн бошлиқ Юнон-македон подшолиги ҳукм сурган. Милоддан аввалги IV асрда бу ҳудудларда Хоразм ва Қанғ давлатлари кейинчалик Кушон подшолиги, Турк ҳоконлиги, Араб халифалиги таркибида бўлган. X – XI асрларда қадимги Ўрта Осиёда Сосонийлар, Салжуқийлар, Ғазнавийлар давлатлари пайдо бўлган. Бирмунча бу ҳудудлар Қорахонийлар ҳукмронлигига ҳам ўтган.

XII аср охири – XIII аср бошларида Хоразм подшолиги қўл остида бўлган. XIII аср иккинчи ярми ўн йиллиги охиридан бу ҳудудларни Мўғул истилочилари босиб олади. XIV аср 70-йилларида Амир Темур давлати қарор топади. XV аср охири – XVI аср бошларида бу эрлар Шайбонийлар сўнгра Аштархонийлар давлатларига қарам бўлган. Пировардида XVIII аср ўрталарида учта хонлик Бухоро амирлиги, Хива хонлиги ва Қўқон хонликлари ташкил топади. XIX асрнинг иккинчи ярмида эса Туркистон Россия империяси мустамлакасига айланди. Тез орада Қўқон хонлиги тугатилади. Ўлка Россиянинг хом ашё базасига айлантирилади. Хуллас, Марказий Осиё эрлари қарийб 26 аср мобайнида ўзга давлатлар қарамоғида ва зулми остида бўлган. Ёзма манбаларга кўра XVI аср охири – XVII аср бошларидан то 1924 йилгача бу эрлар Туркистон деб аталиб келинган.

Марказий Осиёнинг географик шароити турли-туман бўлиб, унинг кўпчилиги қисми қирғоқ даштлари ва жазирама иқлимли сахро, жанубий-шарқий ва жанубий томондан Помир, Тянь-Шан ва Копеттоғ тизмалари ўраб олган, айтилиши воҳалари юмшоқ иқлимли табиатга эга, ўсимлик дунёси жуда бой бўлиб, қадимги даврлардан одам яшаши учун жуда қулай жой ҳисобланган. Иқлими ва табиатига Каспий ва Орол денгизлари таъсир қилади. Амударё ва Сирдарё Помир тоғларидан бошланиб Орол денгизига қуйилган. Бошқа катта-кичик дарёлар ва сойлар ҳам мавжуд. Воҳаларда энг қадимги даврдан бошлаб суғорма деҳқончилик пайдо бўлган, боғлар яратилган. Тоғ ҳудудлари доимий сахралари ҳам ҳайвонот ва ўсимлик дунёсига бойлиги билан ажралиб турган. Марказий Осиё ерлари ғарбда Волга дарёси ва Каспий денгизи соҳилларидан шимолда Ғарбий Сибиргача, Жанубий Афғонистон, Жронгача шарқда эса Хитойгача чўзилган бўлиб, жами 3 млн. 994 минг 400 квадрат км. майдонни эгаллайди. Аҳолиси 1997 йилги маълумотларга кўра 70 млн.дан зиёд киши яшайди. Ҳудуд жиҳатидан Қозоғистон биринчи ўринда туради. 2717,3 минг квадрат км. Ундан кейин Туркменистон туради. Шунингдек Қирғизистоннинг майдони 198,5 минг квадрат км. Тожикистонники эса 143, 1 минг квадрат км. Аҳоли сони бўйича биринчи ўринда Ўзбекистон туради.

Антропологик жиҳатидан Марказий Осиёнинг туб аҳолиси асосан икки катта ирққа монголоид ва европоид ирқига мансубдир. Монголоид ирқига қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, европоид ирқига ўзбек, тожик, туркман ва бошқа

халқлар киради. Лекин айрим этник гуруҳларда аралаш типлар ҳам учрайди. Марказий Осиё халқларининг антропологик қиёфаси милоддан аввалги I минг йилликда шакллана бошлаган ва милодий XII асрдаги мўғуллар ҳужумидан сўнг ниҳоясига этган. Олимлар фикрига кўра туб аҳоли иккита катта ирқ европоид, монголоид оралиғидаги кўприк вазифасини бажариб ўзига хос Ўрта Осиёнинг махсус антропологик типини вужудга келтирган.

Марказий Осиё аҳолиси тиллари жаиҳатидан бир нечта гуруҳларга бўлинади. Кўпчилик Олтой оиласининг туркий тиллар гуруҳига кирадиган тил ва шеваларда сўзлашади. Бу гуруҳга ўзбек, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман, уйғур, татар тиллари киради. Туркий тилда сўзлашадиган аҳоли бутун минтақа халқларининг тахминан 60 фоизидан ортиғини ташкил этади.

Ҳинд-европа оиласига кирадиган тилларда сўзлашадиган эроний гуруҳига кирадиган аҳоли ҳам кўпроқдир.

Минтақада яшовчи руслар, украинлар, белоруслар, корейслар, яхудий, маҳаллий лўли ва араблар ҳам бир неча тил туркумига оид халқларнинг авлодлари ҳисобланади. Демак, Марказий Осиё кўп миллатли минтақа ҳисобланиб, юзлаб миллат ва элатлар умргузаронлик қилишади. Тожиклардан ташқари яғноблар, шуғнонлар, рушанлар, воҳанлар, бартанглар, ёзғуломлар, ишкашимлар, бажуйлар ҳамда бир қанча бошқа помир ва помиролди халқлари бор.

Ўзбекистоннинг Бухоро, Самарқанд вилоятлари ва Фарғона водийсида яшайдиган Бухоро яхдийлари, Марказий Осиё лўлилари тожик тилида сўзлашади.

Эроний тиллар гуруҳига кирадиган тил ва шеваларда гаплашадиган оз сонли халқлардан беллужийлар, курдлар ва форс-еронийлардир. Туркманистонда яшайдиган беллужийлар ўз она тилининг Хуросон шевасида сўзлашади. Хуросондан келиб қолган курдлар эса Туркманистоннинг Ашғабод ва Мари вилоятларида яшайди ва ўзаро Хуросон шевасида муомала қилишади. эроний-форсий халқнинг бир гуруҳи бир замонлар эрондан кўчиб келган Бухоро эронийлари эронийча, Самарқанд форсийлари асосан туркийча сўзлашади.

Марказий Осиёда яшаётган халқлар орасида туркий тилларнинг уч хил гуруҳи тарқалган: жанубий-ғарбий (ўғиз), шимолий-шарқий (кипчоқ) ва жанубий-шарқий (Чиғатой ёки қарлуқ).

Ўғуз тиллар гуруҳи VIII – XIII асрлар давомида ўғузлар ва XI – XII асрларда салжуқийлар орастда ташкил топган. Бу тилларга, жумладан туркман тили киради. Бу тиллар бир қанча шеваларга бўлинади. Бу шевалар одатда икки гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳни Туркманистоннинг ғарбий туманлари ва Тошхөвүз вилоятининг кўпчилик эрларига тарқалган ёвмут шеваси, Туркманистоннинг Қизил-Авротдан Байрамалигача чўзилган марказий туманларида қўлланилаётган текин шеваси, Қорақалин туман шимолий қисмига Туркманистоннинг Чоржўй вилояти Чоржўй ва Керки туманларида ишлатилаётган эрсари шеваси ташкил этади. Иккинчи гуруҳ шевалари Ўзбекистонга чегарадош туманларда тарқалган.

Қипчоқ тиллари гуруҳи қирғиз, қозоқ, қорақалпоқ тилларидан иборат.

Қирғиз тили. Шимолий ва жанубий қурама шевалардан ташкил топган. Ҳозирги қирғиз тилининг шаклланиш жараёни қадим замонларга яшаган қадимги қирғиз қабилаларининг тили асос бўлган. Кейинчалик қипчоқ тиллари, шунингдек мўғул тили таъсирида бир мунча ўзгарган.

Қозоқ тили. Бир қанча қадимий қабилаларининг кейинги асрларда ҳамда бошқа тиллар таъсирида анча ўзгарган ва ривожланган тиллар асосида ташкил топган бўлиб, уч асосий шевага бўлинади, ғарбий, шимолий-шарқий ва жанубий. Ғарбий шева алшин қабилалар иттифоқи тилидан пайдо бўлган. Шимолий-шарқий шева арғин, найман, кирай, қипчоқ, қўнғирот қабилаларининг умумий тилидан келиб чиққан. Ҳозирги қозоқ адабий тили ана шу шевага асосланган. Ниҳоят жанубий уйсин, жалойир, қанғли, дулат ва бошқа қабилалар тилидан юзага келган.

Қорақалпоқ тили. Қадимда булғор ва ўғуз тиллари таъсирида ривожланиб келган. Кейинчалик бир қанча қабилалар иттифоқи, масалан, печенеглар X – XI асрларда, Қипчоқлар XI – XII асрларда, қабилалар иттифоқи Олтин Ўрда давлати XIII – XV асрларда таркибида, сўнгра XV асргача Катта Нўғой ўрдасидан ундан кейин қисман ўзбек, қозоқ, анча кейинроқ эса қорақалпоқлар иттифоқи кирган уруғ ва қабилаларнинг тиллари таъсирида шакллана боради. Қорақалпоқ халқ оғзаки тили икки асосий шевадан ташкил топган: шимолий-шарқий, ғарбий-жанубий. Биринчи хил шевада Тахтақўпир ва Мўйноқ туманларининг бошқа худудларида яшаётган кишилар сўзлашади.

Уйғур тили. Умуман ўзбек тилига яқин бўлса ҳам кўп жиҳатдан ундан кескин фарқ қилади. Бу тилни шаклланиш жараёнига шарқий қадимий уйғур қабилаларининг таъсири катта бўлган. Ҳозирги уйғур тили икки адабий тилга бўлинади. МДХ уйғурларнинг адабий тили ва Синьзян уйғурларнинг адабий тили. МДХ уйғурларининг адабий тилига уйғур халқ тилининг шимолий шевалари асос бўлган. Шимолий шеваларга кўчи-турфан ва таранча ёки ғулжа шевалари киради.

Тожик тилидан тожик халқидан ташқари Бухоро яҳудийлари, Марказий Осиё лўлилари, араблар ва беллужийларнинг бир қисми фойдаланади. Тожик тили ғарбий эрон тиллари гуруҳига киради. Араблар ҳукмронлиги, Сомонийлар даврида сўғд тили ўрнига тожик тили ишлатила бошланади.

Марказий Осиё халқлари битта автоном республика, бир автоном вилоят, 34 вилоятга бирлашган. Ўзбекистонда Қорақалпоғистон автоном республикаси, Тожикистонда эса Тоғли-Бадахшон автоном вилояти бор.

6-МАВЗУ: АФРИКА ХАЛҚЛАРИ

РЕЖА:

- 1- Африка аҳолиси ҳақида умумий маълумот**
- 2- Шимолий Африка халқлари**
- 3- Ғарбий ва Марказий Африка халқлари**
- 4- Шарқий Африка халқлари**
- 5- Жанубий Африка халқлари**

Таянч атамалар:

Тарихий этнографик вилоятлар, тил оилалри ва гуруҳлари, антропологик таркиби, хўжалик маданий типлари, антропогенез ҳудуд, замонавий этник жараёнлар.

Адабиётлар:

- 1- Исо Жабборов. Жаҳон халқлари этнологияси. Т., 2005.
- 2- Жабборов И. М. Жаҳон халқлари этнологияси. Т., 2008.
- 3- Львова Э. С. Этнография Африки. М., 1984.
- 4- Народы Африки. М., 1965.
- 5- Девидсон Б. Африканцы. М., 1975.
- 6- Андрианов Б. Б. Население Африки. М., 1987.
- 7- Бернер О. Северная и Западная Африка. М., 1962.
- 8- Рейт Т. Народы Эфиопии. М., 1965.
- 9- Морет Ф. экваториальная и Восточная Африка. М., 1951.
- 10- Брайнт А. Зулусский народ до прихода европейцев. М., 1953.

1. АФРИКА АҲОЛИСИ ҲАҚИДА УМУМИЙ МАЪЛУМОТ

Баъзан илмий ва сиёсий адабиётларда Африкани «Қора қитъа» деб атайдилар. Аслида турли ирқ ва элатлар жойлашган бу қитъа ўзининг табиати ва иқлими билан ҳам хилма-хил, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси билан ҳам ранг-барангдир. Африка ер қуррасидаги қитъалардан катталиги жиҳатдан Осиёдан кейин иккинчи ўринда туради. Унинг ҳудуди 30,3 млн.км² бўлиб Европадан уч хисса катта.

Африканинг аҳолиси 1983-йилги маълумотларга қараганда 518 млн. кишидан ортиқ (1955-йил 220 млн.). Бу ерда энг катта кўп миллионли миллатлар (мисрликлар, жазоирликлар, марокашлар, амхара ва ҳк.), катта халқ ва элатлар (хауса, фулбе кабилар) билан бирга майда теримчилик ва овчилик билан кун кечирувчи дайди ибтидоий қабилалар ҳам яшайди. Ҳозирги Африкада тахминан 300-500 та халқ ва элатлар мавжуд. Шулардан 111 таси бир млн. кишидан ортиқ аҳолига эга бўлиб бутун қитъа аҳолисининг 87,1 фоизини ташкил қилади, 11 таси 10 млн.дан ортиқ аҳолига эга.

Африка қитъасини тўрт томондан Тинч ва Атлантик океанлари ҳамда ўрта ер денгизи сувлари ювиб туради. Уни Европадан Гибралтар бўғози (ени 14 км.), Осиёдан Суец канали ажратиб туради. Қитъани экватор тенг ўртасидан кесиб ўтиб унинг энг жанубий ва энг шимолий қисмлари

субтропик иқлимли, серунум, киши яшашга қулай жойлардир. Асли Африканинг релефи катта ясси тоғ шаклида бўлиб, чеккаларида баланд тоғлар мавжуд. Унинг шимолида Атлас, шарқда Абиссин ва Шарқий Африка тоғ тизмалари жойлашган. Қитъанинг 30 % худуди баланд тоғлар ва онда-сонда учрайдиган ўзига хос бута ўсимлик-ларидан иборат саванна, қолган қисми чангалзорлар. тропик ўрмонлар ва бепоён саҳролар эгаллайди. Африканинг энг катта дарёси Нил, Нигер, Конго, Замбези соҳилларига яқин жойлашган баланд тоғ тизмаларидан бошланиб қитъанинг ички қисмига катта-кичик ирмоқларини ёйган. Кўллар асосан, шарқий қисмида жойлашган бўлиб, энг йириклари Виктория, Танганика, Ньяса, Мверу ва марказдаги Чад кўлидир. Бошқа кўллар ёзга бориб жазирама иссиқда қуриб қолади. Кабир саҳролар шимолида Сахара, жанубда Калахари ва Намибдир.

Ўсимлик дунёси жуда бой. Конго воҳасида ва Гвинея бўғози соҳилларида тропик ўрмонлар ўсмоқда. Саванна даштларини ҳам тропик ўрмонлар шимолий ва жанубий, шарқий томондан ўраб олган. Тропик иқлимли жойларда Жанубий Америкадан келтирилган какао, шарқий соҳилларда кокос палмаси, шимолда қимматбаҳо пробка дарахти, Нил воҳасида пахта экилади. Африка асли банан, емишли ямс илдизи, ерёнғоғи (арахис) ва ер лобиеси, хурмо ва ёғ палмаси, ҳабаш нони (теффа), кофе ва каучук дарахти (ландолфия) ватанидир. Чорвачиликка қулай ҳашакка бой саванна бўлса-да, чорванинг ашаддий душмани сесе чивини туфайли бу соҳа суст ривожланган. Аммо ҳайвонот дунёси бой, турли катта-кичик қушлар, фил, каркидон, оҳу, гиппопатам ва бошқа туёқли ҳайвонлар, йўлбарс, арслон каби катта йиртқичлар, ҳар хил маймунлар, турли кемирувчи ва судралувчилар кўп учрайди. Қазилма бойликлардан Африкада олмос, олтин, платина, уран, темир рудаси, мис, алюмин, кобальт, фосфорит, нефт, кўмир мавжудлиги қитъани бой хомашё хазинасига айлантирган.

Африка қитъасининг ранг-баранг табиати сингари аҳолининг этник қиёфаси, жойлашуви ва зичлиги ҳам турличадир. Сўнгги маълумотларга қараганда, бу ердаги 500 миллиондан ортиқ аҳолининг этник жойлашуви қуйидагича: ғарбда 137 млн., шарқда 130 млн., марказий қисмида 52 млн., жанубда 32 млн. киши яшайди. Нил водийсида бир кв.км. ҳудудга 700 киши тўғри келса, қитъанинг умуман бошқа қисмига ўртача 2-10 киши, Сахара қисмига эса 0,3 киши тўғри келади. Умуман ер куррасидаги аҳоли зичлиги Африка қитъасида икки ҳисса кам бўлиб, ўртача ҳар км²га 13-14 киши тўғри келади.

Антропологик жиҳатдан Африка аҳолиси учта йирик ирқ, ўрта ва аралаш типлардан иборат. Қитъанинг шимолида Сахаранинг жанубигача европоид ирқига оид қора кўз, тўлқинсимон қора соч, буғдой майиз танли, узунчоқ юзли бир оз бургуцимон қирра бурунли араблар, барбарлар яшайди. эфиопия ва Сомали яриин оролида ўрта ирқ ҳисобланган териси бироз қорамтироқ, юки кичикроқ, лаби қалинроқ, ўрта ёки новча бўйли амхара, галла, тигре ва бошқа халқлар жойлашган. Африканинг асосий аҳолиси ҳисобланган кўпсонли асл негроидлар Сахарадан жанубда Ғарбий ва Марказий Суданда, Нилнинг юқори қисмида, Конго воҳасида, Шарқий тропик Африкада ва

қитъанинг жанубида катта ҳудудга тарқалган. Улар қоп-қора тани, қора кўзи ва спирал (бурама) сочлари, ияги бироз олдинга чўзилган (прагматизм), қалин лаби, кенг ва пучуқ бурунли, кўса соқол ва камтуйли белгилари билан ажралиб турадилар. Катта негроид ирқи ичида узун бўйли (180 см.га яқин) ва ниҳоятда қора рангли нилотлар типи Нил дарёси юқори оқимларида ва Буюк кўллар атрофида учрайди. Конго воҳасининг тропик ўрмонларидаги пакана бўйли (ўртача 141-142 см.) бироз қорамтироқ танли, серсоқолли, пучуқ бурунли, лаби кичикроқ пигмейлар ҳам бошқалардан фарқ қилади. Жисрноний тузилиши жиҳатидан Африканинг энг жанубий қисмида яшаётган бушменлар ва гуоттентотлар махсус антропологик типни ташкил қиладилар. Улар асли негроид белгиларидан ташқари баъзи монголоид белгилари (ялпоқ юзли, сарғиш танли) ва стеатопигия (сағрига нисбатан кўпроқ ёғ тўпланиб осилганроқ) кўриниши, бадан ва юзга эрта ажин тушиши билан бошқа ирқлардан ажралиб турадилар. Мадагаскар аҳолиси ҳам негроид ва монголоид ирқлари аралашмасидан пайдо бўлган махсус типлардан иборат.

Африка қитъаси тил жиҳатдан кам ўрганилганлиги туфайли ҳозир бир неча тизим ва классификациялар мавжуд. Сўнгги тадқиқотларга биноан энг кенг тарқалган классификация асосида африка тиллари тўртта катта тил оиласи: семит-хамит ёки афроосиё, нигер-кордофа, нил-сахара ва койсан тилларига бўлирган. Ўз навбатида улар ҳам катта-кичик туркум ва гуруҳларга бўлинган. Шулардан энг кўпсонли семит-хамит тил оиласига оид халқлар семитлар, барбарлар, кушитлар, чадлар қитъанинг 3/1 қисмини ташкил қилади ва бутун Шимолий ва Ширноли-шарқий Африкани эгаллаб олганлар.

Мазкур тил оиласига кирган араб тилида гапирадиган аҳоли (мисрликлар, жазоирликлар, тунисликлар, ливияликлар ва ҳк.) XII-XIII асрларда Арабистон ярим оролидан оммавий кўчиб келиб маҳаллий кўп сонли туб элат ва халқлар (қадимий мисрлик ва барбарлар) билан аралашиб кетиши натижасида пайдо бўлган. Улар ҳозир 100 млн. кишидан ортиқ бўлиб, Африка аҳолисининг 5/1 қисмини ташкил қилади. энг қадимий туб аҳоли авлодларидан барбарлар фақат Мағриб тоғликларида ва Сахара воҳаларида сақланиб қолган. Аммо уларнинг кўпчилиги (кабиллар, туареглар, риф ва ҳк.) ҳозир асл тилларини йўқотиб, араб тилида гапирадилар.

Семит гуруҳига кирган энг йирик халқлардан амхара, тиграи ва тигре ҳозирги эфиопия миллатининг негизини ҳосил қилади. Хамит-семит тил оиласига оид кушид туркумига амхара халқига яқин галла, эфиопия жанубида яшовчи сидамо ва сомали халқлари киради. Семитга оид чад гуруҳига кирадиган нигерия халқлари ва уларга яқин хауса, баде, бура ва бошқалар қитъанинг анча ҳудудини эгаллайди.

Нил-сахара тил оиласи учта йирик гуруҳ – сонгаи, сахара ва шари-нилга бўлинади. Мазкур оилага учта ўзига хос тилга эга кичик элатлар – маба, фур ва кома киради. Сонгаи туркумидаги халқлар Нигер дарёсининг ўрта оқимидаги давлатлар – Мали, Нигер, Юқори Волта ва Нигерияда, Сахара

туркумига оид халқлар Чад кўли атрофида ва Марказий Сахаранинг чўл қисмида ҳамда қисман Нигерияда яшайдилар. Шари-нил тил туркумидаги халқлар Юқори Нил воҳаларида, Виктория ва Рудолф кўллари атрофи (Судан Республикаси, Уганда, Кения)да жойлашган.

Африканинг жануби-ғарбий қисмида асосан, Намибия, Боцвана ва Анголада, ўзига хос койсан тил оиласига оид халқлар – бушменлар, готтентотлар ва тоғлик дамаларлар яшайди. Улар ўтмишда Жанубий Африканинг жуда кенг худудини эгаллаган, амрао XVIII-XIX асрларда кўпчилик қисмини Европаликлар қириб ташлаган, қолганлари Калахари чўлларига ҳайдалган. Койсан тилларига Шарқий Африка (Танзания)даги сандаве ва хаца номли элатлар ҳам киради.

Мадагаскар оролидаги малгашлар тили, антропологик тузилиши ва маданияти билан қитъа аҳолисидан анча ажралиб турадилар. Улар австронезия тил оиласига оид, антропологик жиҳатдан эса жанубий монголоидларга яқин. Африка қитъасида яшовчи ҳинд-Европа тил оиласига мансуб 11 млн.ли Европаликлар бутун аҳолининг 2 фоизини ташкил қиладилар. эски голланд тили билан маҳаллий банту ва готтентот тиллари чатишмасидан махсус африканс тили пайдо бўлган ва элатлараро муносабатларда восита ролини бажарган.

Айрим мамлакатларда, чунончи Жанубий Африка Республикасида, Кения, Танзания ва айниқса, Маврикия оролида сўнгги йилларда кўчиб келган осиеликлар ҳара ўрнашиб қолган ва ҳозирги этник жараёнга тортилган.

Ҳозирги Африка халқларининг этник қиёфасини унинг тарихини билмагунча тўғри тасаввур қилиш мумкин эмас. Айрим африкашуносиар қитъанинг мустақам тарихий тараққиётини инкор қиладилар, маҳаллий аҳоли мустамлака давригача ижтимоий тараққиётга ноқобил бўлган деб айтадилар. Баъзилар Африка тарихини фақат ташқаридан келган бир қанча тўлқиндан иборат маданият ҳисоблаб, шунинг учун маҳаллий халқлар умуман турғунликка ҳукм қилинган, деб таърифлайдилар.

Аммо уларнинг акси ўлароқ, Стенфорд университети олимлари томонидан аниқланган одам гноми африкалик эканлиги ва умуман башарият қора қитъадан ер юзига тарқалганлиги бу муносабатларни кескин, қарама-қарши қутбга ўзгартириб юборди.

Қолаверса, сўнгги йилларда қилинган археологик кашфиётлар Африка тарихининг узок ўтмишига оид катта бир даврни ойдинлаштириб берди. Аввалига Жанубий ва Шарқий Африкада австралопитеклар яшаганлиги аниқланиб, қитъа қадимий одамнинг ватани эканлиги тасдиқланди. Илк палеолит даврига оид ибтидоий маконлар Луис Лики ва кейинчалик унинг ўғли томонидан Танзанияда Олдувай жарлигида топилганлиги, Эфиопияда Чад ва Рудольф кўллари атрофида, Жанубий Африкада 60-йиллардан кейин қилинган кашфиётлар Африка қитъасида эрамиздан аввалги X минг йилликлардан бошлаб юксак маданият яратилганлигини исботлаб берди. Олдувай, Стелленбош ва бошқа маданиятлар антропологик маълумотлар билан бирга, қитъанинг шарқий ва жанубий қисмида қадимий тош даврида

кенг ҳудудда анча такомиллашган тош қуроллар яратган ва қояларга ҳар хил расмлар ясаган кўп сонли аҳоли яшаганлигини аниқ тасдиқлаган эди.

Неолит даврига келиб (тахминан эрампдан аввалги V-I минг йилликлар) Шимолий ва Марказий Мисрда, Суданда, Сахара марказида, Шарқий Африканинг баъзи ҳудудларида, Сенегал ва Конго воҳаларида, ҳозирги Нигерия ҳудудида янги хўжалик фаолияти, яъни деҳқончилик ва чорвачилик шаклланиб ўтrock ҳолатга кўчиш рўй беради. Мезолит ва неолит даврида ҳозирги антропологик типлар шаклланиб бўлган, неолит даврига келиб ҳозирги тиллар ҳам асосан, шаклланиб тугаган.

Мисрликлар қўшни элатлар тўғрисида муҳим маълумотлар қолдирган. Ёзма манбалар Нилнинг ғарбий қисмида оқ танли ливия қабилалари, ўрта оқимида куш (кейин Нубия) мамлакатида жигар-ранг танли кушитлар, юқори қисмида қора танли нилотлар ва жануброқдаги Пунт мамлакатидаги негроидлар ҳақида хабар бериб, Африканинг ирқий тузилиши қадимдан турли эканлигини исботлайди.

Африка қитъасида милоддан аввалги III-II минг йилликларда муҳим геологик ўзгаришлар рўй берган. Ўша даврда Сахарада қурғoқчилик пайдо бўлиб, улкан ҳудуддан бутун элат ва халқларни кўчишга мажбур қилган. Оқибатда Сахарадан жанубда Шимолий Африка мамлакатларидан, чунончи, Мисрдан фарқ қиладиган янги бир ўзига хос маданият шакллана бошлайди. Нигерия ва Бенуе дарёсининг шимолида пайдо бўлган нок маданияти вакиллари (милоддан аввалги IX милоднинг II асрлари) темир ва бошқа металлarnи ишлаб чиқаришни билган ва дастлабки темир қуролларини ясаганлар.

Темир эритиш ва ундан фойдаланиш Африка халқларининг ижтимоий тараққиётида муҳим рол ўйнаган эди. Дарё водийларидаги аҳоли билан саванна қабилалари орасидаги савдо-сотиқнинг кўпайиши, катта савдо йўлларида ва чорраҳаларида шаҳарларнинг ва савдо марказларининг пайдо бўлиши, шу асосда ижтимоий меҳнат тақсимотининг юзага келиши ва Сахаранинг жанубидаги бошқа давлатларнинг шаклланишига сезиларли таъсир ўтказган эди.

Милоднинг VIII-IX асрларига келиб, тропик Африкада синфий тузум муносабатларига асосланган бир неча йирик давлатлар шаклланиб XVI асрларгача ривожланиб келган. Шулардан араб сайёҳлари, маҳаллий солномалар, илк португал тадқиқотчилари ва жуда кўп оғзаки ривоятларда тилга олинган йирик давлат бирикмалари Гана, Мали, Сонгай, Дагомея, Хаусан шаҳар-давлатлари, Ғарбий ва Марказий Судандаги Канем – Борну, Бенин, Гвинея соҳилидаги Ёруба давлати, қадимги Конго ва эфиопия давлатлари, Шарқий Африка қирғoғидаги шаҳар-давлатлар, афсонавий Мвене Мутапа (Мономотана) подшолиги ва Зимбабве давлатларини санаш мумкин. Улар анча ривожланган ишлаб чиқариш кучларига эга бўлган ижтимоий мулк ва юксак маданият яратганлар. Муайян даврларгача Африка давлатларининг энг тараққий қилган қисрnlари жаҳон тарихи билан қадамба-қадам, тенг ривожланиб ижтимоий тараққиётга муносиб ҳиссасини қўшиб келганлар. Ҳаттоки, қитъа мустамлака қилинганидан кейин ҳам бу ерда

XVIII-XIX асрларда бир неча феодал давлатлар (Фулбе ва Тукулёра теократик давлатлари, Руанда, Буганда, Бурунди) ва қабилавий иттифоклар (зулу, матабеле) пайдо бўлган эди.

Демак, Африка халқлари қадимий даврлардан то ҳозиргача ижтимоий тараққиётдан чеккада қолмай, тадрижий ривожланишда бўлганлар. Аммо кейинчалик ижтимоий-иқтисодий анча орқада қолиб кетишига мустамлакачиларнинг зулм ва таъқибга қурилган сиёсати, қул савдоси ва қулдорлик сабаб бўлган. Айрим мамлакатларнинг ва элатларнинг ибтидоий ва илк феодализм даражасида сақланиб қолишида бошқа ўлкалардаги сингари обектив ва субектив омиллар ҳам таъсир қилган. Мустамлака арафасида Африка халқлари турли ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражасида турганлар, юксак маданият яратган йирик давлатлар билан бир қаторда, хали ибтидоий-жамоа тузуми муносабатлари кучли бўлган қабилалар ҳам мавжуд эди.

Африка қитъасини мустамлакачилар томонидан босиб олиниши XV аср охирларидан бошланади. Бу даврда келгинди Европаликлар билан маҳаллий аҳоли ўртасида маданий тафовут унча сезилмаган. энг фожиали воқеалар кейинги асрдан бошланган. Дастлабки сармоя жамғариш натижасида XVI аср бошларида кенг миқёсда авж олган қул савдоси Ғарбий ва Жанубий Африка халқларининг тарихий тараққиётини тўхтатибгина қолмай, балки бир неча асрлар орқага итқитиб ташлаган эди. Аввал португалияликлар, кейин Англия, Голландия ва Франция қитъа ўлкаларининг очикдан-очик барча бойликларини йиртқичларча талон-тарож қилганлар, оғир солиқлар солганлар ва минглаб кишиларни зўрлаб олиб кетиб, қул қилиб сотганлар. Айрим ўлкаларда, айниқса, Гвинея соҳилларида, Конго қуйи оқимида ва Анголада қул савдоси натижасида аҳолиси камайиб, хўжалиги ва сиёсий-иқтисодий ҳаёти турғунлик ва вайроналикка маҳкум қилинган, баъзи обод ўлкалар бутунлай харобага айланган. Қулдорлик туфайли вафот этган ва Америкага олиб кетилган кишиларнинг сони 100 млн.дан ортиқ бўлган. Қитъадаги мустамлакачиликларга қарши урушлар, ички зиддият ва курашлар ҳам минглаб африкаликларнинг ёстиғини қуритган ва илгари гуллаб ётган қудратли давлатларнинг инқирозини кучайтирган эди. Мазкур ҳодисалар Африка халқларининг Европадан маданий жихатдан орқада қолишининг асосий сабабларидир.

Чидаб бўлмайдиган жабр-зулм ва талон-тарож келтирган мустамлакачилик сиёсатига қарши озодлик ва мустақиллик учун курашга ўтган Африка халқлари, айниқса, иккинчи жаҳон урушидан кейин жуда катта муваффақиятларни қўлга киритиб, ўз тақдирларини қўлларига ола бошлаган. Ҳозир қитъанинг кўпчилик қисми мустақил ва озод давлатлардан иборат.

Африка қитъасининг этник тузилишини бир неча тарихий-маданий вилоятларга бўлиб ўрганилади. Улар кенг ҳудудларда жойлашган, аммо этнографик жихатдан умумий бирликка эга бўлган минтақалардан иборат. Сўнгги классификацияга асосланиб бутун қитъа аҳолиси табиий шароити, этник қиёфаси, тарихий тақдири ва ижтимоий-иқтисодий даражаси жихатдан

Шимолий Африка, Ғарбий ва Марказий Африка, Шарқий ва Жанубий Африка халқларига бўлинган.

2. ШИМОЛИЙ АФРИКА ХАЛҚЛАРИ

Африканинг шимолида асосан, араб тилида гапирадиган халқлар яшаганлиги учун уни Араб африкаси деб атаганлар. Аслида бу ердаги халқ ва элатлар қадимий абориген аҳолисининг авлодларидир. Ҳозирги даврда Шимолий Африка халқларига Миср, Судан ва катта Мағриб (Тунис, Жазоир, Марокаш, Ливия, Мавритания, Ғарбий Сахара) аҳолиси киради.

Қадимий юнон муаллифларининг асарларида Мағриб аҳолисини ливияликлар, деб тилга олинади. Уларнинг бир қисми кўчманчилик билан тирикчилик қилиб келган қабилалардан, иккинчи қисми деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳолидан иборат бўлган. эрамиздан аввалги I минг йилликда финикияликлар Шимолий Африка соҳилларида асос солган Утику, Карфаген каби давлатлар билан ўз мустақиллиги учун урушлар олиб борганлар. Ливиялик қабилаларнинг тинимсиз курашлари Нумидия ва Мавритания давлатларини юзага келтирган эди. Рим империяси Карфагенни қўлга киритиши билан (милoddан аввал II аср ўрталари) бу икки подшолик ҳам емирилади. Шу билан лотин манбаларида ливия ва нумидия номлари ҳам йўқолиб, маҳаллий аҳоли маврлар ва кейин араблар келиши билан барбарлар деб атала бошланган.

XI асрлардан бошлаб арабларнинг сулайм ва ҳилол қабилаларининг Мағрибга оммавий кўчишлари натижасида барбарларни араблаштириш кучаяди. Мағрибни тўлиқ ўзига бўйсундирган Араб феодал давлатларининг (халифалик, идрислар, аглабийлар, фатимийлар, алморобийлар ва ҳк.) жиддий солиқ ва диний сиёсатларнинг арналга оширилиши натижасида араб тили ва ислом кенг тарқалган эди. XIII асрда Шимолий Африкада (ҳозирги Мағриб чегарасида, яъни Марокаш, Жазоир, Тунисда) учта феодал давлати – Маринилар, Зайянийлар ва Хавсидийлар пайдо бўлиб, то XVI асрларгача, яъни турк истилосигача сақланиб келган. Мазкур тарихий жамоа негизида барбар ва араб қабилаларининг аралашishi натижасида мағриб халқлари – марокашлар, жазоирлар, тунислик ва ливияликлар кейинчалик мустамлакачиларга қарши фаол миллий-озодлик курашига тортилиб ҳозирги миллатлар шакллана бошлаган эди.

Миср халқи энг қадимий юксак маданият яратган этнослардир. Мисрликлар эрамиздан аввалги

IV минг йилликлардаёқ сунъий суғоришга асосланган деҳқончиликни билганлар. Археологик кашфиётларга, краниологик далилларга қараганда (топилган ибтидоий кишиларнинг суяк қолдиқлари асосида) антропологик жиҳатдан Мисрнинг энг қадимий аҳолиси эрамиздан аввалги III минг йилликда Нил водийсида пайдо бўлган дастлабки Миср давлатининг аҳолисидан фарқ қилмайди. Ҳозирги мисрликлар ҳам буюк маданият яратган аждодларидан ирқий жиҳатдан кам фарқланадилар. 1952-йили июл ойида Миср қироли Фаррух тахтдан ағдалириб, Республика эълон қилиниб, ҳозирги Миср миллатининг ривожига кенг имконият яратилган эди.

Мисрдан жанубда жойлашган Судан халқи ҳам миллий озодлик курашига бел боғлаб, 1956-йили 1-январда мустақилликка эришган ва ўз давлатини республика деб эълон қилган. Суданликлар (Қадимги Нубия) мисрликлар сингари юқори маданият яратган қадимий элатлардан. Нубия тўғрисидаги дастлабки маълумотлар эрамиздан аввалги III минг йилликларида Миср солномаларида тилга олинади. Милоддан аввалги XVI-XIV асрларда хатто Нубиянинг анча қисми Миср провинцияси ҳисобланган. Бир-икки асрлардан кейин бу ерда мустақил Напата давлати пайдо бўлади ва милоддан аввалги IX асрга келиб у Нил водийсини босиб олиб, қисқа давр Миср устидан ҳукмронлик қилади. Кейинчалик Суданда кулдорлик Мерое давлати ташкил топди. Милоднинг VI асрларида насроний дини тарқалиб, ўрта асрда Нубия давлатининг расмий дини деб эълон қилинади. Бу ерда араблар XIII асрдан бошлаб бир-икки аср давомида аста-секин араб тилини тарқатиб, насронийликни сиқиб чиқаради, ислом дини ҳукмрон бўлади. Араблаштириш ва исломни сингдириш анча қийинчилик билан ўтган.

Шимолий Африка халқларининг хўжалиги жаҳондаги энг қадимий деҳқончилик ва чорвачилик билан боғлиқ бўлиб, унинг ажойиб анъаналари ҳозиргача етиб келган. Аммо деҳқончилик билан чорва хўжалиқларининг нисбати турли ҳудудларда ўзаро фарқ қилади. Нил водийси ва денгиз соҳилларидаги серунум ерларда, асосан, деҳқончилик, сахро ва ярим дашт ҳудудларда ярим кўчманчилик асосий хўжалик тармоғи бўлиб, дарё ва денгиз соҳиллардан узоқлашган сайин чорва деҳқончилиқдан устун туради. Агар мисрликлар ва суданликлар узоқ даврдан бери суғориш деҳқончилиги билан шуғулланса Жанубий Суданда чопқи деҳқончилиги билан балиқчилик, Мағриб мамлакатларида (айниқса, қирғоқ бўйи Атлас тоғларида) деҳқончилик билан боғдорчилик ва йирик чорвачилик, бепоён сахро ҳудудларида фақат майда чорвачилик билан кун кечирадилар. Йирик чорва яйловлар жуда кам бўлганлигидан унча ривожланмаган, кўп жойда йирик шохли мол ишчи кучи сифатида сақланган холос.

Тарихий этнографик нуқтайи назардан Миср деҳқончилиги муҳим аҳамиятга эга бўлиб, уни ўрганиш умуман деҳқончиликнинг келиб чиқиши ва таракқиётини билишга имкон беради. энг қади-мий неолит даврида пайдо бўлган ва қисман ҳозиргача сақланиб келган сунъий суғориш тизими Юқори Мисрдаги дарё тошқинларидан фойдаланиб экин экишдан иборат бўлган. Нил водийсида илгари бир неча минг гектар майдонни қисмларга бўлиб, рош билан чек солинган ва икки метргача етадиган дарё тошқини шу ерларни тўлдириб бир ярим ойгача сув сақлаган. Сув сингиб қайтгандан кейин Нилнинг серунум лойқасига уруғ сепилган. Одатда, буғдой, арпа, лобие, беда ва бошқа экинлар экилган ва қиш бўйи ўсиб ёзга бориб ҳосил олинган.

XIX асрга келиб суғориш тизими анча ривожланган, Мисрни Англия ўзининг тўқимачилик саноати учун пахта базасига айлантириш мақсадида фаллоҳлар кучи билан аср бошларидан экин далаларини кенгайтириб, тўғонлар ва янги каналлар қурдирган. Суданда ҳам Оқ ва Кўк Нил оралиғидаги Гезирада доимий суғориш тизими қурилиб, серунум ерларда пахта плантациялари яратилган.

Йил бўйи суғориш имконияти пайдо бўлиши билан қишлоқ хўжалик экинларининг турлари ҳам кўпайган. Анъанавий дон, лобие ва пахта экинларидан ташқари фаллоҳлар шоли, шакарқамиш, макка, сули, зиғир, турли сабзавот ва полиз экинлари, молга ем учун беда (берсим) кабиларни экканлар. Ерни ҳайдашда қадимий темир учли омоч ишлатилган, унга хўкиз, қўтос, эшак, хачир ёки туя қўшилган. Ерга ишлов беришда чопкидан фойдаланилган, ҳосил ўроқ билан ўрилган ва махсус хода ёки чанага ўхшаш ёғочга ишчи ҳайвон қўшиб янчилган. Агар Мисрда асосан, дон, пахта ва сабзавот экилса, Мароқашда макка, Тунисда зайтун дарахти, Жанубий Мағрибда хурмо экилган, денгиз соҳилларида боғдорчилик ривожланган, бу ерда узум, анжир, бодом, ситрус ўсимликлари ва сабзавот ўстирилган.

Миср деҳқончилиги қадимий анъанага биноан уч фаслга бўлинган: қишги (шитви), ёзги (сайфи) ва Нилнинг тошқин даврига тўғри келган кузги (нили). Шитви (ноябр-март) фаслида буғдой, арпа, пиёз, лобие ва берсим (беда) экилган, сайфи (апрел-август)да пахта, зиғир, кандир, шакарқамиш, шоли ва макка, Нил тошқини даври (сентябр-ноябр)да асосан, шоли, макка ва сули экилган.

Шимолий Африканинг қишлоқ аҳолиси қадимдан турли уй ҳунармандчилиги билан ҳам шуғулланадилар. Улар қўлда ва чархда сопол буюмлар ясайдилар, бўйра ва чипта тўқийдилар. Чорва аҳолиси эса жундан ҳар хил мато, гилам тўқийдилар, кигиз, тери поябзал, эгар каби зарур буюмлар ишлаб чиқарадилар. Шаҳарларда йирик ҳунармандчилик, айниқса, темирчилик, мисгарлик, заргарлик, кўнчи, кулолчилик анча ривожланган. Саноат кейинги йилларда ўса бошлаган.

Арабларнинг моддий маданияти жуда кўп умумийликка эга бўлса-да, айрим ўлкаларда ўз хусусиятларини сақлаб келган. Миср фаллоҳлари кичик қишлоқларда Нил водийсининг суғорма жойларида яшайдилар. Улар хомғишдан ёки гуваладан бир қаватли текис томли уй қурадилар. Деҳқон уйлари, асосан, бир хужрали тўғрибурчак, ойнасиз ва тўйнуксиз, ярмисини супали печка (мўрисиз ўчоқ, тезак билан ёқилади) эгаллаган бўлиб, шунга тўшалган бўйрада ётиб турилади. Бойлар катта ҳовлиларда яшаганлар.

Ўтроқ Мағриб аҳолиси катта йўл бўйида жойлашган қишлоқ-ларда тартибсиз жойлашган сомон аралаш лойдан тўғрибурчак шаклида қурилган текис томли уйларда яшайди. Атлас тоғларида уйлар тошдан тикланган. Қишлоқ марказида минора қад кўтаради. Ҳар бир қишлоқ бир неча катта оилавий жамоадан иборат. Мағриб аҳолисининг 1/4 қисми шаҳарларда яшайди. Баъзи шаҳарлар ҳозиргача ўрта асрлардагидек қинғир-қийшиқ тор кўчалар, ичкарига қаратилган ҳовлили баланд деворли бир-икки қаватли уйлар, минорали мачитлар, марказида ҳунарманд ва савдогарлар расталари жойлашган бозорлар сақланиб қолган. Дашт кўчманчи қабилалари жазирама иссиқ ва изғирин шамолдан сақланиш учун кўчишга қулай жундан тўқилган мато ёки кигиз ёпилган чодир (фалиж)ларда яшайдилар.

Фаллоҳлар оғир турмуш шароитида тирикчилик ўтказадилар. Уларнинг таомлари, асосан, макка, сули ёки тарикдан ёпилган чучук нон ва атала, пиёз, қалампир ёки бодринг, баъзан қурт истеъмол қиладилар, денгиз соҳили ва

Нил водийсидагилар балиқ қовуриб ейдилар, гўшт жуда кам ишлатилади. Сабзавот ҳам истеъмол қилинади. Овқатланиш уч маҳал, иссиқ овқат одатда кечки пайт ейилади. Ичимликлардан қандсиз қора кофе, аччиқ чой, арпадан тайёрланган пиво ичилади. Мағрибда сабзавот ва мева кўпроқ истеъмол қилинади. Африка арабларининг энг севимли таоми буғдой ёки арпа уни хамиридан юмалоқ қилиб турли зиралар солинган буғда пишириладиган кускус. Уни тайёрлаш катта санъат талаб қилади. Кўчманчи қабилаларнинг таоми хурмо, чорва маҳсулотлари – қатик, сузма, пишлоқ ва қисман гўшtdан иборат.

Фаллоҳларнинг анъанавий кийимлари оқ ёки кўк читдан (бутун бўйига) тикилган узун ва кенг энгли кўйлак ва калтароқ иштон, совуқ пайтларда туя жунидан тўқилган матодан чакмон, бошида дўппи ёки салла. Аёллар ҳам кенг энгли юқориси бўғма, тик ёқали узун кўйлак киядилар, бошида шол ёки рўмол ёпинадилар, турли рангдаги мунчоқлар, мисдан, кумуш ёки олтиндан ишланган узук, сирға, билагузук тақадилар. Мағрибликлар, айниқса, соҳилларда яшовчи шаҳар аҳолиси асосан, Европача кийинишга ўтган. Аммо миллий кийимлар ҳам сақланган. Аҳоли қимматбаҳо бурнус (яктак)га ўхшаш кийим киядилар. Марокашда бошига салла ўралса, Тунисда кўпроқ ҳожи дўппи (фас) кийилади. Аёллар кенг ва узун кўйлак устига плаш ёки шол, юзига оқ ёки кулранг чачвон ёпинадилар. Қишлоқларда шаҳарга нисбатан юзини камроқ бекитадилар. Туарег қабилаларида, аксинча, эркаклар юзини бекитиб, аёллар эса очиқ юрадилар.

Шимолий Африка халқларининг ижтимоий тузумида турли укладлар мавжуд. Улар қулдорлик тузумини босиб ўтиб, мустамлака арафасида феодализмга эришган эдилар. Аммо Мағриб ва Шарқий Судандаги кўчманчи элатлар узоқ даврларгача уруғчилик муносабатларини сақлаб келганлар. Европа давлатларининг мустамлака ҳукмронлиги ўрнатилгандан кейин Шимолий Африка мамлакатлари бозор муносабатларига тортилиб, феодализм тузуми емирила бошлайди ва унинг ўрнида янги бозор муносабатларига асосланган ишлаб чиқариш куртак отиб чиқади.

Фақат иккинчи жаҳон урушидан кейин миллий озодлик кураши ғалабаси туфайли Шимолий Африка халқлари, айниқса, Жазоир, Миср, Ливия мустақил тараққиёт йўлига ўтиб катта ютуқларга эришмоқдалар.

Мағрибнинг ичкари ҳудудларида ярим патриархал ярим феодал муносабатлари, жамоатчилик тузуми қолдиқлари ҳозиргача сақланиб келмоқда. Сахарадаги туарегларда жамоа кенгаши бошқаруви мавжуд бўлиб, унда аёллар ҳам иштирок қилади, Судан кўчманчи қабилаларида ҳам ислом тарқалган бўлса-да (баккара ва ҳк.) матриархат муносабатлари сақланган. Уларда никоҳдан кейин келин икки-уч бола туғилгунча она уруғида яшайди, мерос ҳам она томонига ўтади. Баккара қабиласида қизлар ва эрли аёллар ҳам шахсий эркинликка эга. Нилот қабилаларида ҳам ибтидоий қабила ва уруғ муносабатлари мустаҳкам негизга эга.

Шимолий Африка аҳолисининг 94-95 % и мусулмонлар (тахминан 87 миллиондан ортиқ киши), 4 % и насронийлар (4,7 млн.) қолганлари ибтидоий

ва бошқа динларга итоат қиладилар. Мағриб ва Судан кўчманчи қабилаларида турли сеҳргарлик урф-одатлари ва иримлари кенг тарқалган.

3. ҒАРБИЙ ВА МАРКАЗИЙ АФРИКА ХАЛҚЛАРИ

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Африка бўйича иқтисодий комиссияси таклифига биноан Ғарбий ва Марказий Африкага табиати, этник тузилиши, тарихи ва ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг умумий характериға қараб 24 та мамлакат киритилган. этник жиҳатдан бу ерда яшовчи халқларнинг кўпчилиги Ғарбий Судан ва Банту халқлари деган ном билан аталган. Буларнинг кўпчилиги XX аср ўрталарига қадар Европа давлатларининг мустамлакаси бўлиб келган. Айниқса, иккинчи жаҳон урушидан кейин бутун Африкани ларзага келтирган миллий-озодлик ҳаракати жуда кўп халқларнинг мустақил ривожланишиға йўл очиб берди. Тарихий «Африка йили» номи билан кирган 1960-йилда Ғарбий ва Марказий Африканинг 15 та мамлакати сиёсий мустақилликни қўлга киритган эди. Шулардан энг катталари Нигерия ва Зоир, кейин Сенегал ва Мали, Мавритания ва Бенин (илгариги Дагомея), Нигер ва Юқори Волта, Фил суяги соҳили ва Того, Чад ва Гобон, Марказий Африка ва Конго халқ республикаси, Камерун ва Сьерра-Леоне. 1965-йилда Гамбия, 1968-йили экваториал Гвинея, 1973-йилда Гвинея-Бисау, 1975-йил Яшил ороллар буруни ва Ангола мустақил республика деб эълон қилинди. Бу мамлакатларда ҳозир муҳим этник жараён рўй бермоқда.

Ғарбий ва Марказий Африка аҳолиси турли антропологик ва лингвистик гуруҳлардан иборат бўлиб, ўзларининг хўжалик фаолияти, маданияти ва динлари билан бироз ажралиб турадилар. Ғарбий Африканинг шимолида Мали ва Нигер ҳудудида яшовчи туареглар калта европоид ирқининг Ўрта ер денгизи типига мансуб. Европоид белгилари Марказий Африканинг шимолий ҳудудларидаги туби канури каби элатларда ҳам бироз сезилади. Қолган барча халқлар катта негроид ирқига тегишли. Аммо улар айрим типларға бўлинган. Масалан, баданининг ранги, лабининг қалинлиги, прогнатизм, бўйи ва бошқа белгилари билан сенегал типи (волоф халқи), нигер типи (мандинго халқи), чад типи (хауса халқи), сахара типи (сара халқи), пакана бўйли негерил типи (пигмейлар) бир-биридан ажралиб турадилар.

Ғарбий Африканинг этнолингвистик қиёфаси жуда ранг-баранг. Бу ерда ҳозир бир неча тил оилалари ва жуда кўп туркумларға мансуб этнослар яшайди. Афроосиё тил оиласига кирадиган бар-бар ва туареглар ҳамда чад туркумиға мансуб хаусалар билан бирға нигер-кордофа, нил-сахара, бенуе-конголез тил оилаларига тегишли жуда кўп халқ ва элатлар кенг ҳудудда жойлашган. Марказий Африканинг этнолингвистик харитаси анча яхлит, умумийликка эга, асосан, банту тилларида гапирадиган халқлардан иборат. Банту халқлари милоддан аввалги I минг йилликнинг ўрталарида Марказий Африкада пайдо бўлиб, бу ерда қадимдан яшаб келган пигмей ва бушменларни сиқиб чиқарганлар. Ҳозир Марказий Африкада 32 млн. банту халқлари яшайди. Шулардан энг йириги балуба (4,4 млн., киши), баконго (4,4

млн.), овим бунду (2,3 млн.), бамбунду (1,7 млн.) ва ҳк. Ғарбий Африкада хауса ва унга яқин тилда гапирадиган халқлар 10 млн. киши, бенуе-конголез тилида ҳам 7 млн., волт тилида 8 млн. ғарбий атлантик тилида 10 млн.дан ортиқ халқ гаплашади.

Хўжалик жиҳатдан мазкур минтақа Шимолий Африкадан кейин анча ривожланган. Бу ерда ҳам қишлоқ хўжалиги иқтисодиётнинг негизини ҳосил қилади. Океандан узоқда магистрал транспорт йўлларида чеккада жойлашган Марказий Африка халқларининг арфанавий машғулоти деҳқончилик ва сборвачилик бўлиб, 80 фоиз аҳолининг ҳозиргача асосий тирикчилик манбаи ҳисобланади. Қишлоқ хўжалигида жамоачилик муносабатлари сақланиб келмоқда.

Маҳаллий деҳқончилик тропик иқлимга мослашган, ўрмонларни чошиб, очилган ерга кул аралаш ерга чопқи (бутали ёғоч хомага темир тиш кийгизилган) билан ишлов бериб экин экилади. Бўз ерга скин 5-6 йил, баъзан ер кўп бўлса 10-12 йилдан кейин қайта экилади. Асосий экинлардан шоли, макка, сули, батута, шакарқамиш, лобиё скилади, тропик ўрмонлардаямс, маниока, тару, ерёнғоқ (арахис), нон дарахти, банан, қовун, ковок, ситрус ва мева дарахтлари ўстирилади. Муҳим анъанавий «этник»маҳаллий экинлардан шоли гвинея-либерия зонасида яшовчи халқларга хос бўлиб, одатда суғорилмай экилади. Шоликорлик Нигер ва Гамбия дарёларининг соҳилларида 3,5 минг йиллар муқаддам пайдо бўлиб, бошқа жойларга тарқалган. Уни дарё ёқасидаги пастлик сув тошқини сероб ерларда ёки кўпинча экваториал иқлимли намли серёмғир тропик ўрмонларда экидилар. Ғарбий Африкада шолдан йилига 400 минг тоннага яқин ҳосил олинади.

Мустамлакачилик сиёсати натижасида айрим мамлакатлар экспорт учун махсус экинларни экишга ихтисослаштирилган эди. Доимий нам иқлимли ўлкаларда, асосан, шимолий кенгликнинг 8 градус жанубида жойлашган ўлкаларда энг фойдали экспорт экинлари маданийлаштирилган. Айниқса, Гвинея бўғозига яқин жойлашган мамлакатларда какао, кофе, банан, гевея, ананас, кокос палмаси каби ўсимликлар ўстирилади. Ғарбий Африкада жаҳонда етиштириладиган кокоснинг 3|2 қисми, бутун қитъадаги кокоснинг 90 % и ўстирилади. Гамбияда ерёнғоқ, Нигерия ва Дагомейда хурмо, Фил Суяги соҳилида кофе (жаҳонда учинчи ўринда, қитъанинг 90 % ҳосили), Либерия ва Нигерия хурмо мойи ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Марказий Африкада ҳам йирик плантация хўжаликларида экспорт учун хурмо ёғи, каучук, банан, шакарқамиш, кофе, какао, тамаки, ерёнғоқ (арахис) ва пахта етиштирилади. Бу ерда ўрмон кўп бўлганлиги туфайли қиммат-баҳо дарахт турлари ҳам экспорт қилинади (бутун қитъанинг 3|1 қисми Марказий Африкада тайёрланади). Жаҳон бозожрида окуме, махо-гани, ироко каби дарахтлар юқори баҳоланади. Юқори Гвинеянинг тропик ўрмонларида яшовчи ёруба, ибо, ошанти каби халқлар дон экинларига унча эътибор бермаганлар, асосан, ямс, маниока, таро, арахис, банан, ситрус ва бошқа мева дарахтлари етиштирганлар. Болоф, серер, мандинго, хауса каби қадимий деҳқончилик касбига эга халқлар эса асосан, дон экинлари – жўхори, сули, макка, буғдой, сув сероб жойларда шоли экканлар. Чорвачилик суст тараққий

этган. Фақат Хауса, Мандинго соҳилларида яшовчи айрим этник гуруҳларда уй ҳайвонлари сақланган. Улар овчилик ва балиқчилик билан ҳам шуғулланганлар.

Чорвачилик фақат шимолий ва жанубий ҳудудларда фулбе, туарег халқларида кенг тарқалган. Кўчманчи ва ярим кўчманчи турмуш тарзида яшовчи бу халқлар асосан, зебу, кичкина хўкиз – ндама, от, туя, кўй ва эчки боқиб кун кечирадилар. Жанубий кенгликнинг 10 даража пастида Гвинея саваннасида йирик шоҳли мол боқиш мумкин эмас, чунки сесе пашшаси молга қирғин келтиради. Шунинг учун фулбе халқларининг кўчиш ҳудуди ҳам мазкур кенгликнинг шимолида чекланган. Йирик шоҳли моллар, асосан, Судан, соҳил мамлакатлари – Мали, Юқори Волта ва Нигерияда мавжуд. Дехқончилик хўжаликларида ҳам қисман мол сақланади, уни фақат байрамларда ва диний маросимларда сўядилар.

Ғарбий ва Марказий Африка қишлоқ аҳолисининг кўпчилиги қадимий даврлардан то ҳозиргача барча ишлаб чиқариш қуроли, уй-рўзғор буюмлари, кийим-кечак ва бошқа зарур маҳсулотларни уйда ишлаб чиқарганлар. Айниқса, Ғарбий Африкада ҳунармандчилик ниҳоятда ривожланган. Тўқимачилик ва кўнчиликда хауса халқи жуда юксак санъатга эга бўлган. Турли газламалар, ажойиб тери маҳсулотлари, ҳар хил қоп ва идишлар, поябзал, эгар, камар ва ҳк.лар Зўр маҳорат билан яратилган ва узоқ юртларга чиқарилган. Фулбе, Мандинго, Хауса халқларининг темирчи ва мисгарлари омоч тиши, болта, бел, кетмон, ўроқ, пичоқ, қилич, ханжар, найза ва ҳар хил безаклар ишлаб чиқарганлар. Темирчилик энг ҳурматли касб ҳисобланган. Гвинея халқлари, Ганадаги ашанти, Нигериядаги ёруба, Камерундаги бамума каби халқларда бадиий ҳунармандчилик ниҳоятда ривожланган. Улар сополдан, жез ва фил суягидан жуда ажойиб ҳайкаллар ясаганлар. Бенин ҳунармандлари ҳайвонларнинг кичкина, подшолар ва аждодларининг йирик ҳажмдаги ҳайкалларини жездан қуйиш малакасига эга бўлганлар. Улар ҳатто кўшк ва саройларни безайдиган турли расм, безак ва ҳайкаллар ясай олганлар. Банту халқлари турли хилдаги чипта ва саватлар тўқишда катта маҳоратга эришганлар. Ёғоч ўймакорлигида Ғарбий Африка халқларидан олдинга чиқадигани йўқ.

Ҳозир Ғарбий ва Марказий Африканинг иқтисодий тараққиётида қазилма бойликларнинг кўплиги муҳим аҳамиятга эга. Яқин давргача бу ерда оғир саноат бўлмаган. Мустақилликка эришилгандан кейин, айниқса, йирик порт шаҳарларида аста-секин саноат корхоналари пайдо бўла бошлади. Масалан, Дакара, Абиджон, Жантил, Луанда, Порт-Харкорте ва Заррида нефт ишлаб чиқариш заводлари, Гвинеяда алюмин учун зарур лой тупроқ заводи, **Нигерияда** симоб эритиш заводи, Гана ва Камерунда алюмин заводи, Зоирда тоғ кони саноати ва олмос кавлаб олиш корхоналари (жаҳонда энг катта олмос кони), Конгода кўрғошин ва олтин конлари, Габонда марганес ва уран конлари, Камерунда боксит, Гобон ва Конгода юқори сифатли темир ишлаб чиқариш корхоналари пайдо бўлди. Ниҳоятда бой ва ранг-баранг минерал ресурсларнинг топилиши мазкур минтақада энг муҳим саноат тармоқларининг ривожини таъмин қилмоқда. Марказий Африкада ёғоч

ишлаб чиқариш, тўқимачилик, озиқ-овқат саноати соҳалари ҳам ривожланган. Оғир саноатнинг асосий маҳсулотлари экспортга ишлайди.

Ғарбий ва Марказий Африка аҳолиси турмуш тарзи ва табиий шароитга мослашган уйларда яшайдилар. Барча мамлакатлар асосан, аграр хўжаликка эга бўлганлиги туфайли аҳолининг кўпчилиги қисми қишлоқларга жойлашган. Аммо Ғарбий Африка қадимий шаҳар маданиятига эга бўлиб, бу ерда ўрта асрлардаёқ 70 га яқин шаҳар мавжуд бўлган минтақада кейинги даврларда шаҳарлар кўпайиб миграцион жараён анча кучайган. Марказий Африкада, аксинча, шаҳарлар асосан, сўнгги вақтларда пайдо бўла бошлаган, аҳоли миграцияси жуда паст. Умуман минтақанинг 70-80 фоиз аҳолиси қишлоқда жойлашган, айрим мамлакатларда ундан ҳам кўп (Чадда 93 %, Ангола ва Заирда 80-90 %, Нигер, Либерия, Мали, Гвинея-Бисау ва Юқори Волтада 90-95 % аҳоли қишлоқларда яшайди).

Турли шаклдаги уйлар асосан, лой ва ёғочдан қурилади. Манде, хауса ва ғарбий банту халқлари лойдан доирасимон, ойнасиз конус шаклдаги сомон билан ёпилган томли уйларда яшайдилар. Мали ва Гвинеяда яшовчи мандинго халқи 30-40 кишилик икки-уч авлоддан иборат катта оилаларга бирикиб, ёғоч деворлар билан ўралган бир неча уйларда истиқомат қиладилар. Бундай уй шамоийли сукала деб аталади. Ҳозир ҳам кўчманчи фулбе қабилалари доира қилиб жойлашган, ўртасида мол сақлайдиган кўрага айланган уйларда қону қариндошлар жамланиб, бир оила бўлиб яшайдилар. Бундай қурилган уйларга вуро деб ном берилган. Қишлоқ ўртасида одатда жамоа мажлислари учун катта уй тикланган. Кўпинча тропик ўрмонларда учрайдиган бундай жамоа уйларида эркаклар сават, бўйра ва бошқа буюмлар тўқиганлар, ўймакорлик ва ҳайкалтарошлик қилганлар, жамоа суди ва бошқа муҳим масалаларни ҳал қилганлар. Қишлоқларда 200-300 киши яшаган. Нигер воҳасида мингга яқин кишилик қишлоқлар ҳам мавжуд.

Гвинея соҳилида яшовчи халқлар ёғочдан қурилиб, лойдан урилган тўртбурчак шаклидаги текис сомон томли уйларда яшайдилар. Масалан, ёрубаларда уйлари ичкарига қаратилган бир неча ҳовлилар мавжуд. Уйларнинг деворлари безатилган, устунларга ўйма нақшлар берилган. Гана халқининг уйлари ичкари ва ташқарига бўлинган, ҳовлилар девор билан ўралган. Кўчманчи фулбе ва туареглар кўчишга қулай тери ёки чипта ёпилган чодирлар тиклаганлар. Малидаги сонгаи халқлари ўзига хос сомон чипталар билан эгилган чивикларга биркитилган уйларда яшайдилар. Бундай уйлар тошқин келганда кўчиришга қулай бўлган.

Маҳаллий аҳолининг кийимлари ҳам табиий шароитга мослашган. Судан соҳилликларининг эркаклари кенг кўйлак ва шаровар (чолвир), аёллари юбкага ўхшаш белдан пасти тўпикқача бир неча марта ўралган рангли читдан иборат кийим киядилар. Тоғ этакларида яшовчи фулбе қабилалари совуқдан кўйлак-иштон, устига жун матодан тикилган плаш ёпинганлар. Тропик ўрмонларда яшовчи аҳолининг кўпчилиги оддий белбоғ билан чекланган. Пояфзал деярли кийилмайди, фақат саҳрода иссиқ қумдаги қабилалар сандал кийганлар. Туарегларнинг эркаклари бошдан оёқ қора матога ўранадилар. Шаҳарларда Европа кийимлари тарқалган.

Дехқончилик билан шуғулланувчи аҳолининг таомлари, асосан, гуруч, сули, маниока ва сабзавотлар, гуруч, кўзикорин, сабзавот, гўшт ёки балик билан пиширилади, сулидан атала, маниокадан нон пиширадилар. Чорвадор фулбе, асосан, сут маҳсулотларини истеъмол қиладилар, сули ёки маккадан атала пишириб, ёғ кўшиб ейилади.

Ижтимоий-иқтисодий тузуми хилма-хил. Ҳатто энг ривожланган Гвинея туркумига кирадиган халқларда ҳам уруғчилик тузуми қолдиқлари сақланган. Масалан, XVI асрларда пайдо бўлган кейин инглиз мустамлакачилари томонидан емирилган Ашанти давлати бир неча вилоятларга бўлиниб уларни подшо томонидан тайинланган уруғ-жамоа бошқариб турган. Жамоа қон-қариндошлик принципи асосида тузилган, тахт ва оқсоқоллар вазифаси она уруғи томонидан белгиланган, мерос ҳам патриархал типда бўлган. Бошлиқ (раис) вафот эца, унинг ўрнига опасининг катта ўғли тайинланган. Диний эътиқодга биноан ҳар бир кишига отадан жон, онадан қон: насл-насаб ўтар эмиш.

Ёруба мамлакатада давлат ишларида аёллар иштирок қилган. Бош ҳоким қошида саройда олий маслаҳатчи бўлиб, аёл киши тайинланган. У «подшонинг онаси» деб эълон қилинган, ҳокимнинг чинакам асл онаси эса ўғли тахтга чиқиши билан қатл этилган. XVII асрда Дагомейда ҳатто аёллар гвардияси мавжуд бўлган. Айрим олимларнинг фикрича, судан-соҳил халқларининг анча қисми синфий жамиятга патриархатни четлаб, тўғри матриархатдан ўтган. Чунки Атлантик океан соҳиллари ва ўрмон чеккаларидаги айрим қабилаларда то XIX асргача уруғ-қабилавий тузумда матриархат белгилари аниқ намоён бўлган. Патриархал муносабатларининг типик шакллари эса XVII аср бошларида йирик сиёсий бирикма — имомат ташкил қилган кўчманчи фулбе қабилаларида сақланган.

Ибтидоий тузум қолдиқларидан минтақада энг кўп тарқалган шаклларида бири Океаниядаги махфий иттифоқлардир. эркаклардан ташкил топган мазкур иттифоқлар дастлаб матриархат уруғига қарама-қарши тарзда пайдо бўлиб, янги жамиятга келиб мураккаб функцияни бажаради. Махфий иттифоқлар жамият ҳаётига таъсир кўрсатиб келган. Масалан, Либерияда пайдо бўлган Поро номли эркаклар иттифоқи, Камерундаги эгба ва Нгуа иттифоқлари асосан, зодагонлардан ташкил топган ва унинг бошида маҳаллий қирол турган. Синфий жамият шароитида эркаклар иттифоқи давлат ваколатидаги (суд қилиш, полиция) айрим вазифаларни бажарганлар. Улар кўпол кучга таяниб, дин билан ниқобланган ҳолда ҳар хил хурофий анимистик ва сеҳргарлик билан тўла маросимлар ўтказиб аҳолини ваҳимага солиб турганлар, ҳокимларга солиқ тўплаш, бойлик орттириш, сиёсий душманларни йўқотишда таянч бўлганлар. Ваҳимали ниқоб ва кийимларда даҳшатли арвоҳлар шаклида кутилмаган пайтда пайдо бўлиб, қора ниятларини амалга оширганлар.

Махфий иттифоқларга кириш мураккаб, аввало, махсус мактабларни тугатиш зарур. Масалан, Либериядаги Поро иттифоқи 12-14 ёшли болалар қабул қилинган, махсус таълим-тарбия берилиб, оғир синовлардан кейингина аъзоликка ўтказилган. Бола бир неча ой ўқитилган, унга жасорат кўрсатиш,

сабр-тоқат қилиш ва бошқа ҳар хил хунарларни ўргатганлар, турли синовлардан ўтказганлар. Қурол ишлатиш, ов қилиш, балиқ тутишни эгаллаганларидан сўнг ўрмоннинг энг қалин жойида махсус маросимлар ўтказиб фотиҳа берганлар. Онда-сонда ваҳимали ниқобланган иттифоқ аъзолари шовқин-сурон билан қишлоқларда пайдо бўлиб аждодларнинг арвоқларига бағишлаб диний маросимлар ўтказганлар. Либерия ва Суданда аёлларнинг ҳам махфий иттифоқи борлиги аниқланган. Унда ҳам махсус мактабларда кекса аёллар таълим-тарбия берганлар, маросимлар ўтказганлар.

Одатда, Африкани аждодлар ибодатининг классик намунаси деб ҳисоблайдилар. Бу бежиз эмас, чунки бутун Африкада, айниқса, унинг ғарбий ва жанубий қисмида аждодларга сиғиниш ниҳоятда кенг тарқалган. Аммо бу ерда ислом ва насроний динлари ҳам муҳим ўринни эгаллайди. Ғарбий Африкага ислом IX-X асрларда кела бошлаган ва маҳаллий динларни сиқиб чиқара бошлайди. Ҳозир бу ердаги аҳолининг 32 % и (61 млн.дан ортиқ киши) мусулмон, тахминан 18 % (21,4 млн. киши) насроний динида (XIX асрда тарқала бошлаган), қолгани маҳаллий диний эътиқодларга риоя қилади. Масалан, Либерияда аҳолининг 4/3 қисми, Фил Суяги соҳилида 3/2 қисми, юқори Волта ва Ганада 4/3 қисми, Нигерия ва Гвинея-Бисауда ярмига яқини маҳаллий анъанавий динларга, айниқса, аждодлар арвоқига сиғинадилар. Сунна мазҳабидаги ислом Ғарбий Африканинг асосан, шимолида ва соҳил зонасида, айниқса, Сенегал, Гамбия, Гвинея, Мали, Нигер каби мамлакатларда ҳукмрон динга айланган. Масалан, Нигерда 96 % аҳоли, Сенегал ва Гамбияда 80 % аҳоли мусулмон. Маҳаллий анъанавий диний эътиқод ва ибодатларга риоя қилувчилар Ғарбий Африкада 38 % (52,3 млн.дан ортиқ киши)ни ташкил қилади. Марказий Африкада эса маҳаллий диндагилар 14 % дан ортиқ аҳоли (19,2 млн.киши)ни ташкил қилади. Аммо исломга нисбатан насронийлик кўпроқ тарқалган ва анча мустаҳкам сақланган. Марказий Африка аҳолисининг 20 фоиздан ортиғи (23,7 млн.киши) насроний динида. Булардан ташқари минтақада насроний-африка аралашма диний эътиқодлар ҳам кенг тарқалган. Бундай синкретик динлар таъсирига Ғарбий Африканинг 26 фоиз аҳолиси, Марказий Африканинг 17 фоиз аҳолиси ўтган.

Ғарбий ва Марказий Африка халқларининг бадиий хунармандчилик санъати нақадар юксак бўлса, унинг оғзаки ижоди, ўйин ва мусиқа санъати ҳам шунчалик ривожланган. Ажойиб архитектура намуналари, гўзал кўшк ва саройлар, афсонавий образлар тасвири берилган ҳайкал ва устунлар, қуйма металл ва ўйма ёғоч санъати намуналари билан бир қаторда, беқиёс оғзаки адабий меросни авлодма-авлод сақлаб келган бахши (гриот)лар, ашулачи ва раққосалар жаҳон маданиятига муносиб ҳисса қўшиб келмоқдалар. Ҳозир ҳам халқ ижоди заминида пайдо бўлган профессионал архитекторлар ва адабиётчилар, актёр ва раққосалар, мусиқачи ва ашулачилар, рассом ва ҳайкалтарошлар ўзларининг гўзал санъатларини Халқаро фестивалларда, концерт дастурларида намойиш қилмоқдалар, олқишларга, ҳурмат-эътиборга сазовор бўлмоқдалар.

4. ШАРҚИЙ АФРИКА ХАЛҚЛАРИ

Африка қитъасининг шарқий қисмида ҳар хил ирқдаги ўзига хос маиший турмуш ва маданият яратган турли этнослар яшайди. Бу ерда мустамлака бўлмаган ягона давлат — эфиопия, Жаҳон олмос бозорида етакчилик қилаётган Жанубий Африка республикаси ва Намибия жойлашган. Шарқий Африкага (Эфиопиядан ташқари) Сомали, Жибути, Кения, Уганда, Танзания, Руанда, Бурунди, Замбия, Малави мамлакатлари киради.

Қадимий ирқлардан Шарқий Африкадаги эфиоп, негроид, негрил ёки пигмей ва бушмен типлари сўнгги 12-10 минг йиллар муқаддам шакллана бошлаган. Бу ерда чорва ва деҳқончилик маданияти Нил воҳасига нисбатан кейинроқ эра миздан аввалги VI минг йилликларда неолит даврида юзага келган. 4-5 минг йиллар муқаддам эфиопия тоғ этакларида уй ҳайвонларини қўлга ўргатиб, дон эка бошлаганлар. Неолитик маконлар, дала ва каналлар Шарқий Африканинг қурғоқ ҳудудларида, Буюк қўллар атрофида топилган. Шимоли-шарқий қисмида кушт тилида гапирадиган қадимий туб абориген аҳоли, бутун шарқда тарқоқ ҳолда деҳқончиликни билган банту («нту» — одам, «ба» — лар, яъни «одамлар» деган маънода) халқлари яшаган.

XIV-XVIII асрларда бантулар илк йирик феодал давлатлари (Китара, Караве, Луанда, Урунди, Буганда, Анаколе кабилар)ни яратганлар. Милоднинг I минг йиллиги охирида Ҳинд океани соҳиллари ва оролларида араб маданияти таъсирида ўзига хос суахил маданияти пайдо бўлади. Бу ерда турли элатлар яшайдиган шаҳар-давлатлар (Пате, Ламу, Момбаса, Клива ва ҳк.) ташкил топади. Асли суахил халқи бантулар билан келгинди осиеликларнинг аралашмасидан пайдо бўлган. Улар ислом динига ўтиб ўз маданий хусусиятларини сақлаб қолганлар. Суахил халқи ҳозир Кения ва Танзаниянинг соҳил ҳудудларида, Занзибар, Пемба ва Мафия оролларида яшайдилар. Шарқий Африканинг шаҳарларига осиелик араблар ва ҳиндилар қўплаб келиб ўрнашган.

Жанубий Африканинг туб аҳолиси, асосан, бушменлар ва гуттентотлардир. Улар қадимги замонларда бутун Жанубий ва қисман Шарқий Африканинг чексиз тропик ўрмонларида жойлашганлар. Ҳозиргача уларнинг ибтидоий аجدодлари яратган қоятош расмлари сақланиб қолган. Уларда ёввойи ҳайвонлар, ов қилиш, теримчилик ва уруш манзаралари, турли маросимлар тасвирланган.

Бушменлар (асли маъноси «бутазор одамлари» Европаликлар берган ном) на деҳқончилик, на чорвачиликни билганлар, фақат овчилик ва теримчилик билан кун кечирганлар. Улар муайян ҳудудларга эга бўлган қабилаларга бўлиниб, дайдиликда кичик гуруҳ бўлиб, овқат излаб кўчиб юрганлар. эркаклар ўқ-ёй, чўқмор ва найзача билан ов қилганлар, аёллар эса учи ўткир таёқ билан ер ковлаб емишли илдизлар, чувалчангларни топиб тирикчилик қилганлар.

Гуттентотлар бушменларга нисбатан бироз юқори маданиятга эга бўлган. Улар фақат бир неча аср муқаддам чорвачиликка ўтганлар, йирик ва майда шохли мол боқиб кун кечирганлар. Улар ҳам тропик ўрмон аҳолисидек уйларини доирасимон қўра қилиб (краал шаклида) қурганлар ва катта

патриархал оилаларга бўлиниб жойлашганлар. Гуттентотлар кўшни банту халқларидан кулолчилик, темир эритиш ва ишлаб чиқариш, темир қуроллардан фойдаланишни ўрганганлар.

Африка қитъасининг жанубий қисми этиик қиёфаси анча мураккаб. Жанубий Африка мамлакатининг 4/5 қисми (61 млн. киши) турли этнослардан, қуррамалашиб кетган африкаликлардан иборат. Энг кўпи банту халқлари (умумий аҳолининг 78 % и), бушмен ва гуттентотлар 0,5 %, Европаликларнинг авлодлари метислар билан 19 %, келгинди осиеликлар ва уларнинг авлодлари 2 % ни ташкил этади.

Мазкур ҳудудда яшовчи халқларнинг ичида энг биринчи демократик тузумга қадам ташлаган кўп сонли (43,3 млн.) аҳолига эга бўлган эфиопия этник жиҳатдан алоҳида ўринни эгаллайди.

Эфиопия энг қадимий маданият марказларидан бири. Бу ерда топилган тошдан ясалган ибтидоий меҳнат қуроллари 3 млн. йиллар муқаддам пайдо бўлган. Ибтидоий маконлардан палеолит ва айниқса, неолит даврига оид обидалар кўп топилган. эрамизнинг бошларида пайдо бўлган Аксум подшолиги IV-IX асрларда гуллаб-яшнаган, Миср, Рим-Византия империяси ва Шарқ мамлакатлари билан савдо алоқаси ўрнатилган, V асрлардан насроний дини тарқалган эди.

Европоид ва негроид ирқлари ўрталлигида шаклланган эфиоп ирқига тегишли халқлар асосан, семит-хамит (афроосие) тилларида гапирадилар. эфиопияда яшовчи энг катта халқлар амхара ва орома, жануби-шарқий ҳудудлардаги сомалийлар ва бошқа элатлар семит тил оиласига мансуб. Марказий қисми ва жануби кўп сонли галла, сидамо, кушит тилида гапирадиган халқлардан иборат. Улар асосан, деҳқончилик билан шуғулланадилар.

Эфиопия энг қадимий деҳқончилик марказларидан бўлиб, унинг марказий ва ғарби-шимолий қисмларида ҳайдаладиган ерларига асосан, ғалла экилган. Яйловли чорва хўжалиги чопқи деҳқончилиги билан бирга ривожланган ҳудудлар ғарбий, жанубий қисмида мавжуд. Асосий экинлардан буғдойнинг айрим турлари теффа (майда уруғли дон), дурра (жугари тури), макка, арпа, сули, шоли, лобие турлари, нўхат, чечевица, нут, пахта экилади. эфиопияда кофе етиштирилади ва у (кефа провинцияси номи билан боғлиқ), энг сеvimли ичимлик саналади. Турли сабзаёт экинлар: қалампир, пиёз, саримсоқ, қарам, бодринг, қовоқ ҳам етиштирилади. Кейинги вақтларда помидор, лавлаги, рангли қарам, сабзи ҳам кенг тарқалган. Боғдорчилик ривожланган, апелсин, лимон, мандарин, анор, банан ўстирилади. Деҳқон хўжалигида қўл тўқи-мачилигининг оммавийлашгани, экспортнинг кўпайиши натижасида пахта муҳим экинлардан ҳисобланади. Шимолий йиллоятларда ва эритрияда темир тишли плуг билан ерга ишлов берилади. эфиопиянинг ғарбида яшовчи галла халқи бир ярим метр узун ходанинг учига тош боғлаб ерни қовлаб экин экади. Асосан, деҳқончилик қуроллари анча жўн, оддий агротехника усуллари қўлланилади, кўпинча чопқи ва йўнилган ёғоч, ўроқ ва қўл омочи ишлатилади.

Дехқонларнинг асосий таомлари ҳар хил чучук нон ва патирлар, сеvimли таоми ёғли нон ва қалампирли лобие қайласи – шуро. Гўшт кам ишлатилади. Аммо эфиопия мол туёғи сонига қараганда жаҳонда етакчи ўринларда туради. Масалан, ўтган аср охирларида 27 млн. йирик шохли мол, 40 млн. қўй ва эчки, 15 млн. чўчка бўлган. Мамлакатда от, туя, эшак жуда кўп. Асалчилик ҳам кенг тарқалган. Асалдан махсус вино – тежа ва шам тайёрланади. Дарё ва кўлларда, денгиз соҳилларида балиқчилик мавжуд.

Ҳунармандчилик ниҳоятда ривожланган. Темир буюмлар ишлаб чиқариш, заргарлик биринчи ўринда туради. Қадимий даврлардан эфиоплар темир маҳсулотлари, билагузук, сирға ва бошқа турли безакларни нозик нақшлар билан ишлаб чиққанлар. Ҳатто кийимлар, металл, айниқса, олтин ва кумуш буюмлар қимматбаҳо тошлар билан безатилган. ўсимлик нақшлари қадимий қўлёзмаларда ҳам ишлатилган. Кулолчиликда зўр маҳорат билан спирал усулида чўзиб нафис буюмлар ишлаб чиқарилади. Чорвачиликда турли тери-чарм маҳсулотлари ишлаб чиқариш йўлга қўйилган.

Қишлоқ аҳолиси хўжалик характериға қараб жойлашган. Амхар, галла, кеффа халқлари тартибсиз қурилган қишлоқларда яшайдилар. Сиграи халқида қавму қариндошлар маҳалла (квартал) бўлиб жойлашган. Уйлари доирасимон, синч ёки тўқима лой билан урилган деворли, томи эса конуссимон сомон билан ёпилган бўлади. Бундай уйлар тукули деб аталган ва баланд деворлар билан ўралган. Тукули ойна-ешикли, ўртасида ўчоқ, бир чекада ётиш учун супа. Уй жиҳозлари асосан, бамбукдан тўқиб ишланган паст стол (хонтахта шаклида), турли чипта ва бўйралар, ғўладан ясалган ўриндиқлар. Дон уй ичида қурилган махсус ғўра (гота)да сақланган. Нонни инжаро деб атайдилар ва теффа ундан катта товада пиширадилар. Таомни деҳқонлар баланд доира шаклидаги сават столларда истеъмол қиладилар. Бундай столлар одатда ҳовлида сақланади. Фақат овқат вақтида ичкариға киритилади. Уйда сўқи, турли қовоқ, сопол ва металл идишлар, махсус кийим сақланадиган саватлар мавжуд.

Ефиопиянинг шимолий ва шарқий ҳудудларида яшовчи аҳоли тўғрибурчак шаклида майда тош ва шағалдан тупроқ ва тезак аралаш лойдан қурилган текис томли уйларда яшайдилар. Кўчманчи чорвадорлар (масалан, сомалиликлар) ўзига хос панжара синч деворларға тухум шаклида қалин куруқ хашак ёпилган, устиға туя ёки хўкиз териси қопланган уйларда яшайдилар. Кейинги йилларда кўчманчиларнинг ўтроқ турмуш тарзига ўтаётган қисми тукули уйларни тикламоқдалар.

Ефиопияда шаҳар жуда кам. Аҳолининг фақат 10 фоизи шаҳарларда яшайди. Қадимий йирик шаҳарлардан Аксум, Гондар, Харар. Мамлакатнинг пойтахти Аддис-Абебада 1,5 млн. (1980-йил) киши яшайди холос. Бошқа шаҳарлар катта қишлоқларға ўхшаб кетади.

Кийимлари анъанавий, эркаклар читдан узун тик ёқали кўйлак, тор иштон киядилар, устиға шамма (чопон) ёпинадилар, совуқда кошонли жундан тикилган бурнус киядилар. Аёлларнинг кийимлари ҳам узун тор енгли кўйлак, шамма ва бурнусдан иборат. Одатда аёл ва эркаклар бош ва оёқ яланг юрадилар, аёллар баъзан рўнмл ёпинадилар. Фақат саҳрода қайноқ

қумда юриш учун тери сандал кийилади. Сўнгги вақтларда Европа кийимлари кенг тарқала бошлаган.

Айтиш жоизки, мамлакатда республика ҳокимияти ўрнатилгач социал-иқтисодий, маиший ва маданий ҳаётда ижобий ўзгаришлар рўй бера бошлади. Ер ислоҳоти амалга оширилиб, феодал мулк тугатилган, ер давлат мулки деб эълон қилинган. Давлат саноатни ривожлантириш, модернизация қилиш ва янги корхоналар қуришга катта эътибор бермоқда.

Ефиопия қишлоқларида анъанавий турмуш тарзи моддий ва маънавий маданиятни қадимий хусусиятларини сақлаб келмоқда, аммо шаҳарларда ва йирик қишлоқларда анъанавий маиший турмуш шакллари билан бирга, янги шаҳар ҳаёти белгилари сезилмоқда. Аёлларда нозик матолардан бурма қилиб тикилган каштали оқ кўйлақлар, ёшларда эса юбка ва блузкалар пайдо бўлмоқда. Байрамларда ҳамма оқ либослар (Ефиопияда оқ ранг севимли) кийиб безанадилар. Бутун ҳаёт очиқ ҳавода ўтади. Ҳовлида овқат пиширилади, чит тўқилади, ип йигирилади, нон ёпилади ва кофе қайнатилади.

1975-1976-йилларда мактаб черковдан ажратилиб шахсий ўқув юртлари давлат ихтиёрига ўтган.

Ефиопия халқларида фолклор, мусиқа, рақс ва куйлар жуда ривожланган. Турли халқ ривоятлари, масал ва мақоллар, эртак ва ашулалари амхара, тиграи, оромо ва бошқа халқларнинг турмуш тарзининг турли томонлари билан таништиради, социал ҳаётини очиқ беради. Тасвирий санъат, адабиёт, куй ва ўйинлар яна ҳам раванқ топмоқда. 1955-йили пойтахтда биринчи профессионал (70-йиллардан миллий) театр пайдо бўлган. Диний эътиқодларига қараб насроний ва мусулмон байрамлари тантанали нишонланади. Бутун мамлакатда янги йил (11-сентябр), «Маскал» номли ҳосил байрами (27-сентябр) умумхалқ тантаналарига айланган.

Аҳолининг 19 миллион, яъни ярмидан кўпи (66,5 % и) насроний динида (асосан, амхара, тиграи, қисман оромо, агоу ва бошқа халқларда), қолгани (28 % и) мусулмонлар (сомали, афари, чорва оромо, тигра, баджа, войта, жабирти каби халқлар) ва маҳаллий анъанавий диндаги (5 фоизи) элатлар ва этник гуруҳлар (асосан, ғарбий, шимолий ва жануби-ғарбий ҳудудларда) аждодларга сиғиниш, анимизм каби эътиқодлар сақланган.

Сомали ярим оролида яшовчи шу номдаги аҳолининг (5,5 миллиондан ортиқ киши) турмуш тарзи эфиопияликларга анча яқин. Милоддан аввалги II минг йилликларда бу ўлкани қадимий мисрликлар Пунт мамлакати деб атаганлар. VII асрдан бошлаб сомали араб маданияти таъсирига ўтади. X-XII асрларда пайдо бўлган Адал султонлиги йирик транзит савдо марказига айланган ва XII асрларгача гуллаб-яшнаган. Кейин Сомали соҳилидаги султонлик ва имоматлар Мисрга ва Португалияга қарам бўладилар. 1869-йилда Суец канали очилгандан сўнг ўша даврдаги империалистик давлатлар стратегик жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлган Сомалини ўзаро бўлиб олишган. Фақат иккинчи жаҳон урушидан кейин кўп йиллик озодлик кураши натижасида 1960-йил июл ойида мустамлака ўлка бирикиб, мустақил Сомали Республикаси эълон қилинган эди.

Мамлакатнинг 96 % аҳолиси эфиопия ирки, кушид тил гумҳига оид сомалиликлар. Жануби-ғарбий қисмида негроид ирқига тегишли банту тилидаги вегоша, бажуни қабилалари яшайди. Улар асосан, деҳқончилик, овчилик ва балиқчилик билан шуғулланадилар. Йирик порт шаҳарлари ва савдо марказларида қисман араблар, суахили, амхара, ҳиндийлар ва италияликлар жойлашган.

Сомалиларнинг асосий қисми (жанубий ҳудудларда 60 % ва шимолда 90 %) кўчма чорва хўжаликлардан иборат, улар бироз деҳқончилик билан ҳам шуғулланадилар. Айниқса, туякашлик кенг тарқалган. Ўндан ортиқ туя, бир-икки юз қўй ва эчкига эга бўлган киши бадавлат ҳисобланади. Айрим бой оилалар бир неча юз ва ҳатто рнингта туяга эга. Сомалилар гуруҳларга бўлиниб, кўпинча қавму қариндош оилалар бирикиб кўчиб юрганлар. Узок даврга мўлжалланиб қурилган макон (гури)ни қолдириб, ўспирин ва ёшлар туякашлик қилиб, узок жойларга кўчиб бир неча ойгача пода билан яшаган. Ўтроқ ҳолатда фақат аҳолининг 3/1 қисми яшайди. Булар, асосан, водийларда жойлашган деҳқонлар, хунармандлар, савдогарлар ва соҳиллардаги балиқчилар.

Ижтимоий тузумда кўчманчи аҳоли орасида уруғ-қабилавий муносабатлар, деҳқонлар орасида феодал-патриархал муносабатлар ҳукмронлик қилади. Ибтидоий уруғ-қабилавий қолдиқлари сомалиликларнинг ижтимоий тараққиётига катта ғов бўлмоқда.

Деҳқончиликда фақат хўжаликка зарур экинлар (жугари, макка, кунжи, арахис, лобие, пахта) экилади. экспорт учун плантацияларда банан, шакарқамиш етиштирилади. Ҳар йили 110 тоннага яқин банан экспорт қилинади.

Сомалиликларнинг кўчманчи чорвадор қисми муваққат лагерлар тиклаб, тухум шаклидаги қисмларга бўлиниб, йиғиштириладиган ўтов (акал)ларда, ўтроқ аҳоли цилиндр шаклидаги сомон билан ёпилган уй (мундулло)ларда истиқомат қиладилар. Йирик қишлоқларда тўғрибурчакли чипта деворларга қурилган палма япроқлари билан ёпилган нишаб томли уй (ариш)лар тикланган. Кийимлари кўшни эфиопияликларникидай узун, яхлит читдан, бутун баданини тўпиғигача ўрайдиган сарпо, оёғига сандал (дас), бўйинларига қуръон суралари ёзилган тумор осадилар. Чорвадор аҳолининг асосий таоми сут, қатик, қурт, онда-сонда гўшт ва атала, деҳқонларнинг таоми нон, атала, сариёғ ва сут.

Сомали аҳолисининг 99,8 фоизи ислом динида. Улар барча мусулмон байрамларини ва наврўз (сомалича дабишт байрами)ни тантанали равишда нишонлайдилар.

Шарқий Африканинг йирик мамлакатларидан Кения (20,4 млн. аҳоли), Уганда (15,4 млн.), Танзания (21,7 млн. киши)нинг этник қиёфаси ранг-баранг. Масалан, Кенияда яшовчи аҳолининг асосий қисми (95 %) негроид ирқда, айниқса, нилот типи кўпчиликни ташкил қилади. Бу ерда банту, нилот, кушит тилларида гапирадиган турли элатлар яшайди. Шулардан банту тилидаги этнослар (кикюю, эмбу, камба, тарака, лухя, касик, пакомо, иверине, суахили ва ҳк.). Нилот тил туркумига оид халқлар (аҳолининг 30 %

и)дан энг каттаси жалуо ёки луомлгари кўчманчи чорвадор бўлиб, кейин ўтроқ деҳқончиликка ўтган. Ҳозиргача ярим кўчманчиликда яшаб келаётган нилотлар кўп. Уларнинг тасавурида ерга ишлов бериш, яъни деҳқончилик қилиш номуносиб касб. Бундай фикрдаги масаи самбуру, туркана, тесо номли чорвадор қабилалар ҳозир ҳам қадимий одатларига биноан айрича яшайдилар.

Кения республикаси ўсиб бораётган кўптармоқли қишлоқ хўжалигига эга мустақил мамлакат. Бу ерда плантация хўжалиги анча ривожланган. Аммо хўжаликларнинг 4/3 қисми ярим натурал типда бўлиб, ўзига зарур анъанавий маҳсулотларни ишлаб чиқаради. ўрмон ва саванна қисмида яшовчи халқларда қўл меҳнатига асосланган жамоачилик деҳқон хўжаликлари сақланган. Кенг тарқалган экинлардан маккажўхори, маниока, ямс баттат, банан. Емишли илдизлар ва бананни ун қилиб, қовуриб ёки пишириб истеъмол қиладилар. Кушит халқлари молни асосий бойлик деб ҳисоблайди ва кам сўяди, асосан, сут истеъмол қилинади. Қон аралаштирилган сут сеvimли таомларидан.

Нилот ва кушит халқларининг кўпчилиги узоқ асрлар даворрида мустамлакачилар асорати ва ундан олдинги даврлардаги қул савдоси луфайли ўзларининг анъанавий маданий хусусиятларини бироз йўқотганлар. Банту, нилот ва кушитлар ўзига хос тарихий-маданий вилоятларга бўлинади.

Африка, араб ва ҳинд маданиятларининг кўп асрлик яқин алоқалари ва аралашмасида пайдо бўлган ёрқин ва оригинал суахили маданияти умумжаҳон моҳиятга эга бўлган ва жуда кўп этносларга манзур тушган маданиятга айланган. Уй қурилишида, кийимларида, бадий хунармандчилик маҳсулотларида, маънавий ҳаётида ниҳоятда гўзал ва ранг-баранг ўзига хос хусусиятларни сақлаб келган. Кения халқларининг соҳил қисми аҳолиси ҳозиргача заргарлик, мисгарлик, ёғоч ва суяк ўймакорлиги санъати анъаналарини давом эттирмоқдалар. Суахилликларнинг оқ халат (галабей)лари, кумуш билан кашталанган чиройли дўппилари, аёлларнинг куюқ кўк, ўзига хос парда ва чойшаблари, турли таомлари шарқи-жанубий соҳил аҳолиси орасида кенг тарқалган.

Танзанияда маҳаллий банту халқларининг ўтроқ деҳқончилик маданияти билан хунармандчилик ва соҳиллардаги суахили савдогарларининг маданий анъаналари қадимий даврлардан аралашиб шаклланиб келган. Уганда, Бурунди, Замбия халқларида ҳам бу жараён сезиларли даражада. Замбияда бир неча ўн қўшни қишлоқлар бирикиб, бир жамоа (чифдом)ни ташкил қиладилар. Одатда, 5-10 минг кишидан иборат чифдом бошида оқсоқол бошлиқ сайланади. Мазкур жамоаларнинг сони мамлакатда 400га яқин. Танзанияда бола вояга етганда, никоҳ ва кўмиш маросимларида қадимий урф-одатлар сақланиб, уларни коҳинлар ва фолбинлар бошқариб келган. Чорвадор-масаи аҳолиси паст эллипис шаклидаги хашак ва чивиклардан тикланган уйлардан иборат 20-50 хонадонлик қишлоқларда жамоа бўлиб яшайдилар.

Ҳозирги Кениянинг 48% аҳолиси маҳаллий анъанавий диний эътиқод ва ибодатларга амал қиладилар. 30%и насроний динида, 15%и мусулмон.

Танзанияда маҳаллий динларга 44% аҳоли, ислом динига 25,7%, насроний динига 28,8% аҳолиси риоя қилади. Уганда аҳолисининг 43,8% айф анувий динларда, 47,7% насроний, 3-5% мусулмон, маҳаллий дин ва ибодатга амал қилувчилар Руандада кўпроқ (55,5%), қолгани насронийликка ўтган. Қўшни Бурундида кўпчиликни насронийлар ташкил слади (54,1%), қолгани маҳаллий ибтидоий дин шакллари таъсирида Шарқий Африкада ҳам синкритик аралаш насроний-африка черковлари мазҳаблари пайдо бўлган.

5. ЖАНУБИЙ АФРИКА ХАЛҚЛАРИ

Жанубий Африканинг этник қиёфаси, лингвистик тузилиши ва социал тузуми турлича кўриниш касб этган. Туб аҳоли африкаликлар минтақанинг 5/4 қисмини ташкил қилади (1980-йил 61 миллион), жанубий қисмида африкаликларнинг кўпчилиги банту халқларидан (тахминан умумий аҳолининг 78 %и), қадимий этнос ҳисобланган бушмен ва гуттентотлар 0,5 %, келгинди Европаликлар метислар билан 19 %, осиеликлар 2 % нуфузга эга.

Турли маҳаллий этнослар минтақада Мозамбик, Зимбабве, Жанубий Африка Республикаси (ЖАР), Намибия, Боцвана, Свазиленд, Лесото давлатлари, Мадагаскар, Комор, Реюнон, Маврикий ва Сейшел оролларидаги ўлкалар орасида тарқоқ ҳолда жойлашган. Минтақадаги мамлакатлар орасида ўзининг ижтимоий тузуми ва этник таркиби жиҳатидан Мозамбик республикаси алоҳида ўрин эгаллайди.

Кўп йиллик миллий-озодлик кураши натижасида мустақилликка эришди. Ўн миллиондан ортиқ аҳолига эга бўлган бу мамлакат аграр ҳаракатдаги кам тараққий этган ўлкалар қаторига киради. Бу ерда мустамлака даврида уч хил ер мулки мавжуд эди: чет эл консессияларига тегишли йирик плантация хўжалик, португал мустамлакачиларнинг фермер хўжаликлари ва маҳаллий туб аҳолининг ярим натурал хўжаликлари. Ишланадиган серунум ерларнинг 60 фоизи плантатор ва фермерлар қўлида бўлган. Асосий экинлар маниоко, маккажўхори, пахта, кешю ёнғоғи, шакарқамиш, чой, кокос ёнғоғи, банан, сизалвақ. экспортнинг 80 фоизи қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, айниқ-са, кашю ёнғоғи, пахта, чой ва шакарқамиш. Мамлакатда, чорва сусти ривожланган, соҳилларда балиқчилик мавжуд, айрим халқлар (маконде) овчилик ва асалчилик билан ҳам шуғулланадилар.

Бошқа банту халқларидагидек бадий хунармандчилик, айниқса, мисгарлик, зафгарлик, ўймакорлик кенг тарқалган. Маконде халқи хунармандларининг ёғоч ҳайкаллари жаҳонга машҳур. Уларда пастки лаби ва бурнига қалайи ёки баъзан кумушдан узук тақиш одати бўлган, ҳар хил ниқоб кийиб рақсга тушиш кенг тарқалган. Аҳолининг 3/2 қисми маҳаллий анъанавий диний ибодатларга, тахминан 16 фоизга яқини насроний динига, 11,6 фоизи исломга итоат қилади.

Жанубий Африканинг нисбатан ривожланган кўптармоқли хўжаликка эга бўлган мамлакатларидан саналган Зимбабве халқлаида анъанавий турмуш тарзи унсурлари анча сақланиб келган. Масалан, аҳолининг 3/2 қисмини ташкил қилувчи шона халқи ҳозиргача ойнасиз, доирасимон конуссимон

сомон томли уйларда яшайдилар, бутун фаолият ва тирикчилик очик ҳовлиларда ўтади. Овқатлари дондан пиширилган атала, сабзавот қайласи, гўшти фақат оилавий ёки диний байрамларда истеъмол қиладилар. Теридан тикилган белбоғ ёки этакча, баъзан кандирдан тўқилган этик киядилар. Уларда ҳозиргача қадимий қабилавий ташкилот тартиблари сақланган. Катта этнохудудий бирикмадан иборат қабила жамоаси - «ника»ни оқсоқоллар бошқаради. Улар муайян даврда жамоа мулки ҳисобланган мулк – ерларни қайта тақсимлаш, ҳашар ташкил қилиш, маросимлар ўтказишга бош бўладилар. Қишлоқ оилаларида ҳар бир оила аъзоси ҳурматиға қараб таом истеъмол қилишда ўз ўрнини аниқ билган. Ҳар қайси киши дала ишларидан ташқари уйда бир касбни билиши, масалан, чипта ёки сават тўқишни, сопол идиш ясашни, ўймакорликни ёки бошқа бир касбни эгаллаши шарт бўлган. Уларнинг севимли мусиқа асбоблари турли ноғоралар, най ва сурнайлар, ўзига хос ёғоч резонаторға ўрнатилган тунгкали инструмент «мбира». Жуда нозик геометрик нақшлар берилган сопол буюмлар, тўқима маҳсулотлар, аппликация усулида тўқилган гиламлар шона халқиға хос декоратив санъат намуналаридир.

Зимбабве аҳолисининг кўпчилигида (64 %) анъанавий диний эътиқодлар, айниқса, табиат кучларига, уруғ ва қабила аجدодларига сиғиниш сақланиб келган. Бу ерда ҳам насронийлик XIX аср ўрталаридан тарқала бошлаган. Ҳозир насроний динида аҳолининг 24,7%и, қурама насроний-африка черков ва мазҳабида 10,7%и бўлиб, диннинг таъсири кучли. Мустақилликка эришган Зимбабве республикаси (1980-йили) кенг кўламли тараққиёт йўлиға ўта бошлаган ўлкадир.

Кўшни Ботсвана республикасини баъзан «сахро» мамлакати дейдилар. Чунки, бепоён Калахари сахросининг кўп қисми республика ҳудудига киради. Боцвана табиати ўзига хос флораға эға: бу ерда мимоза акациялари, турли алое ўсимликлари, ўнлаб метр чуқурликка илдиз отган кактус шаклидаги тлаба номли ўсимлик, ковоқнинг ҳар хил турлари ва нон дарахти ёвойи ҳолатда ўсади. Фақат Калахарида тухум ҳажмидаги ёвойи тарвуз ўсади, унинг лаъми аччиқроқ ва нордон. Шимолий саваннада ғалати баобаба ва мерула дарахтларда одам ва ҳайвонлар истеъмол қиладиган мсвалар пишади. Уч-тўрт йилда бир марта ҳосил берадиган мерула мсваси кайф берадиган виноға ўхшайди.

Боцвана аҳолисининг 90 фоизи банту тилида гапирадиган тевана халқи, қолгани шона, гереро элатлари Калахари ичкарасида бушменлар дайдилиқда овчилик ва теримчилик билан кун кечирадилар. Тевана аҳолиси асосан, чорвачилик ва қисман суғорма деҳқончилик билан шуғулланадилар. Йирткич ҳайвонлардан сақланиш учун уйларини баланд ёғоч деворлар билан ўраб оладилар. Улар жуда моҳир хунарманд, чиройли ёғоч ва сопол буюмлар, теридан кийим ва гиламчалар ишлаб чиқарадилар. Теваналарнинг миллий кийимлари теридан белбоғли этакча (каросс) ва телпакка ўхшаш бош бўйинни ва бекитадиган жундан тўқилган бош кийим. А этник жиҳатдан ўзига хос Койсан тил туркумиға мансуб буш-менларнинг қурол ва буюмлари ўк-ёй, ўқдон, ёғоч сўки ва сопи страус тухуми қобиғидан ва ёвойи

хайвонларнинг ошқозонидан ишланган сув идишларидир. Ёй-ўқнинг учи тошдан ёки кўшни банту ва гутентотлардан алмашиб олган металлдан ясалган. Улар ўқ-ёйни мусиқа асбоби сифатида ҳам ишлата билдилар. Сехргарлик маросимларида мусиқачилар чалқанча ётиб куй ижро этадилар. Бушменлар ота уруғидаги қавм-қариндош гуруҳларига бирикиб, дайдилик қилиб кўчиб юрадилар. Уларда доимий уйлар бўлмасдан, тураргоҳларида қумни кавлаб ёки ертўла қилиб сомон тўшаб ётганлар, баъзан хашаклардан чайла тиклаганлар. Окаванго воҳасида бир неча ўтроқ бушменларнинг қишлоғи учрайди. Улар йиғим-терим ва овчиликдан ташқари чопқи деҳқончилиги билан ҳам шуғулланадилар.

Ботсвана аҳолисининг кўпчилигида ҳозиргача қабила бошлиқлари арвоҳларга, табиатга сиғиниш, тотемистик тасаввурлар сақланиб келган. Турли маросимлар, айниқса, инициация билан боғлиқ урф-одатлар кенг тарқалган.

Жанубий Африка Республикаси жуда катта ҳудудда жойлашган (1,2 млн. кв. км.), унинг аҳоли сони 32,4 миллион кишидан иборат (1985-йил), Намибияники 1,5 млн.дан ошиқ (ҳудуди 824,3 минг кв.км.).

ЖАР тараққий қилган мамлакатлар қаторига киради. Дастлаб бу ерга XVII аср ўрталарида голландияликлар (бурлар яъни деҳқонлар ёки африканерлар) кела бошлайди. Улар ташкил қилган фирмаларда Осиё (Ява)дан, Мадагаскар ва Ғарбий Африкадан келтирилган қуллар ишлатилган, кейинчалик маҳаллий гутентотларни асир қилиб ишлата бошлаганлар. XVII-XVIII асрларда Жанубий Африкага франсуз гугенотлари ва немислар кўчиб келишган.

Африкаликлардан энг катта этник гуруҳ банту (аҳолининг 70 фоизи), айниқса, зулу, коса, суто, тиван ва свази халқлари ўзига хос маданиятини сақлаб келмоқда. Уларнинг ижтимоий тузумида анча ўзгаришлар рўй берган. Катта патриархал оилалар ўрнига кичик оилалар пайдо бўлган, диний эътиқодлар анча ўзгарган, кўпчилик аҳоли насроний динига ўтган (47 %), маҳаллий анъанавий динлар аҳолининг 3|1 қисмида сақланган, қурама насроний Африка черкови ва мазҳаблари тарафдорлари эса 13,7 фоиз аҳолини ташкил қилади. Ислом бу ерга дастлаб XVII асрда Индонезиядан мусулмон қуллар билан келган ва XIX асрнинг ўрталаридан кейин анча кўпайган. Ҳозир аҳолининг 1,4 фоизи мусулмон динида.

Жанубий Африка банту халқларининг анъанавий хўжалиги сновчилик ва чопқи деҳқончилиги. Кўшимча овчилик ва теримчилик билан ҳам шуғулланганлар. Овчиларнинг асосий қуроллари отиладиган найза, болта, чўқмор, ўқ-ёйдан иборат, овда тузоқ ва пистирма ҳам ишлатганлар. Барча банту халқлари темир ва мис эритиш, металл-қурол, аслаҳа ва безаклар ясаш санъатини эгаллаган. Темирчилик энг ҳурматли касб ҳисобланган. Чархсиз ажойиб сопол идишлар ясаб, ўтда куйдириб, қизил бўёқ билан нақш берилган ва сийқалаб ялтиратилган.

Тўқимачиликни билмаса ҳам бантулар териларга яхши ишлов бериб кийим тикканлар. Улар антилопа (оҳу), шағал, зодагонлар эса шер ва қоплон терисидан пўстин (каросс) тикиб кийганлар. эркалар тери белбоғча, аёллар

барра терисидан этакча боғлаганлар. Зулу аёллари эрга чикқанда сочини чўққайтириб ўраб, қизил рангга бўййди, ндебела аёллари эса аксинча, сочини онда-сонда қирқиб, бир-икки кокил қолдиради. Понда халқининг аёллари сочларини жуда мураккаб қилиб ўрайди. Бутун банту халқларида турли мунчоклар, коури чиғаноғи, мис ёки темир узук тақиш кенг тарқалган. Мунчоклардан ҳар хил шода, этакча, декоратив безаклар ясаганлар. эркак ва аёллар ўртасида меҳнат тақсим қилинган. эркаклар чорвачилик, овчилик, металл буюмлар яшаш, ёғоч ўймакорлиги билан шуғулланганлар. Аёллар деҳқончилик (ер кавлаш эркакка юкланган), теримчилик, кулолчилик, уй хўжалиги, чипта тўқиш кабилар билан шуғулланганлар.

Бутун банту аҳолиси Африкада кенг тарқалган доира (қўра) шаклида қурилган қишлоқлар (краал)да катта патриархал оила бўлиб яшаганлар. Зулус ва коса халқларида ота уруғининг классик намунаси сўнгги даврларгача сақланган бўлиб, катта оила жамиятнинг иқтисодий хужайраси ҳисобланган. Ҳар бир қабила бир неча уруғларга бўлинган, ҳар бир гуруҳ ер мулкига эга ва айрим сайланган оқсоқол томонидан бошқарилган. Йирикшоҳли мол калла патриархал оиланинг мулки ҳисобланган. Никоҳда қора молдан қалин тўланган. Куёвбола қалин тўлашга уруғдошларидан мол тўплаган. Банту халқларида. умуман асосий бойлик йирик шоҳли мол ҳисобланган. Уларда сут маҳсулоти ишлатилган, гўшти кам истеъмол қилганлар. Гуттентотларда чорвачилик билан овчилик бирга олиб борилган, бушменлар эса овчилик ва теримчилик билан шуғулланганлар.

Гуттентотларнинг уйлари эгилган дарахт наваларидан гумбаз шаклида қурилиб, уларнинг усти терилар билан қопланган ёки лой билан сувалган кулбалардан иборат. Уларнинг ов қуроллари металл учли найза, ўқ-ёй, узун чўқмор («кирри») бўлган. Жанубий Африка банту халқларининг уйлари доира шаклида чўққайган томли қамиш ёки сомон билан ёпилган, доира қилиб тизилган бўлиб мол қўраси вазифасини бажаради. Зулу халқларида шарга ўхшаш устунларга ўрнатилган тўқима уйларнинг ташқари ва ичкараси лой билан урилган. Сото халқида эса турли хилда: конус томли, тухум шаклида ёки тўғрибурчакли икки ёки тўрт нишабли. Тоғли жойларда уйлар тошдан ёки гуваладан тикланиб баъзан безак берилган. Айниқса, ндебела халқида тухумсимон уйлар бир-бирлари билан нақш берилган гумбазли ва устунли деворлар орқали ёпишган, деворлари қора, кулранг, қизил, сариқ ва кўк рангли геометрик орнаментлар билан безатилган. Уй-рўзғор буюмлари ёғ ва сут сақлайдиган ёғоч идишлар, қовоқдан ишланган сувдонлар, дон ва гўшт соладиган саватлар, эрга тўшаладиган чипта ва бўйралардан иборат.

Халқ ижоди, бадий ҳунармандчилик анча ривожланган. Жанубий Африка бантулари чиройли чўзма усулда сопол буюмлар, ўйма нақшли ёғоч идишлар, хўкиз қўшиладиган айришоҳли ёғочдан ясалган чаналар, темир учли найза ва бошқа қуроллар ишлаб чиқарганлар. Жўшқин рақс ва куйлар уларнинг энг севимли томошалари, барча тантана ва маросимларнинг энг муҳим қисмидир. Мусиқа асбоблари турли хилда, аммо катта-кичик ноғоралар («маримбо», «нгома») доимо жўр бўлган, ёғоч, шоҳ ёки қамишдан

ясалган сурнай ва найлар, камончали асбоблар... Ёмғир ёғдириш маросимида банту халқларида ўйин-кулги, рақс ашулалар билан бирга, қора қўй ёки бузук қурбонликка сўйилиши шарт бўлган. Бушменлар бешикчи чигирткага сиғинадилар (тотемизм).

Жанубий Африка халқларининг энг қадимий маданиятидан қояларга расм чизиш ҳозиргача сақланган. Фил, каркидон, илон, ҳўкиз, жирафа каби ҳайвонлар, ов маросими ва уруш манзаралари бушмен расмларида тасвирланган. Бўёқлар, минерал ранг ва кўмирга, мол ёғи аралаштириб ишланган. Кейинги қоя расмларида елканли кемалар, милтиқли шляпа кийган Европаликлар ҳам тасвирланган. Гуттентот, герор ва овамбо халқларининг қоя расмлари ҳам чуқур реалистик ва таъсирчанлиги билан ажралиб туради. Айрим қабилаларда чиройли безатилган ниқоб яшаш санъати сақланган.

Жаҳонда Намибия қоракў1 териси ишлаб чиқаришда биринчи ўринда туради (ҳар йили 2,5-3,5 млн. дона экспорт қилинади). Уларда ангор эчкиси олий даражадаги мохер жунини беради. Қоракў1 қўйлари аслида 1907-йили немислар томонидан келтирилиб кўпайтирилган. Мамлакатда 2,8 млн. қора мол, 5 млн. қўй ва 2 млн. эчки бор. экспортнинг аксарият қисми ЖАРга жўнатилади.

Умуман олганда, бушменларнинг сони 50 минг кишидан иборат, шулардан 33 мингги Боцвана давлатида яшайди. Мустақилликка эришган Боцвана республикаси бушменларни мамлакатнинг тенг ҳуқуқли фуқаролари деб эълон қилган. Уларнинг бир оз қисми ўтроқ ҳолатга ўтган. Аммо кўпчилиги ҳали ҳам Калахари чўлларида яшамоқда. ўтроқ ҳолатда яшаётган чорвачилик билан шуғулланувчи тевана халқи (мамлакатнинг 90 фоиз аҳолисини ташкил қилади) сув ҳавзалари бўйида, бир неча юз ҳовлили қишлоқларда жойлашган. Уларнинг оиласида одатда 8-10 бола, бушменларда эса 2-3 бола бўлади. Бушменлар оғир шароитда яшасада болаларини уч ёшгача эмизади. Моддий ва маънавий турмуши қўшни банту халқларига анча яқин.

Мадагаскар республикасининг аҳолиси (1985-йил 10 млн.) ўзининг этник тузилиши ва турмуши билан африкаликлардан ажралиб туради. Туб аҳоли ҳисобланган малагасий (малгаш)лар ташки кўриниши, тили, моддий ва маънавий маданияти ҳамда урф-одатлари билан Жануби-шарқий Осиё халқларига яқин туради. Аммо уларнинг орасида ҳам монголоид, ҳам негроид типлари учрайди. Тиллари малайя-полинезия оиласига киради. Малагасийлар аҳолининг 97-99 фоизини ташкил қилади.

Мадагаскар этногенези кам ўрганилган. Аниқ маълумотларга қараганда, бу ерга эраиздан аввалги X-VI асрларда Жануби-шарқий Осиё ороларидан монголоидлар кўчиб келган. Улар бу ерга илгари келиб жойлашган бушмен ва гуттентотларга яқин аҳоли бўлиб, Шарқий Африкадан кела бошлаган соҳил бантулари билан аралашиб ҳозирги малагасий халқининг шаклланишига асосий замин яратган.

Моддий маданияти жиҳатидан мазкур аҳоли Индонезия халқига яқин. Малагасийлар худди индонезияликлар сингари ерга ишлов бериб, шоли

экадилар, ўхшаш кийим киядилар, темир эритиш, пуффак қурол ишлатиш, балансирли кема ҳам худди индонезияликларникидек. Кўмиш маросими, саҳна қуриш, қабрларга, деворларга қушларнинг тасвирлари ёки ҳайвон шакллари ўрнатиш кабилар ҳам ҳиндихитой, филиппин ва полинезиядагиларга ниҳоятда ўхшаб кетади. Малагасийларнинг ривоятларида узоқ ўтмиш аждодларининг шарқий мамлакатлар билан боғлиқ эканлиги тўғрисида ҳикоялар бор. Умуман, Мадагаскар аҳолисининг тарихини, асосан, оғзаки ривоятлар, тарихий солномалар орқали тиклаш мумкин. Хуллас, малагасийлар аждодлари тахминан милoddан аввалги I минг йилликда Жануби-шарқий Осиёдан келиб жойлашган ва маҳаллий аҳоли билан аралашган.

Мадагаскарни 1883-йили бошланган икки йиллик қонли урушлардан кейин Франция ўзига бўйсундиради. Узоқ давом этган халқ қўзғолонлари натижасида 1896-йилги шартнома асосида империя ҳокимлиги тугатилади, қиролича мамлакатдан ҳайдалиб, йирик давлат арбоблари ва қирол вакиллари қатл этилган.

Мустамлака даври мобайнида малагасийларнинг босқинчиларга қарши озодлик кураши давом этиб келган. Бу жасурона кураш 1960-йили мустақил Малагасия республикасини юзага келтиради. 1975-йили Мадагаскар Демократик Республикаси деб эълон қилинади.

Оролнинг 98,8 фоиз аҳолиси малагасийлар. Улар 18 та этник гуруҳларга бўлинган. Шуларнинг ичида энг йирик гуруҳлардан: мерина ёки мерна (аҳолининг 23-25 фоизи), бесимисарака (15-16 фоиз), бесилеу (13-14 фоиз) ва ҳоказо. Бундан ташқари мамлакатда чет элликлардан франсузлар, ҳиндийлар, покистонликлар, хитойлар, араблар, макуа, суахил ва коморликлар яшайди. Барча элатлар Ғарбий Индонезия шеvasидаги бир-бирига яқин диалектлардан иборат маласия тилида гапирадилар. Аҳоли миграциясининг орол ичида жуда жиддий бўлганлиги туфайли, этник ва тил бирлиги тез суръатлар билан рўй берган, натижада умумий малагасий халқининг шаклланишига замин яратилган эди.

Ҳозир Мадагаскарда яшовчи аҳолининг 80 фоизи қишлоқ хўжалигида банд. Бундай хўжаликларда экспортбоп товар маҳсулотлари (ванил, қалампир, шакарқамиш) етиштирилган. экспорт маҳсу-лотларини йирик плантацион хўжаликларда ҳам ишлаб чиқарадилар. Ҳозиргача сақланиб келган анъанавий қишлоқ жамоаси (фуқунулуна) иқтисодий ҳаётда муҳим рол ўйнамоқда. Ижтимоий муносабат-ларни бошқаришда худудий ташкилот вазифасини бажарувчи фуқулунулаларга сайланган умумий кенгаш 5 йилгача маҳаллий олий ҳокимият ролини адо этади.

Асосий озиқ-овқат маҳсулоти шоликорлик бўлиб, бутун суғориладиган ернинг 95 фоизини эгаллаган. Шоли кўчатларини кичик полизларда етказиб, кейин далаларга экадилар. экинзорларга сувни каналлар, кичик платиналар орқали етказиб берадилар. Баъзан ёмғир сувларини ҳам тўғонлар қуриб экинга ишлатадилар. Одатда, ботқоқ ҳолатига келган далаларга зебу (ўрқачли африка хўкизи) подасини юбориб, тепкиланган тупроққа уруғ сепадилар. Оролнинг жануби-шарқий қисмида ҳозиргача ўрмон (чангалзор)ларни чошиб

курутиб куйдирилган кулли тупрокка экин экадилар. Ерга узун дастали букилган темир учли чопқи билан ишлов берилади. Шолини йилнинг охирида, ёмғир кўп ёғадиган пайтда экиб апрелда йиғим-терим бошланади. Ҳосилни кўлда йиғиб олиб, тошга уриб ёки мол юбориб хирмонда янчилади. Одатда, куйдирилган ерга икки йил экин экилади, кейин 8-10 йил партав қилиб қолдирилади, янги ер очилади.

Жануби-ғарбий даҳаларда маккажўхори, водийларда картошка, лобиё, жўхори, маниока, банан, сабзавот, мевали дарахтлар ҳам экилади, асалари ва пилла етиштирилади. Марказий адирларда, шимоли-шарқий соҳилларда кофе, ванил, қалампир, ёғли экинлар, шакарқамиш каби товар маҳсулотлари экилади. Чорва ҳудудларида эса йирик шохли мол-зебу, чўчка, эчки, турли парранда боқиб етиштирилади. Мадагаскарни баъзан «зебу ороли» деб атайдилар, чунки бу ерда 10 млн.га яқин зебу боқилади. Аммо чорва бойликни белгиловчи соҳа бўлса-да асосий ролни ўйнамайди, мол гўшти кам ишлатилади, фақат тўй ва бошқа маросимларда сўйилади.

Аҳолининг кўпчилик қисми (90 фоизи) қишлоқларда яшайди. Уйлари тўғри бурчакли, қамишдан нишабли, томлари палма япроқлари билан ёпилган, деворлари қамишдан тўкилиб лой сувалган. Марказий тоғли жойларда тошдан ва ғиштдан қурилган жиҳозлар, ёғочдан ўйма нақш берилган мебеллар, чиройли тўкилган чипта ва бўйралар, чипта дастурхон ва салфеткалар, турли нақшли ёғоч идишлар, ҳайкалчаларни кўриш мумкин. Миллий кийимлардан оқ ёки гулли читдан бошдан оёқ ўрама қилиб кийиладиган ламба кенг тарқалган. Мадагаскар аҳолисининг ярмидан кўпи (54 фоизи) маҳаллий анъанавий динларга, айниқса, аждодларга сиғиниш ибодатига амал қиладилар. Одамнинг ҳаёти туғилишидан то ўлимигача уруғ ибодати маросимлари ва одатлари билан тўла, ҳосил тўплаш ва молни болалаши ҳам турли урф-одатлар билан нишонланади. Малагасийларнинг турмушида дафн қилиш ва хотирлаш маросимлари алоҳида ўринни эгаллайди. Хотира маросимларида мусиқа, ритуал рақслар, милтиқ отишлар, катта харажатли худойилар ва ҳафталаб давом қиладиган зиёфатлар жуда кенг тарқалган. Айниқса, қабр устига қўйиладиган ёдгорлик устунлари чиройли қилиб ўрнатилади, ўйма нақшлар ва хўкиз шохлари билан безатилади. Қариндошларни дафн қилиш ва қабрларига қараб хотирлаш энг муҳим одатлардан ҳисобланади. Шунинг учун соҳил аҳолисида қабристонларни ободонлаштириш, дабдабали сағана тиклаш, қимматбаҳо ҳайкаллар қўйиш кенг тарқалган. Малагасийлар ўлимни ҳаётнинг давоми деб тасаввур қиладилар.

Орол аҳолисининг 41 фоиз қисми насроний динига ўтган бўлса-да, асл қадимий анъанавий маросимлар ва урф-одатларга амал қиладилар. Уларнинг тасаввурида аждодларнинг арвоҳлари улар би-лан бирга уйда яшайди, авлодларнинг турмушини, хўжаликда, кундалик ҳаётида ва диний маросимларида анъанавий удумларга риоя қилишларини кузатадилар. Тахминан 10 % малагасийлар сунна мазҳабидаги ислом динига, озгина қисми эса шиа мазҳабига итоат қиладилар.

Малагасийларнинг тасвирий санъати амалий характерга эга бўлиб, тош ёки ёғоч ўймакорлиги, сопол идишлари ва газламадаги тасвирлар, чипта ва саватлардаги нақшлардан иборат. Баъзан мотам муносабати билан икки-уч кун тинмай бамбукдан ясалган ноёб ноҳинли торли асбоб, ноғора ва найлар овози ансамбл ижросида янграб туради. Оғзаки ижод ҳам анча ривожланган.

7-МАВЗУ: АМЕРИКА ХАЛҚЛАРИ

Режа:

- 1- Шимолий Американинг туб аҳолиси
- 2- Марказий Америка халқлари
- 3- Жанубий Америка халқлари

Таянч атамалар:

«кочиз», «монолон», «хохокам» ва «анасази», ҳинду маданиятлари, Вудленд маданияти, ўтроқ деҳқончилик хўжалиги, пуэбло (қишлоқ) лар, «Буюк пуэбло» даври, ҳовли-қишлоқлар, ҳовли-қаср, Шимолий Америкада олти хўжалик маданий типлари, резервациялар, Арктика овчилари ва балиқчилари, алгонкин тили, эскимос, инуит («одамлар»), эскимос-алеут тил оиласи, Шимоли-Ғарбий соҳил ҳиндулари, ўрмон овчи қабилалари, алгонкин ва атапаск тил оилалари, ибтидоий дин шакллари, Калифорния ҳиндулари, миссионерлик маконлари, Шарқий ва жануби-шарқий деҳқончилик ва ўрмон овчи қабилалари, «Ирокезлар лигаси», Прерия (дашт) овчи қабилалари, алмеклар ва сапотеклар деҳқончилик маданияти, теночка ёки ацтек қабилалари, майда шаҳар-давлатлар, кечуа тил оиласи,

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

- 1- Жабборов И. М. Жаҳон халқлари этнологияси. Т., 2008.
- 2- Жабборов И. М. Жаҳон халқлари этнографияси. Т., 1985.
- 3- Исо Жабборов. Жаҳон халқлари этнологияси. Т., 2005.
- 4- Морган Л. Древнее Общество. Л., 1935.
- 5- Морган Л. Североамериканские индейцы. Сборник статей. М., 1978.

Америка қитъаси ўзининг ҳудуди билан фақат Осиёдан бир оз кичикроқ. Унинг майдони Гренландия билан 44,5 млн.кв.км ни ташкил этади. Атлантик ва Тинч океанлари оралиғида жойлашган шимолдан жанубга 15,5 минг км узунликка чўзилган бу қитъа аслида иккита мустақил қуруқликдан иборат. Унинг 24,3 млн.кв.км (Гренландиясиз)га эга бўлган шимолий қисми трапесия шаклида, жанубий қисми катта нотекис учбурчакка ўхшайди (майдони 18 млн.кв.км). Американинг шимолдаги кенг қисми экватордан пастрокда 4,5 минг км келса, тор қисмии Панама ҳудудида жойлашган бўлиб 100 км га ҳам етмайди. XX асрда шу ерда қазилган 80 км лик Панама канали Тинч ва Атлантик океанларини боғлаган муҳим халқаро савдо йўлига айланган эди.

Кўхна дунё деб номланган Европа, Осиё ва Африкага нисбатан Янги Дунё деб аталган Американинг табиати ва иқлими ниҳоятда ранг-баранг.

Тинч океани соҳиллари бўйлаб шимолдан жанубга томон бутун икки қитъага чўзилган Кордилер номли энг йирик тоғ тизмалари Тинч океанида рўй бераётган тектоник жараён билан боғлиқ. Шунинг учун бу тизмалар сейсмик жиҳатдан нотинч ҳисоб-ланади. Бу ерда энг баланд тоғликлар ва ҳозиргача қайнаб турган вулқонлар мавжуд. Қитъанинг ички қисмидаги бепоён тайга, тундра ва тропик ўрмонлар, чексиз дашту биёбон ва прерийлар, катта-кичик кўллар ва дарёлар инсон учун зарур маҳсулотларни етказиб беради.

Американинг ҳайвонот дунёси кўхна Европа ва Осиёга нис-батан бир оз қашшоқроқ. Мустамлакачилар келгунча бу ерда ҳиндилар томонидан фақат алпака, лама (маҳаллий туя), курка каби жониворлар хонакилаштирилган. Жанубий ва Марказий Американинг тропик ўрмонларида бурни кенг маймунлар яшайди.

Ўсимлик дунёси анча бой ва турли-туман. Қитъанинг кўп ма-даний ўсимликлари – маккажўхори ёки маис, картошка, помидор, какао кабилар ўзининг сифати ва кишига фойдалилиги билан ажралиб туради. Америка баъзи фойдали ўсимликларнинг ватани ҳам ҳисобланади. Унинг бағридаги хилма-хил қазилма бойликлар ҳозирги илмий-техник тараққиётига жуда кўл келган.

Америкадаги насроний аҳоли сони 1980-йилда 600 миллионга етди. Шундан 250 миллионга яқини Шимолий Америкада, 350 миллиони Лотин Америкасида яшайди. Европаликлар келиши арафасида қитъада турли ижтимоий тараққиёт поғонасида турган ўзаро яқин қариндош ҳинди қабилалари, элатлар ва халқлар яшаган. Уларнинг кўпчилиги Мексиканинг жанубий қисми, Марказий Америка ва Анд тоғларида жойлашган бўлиб, юксак деҳқончилик маданияти яратган, юқори ижтимоий-иқтисодий даражага кўтарилган халқларнинг авлодлари ҳисобланади. Шимолий ва Жанубий Американинг жуда катта ҳудудида тарқоқ ҳолда жойлашган камсонли майда қабилалар теримчилик, овчилик ва балиқчилик билан шуғулланиб, ибтидоий-жамоа тузумидан юқори кўтарилмаган. Американинг кашф этилиши арафасида ҳиндилар бир неча ўн миллион бўлса, унинг шимолий қисмида (Мексикасиқ,) туб аҳоли сони 10 млн.га ҳам етмаган эди.

Ҳиндиларнинг келиб чиқиши узоқ вақтгача фанда сир бўлиб, турли фараз ва мулоҳазаларни юзага келтирган. Айрим олимлар Амсрику аҳолиси автохтон, яъни шу ерда пайдо бўлган, деган фикрни ёқлаб чиққанлар. Аммо Атнерикага одамларнинг Осиёдан келганлиги, унинг шимолдан жанубга томон аста-секин кўчиб тарқалганлиги тасдиқланган. Бу кўчиш Беринг бўғози бўлмаган Осиё ва Америка қитъаси қўшилган бир даврда рўй берган. Сўнгги 20 йил ичида қилинган кашфиётларга таяниб, олимларнинг кўпчилиги бу ерда одам 30-25 минг йиллар муқаддам пайдо бўлган деган фикрга келганлар. Атоқли антрополог Л.Лики Америкага дастлаб осиеликлар ҳатто 50-100 минг йиллар илгари кела бошлаган, деган фикрни айтмоқда. Кўпчилик олимлар Жанубий Америкага эса одамлар дастлаб 17-11 минг йиллар илгари келган, деган фикрни қувватлашади.

Туб америкаликларнинг аждодлари бутун қитъада Шимолий Аляскадан жанубдаги Оловли Ергача осиеликлар эканлигини археологик далиллардан

ташқари антропология тузилишлари ҳам тасдиқ-лайди. Уларнинг ҳаммаси монголоид иркига оид бўлиб, баданини кам туклилиги, қора кўзлилиги, кенг ялпоқ юзлилиги ва ёноқ суягининг чиққанлиги билан умумий ўзига хос типни пайдо қилган. Аммо ҳиндилар осие монголоидларидан баланд бўйлиги, бургуцимон бурни, эпикантус (кўз қиячиғи)нинг камлиги ва узунчоқроқ юзи билан ажралиб туради. Улар балки, айрим олимларнинг фикрича, ўзларининг осиелик аجدодларининг антропологик тузилишини сақлаб қолгандир. Ҳиндилардан Шимолий Америка ва Гренландияга тарқалган алеут-ескимослар анча ажралиб туради. Уларда монголоид белгилари жуда кучли ва ҳозирги шимоли-шарқий осиеликларга анча яқин. Демак, алеут-ескимослар Америкага келган аҳолининг энг охириги оқими билан боғлиқ.

Қолган барча ҳиндилар бир неча асрлар ва ҳатто минг йиллар давомида аста-секин шимолдан жанубга ва кейин қитъанинг ички ҳудудига тарқалган ҳамда турли элат ва халқларнинг шаклланишига асос бўлган. Баъзи умумий белгиларига қараб уларни одатда уч катта гуруҳга: шимолий америкалик, марказий америкалик ва жанубий америкаликларга бўладилар. Улар ўзаро фақат бўйи ва бадан терисининг ранги билан фарқланадилар. Шимолий Америка ҳиндилари бўйининг баландлиги, кўзининг тўғри қийиғи ва бургуцимон бурни билан ажралиб туради.

Марказий ва жанубий америкалик ҳиндилар энг қадимий ирқий белгиларини сақлаб қолганлар, одатда улар паст бўйли, очиқ жигарранг баданга эга. Бадиий адабиётда, айниқса, Ф.Купер асарларида, ҳиндиларни «қизилтанлилар» деб ҳам атайдилар. Америка туб жой аҳолисининг тиллари кам ўрганилган. Аммо улар жуда кўп майда тил гуруҳларига бўлиниб кетган. Олимларнинг аниқлашига қараганда, бу ерда ҳиндиларнинг тахминан икки мингдан ортиқ тиллари мавжуд бўлиб, уларни 110 та тил оиласига бўлиш мумкин. ўз навбатида мазкур тиллар оиласи бешта энг йирик тил гуруҳларига бириктирилган; макрокариб, макроаравак, макрокечуа, макромайя ва баск-дене. Балки бу классификация ҳиндиларнинг кўчиб келиш жараёнини, яъни миграци-он тўлқинни акс эттириши ҳам мумкин. Булардан ташқари ўзига хос хусусиятга эга бўлган яна учта тил туркумига бириктирилган тарқоқ қабилалар борки, улар Жанубий Америкада жойлашган бўлиб, энг дастлабки миграция билан боғлиқдир.

Сўнгги даврларгача кўпчилик қабул қилган классификация асо-сида маҳаллий тиллар 20 га яқин тил оилаларига бириктирилган.

Ҳозирги даврда ҳинди тилларининг асосий қисми айрим мамлакатларнинг давлат тиллари томонидан сиқиб чиқарилган ёки сиқиб чиқариш арафасида. Фақат энг йирик тил оилалари — кечуа, аймара, майя ва уларга яқин тиллар ўз мавқеини сақлаб қолганлар. Бу тилларда Перу ва Боливияда ҳатто мактаблар ва адабиёт мавжуддир. 1975-йил 27-июнда биринчи марта Америка қитъасида Перу ҳокимияти кечуа тилини давлат тили деб эълон қилди. Парагвайда испан тилини енгиб ўтиб, мавқеини тиклаган гуарани тилида адабиёт ва матбуот мавжуд бўлиб, радиоешиттиришлар тайёрланади.

3 Европа мустамлакаси, айниқса, XVI аср бошларидан испан ва португалларнинг кела бошлаши, Америка қитъасидаги туб аҳолининг тақдирида муҳим рол ўйнади. Мазкур воқеа қисқа муддат ичида ҳиндиларнинг лингвистик, антропологик ва этник қиёфасида жиддий ўзгаришларга олиб келдими Аммо энг катта фожиа шундан иборат эдики, ҳиндиларнинг жуда кўп қисми ё жисмоний қирилган, ё оғир меҳнат туфайли, ё Европаликлар олиб келган касалликлардан қурбон бўлган. Дастлаб, Вест-Индиянинг туб аҳолиси бу фожиани бошидан кечирган, уларнинг кўпчилиги XVI асрнинг биринчи ярмидаёқ қирилиб кетишган.

Америка қитъасига Европаликларнинг қачон келганлиги аниқ эмас. Айрим олимларнинг фикрича, бепоён океан сувлари билан ҳар ломондан ювилиб турган бу қитъага Кўҳна дунёдан кишилар бир неча минг йиллар муқаддам келиб турган. Бундай бўлиши инумкинлигини норвег сайёҳ олими Тур Хеердалнинг «Ра» номли пипнус кемасида ўтказган экспедицияси ҳам тасдиқлайди. I ахмитум минг йиллар муқаддам Американинг шимоли-шарқий соҳилларида ва Гренландияда норманнларнинг яшаганлиги («Винланд») аниқланган.

Асли Американи мустамлака қилиниши испан ҳокимияти хизмати-даги генуялик Христофор Колумбнинг 1492-йил 12-октабрдаги кашфиёти билан боғлиқ эди. Ўша куни буюк сайёҳ Ҳиндистонга ғарбий йўл ахтариб Кариб денгизидаги Багам архипелагига етиб келиб, уни Ғарбий Ҳиндистон (Вест-Индия) деб ўйлаган. Жуда қийинчиликлар билан кашф этилган ўлкани Салвадор (испанча «халоскор») деб атаган. Колумб кейинроқ бир неча марта Венесуела, Гондурас ва Панама соҳилларига келган бўлса-да, бу ерларни хиндларники, деган фикрини ўзгартирмади. Аммо унинг айрим замондошлари янги кашф этилган ерлар Осиё эмаслигини тез аниқлаб олдилар.

Айниқса, бу масалага ўткир қалам соҳиби, истеъдодли флоренсиялик, испан қироли хизматида бўлган саркарда Америго Веспучи муҳим аниқлик киритган эди. У ҳам 1497-йилдан кейин бир неча марта янги қитъага келган экспедицияга бош бўлган. Веспучи 1501-1502-йиллардаги саёхатидан кейин: «Бу ўлкани Янги Дунё деб аташ лозим... Чунки бизнинг аجدодларимиз бу ерлар тўғрисида тасаввурга эга бўлмаганлар». Унинг машҳур хатларини ўқиган атоқли географ ва картограф Мартин Валдземюллер ўзининг 1507-йилда чиққан «Космографияга кириш» номли асарида янги очилган дунё қисмини «Америго ёки Америка мамлакати», деб аташни ҳеч ким ман қилмайди, деб ёзган эди. Шундай қилиб, Колумб кашф этган янги қитъа кейинги сайёҳ номи билан тарихга киради.

XVI аср бошларида испан истилочилари Шимолий Американинг жанубий қисмини босиб оладилар. Янги дунёнинг афсонавий бойликлари тўғрисида турли хикояларни эшитиб, сайёҳлар ортидан келган испан конкистадорлари ҳиндиларни аёвсиз қириб талон-тарож қилганлар. Айниқса, 1519-йилда эрнандо Кортес юришлари натижасида ҳозирги Мексикада ацтеклар давлати босиб олинади. 14 йил кейинроқ Франсиско Писарро

бошчилигида испан лашкарлари ҳозирги Перу, Боливия ва эквадор ерларидаги давлатларни ўзларига бўйсундирадilar.

Испанлар ортидан бойлик ахтариб португаллар, инглизлар, франсузлар ва голландлар кела бошлайдилар ва Янги Дунёни бўлиб мустамла-кага айлантирадилар. Оқибатда Шимолий Америка Рио-Гранде дарёсининг шимолидан инглиз ва франсузлар кўлига, Мексика, Марказий ва Жанубий Америка испанлар ва португалларнинг кўлига ўтади. Вест-Индия ороллари испан, инглиз, франсуз ва голланд истилочилари ўзаро бўлиб олишган. Ҳатто Дания ҳам бир қисмини эгаллаган. Оқибатда, ҳиндилар серунум ерларидан маҳрум бўлиб, бир қисми қулга айланган, қолган қисми эса қирилган. Испания ва Португалия қироллари, йирик феодаллари ва черковларнинг хазиналари бойликка тўлиб кетган. Айрим маълумотларга қараганда, қисқа муддат ичида XVI асрнинг биринчи ярми давомида 15 миллион ҳиндилар қириб ташланган. Ваҳоланки, мустамлакачилар келиш арафасида Янги Дунёда туб аҳоли, яъни ҳиндулар сони 90-100 миллион кишига етган. Агар ҳозирги АҚШ ҳудудида авваллари 400 қабиладан иборат 2-3 миллионга яқин ҳиндилар яшаган бўлса, XX аср бошларига келиб Америка Қўшма Штатларида 200 мингга яқин ҳиндилар қолган, холос. Ҳозир Лотин Америкасида ҳиндулар аҳолининг 15% ни ташкил қилади.

XVI асрнинг охирларида португалияликлар қул «овлаш» ниятида Жанубий Американинг ички қисмига юришлар ўтказиб, бир неча минг ҳиндиларнинг ёстиғини қуритганлар. Шу даврдан бошлаб Америка, Европа тарихида энг фожиали ва даҳшатли саҳифалар бошланди. Бой плантаторлар қирилган ҳиндилар ўрнига ишчи кучига муҳтож бўлиб қўшимча қул олиб келишга мажбур бўладилар. XVI асрнинг биринчи чорагидаёқ Вест-Индия ва Бразилияга Африкадан зўрлаб минглаб негрларни келтира бошлайдилар. ўша даврда Африка негрларига чинакам ов бошланади. Куч билан босиб олиб келинган бир неча минг қора танлилар ҳалок бўлиб кетган. Негр қулларни зўрлаб келтириш то XIX аср бошларигача давом этган. Африкадан келтирилган қулларнинг умумий сони ҳалигача маълум эмас. Баъзи маълумотларга қараганда, фақат Бразилияга қулликка Африканинг асосан, ғарбий қисмидан 10 миллионга яқин негр келтирилган. Ҳозирги АҚШда 25 миллионга яқин негр яшайди. Американинг айрим мамлакатларида (асосан, Вест-Индия оролларида) негрлар ҳатто аҳолининг кўпчилик қисмини ташкил қилади.

Ўтган асрнинг ўрталарига келиб Америка қитъасининг этник қиёфаси анча ўзгариб кетган. Шимолий Америка аҳолисининг асосий қисми Шимоли-Ғарбий Европадан дастлаб Британия оролларида келган элатлардан иборат эди. Мексикада ва бутун Жанубий Америкада испанлар, Бразилияда португаллар ҳукмрон этнослар бўлиб, ҳозирги даврда 200 миллиондан ортиқ киши испан тилида гапирадilar. Бутун Америкада инглиз тилида гапирадиган аҳоли сони ҳам шунча. Франсуз тилини 15 миллион, италян тилини 8 миллион киши ўз она тили деб ҳисоблайди.

Шундай қилиб, мустамлака қилинган Америка қитъасининг туб аҳолиси бир неча асрлар давомида қирилиб, келгинди элатлар билан аралашиб жуда

камайиб кетган ва янги этнослар пайдо бўлган. 1775-1783-йиллардаги мустақиллик учун курашдан сўнг ташкил топган АҚШ Шимолий Американинг анча қисмини босиб олиб катта ҳудудда ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Ҳозирги даврда бутун АҚШ ва Канадада ҳиндилар аҳолининг 0,5 фоизини ҳосил қилади, холос.

Одатда Америка халқларини ўрганиш муқаддимаси уларни хўжалик-маданий минтақа ёки типларга бўлиш классификацияси тамойилига асосланади. Бу тамойил асосан, табиий шароитга мослашган хўжалик ва маиший туррнуш хусусиятлари билан белгиланади. Аммо биз Америка туб аҳолисини асосан, уч қисмга – Шимолий, Марказий ва Жанубий Америкага бўлиб таърифлаймиз.

1. ШИМОЛИЙ АМЕРИКАНИНГ ТУБ АҲОЛИСИ

Сўнги чорак аср давомида тўпланган археологик маълумотлар Шимолий Америка ҳудудида кетма-кет изчил алмашиб, тараққий қилиб келган ҳиндилар жамиятининг тахминан ўн бир минг йиллик тарихини аниқлаб олиш имконини яратди. Археологлар қитъада иккита энг қадимий палеохинди маданий анъаналарини аниқлаганлар:

1) Марказий дашт минтақада жойлашган йирик қуш о вчилари маданияти;

2) Шимоли-ғарбий Тинч океани овчи-теримчилари кордилер маданияти. Бу маданиятлар милоддан аввалги VIII минг йилликкача давом қилиб келган ва бутун қитъага тарқалган турли локал маданиятларнинг негизини ҳосил қилган.

Айниқса, ҳиндулар тарихи қитъанинг шарқий қисми ва жануби-ғарбида Шимолий Американинг ўрмон зонасида (ҳозирги Аризона ва Нью-Мексико штатларида) жиддий ўрганилган. Айни шу ерда ҳозирги тарихий ва этнографик манбаларга кирган юксак даражадаги маданиятли Шимолий Америка ҳинди қабилаларининг шаклланиш маркази бўлган ва уларнинг кейинги тараққиётига зўр таъсир кўрсатган. Шарқий ўрмон зонасида яшаган ҳиндиларнинг тарихига оид учта давр аниқланган. Бу биринчидан, мўтадил иқлимли ўрмон ва сув ҳавзалари маҳсулотларини овлаб, йиғиб-териб ўзлаштириш хўжалигига эга бўлган архаик давр (эрамиздан аввалги VIII-I минг йилликлар), шу заминда пайдо бўлган иккинчи маданият жанубий Канададан то Мексика бўғозигача, Атлантикадан то Америка даштларигача катта ҳудудга тарқалган вудленд маданияти илгариги маданий анъанани давом қилдириб, қўшимча деҳқончилик ва кулолчилик билан ажралиб туради (эрамизнинг VII асрларига келиб, айниқса, Огоё дарёсининг воҳасида, бу маданият ниҳоятда гуллайди ва дашт ҳудудларда X асргача, шимоли-шарқий қисмида Европаликлар келгунча сақланган). VII асрнинг охирларидан бошлаб маданият маркази аста-секин Миссисипи дарёсининг ўрта ва пастки оқими водийларига ва Мексика бўғози соҳилларига кўча бошлайди. Миссисипи маданияти деб аталган бу давр (VII-XV асрлар) илгариги маданий ютуқларни ўзида мужассамлаштирган ўтроқ деҳқончилик хўжалиги, қальали шаҳар ва кўрғонлар, ибодат ва сарой типдаги иншоотлар билан

ажралиб туради. Вудленд маданиятидан миссисипиликлар ўзининг сопол маҳсулотларидаги янги шаклдаги нақшлар, ёғоч, тош ва чиғаноқлардаги юксак бадиий ўймакорлик ва наққошлик санъати, металл буюмлар ясаш маҳорати билан ҳам фарқ қилганлар.

Демак, Европаликлар келгунча Шимолий Америкада ҳиндилар юксак маданият яратганлар. Албатта, ҳиндилар жамияти бу даврда синфий тузумга ўта бошлаган. Тадқиқотчилар бу даврни икки муҳим босқичга бўладилар: энг ривожланган ибодат кўрғонларини тиклаш босқичи (VII-XII асрлар) ва кўрғон иншоотларининг периферия ҳудудларига тарқалиш босқичи, яъни юксак ҳинди маданиятининг бошқа шарқий ўрмон зонаси ва дашт дарё водийларига зўр таъсир қилиб, ўз ҳукмронлигини тўлиқ ўрнатган босқичи (XIII-XV асрлар). Мазкур маданият маҳаллий анъаналар билан аралашиб, ўзига хос ривожланган ҳинди деҳқончилик хўжалик типини ҳосил қилган эди.

Археологик тадқиқотларга қараганда, Шимолий Америкада тлчқончилик даставвал милоддан аввалги III минг йилликда жануби-ғарбий ҳудудларда пайдо бўлган. Шу асосда археологлар «кочиз», «монолон», «хохокам» ва «анасази», деб аталган ҳинди маданиятининг локал типларини ажратадилар. энг биринчи деҳқончилик маданиятини Шимолий Америкада кочизликлар яратган бўлиб, улар тластлаб маккажўхори, кейинроқ қовоқ ва лобиё экканлар.

Кочизликлар ёввойи ўсимликлар йиғиш ва овчилик билан ҳам шуғулланганлар, ғорларда яшаганлар.

I минг йилликка келиб кочиз маданияти асосида макканинг янги навларини яратганлар, ертўлаларга кўчган ва тўртбурчак доирасимон уйлардан иборат қишлоқларга эга бўлган моголон (милоддан аввалги III аср – милоднинг XV асрлари) маданияти пайдо бўлади. Аризонанинг жануби-ғарбий қурғоқ ҳудудларида такомиллашган суғоришга асосланган деҳқончилик тизими яратилган, ўндан ортиқ макка турлари, пахта, қовоқ, лобиё, тамаки, қалампир етиштирган хохокам маданияти (I-XVI асрлар) яна ҳам юқори даражага кўтарилган. Уларнинг лой ва тошдан қурилган катта (жамоа) уйлардан ташкил топган яхлит қишлоқлари (испанлар «пueblo» деб атаганлар) зўр маҳорат билан ясалган бадиий сопол буюмлар ва ҳайкалчалар, пахта ип газламалар тўқиш санъати Марказий Америка ҳиндиларининг юксак маданиятга эришганлигидан далолат беради. XIV асрга келиб бирданига бу маданият вакиллари бутунлай йўқолиб, фақат бўм-бўш pueblo (қишлоқ) ларини ва тошдан ишланган кўптармоқли суғориш иншоотларини қолдирганлар, холос.

Хохокам ва моголон маданиятидан 300-700 йиллар кейин пайдо бўлган анасази номли ривожланган деҳқончилик маданияти анча такомиллашган ва қўшни элатларга зўр таъсир ўтказган. Мазкур маданият излари ҳозирги АКШнинг Аризона, Нью-Мексика, Юта ва Колорадо штатларида ва қўшни воҳаларда топилган. Анасази маданияти тарихи икки даврга: «ривожланган pueblo» (милоднинг VII-X асрлари) ва «буюк pueblo» (X-XIII асрлар)га бўлинган. Биринчи давр ҳиндилари макка, қовоқ, лобиё, пахта экканлар,

илгариги сават идишлари ўрнига геометрик орнаментли сопол идишлар яратганлар, кўпхоналик (6-14 хужайрали) тошдан ва хомғишдан катта уйлар тиклаганлар.

«Буюк пуебло» даврида қурилиш техникаси яна ҳам юксак даражага кўтарилади. Ҳиндулар бу даврда кўп қаватли ва кўпхонали минг ва ундан ҳам кўп киши сиғадиган катта уй (асли шаҳар)лар тиклаганлар. Бундай бир уйдан ташкил топган шаҳарлар кумтош ёки туф қояларда, дарёларнинг катта дараларида пайдо бўлган. Улар асосан, Колорадо ва Сан-Хуан дарёларининг дараларида қурилган. Баъзан табиий ғорлардан ҳам фойдала нилган. Оилалар кўпайган сайин хонага хона қўшилиб ари уясидек шаҳар каттайиб бораверган. Бунга Колорадо дарасидаги 200 хоналик ва 36 ибодатхона (кива)лик «қоя кўши» (XI аср) харобалари ва ҳозиргача сақланиб қолган Чака дарасидаги (XII асрга оид) девор билан ўралган 650 хужрали ва марказида 20 ибодатхонаси бор ҳовли-қаср ҳам мисол бўлади. Аммо ХИИ асрга келиб, ҳиндилар ўзларининг қоя уй-қасрларини ташлаб текис адирларга кўчиб, ҳовли-қишлоқларини тиклай бошлаганлар.

Мазкур археологик кашфиётлар XIX аср охирлари XX аср бошларида ғарб фанида тарқалган ҳиндилар маданиятини камситиш, уларни мустамлака арафасида ниҳоятда ибтидоий даражада турган қоқоқ қабилалар, деган фикрларини бутунлай рад қилди. Аниқ бўлдики, Шимолий Американинг туб аҳолиси қитъа кашф этилишидан ва мустамлака қилинишдан олдин узоқ ва мураккаб юксак маданият яратган даврни босиб ўтган жиҳатдан тасдиқланди. Мустамлака арафасида, яъни XV аср охирларида Шираолий Американинг ҳинди аҳолиси тахминан 9-10 миллион кишига етган ва жуда кўп турли тилдаги қabila ва элатлардан иборат бўлган⁹.

Маҳаллий ҳиндиларнинг хўжалик фаолияти ҳам турли хилда бўлиб, олимларнинг аниқлашига қараганда, ўша даврда Шимолий Америкада олти хўжалик маданий типлари ташкил топган.

Ҳинди қабилаларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ҳам турли даражада бўлган. Уларнинг кўпчилиги мустамлака арафасида ибтидоий жамият тузумининг турли поғонасида, қитъанинг жануби-шарқий ва ғарбий қисмида қабилалар синфий жамиятга ўтиш даражасида бўлганлар. XV аср охирларидан Шимолий Америкада оқтанликлар, яъни Европаликлар (асосан, Франция, Испания, Голландия ва Англиядан) келиши билан мустамлака даври бошланади. XVIII аср бошларида эса қитъага кўплаб негрлар келтирилиши билан Шимолий Американинг этник қиёфаси тубдан ўзгара бошлайди.

Мустамлака арафасида юқорида айтганимиздек, ҳозирги АҚШ ҳудудида 400 га яқин ҳинди қабилалари яшаган. Улар 200га яқин лилда гапирадиган 2-3 миллионлик турли элат ва қабилалар бўлиб, мустамлакачиларга жиддий қаршилик кўрсатганлар. Ҳиндуларнинг барча қаршилик ва қўзғолонлари ваҳшиёна бостирилган. Оқибатда минглаб ҳиндилар қирилган, серунум ерларидан ҳайдалган, қулга айлантирилган.

XIX аср охирларига келиб ҳинди қабилаларининг кўпчилиги тор-мор қилиниб, тўлиқ бўйсундирилган ва резервацияларга жойлаштирилган эди.

XV асрда жатни 15-20 млн. хиндилар яшаган бўлса, ҳозир Шимолий Америкада яшовчи туб аҳолининг сони 1,5 миллиондан ортиқ²⁰.

Аммо хиндилар ўз ҳуқуқлари учун доимо курашиб келмоқда-лар. Айниқса, сўнги ўн йилликларда уларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги кучайди, оқибатда хиндилар масаласи мамлакатнинг энг муҳим сиёсий масалаларидан бирига айланди.

Арктика овчилари ва балиқчилари. Арктиканинг асосий туб аҳолиси эскимос ва алеутлар. Аляска ва Муз океани соҳилларида, Лабрадор ярим ороли ва Гренландияда қадим даврлардан эскимослар яшайди. Улар ўзларини инуит («одамлар») деб атайдилар. Аслида «эскимос» сўзи алгонкин тилида «хом гўшт ейдиганлар», деган маънони англатади. Чунки, қадимий даврларда синга касалидан сақланиш учун хом гўшт истеъмол қилинган. Улар азалдан тулен, кит, морж, қутб айиғи ва шимол тулкисига ов қилиш ва балиқ тутиш билан шуғулланиб келганлар. Овчилик туфайли барча зарур буюмларга, овқатга эга бўлганлар: гўшт ва ёғ таомга ишлатилган, терилар кийимга, кема яшашга ва уй-рўзғор ишларига сарфланган, тулен ва морж ёғи билан уйларни қизитганлар ва ёритганлар, суякларидан эса меҳнат қуроллари ясаганлар, уй ва кема қуришда ишлатганлар. қ

Эскимослар жаҳондаги энг шимолий халқ сифатида қутбнинг оғир шароитига жуда мослашган. Уларнинг ов воситаси ва қуроллари махсус тулен ва морж териларидан ясалган байдарка типдаги кичик кема (каяк) ва катта кема (умиак), узун ипга боғланган ёғоч сопли санчки: тош ёки суяк учли найза (баъзан уни отадиган махсус қурол ҳам ишлатилган) ва ўқ-ёй, турли хилдаги тузоқлар ва суякдан ясалган қармоқлардан иборат. Баъзан қурол яшашда қўшни жанубий хинди қабилаларидан алмашиб олган мис ҳам ишлатилган.

Арктикада ўрмонлар йўқ бўлганлиги туфайли эскимослар қишда зўр маҳорат билан муздан уй тиклаганлар. Иглу деб аталган муз уйларда тулен териси тўшалган ва деворларга осилган, ёғи билан иситилган ҳам ёритилган. Ҳозиргача сақланиб келган бундай уйларда энди примус, керосин ёки электр лампа ҳам ишлатилади. Илгари гўштни, асосан, хом ҳолда истеъмол қилганлар. Қутбнинг қисқа ёзида аёллар материкда ўсадиган турли емишли кўкат ва илдизлар, клуква каби тундра меваларини йиғиб терганлар. Организмга ўсимлик таомлари етмаганлиги туфайли буғу ошқозонида тўпланган ютқидан тайёрланган овқат эскимосларнинг энг сеvimли таомларидан бири ҳисобланган. Баъзи эскимос оилалари қисқа ёз фаслида материкка кўчиб конус шаклида тери ёки ёғоч пўстлоғи билан қопланган чайлалар тиклаганлар. Уларнинг кийимлари ҳам маҳаллий шароитга мослашган бошдан-оёқ денгиз хайвонларининг терисидан яхлит комбинезон ва капушон шаклида тикилган бўлиб, эркак ва аёлларники деярли фарқланмайди. Аммо болали аёлларнинг эгнига осилган гўдакни солиб, кўтариб юрадиган тери халтаси ҳам бўлган. Оёғига теридан тикилган пайпоқ ва этик кийганлар. Баъзан кийимлари турли рангли терилар ёки жун билан безатилган.

Ҳозирги даврда эскимослар, айниқса, Гренландияда, замонавий жиҳозланган электр ва иссиқ сув билан таъминланган кўп қаватли уйларда ҳам яшайдилар; кийимлари ва таомлари ҳам анча ўзгариб Европалаштирилган. Анъанавий транспорт воситаси сифатида чанғи ва итлар кўшилган каналардан фойдаланишади. Сўнгги йилларда моторли кема ва каналар, милтиқ ва темир қопқонлар ишлатилмоқда.

Эскимосларнинг ижтимоий тузумида XIX асргача уруғ жамоачилик муносабатлари сақланиб келган. Улар икки-уч оиладан ташкил топган кичик жамоадан иборат бўлиб, ота уруғига ўтиш даврида . яшаганлар. Аммо уруғ-қабилачилик муносабатлари оғир табиий шароит туфайли унча мустақкам бўлмаган. Оғир шароит эскимосларнинг динларида ҳам ўз аксини топган. Киши устидан ҳукмронлик қилиб турган табиат кучлари ҳар хил табиий Иходисаларга, турли арвоҳларга ва «денгиз хўжайини»га сиғиниш, сеҳргарлик (магия) ва шомонизм каби ибтидоий динларни яратган. Уларда шомонийлик ибодати ва турли мифологик тасавурлар ривож топган. Ҳозир эскимослар орасида насроний дини кўп тарқалган.

Эскимосларда қадимий даврларда амалий санъат тараққий қилган бўлиб, ҳозиргача суякка нозик ўйма нақш бериш ва суякдан лурли буюмлар ясаш сақланиб келган. Улар ўзига хос қабилла ҳаётидан олинган айрим воқеалар ва ҳайвонларни овла,ш манза-раларини зўр маҳорат билан тасвирлаганлар. Узок кутб кечалари муз ва қордан тикланган қоронғи ёғ чироғли уйларда ўз халқининг келиб чиқиши тўғрисида ривоятлар, куюш, ой, тоғ ва музликлар, турли ҳайвонлар ва девлар тўғрисида афсона ва эртаклар айтишганлар.

Сўнгги чорак аср давомида рўй берган ўзгаришлар туб аҳолининг фақат моддий турмушдагина эмас, маиший ва маънавий ҳаётига ҳам ижобий таъсир ўтказди. Айниқса, Гренландия эскимосларида замонавий маърифат куртак отиб, она тилида ёзма адабиётнинг турли жанрлари пайдо бўлди, газета ва журнал чиқа бошлади, радиоешиттиришлар олиб борилади. Аммо оролнинг Данияга қарамлиги унинг иқтисодий ва социал аҳволида ўз аксини топган, бу ҳолат данияликлар билан эскимослар орасида тенгсизлик, турмуш даражасининг пастлиги ва сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум эканлигида ёрқин намоён бўлмоқда. Аляска ва Канада эскимосларида гўшт ва ёғ истеъмол қилиш чекланган, тиббиёт хизмати жуда кам, улар миллий ёзувга эга эмаслар. 70-йиллардан бошлаб эскимослар мустақиллик ва тенглик учун фаол курашга киришдилар. Айниқса, гренландияликларда бу кураш уюшқоқлик билан олиб борилмоқда ва яхши натижалар бер-моқда.

Тинч океанида, Аляска ярим оролидан жанубга чўзилиб кетган Алеут оролларида ва Алясканинг ғарбий қисмида эскимос-алеут тил оиласига оид қадимий элатлар яшайди.

Эскимосларга маиший турмуш ва маданияти яқин алеутлар ҳам XIX аср бошларида денгиз ҳайвонлари билан ов қилиб тирикчилик ўтказганлар. Уларнинг ов қуроллари эскимосларникидай аммо теридан ясалган байдарка, денгиз ҳайвон-ларининг ичагидан тикилган сув ўтмайдиган плаш, ёғочдан ясалган шлапа, ўзига хос моддий ва маънавий маданият хусусиятлари билан ажралиб турдилар.

Алеутларнинг тарихий тақдири эскимосларники сингари Шимолий Америка, айниқса, АҚШ капитали билан боғлиқ. Улар XIX аср охирларигача уруғчилик жамияти даражасида турган қабилалардан бўлиб, ҳар қабилла ўзига тегишли ов қиладиган жойларда ўтроқ ҳолда яшаганлар. Уйлари ярим ертўла шаклида катта оилага мўлжалланган бўлиб, унда 30-40 қону қариндош кишилар истиқомат қилган.

Алеутларнинг озгина қисми ҳозиргача Россияга тегишли Командор оролларида яшайди. Улар шу бугунга келиб эркин иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожга эришдилар.

Шимоли-Ғарбий соҳил ҳиндилари. Шимолда Берингов бўғозидан жанубдаги Хуанде-Фукабўғозигача Тинч океани соҳилларида кўп асрлар давомида ўзига хос ҳиндиларнинг балиқчилик ва овчилик маданияти шаклланиб келган. Жуда нам, юмшоқ иқлимли, ниҳоятда бой ўсимликларга ва фаунага эга бўлган бу ҳудудлар инсон яшаши учун анча қулай бўлган. Бу ерда, асосан, тлинкитлар, квакуит-ли, хайда, калуза ҳиндилари яшаган ва уларнинг тирикчилиги денгизда ва дарё қуйи оқимида балиқ овлашдан иборат бўлган. Улар баъзан тоғ эчкилари, буғулар, денгиз ҳайвонлари, қушлар овлаганлар, ёввойи ўрмон мевалари ва денгиз кўкатларини ҳам терганлар. Аммо лосос ва шам балиқ асосий ов маҳсулоти ҳисобланган. Тлинкитлар деҳқончилик ва чорвачиликни билмаганлар, лекин овда ўргатилган итдан фойдаланганлар.

Маҳаллий ҳиндиларнинг овчилик санъати анча ривожланган. Айниқса, балиқчиликда турли техника ва такомиллашган қуроллар ишлатилган. Улар яхлит ёғочдан ўйиб ясалган уч-тўрттадан юзтагача киши сиғадиган кемаларда саёҳатга ва овга чиққанлар. Балиқни тош, суяк, ёғочдан ва унинг толаларидан ясалган ҳар хил қармоқ, санчки, найза, тўр, саватлар билан турли тўғонлар қуриб овлаганлар. Металлдан фақат мисни билганлар, ундан баъзи қуроллар ва безаклар ясаганлар, пул ўрнида ишлатганлар. Овқатни ёғоч идишларда ўтда қиздирилган тош солиб пиширганлар.

Ҳиндиларда тўқув дастгоҳи бўлган. Улар ёввойи қўй ва эчки-ларни ҳайдаб, қамаб, жунини қирқиб, кейин бўшатиб юборганлар, ипидан ажойиб плаш тўқиганлар, қўйлак тикканлар. Матони ўсимлик толаларидан ҳам тўқиганлар, тери пўстин билан ҳам ёпинганлар. Ёғочдан нақш берилган совут ясаганлар, кедр дарахти толасидан кенг этакли шлапалар тўқиганлар.

Хўжалик ва савдонинг ривожланиши натижасида меҳнат тақсимооти ҳам пайдо бўлган: кема яшаш, кийим тикиш, уй-рўзғор ва бошқа буюмлар ишлаб чиқариш касб ҳисобланган. 15-20 метр баландликка эга тотем устунларини маҳорат билан ўйиб безатадиган усталар бўлган.

Маҳаллий ҳиндилар турмуш тарзи ўтроқ характерга эга бўлганли-ги туфайли ёғочдан тикланган уйлардан иборат қишлоқларда истиқомат қилганлар. Уйлари ойнасиз, туйнукли ва кичкина эшикли узунасига катта жамоа оиласига мўлжалланиб тош қуроллар билан йўнилган ёғочлардан қурилган. Ёз фаслида балиқ кетидан дарёларнинг юқори оқимида кўчиб вақтинчалик чайлалар тиклаганлар, қишда қишлоқларга қайтганлар. Балиқчиликда ниҳоятда зўр маҳоратга эга бўлган тлинкитлар лосос

балиқларини тежамкорлик билан ғамлаганлар. Қўшимча маҳсулот бозорга тушган, савдо-сотик анча ривожланган. XVIII аср охирларига келиб, она уруғи ўрнига ота уруғи ташкил топа бошлайди. Патриархал типдаги катта оила жамоаси дуал характерга эга бўлиб хусусий мулкка таянган. Патриархал никоҳ тартиблари билан бирга, турли она уруғи тартиблари ҳам сақланиб қолган. Аммо уруғ ҳисоби ва мерос ота уруғига ўтган. Дехқончилик хўжаликларида қишлоқ жамоасига ўхшаш патриархал типдаги кўп уруғли жамоалар пайдо бўлган.

Хусусий мулк пайдо бўлса ҳам асосий ишлаб чиқариш воситаси – ер жамоа мулки ҳисобланган. Хусусий ва умумий мулк тўлиқ ажратилмаган, улар уруғ ва қабила бошлиқлари ихтиёрида бўлган. Мустамлака давригача патриархал куллик ҳам пайдо бўлган. Куллар асосан, урушларда қўлга тушганлар. Улар балиқ овлашда, хўжалик ишларида фойдаланилган, куллар ўз эгаларига анча фойда келтирган. Қабилалар фратрий ва уруғларга бўлинган, улар тотем номи билан аталган. Масалан, тлинкит фратрий гуруҳлар Қарға ва Бўри номи билан аталган ва улар орасидаги муносабатлар экзогам никоҳи билан белгиланган. Ундан ташқари фратрийлар ҳудудий жиҳатдан ҳам бўлинишган. Матрилокал типдаги катта оила (10-40 кишидан иборат) бир хўжалик иқтисодий хужайра сифатида ўз тотем номига эга бўлган уйда яшаганлар. Масалан, Айиқ номли уруғга тегишли оила ҳар қишлоқда шу ном билан уй тиклаган. Уруғнинг муайян ҳудудга эга эканлиги ривоятлар билан тасдиқланган. Асосий диний тасаввурлар тотемизм билан боғлиқ бўлганлиги туфайли тотем тимсолларидан ташқари ҳар хил диний маросим ва байрамлар ўтказилган. Уларни ўтказиш шомон ва уруғ бошлиқлари ихтиёрида бўлган.

Шимоли-ғарбий соҳил ҳиндиларининг ҳаётида потлач («ўйинчоқ») номли мураккаб маросим муҳим рол ўйнаган. Асли катта базм сифатида бир неча кун, баъзан ойлаб ўтказиладиган потлач маросимида бой жамоа аъзолари ва уруғ бошлиқлари ўз бойликларини тарқатиб берганлар, ҳатто кулларини қурбон қилганлар. ўз навбатида жамоа аъзолари ҳам базм эгасига катта совғалар қилишлари шарт бўлган. Умуман уруғ бошлиқларига уруғдошлари томонидан ҳар хил совғалар бериб туриш мажбурий одат тусига айланган бўлиб, уруғчилик ичида дастлабки солиқ (рента) шаклида намоён бўлади. Шу йўл билан эркин жамоа аъзоларини ўзига қарам қилишнинг иқтисодий замини яратилган. Потлач маросимида сарфланган харажат ва тар- қатилган бойлик ўрни совғалар орқали яна тикланган. Ким базм ва байрамни зўр ўтказса, шу катта ном қозонган. Аслида потлач ибтидоий жамоа тузумидан синфий жамиятга ўтиш даврига хос маросим бўлиб, энди куртак отаётган иқтисодий ва социал тенгсизлик, бойлик ва камбағалликни ижтимоий ҳодиса сифатида пайдо бўлганлиги-ни ифодаловчи маросимдир.

Мустамлака даврида савдо-сотик яна ҳам ривожланиб ижтимоий муносабатлар чуқурлаша бошлайди. АҚШ ҳукмронлиги ўрнатилгандан кейин маҳаллий аҳолининг асосий тирикчилик манбаи ҳисобланган балиқчилик мустамлакачилар қўлига ўтиб, ўз ерларидан ҳайдалиб

резервацияларга кўчирилган ҳиндилар қашшоқлашиб ёлланма ишчи кучига айланганлар.

Ўрмон овчи қабилалари. Шимолий Американинг шарқий қисми-даги субарктика ўрмонларида Алясканинг ички ҳудудлари ва Канаданинг тайга қисмида алганкин ва атапаск тил оилаларига мансуб овчи, балиқчи ва теримчи қабилалар яшаганлар. Улар асосан, ёвойи буғу (карибу), лос, айик, ёвойи кўй ва буқа (бизон), тулен, кит ва бошқа ўрмон ҳам денгиз ҳайвонларига ов қилганлар. Дарё ва кўлларда балиқ овлаганлар, ўрмонларда турли ейишли ва этилдизли ўсимлик маҳсулотларини йиғиб-териб кун кечирганлар.

Жониворларни овлашда асосан, суяк ёки тош учли ўқ-ёй, найза, пичоқ, палахмон, турли тузоқ, қопқон ва тўрлардан фойдаланганлар. Балиқ овида қармоқ, тери ва ўсимлик толасидан аёллар тўқиган тўр ҳамда саватлар ишлатилган. Қишда теннис ракеткасига ўхшаш чанғи ва ит кўшилган ёғоч каналар билан кўчиб ов қилганлар. Кўчманчилик турмуш тарзига мослашган овчи ҳиндилар конус шаклида ўртасида туйнукли тери ва ёғоч қобиғи билан қопланган, кўчишга қулай чайлаларда яшаганлар. Айрим атапаск қабилалари қишда ертўлаларда истиқомат қилганлар. Дарахт қобиғидан уй-рўзғор буюмлари ва ҳатто кема ясаганлар.

Карибу ва лос терисидан аёллар кийимлар, махси (мокасин) ва кўлқоплар тикканлар, майда жониворларнинг териси ва жуни билан кийимларни безатганлар, бош кийими тўқиганлар. Баъзан ишлаб чиқариш қуроллари ва уй-рўзғор буюмларига ҳам нақш берилган. эркак ва аёллар асосан, бир хилда енги узун кўйлақлар кийганлар, қишда капушонли пўстин ёпинганлар.

Шимолнинг ўрмон ҳиндилари мустамлака арафасида уруғчилик муносабатларини сақлаб, жамоа бўлиб яшаганлар ва ов қилганлар. Қишда улар айрим гуруҳларга бўлиниб, кўчиб юрганлар, ёзда дарё бўйларидаги қароргоҳларга тўпланишиб савдо қилганлар. XVII асрлардан мустамлакачилар билан яқин алоқалар ўрнатилиб, мўйначилик махсус соҳага айланади ва мўйна савдоси товар айирбошлашни кучайтиради. Субарктика овчилари бошқа ҳиндилар сингари Европаликлар томонидан зўрлик билан ўз ерларидан ҳайдалмаганлар ва қирилмаган. Чунки Шимолий Америка ўрмонлари чорвачилик ва деҳқончиликка ноқулай бўлганлиги туфайли мустамлакачилар бу ерга бостириб кирмаганлар. Улар аксинча, қимматбаҳо мўйнага муҳтож бўлиб, мўйначиликни ривожлантириш мақсадида овчи ҳинди қабилаларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаганлар. Европаликлар келтирган темир қуроллар (пичоқ, болта, искана, кейин милтиқ ва ҳк.) ҳиндиларнинг оғир меҳнатини анча енгиллаштирди. Шунинг учун дастлаб мўйна савдоси Европаликлар билан ҳиндилар орасидаги муносабатларни катта фожиясиз ривожланишига сабаб бўлган эди. XVII асрнинг 30-йилларидан бошлаб миссионерчиликнинг кучайиши бу муносабатлами яна ҳам мустаҳкамлади. Маҳаллий атапаск, кри қабилалари билан келгинди канадалик французлар ва шотландликлар орасидаги никоҳлар натижасида бир-икки аср ичида янги гуруҳ метислар ҳам пайдо бўла бошлайди.

Ҳозиргача алгонкин ва атапаск қабилаларида ҳам матрилокал, ҳам патрилокал никоҳ тартиблари сақланиб келган. Бир неча жуфт оилалардан ташкил топган кичкина уруғ-жамоа кўчиб юришга одатланган. Айрим вақтларда байрара ёки диний маросим муносабати билан муайян жойда бир неча никоҳдаги гуруҳлар тўпланишган. Одат бўйича, никоҳдан кейин маълум давр куёв хотин уруғида жойлашиб, келин ҳақи учун хизмат қилиши кенг тарқалган. Жамоа экзогамия тартибларига риоя қилиши шарт бўлган. Барча қабилаларда муҳим масалаларни муҳокама ва ҳал қилишда ҳамма тенг ҳуқуққа эга бўлсалар-да, энг кекса донишманд кишилар раҳбарлик қилганлар. Ички жамоа муносабатларида «хар ким ўзига-ўзи хўжайин» деган ахлоқ қоида-сига риоя қилинади.

Шимолӣ ўрмон овчи қабилаларида ибтидоӣ дин шакллари – тотемизм, шомонизм, сеҳргарлик, арвоҳларга сиғиниш кенг тарқалган. Улар ҳомӣ арвоҳлар кишиларга «куч-қувват», касалликларни даволашга, ов қилишга ёрдам беради, деб ишонганлар. Алгонкин қабилаларда одамсимон худолар ва одамхўр Виндиго номли баҳайбат махлуқ тўғрисида тасаввурлар, мураккаб маросимлар, айикка сиғиниш эътиқоди муҳим ўринни эгаллаган. Кўп асрлар давомида амалга оширилган миссионерларнинг диний ташвиқоти ҳам зое кетмаган. Маҳаллий ҳиндилар орасида насронӣ дини ҳам тарқалган. Насронӣлик, айниқса, никоҳ муносабатларига зўр таъсир қилиб, ҳозир ҳиндиларда моногам никоҳ ўрнатилишига сабаб бўлган. Атапаск қабилаларида ҳинди ва насронӣ диний тасаввурлари, одат ва одоб қоидалари аралашмасидан ташкил топган янги диний ҳаракатлар ҳам пайдо бўла бошлаган.

Мустамлакачилик сиёсатининг амалга оширилиши натижасида, айниқса, шаҳарларга кўчирилган ҳиндилар орасида салбий социал оқибатлар рўй бермоқда. Масалан, овчи қароргоҳларини ташлаб шаҳарга кўчган чинпевайя қабила жамоаси сўнгги ўн беш йил ичида ниҳоятда оғир социал шароитда руҳсизлик, ичкиликбозлик, авлодлар адовати, майда хиёнат ва қашшоқлик, саводсизлик ва хурофот каби фожиали аҳволни бошдан кечирмоқда.

Калифорния ҳиндулари. АҚШнинг Калифорния, қисман Невада ҳам Юта штатларида яқин даврларгача турли тилларда гапирадиган, аммо хўжалик-маданий бирликка эга бўлган қабилалар яшаганлар. Улар деҳқончиликдан беҳабар бўлса-да, овчилик ва теримчиликка асосланган анъанавӣ хўжалиги барча зарур нарсалар билан таъмин қилиб келган. Бу ернинг табиати мевали дуб дарахтининг жуда кўп турларини, ҳар хил емишли ўсимлик ва илдизларни, ёввойи лобиё, пиёз, ёнғоқ, дарё ва денгиз ҳайвонлари каби ниҳоятда бой озиқ-овқат маҳсулотларини етказиб берган.

Маҳаллий ҳиндилар, айниқса, дуб меваларини тозалаб, қуришиб, янчиб, унинг унидан атала пиширганлар. Дуб меваси уни асосий таом бўлибгина қолмай, қабилалар орасидаги савдо маҳсулотларининг муҳим соҳаси ҳам ҳисобланган. Улар ҳар хил ўрмон ўсимликларининг уруғлари, денгиз соҳиллари ва ички дарёлардан моллускалар, қисқичбақа, балиқ ва бошқа жониворларни ҳамда сув ўсимликларини истеъмол қилганлар. Барча қабилалар учун озиқ-овқат йил бўйи табиатда мавжуд бўлсада, уларни йиғиб-

териб ишлаб чиқариш учун доимий меҳнат талаб қилинган. Асосий ишлаб чиқариш қуролиларидан овчиликда ўқ-ёй, балиқчиликда санчки, сават, яхлит дарахтдан ўйиб ясалган кема. Бутун Калифорнияда зўр маҳорат билан сават тўқиш кенг тарқалган. Илдиз ва уруғларни йиғиб-териш учун оддий учи йўнилган ёғочдан фойдаланилган. Тош пичоқ, турли чиғаноқлар, мунчоклар бойлик ҳисобланган. Асосий касби теримчилик бўлганлиги туфайли меҳнат тақсим қилинмаган. Лекин овчилик билан фақат эркаклар шуғулланишган.

Шимолий Калифорния ҳиндилари ярим ертўлалардан иборат кичик қишлоқларда яшаганлар. Қолганлари кўчиб юришга қулай бўлган дарахт қобиғи билан ёпилган конус ёки гумбаз шаклидаги чайлаларда истиқомат қилганлар. Деярли барча қабилалар кийимсиз юрганлар, аммо байрамларда жуда кўп безаклар тақилган. Қизлар фақат вояга етгандан кейин ўсимлик толасидан юбка ёки теридан этакча кийганлар, эркаклар эса буғу терисидан қилинган белбоғ билан чекланган. Совуқда эгнига тери ёки кўрпача ёпинганлар.

Шимолий ва марказий ҳиндиларнинг ижтимоий тузумида қишлоқ жамоаси, кўпчилигида фратриал тузуми сақланиб келган. Она уруғидан патриархатга ўтиш муносабатларига хос тартиблар кучли бўлган. Воҳалардаги ва тоғ этакларидаги ҳиндилар йирик қишлоқларда жойлашган бўлиб, анча ривожланган ижтимоий ва сиёсий тузумга, мураккаб диний тизимга эга бўлганлар. Тотемизм ва шомонизм кенг тарқалган. Шомонийлик чуқур ўйланилган маросимлар ва даволаш усулларига эга бўлган. Ҳар қишлоқда махфий жамиятлар мавжуд бўлиб, оммавий маросимлар (ҳар хил ўйинлар, тантаналар, безакли кийимлар билан) намойиш қилинган. Ибодат маросимларида ижро этиладиган ўйинларда ҳар ким ўз бойлигини кўрсатиши мумкин бўлган. Жанубий Калифорния қабилаларида ўспиринларни уруғ аъзолигига ўтказиш ва бошқа диний маросимларда кайф ёки қайт қиладиган ўтларни истеъмол қилиш одат бўлган.

Европалик истилочилар XVIII аср ўрталаридан ўз таъсирларини кучайтирадилар. Улар дастлаб соҳиига яқин водийларда миссионерлик маконларини ўрнатганлар, ҳиндилар билан алоқани мустаҳкамлаб, ўз маконларига жалб қилиб насронийлаштира бошлаганлар. Мазкур ало-қалар ҳиндиларнинг турмуш тарзини емириб, оғир касалликларнинг та-рқалишига сабаб бўлган. Айниқса, юқумли касалликлар минглаб ҳиндиларнинг ёстиғини қуритган.

1848-йилда Калифорнияда олтин топилгандан кейин, маҳаллий аҳолининг ҳаётида энг қоронғу кунлар бошланади. Кўплаб кела бошлаган олтин изловчилар ҳиндилар қишлоқларини талон-тарож қилиб кетганлар. 1850-1880-йиллар ичида бўлиб ўтган урушлар натижасида ожиз, бегуноҳ ҳиндиларга қарши чинакам ов бошланган ва уларни ваҳшиёна қириб ташлаганлар. Агар 1770-йилда 138 мингдан ортиқ ҳиндилар мавжуд бўлган бўлса, XIX асрнинг охирига келиб деярли ўн хисса камайган. Расмий маълумотларга биноан, ҳозир Калифорния штатида 40 мингга яқин маҳаллий ҳиндилар (бутун штатда 18 млн. аҳоли) яшайди.

Шарқий ва жануби-шарқий деҳқончилик ва ўрмон овчи қабилалари. Шимолий Американинг шарқий ҳудудларида, буюк кўллар атрофидаги АҚШнинг Гурон, эри, Онтарио, қисман Нью-Ёрк ва Пенсилвания штатларида ирокез ва алгонкин қабилалари яшайди. Улар ўзларининг хўжалик, маданий ва ижтимоий турмуши хусусиятлари жиҳатидан яхлит гуруҳни ташкил қилади. Турли тилда гапирадиган мазкур қабилалар этник тарихи бир неча даврларга бўлиб, турли афсона ва ривоятлар билан тўлдирилган. Тарихий ва этнографик жиҳатдан ирокезлар анча батафсил ўрганилган. Машҳур Америка тадқиқотчиси Л. Морганнинг ажойиб асарлари туфайли ирокезларнинг турмуш тарзи, жжтнной тузуми матриархат уруғининг классик намунаси, деб танилган.

Ирокезлар Шимолий Американинг шарқий қисмида кейин пайдо бўлса-да, археологларнинг айтишича, бу ерда маданият беш минг йиллар муқаддам ташкил топган. Ирокезларнинг этногенези эрамиздан аввалги 1 минг йилликда шакллана бошлаган вудленд маданияти билан боғлиқ эканлиги аниқланган.

Маҳаллий ҳиндилар қадимдан майда дарахтли ўрмон ва тўқайзорларни куйдириб, деҳқончилик қилиб келганлар. Улар қирқилган дарахтларни қуришиб ёққанлар, чопқида, ёғоч бел ёки йўнилган учли ёғоч билан ерни кавлаб, ишлов бериб кул аралаш тупроққа уруғ сепганлар. Ирокезларнинг асосий экинлари – маис (маккажўхори), лобийе ва қовоқ. Бу экинлар («Уч опа-сингил») билан уларнинг диний тасаввурлари ҳам боғлиқ. Уй олди томорқада тамаки, тарвуз, нўхот, кунгабоқар, ер ноки ва бошқа экинлар ҳам экилган. Аммо маккажўхорининг ҳар хил турлари ирокезларни зарур озиқ-овқат билан таъмин қилиб, ҳатто қўшимча маҳсулот етказиб берган. Маккага гўшт қўшиб, сопол идишларда турли таомлар тайёрлаганлар. Заранг дарахти шарбатидан баҳор фаслида қанд пиширганлар. Ҳиндилар ёввойи мева, уруғ ва емишли илдизларни теришга жуда моҳир бўлган-лар. Кўл бўйида яшовчи айрим алгонлик қабилалари ёввойи шолени кемада йиғиб, бошоғини янчиб, ёғоч билан туйиб гуруч олганлар.

Деҳқончиликда ерни чопиб, ишлов бериш эркаклар зиммасига, бошқа барча хўжалик ишлари аёлларга юкланган. Овчилик ҳам эркаклар касби бўлиб, уларга гўшт, чарм ва тери етказиб берган. Бир гуруҳ эркаклар куз ва қиш ойларида ўрмонларга кетиб ов қилиб баҳорда қайтиб келганлар. Улар буғулар, кундуз, сувсар ва савсар каби ўрмон ҳайвонларини ва қушларни овлаганлар, куз пайтларида асал йиғганлар. Балиқчилик билан ҳам шуғулланганлар. Ҳунармандчилик анча ривожланган, кулолчиликни билганлар. Натижада савдо-сотик ривожланган.

Ишлаб чиқариш қуролиларидан деҳқончиликда, асосан, чопқи, тошболта, мис тиғли пичоқ, найза ва ўқ-ёй, чўкмор таёқ (тош ўрнатилган маҳсус қурол томагавк) ва палахмон, дарахт қобиғидан ясалган кема, санчқи, тўр ва саватлардан фойдаланишган. Турли нақш берилган сопол чилимлар ирокезларга хос.

Терига ишлов бериш, айникса, буғу терисидан бахмал чарм (замша) ишлаб чиқарисК жуда ривожланган. Кийимлари замшадан, кундуз ва сувсар

терисидан тикилган. эркакларнинг кийими замш плаши ва юбкадан иборат, оёғига мокассин (махси), тўпиғи ва белига гетра, узун юбка ва кўйлак кийганлар, плаш ёпинганлар ва турли безаклар таққанлар.

Ирокез қабилаларининг жамоа уйлари бир неча оилага мўлжалланган тўғри бурчакли ёғочдан тикланиб дарахт қобиғи билан ёпилган. Л.Морган таърифича, бу «узун уйлар» 6-8 метр кенгликда, ички томони даҳлиз билан иккига бўлинган, девор бўйлаб узунасига ярим метр кўтарилган ёғоч супаларда эни 4 метр келадиган «хоналар» ҳар бир оилага ажратиб қурилган. Баъзан бундай уйларда бутун бир уруғ яшаган. Уйланган янги келин-куёвларга шу уй ёнига чўзиб янги хона қўшиб қурилган. Даҳлиз ўртасида тўрт оилага мўлжалланган бир неча ўчоқ ўрнатилган. Қозон меҳмондорчилик белгиси ҳисобланган. Ҳар қишлоқда мазкур «узун уйлар» сони 10-30 тагача етган. Айрим алгонкин қабилаларининг уйлари эгилган махсус дарахт шохларидан гумбаз ёки тўртбурчак шаклида тикланиб ёғоч қобиғи ёки чипта билан ёпилган. Қишлоқлар 500 дан то 1000 кишигача етадиган аҳолига эга бўлган.

Ирокезларнинг ижтимоий тузуми уруғчиликдан иборат бўлиб, бир неча қону қариндош оилалар бир аёл бошчилигидаги жамоа (овачир) ни ташкил қилган. Овачир дастлаб умумий хўжаликка эга бўлган матриархат уруғи ҳисобланган. Никоҳ экзогам тартибда бўлганлиги туфайли куёв хотини бола тукқунча айрича ўз уруғи билан яшаган, хотини олдига фақат қоронғи кечаси борган. Мерос ҳам аёл уруғига ўтган. Қабилалар уруғларга бўлиниб, фратриал тартиб ўрнатилган. Уруғ ва қабилаларнинг катта-кичиклиги қитъанинг шимоли-шарқий қисмидаги ўрмонларнинг шароитига мослашган хўжаликка боғлиқ бўлган. Асосий ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланган ер бутун қабила ёки уруғга тегишли, аммо ҳар бир овачирга тақсим қилинган. Муҳим масалаларни ҳал қилишга кекса уруғ аъзолари маслаҳатга тўпланишган. Уруғ оқсоқолларидан фратрий бошлиқлари тайинланган, улар қабила кенгашига тўпланиб, очик мажлислар ўтказганлар.

Ҳинди қабилаларининг жипслиги ирокезларнинг 1570-йилда пайдо бўлган машҳур «Бешта қабила иттифоқи» ёки «Ирокезлар лигаси»да ўз ифодасини топган эди. Бунга энг кучли қабилалардан бештаси — Могаук (Чақмоқтош), Онейда (Гранит ёки Харсангтош), Онондага (Тоғликлар), Кайюга (Трубка ёки соҳилликлар) ва Сенека (Буюк тепаликлар элати) бириккан. Иттифоқ 50 уруғ оқсоқол (сахем)ларидан иборат махсус умумий кенгашга эга бўлиб, унда уруш ва тинчлик, қабилалараро муносабатлар каби муҳим масалалар ҳал қилинган. Ҳарбий ишларни бошқариш учун Кенгаш 2 та лашкарбоши сайлаган. Ирокезлар лигаси жуда зўр кучга эга бўлган. ХВИИИ асрга келиб унга Буюк кўллар атрофидаги бошқа қабилалар ҳам бўйсунган. Мустамлакачилар ҳам Иттифоқнинг фикри билан ҳисоблашганлар ва ҳатто дипломатик муносабатлар ҳам ўрнатилган (Англия ва Франция қироллари билан бўлган муносабатлар).

АҚШнинг мустақиллик учун олиб борган урушидан кейин ирокезлар қаттиқ мағлубиятга учраб ўз она ерларини ташлаб кетишга ва аста-секин мол кўрасидек ўралган махсус резервацияларга кўчишга мажбур бўладилар.

Аmmo айрим қабилалар парти-занлик урушини давом эттирганлар. Уруғ-қабилла муносабатлари емирилиб, моногам оила пайдо бўлади, бир вақтлар даҳшатли кучга сга бўлган ирокезлар граждaнлик ҳуқуқларидан маҳрум ҳолда камбағал фермер ва ишчиларга айланадилар. Шимолий Американинг алгонкин ва мусгок тиллар оиласига мансуб қабилаларнинг ҳам тақдири фожиали тугаган. Мазкур қабилалардан ташкил топган иттифоқлар (айниқса, кучли Крик Конфедерацияси) ҳам емирилиб, 1820-йилларда АҚШ ҳукумати томонидан ғарбий томондаги ноқулай жойларга зўрлик билан кўчирилган. Ирокезларнинг бир қисми Канадага кўчиб, резервацияларга жойлашган.

Маҳаллий ҳиндиларнинг динлари ибтидоий эътиқодлар билан боғлиқ. Буларда кенг тарқалган тотемизм, шомонизмдан ташқари табиат кучлари, ўсимлик дунёси ва жониворлар билан боғлиқ турли анимистик тасаввурлар муҳим ўрин эгаллаган. Ирокезларда «Уч опа-сингил» (маис, лобие ва қовоқ) ибодати кучли бўлган. Улар йилни уч даврга бўлиб (овчилик, йиғим-терим ва деҳқончилик фаолияти билан боғлиқ), турли маросимлар ўтказганлар. энг катта байрам маросимлари қишнинг ўртасида нишонланган. Улар, айнақса, момақалди роқ ва қуёшга сиғинганлар. Семинола қабилалари сеҳрли буюмлардан иборат муқаддас тугунга итоат қилганлар ва шунга бағишланган йилда бир марта байрамлар ўтказилган. Чиппева қабилаларида ўсимлик ва ҳайвонларнинг арвоҳлари билан яқин алоқада бўлиш мумкин, деган тасаввурлар кенг тарқалган. Уларнинг шомонлари дуогўйлик йўли билан яхши овни таъминловчи иримлар қилганлар, турли ўтлар билан касалликларни даволаганлар. Кейинги даврларда миссионерларнинг фаоллиги туфайли маҳаллий ҳиндиларнинг орасида насроний дини кенг тарқалган. Ҳатто ибтидоий динлар билан насроний дини мазҳаблари аралашмасидан янги диний йўналишлар ҳам пайдо бўла бошлаган.

Халқ ижоди анча ривожланган. эртак ва ашулаларда, тарихий афсона ва ривоятларда ҳиндиларнинг ҳаёти поетик тасвирланган. Машҳур Америка ёзувчиси Г. Лонфелло ёзган «Гаява тўғрисида кўшиқ» номли қисса ирокезларнинг бой эртакларига асосланган. Турли рақс ва ўйинлар, ҳайкалтарошлик тотемистик образларни тасвирлаш халқ ижодининг ажойиб намуналаридир.

Прерия (дашт) овчи қабилалари. Узоқ даврлар Миссисипи дарёси тармоқларининг шимоли-шарқий қисмидаги ўзига хос табиатли бепоён дашту биёбон (прерия) да одам кам яшаган. Бу ерда ХВИИИ аср бошларида Шимолий Американинг Шарқий қисмида яшаган мустамлакачилар томонидан сиқиб чиқарилган ҳинди қабилалар Миссисипининг ғарбига кўчиб келиб, ўз навбатида маҳаллий кўпсонли ярим ўтроқ овчи ва деҳқончилик аҳолини сиқа бошлайди. Маҳаллий қабилалар аста-секин прерияга кўча бошлайди. Улар турли тил туркумига мансуб, айнақса, сиу, алгонкин, юто-ацтек ва атапаск қабилаларидан иборат бўлган. Мазкур элатлар тилларининг хилма-хиллигига қарамай, умумий маданий бирликка эга бўлганлар.

Мустақиллик учун курашдан кейин бошланган бозор муносабатларининг гуркираб ўсиши натижасида кўшимча ерларга

мухтожлик пайдо бўлади. 1803-йилда АҚШ конгресси ҳатто ҳиндилар нинг шарқий ҳудудлардан ғарбга — Миссисипи орқасига кўчириш режасини тасдиқлаган эди. Бу режа 1816-1850-йилларда амалга оширилиб, Америка тарихида «ҳиндиларни кўчириш» даври деб аталган. Аслида ҳиндиларни зўрлик билан қабила бошлиқларини сотиб олиб ва маст қилиб турли найранглар билан шартнома тузиб - «расмийлаштириб» она ерини ташлаб, ғарбий дашт ҳудудларга жойлашишга мажбур қилганлар. Шартнома тузишга қарши бўлган қабилаларга қарши «адолат урушини» эълон қилиб, қурол кучи билан ҳайдаб чиқарганлар. Айниқса, ҳозирги Жоржия, Мериленд, Жанубий Каролина штатларининг ҳиндиларини кўчириш ваҳшиёна зўрлик билан амалга оширилган. Крик, чокта, чикасо каби қабилаларнинг «кўз ёши йўли» деб аталган кўчиши Америка тарихининг энг фожиали саҳифаларидан бўлиб, ҳинди халқига энг катта мусибат келтирган, йўлда очлик, совуқ ва зўрликдан минглаб кишилар қирилиб кетишига сабаб бўлган.

Прерия ҳиндиларининг асосий касби ёввойи хўкиз (бизон)ларни ов қилишдан иборат эди. Бизон гўшти ва ёғи таомга, териси кийим, поябзал ва чайлаларга ишлатилган. Ҳиндилар дастлаб пиёда, ит ёрдамида, ўқ-ёй ва баъзан найза билан жамоа бўлиб ов қилганлар. Шахсий ов қилиш ман қилинган, бу тартибни бузганларни қаттиқ жақолаганлар. Европаликлар келгандан сўнг пайдо бўлган йилқи отлар XVIII аср ўрталаридан овчиларнинг муҳим ёрдамчисига айланади. Мустамлакачилардан ажралиб ярим ёввойи ҳолатга лушган йилқи (мустанг)ни қайта ўргатиб, овда ва юк ташишда фойдаланилган. Теримчилик, мўйна ва қуш овлаш, балиқчилик ҳам миёҳим соҳа ҳисобланган.

Металлни билмаганлар, ўқ-ёй ва найза учлари, болта ва бошқа қуролларни тош, суяк ва шохдан, уй-рўзғор буюмларини тери ва ёғочдан ясаганлар. Ҳайвонларни баъзан бўри ёки бизон териси билан ниқобланиб, махсус тўр билан ёки чуқур қазиб бутун ёзбўйи ов қилганлар.

Уйлари кўчиб юришга мослашган, конус шаклида ёғочдан ийирилиб, бизон териси билан ёпилган ва тўшалган. Уйнинг ўртасида ўчоқ-гулхан ёқилган. Ҳар бир оила алоҳида ўзи учун чайла тиклаган, қавму қариндошларнинг чайлалари бир-бирига яқин доирасимон ўрнатилиб, ўртада қабила кенгашига мўлжалланган махсус катта чайла (чодир) тикланган.

Дашт овчи ҳиндиларининг ижтимоий тузуми матриархатдан патриархатга ўтиш даврига тўғри келади. XIX асрнинг охирларигача кўп қабилаларда матрилокал жойланиш ва никоҳ тартиблари сақланиб келган. Европаликлар билан алоқаларнинг кучайиши, йилқичиликнинг пайдо бўлиши ижтимоий муносабатларнинг ўзгаришига жиддий таъсир қила бошлайди, социал табақаланиш ривожланиб ота уруғи ҳукмронлиги кучаяди. Овчиликда муҳим рол ўйнаган от бойлик белгиси бўлиб қолади. Юзлаб отларга эга бўлган жамоа аъзолари камбағал оқиз уруғдошларини эза бошлайдилар. Босқинчилик билан шуғулланувчи отрядлар пайдо бўлади, оқибатда уруш бойлик орттириш манбаига айланади. Ҳарбий ишга эътибор кучайиб, қабила бошлиғи қилиб машҳур лашкарбошиларни сайлаш одат бўлган.

Маънавий маданиятида ҳам анча ўзгаришлар рўй беради. Кийимларга, уйларни бекитадиган териларга, уй-рўзгор буюмларига нақш бериш жуда ривожланган. Пиктографик расрнар билан йилда ўтадиган муҳим воқеаларни тасвирловчи солномалар ёзилиб борилган ўзига хос календарга эга бўлганлар. Табиат кучларини илоҳийлаштирувчи арвоҳлар орасида ҳам табақаланиш натижасида энг муҳим ва иккинчи даражали авлиёлар пайдо бўлди. энг катта маросимлар қуёш ибодати билан боғлиқ, ундан кейинги поғонада турган ер, сув, олов, ҳаво каби табиат кучларига ҳатто бизон, ит ва бошқа ҳайвонларнинг руҳларига сиғинганлар. Диний маросимларни ўтказишда дуохонлик ва табиблик билан шуғулланувчи шомонлар ажралиб туради. Бой фольклор мавзулари ҳам диний ривоятлар билан суғорилган. Тасвирий санъат ривожланган. Чайлаларга ёпиладиган териларда, замш кийимларда ва бошқа буюмларда киши ва ҳайвон тимсоллари тасвирланган.

Даштли ҳиндиларнинг ерларини тортиб олиш XIX асрда кучайди. Мустамлакачилар «ёввойи ғарб» деб ҳисоблаган дашт жойларни ҳам босиб олиб, маҳаллий аҳолини ўз ерларидан, кўпчилигини эса резервацияларга ҳайдаган. 1830-йилдан кела бошлаган «оқ танли» овчилар оммавий равишда бизонларни қириб (охирги ёввойи бизон 1881-йили ўлдирилган) ҳиндиларни асосий ҳаёт манбаидан маҳрум этган.

2. МАРКАЗИЙ АМЕРИКА ХАЛҚЛАРИ

Америка қитъасининг АҚШ билан Мексика чегарасидан жанубий қисмини одатда Лотин Америкаси, деб атайдилар. Баъзан этногеографик жиҳатдан Мексика, Марказий Америка ва Вест-Индия махсус ҳудуд қилиб ажратилган ва унга Мезоамерика (ўрта ёки Марказий Америка) деб ном берилган. Бу ерда 30 та мустақил давлат ва ҳозиргача мустамлака ҳолатдаги бир неча мамлакатлар мавжуд. Агар 80-йилнинг бошларида Шимолий Америкада 258,7 млн. аҳоли бўлса Лотин Америкаси 20,1 миллион км² майдонни эгаллаган ва 1983-йилларга келиб аҳоли сони 387,7 миллион кишига етган эди.

Лотин Америкаси давлатларининг 3/2 қисмида испан тили расмий тил деб қабул қилинган. Бразилия (минтақа аҳолисининг қолган 3/1 қисми)да португал тили тарқалган. Фақат 3 фоизи аҳоли яшайдиган кичкина давлатларда франсуз (Гаити), инглиз (Гаяна, Тренидад, Бар-бадос, Ямайка, Багам ва бошқа оролларда) ва голланд (Сурина) тиллари ҳукмрон. Мамлакатлар тиллари ва тарихий тақдири билан уму-мийликка эга бўлса-да, ўзининг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти, стномаданияти ва ҳўжалик хусусиятлари билан фарқ қиладилар. Масалан, Аргентина, Бразилия, Мексика ва Венесуела анча тараққий қилган замонавий мамлакатлар қаторига киради. Аксинча, сустривожланган Гаити иқтисодий кўрсаткичларига қараганда, юқорида қайд қилган мамлакатларга нисбатан ўнлаб, балки юз ҳисса орқада қолган. Ёки энг катта ҳудудга эга бўлган Бразилия Салвадорга нисбатан 400 ҳисса кўп майдонни эгаллайди, қўшни Гаяна аҳоли-сига нисбатан 150 ҳисса кўпроқ аҳолига эга.

Лотин Америкаси аҳолисининг этник қиёфаси ҳам турлича. Узоқ давр ичида маҳаллий туб аҳоли билан келгинди Европаликлар ва миллионлаб кул қилиб келтирилган африкаликлар авлодларининг аралашмасидан пайдо бўлган ҳозирги мамлакатларнинг ўзига хос миллий маданияти, меҳнат ва халқ ижоди анъаналари шаклланган. Минтақанинг ранг-баранг табиати ҳам уларнинг хўжалик-маданий ииплари ва маданияти хусусиятларига мислсиз таъсир ўтказган. Ниҳоятда кўп табиий бойликларга эга бўлган мазкур минтақани "лиихоннинг хазинаси» деб ҳам атаганлар. Аммо бой табиатли Лотин Аменкаси анча қашшоқ ва қолоқ ўлкалардан. Расмий маълумотларга қараганда, бу ерда яшовчи аҳолининг ярмига в.у|ини оч ёки ярим оч, яъни тўйиб овқат емайди. Айниқса, маҳаллий ҳиндилар оғир аҳволда. Ҳозир Лотин Америкасида 30 млн.га яқин ҳиндилар яшайди.

Маҳаллий туб аҳоли ўтмишда юксак маданият яратиб, фақат Лотин Америкасигагина эмас, балки жаҳон маданиятига ҳам улкан ҳисса қўшганлар. Ҳинди қабилалари биринчи бўлиб жаҳонга картошка, томат, макка, маниока, пахта, кунгабоқар, какао ва бошқа муҳим экинларни кашф этганлар. Улар дастлаб каучук ширасидан фойдаланиш, кураре заҳарини ишлаб чиқариш ва тиббиётда фойдала-нишни ўргатганлар, гамакни кашф қилиб жаҳонга ёйганлар. Гўзал қадимий меъморчилик, катта хашаматли шаҳарлар ва дабдабали пирамидалар, афсонавий ўйма ва бўртма расмлар билан безатилган кўшклар, саройлар, турли шакл ва ҳажмдаги гўзал ҳайкаллар, ранг-баранг бўёқли идиш ва буюмлар, тилладан қуйилган ҳар хил ҳайкаллар ҳиндиларни мўжизакор сарфат соҳиблари эканлигидан далолат беради. Лотин Америкаси ҳиндилари яратган куй ва ўйинлар ҳам узоқ элатларга тарқалиб шухрат қозонган. Бу ерда Европаликлар келгунга қадар илк синфий жамият, юксак санъат ва ҳунармандчиликка эга бўлган давлатлар пайдо бўлган.

Мексиканинг туб аҳолиси. Тадқиқотчиларнинг фикрича, ҳозирги Мексика ҳудудига одамлар 15-12 минг йиллар муқаддам кела бошлаган. Улар Тинч океан соҳиллари бўйлаб келганлар, кейин ички водийларни эгаллаганлар. Дастлаб Мексикада овчик, балиқчилик ва теримчилик билан шуғулланувчи майда дайди қабилалар яшаган. Милоддан аввалги IV минг йилликлардан бошлаб деҳқончиликюзага келади ва биринчи бўлиб макка, лобие ва қовоқ эка бошлайдилар. II минг йилликка келиб деҳқонсжхилик асосий хўжалик соҳасига айланади. ўша даврдан бошлаб Мексика ҳудудида юксак маданият яратган элатлар яшайди.

Милоддан аввалги I минг йилликнинг охирларида ва милонинг биринчи асрларида бу ерда неолит даражасидаги алмеклар ва сапотекларнинг деҳқончилик маданияти шаклланган эди. Бу маданият Куёш ва Ойга атаб қурилган дабдабали пирамидалар, деворлари расмли ибодатхонлар ва зодагонларнинг саройлари, тош тўшалган кўчалар лойдан қурилган уйли мавзелари билан ажралиб туради. Уларнинг ўрнига келган толтеклар то XII асрларгача теварак-атрофдаги элатларга ўз таъсирини ўтказиб келган.

IX-X асрларга келиб мазкур маданиятлар аста-секин инқирозга учраб, Мехико водийсида янги элатлар-теночка ёки ацтек қабилалари пайдо бўла

бошлайди. Улар XIV аср бошларида шимоли-ғарбий ҳудудлардан бостириб кириб қадимий маданият марказларини эгаллаб ўз тилларини сақлаб қолганлар. Ацтеклар қудратли давлат бирикмасига асос солган ва эски маданий анъаналарни давом қилдирганлар. Улар кучли қўшинга эга бўлган ва қисқа муддат ичида қўшни қабилаларни бўйсундириб солиқ тўлашга мажбур қилган.

Ацтеклар ўзига хос суғориш ва мелиорация тизимига асосланган деҳқончилик хўжалигини яратганлар, лобие, помидор, батата (ширин картошка), какао, тамаки ва пахта экканлар. Ер ўғитланган, йўнилган ёғоч билан ишлов бериб экилган. Махсус қамишдан сол ясаб, устига тупроқ тўкиб, сузадиган оролчаларда деҳқончилик қилганлар. Пахта ва агава толасидан ип йиғириб турли мато тўкиганлар. Уй ҳайвонларидан ит ва курка сақлаганлар. Буғи, қуён, ёввойи қушларга ўқ-ёй, найза, тузоқ билан ов қилганлар, қўл ва дарёларда балиқ тутганлар. Мис ва тошдан болта, найза учи ва пичоқлар, нақш берилган чархсиз сопол идишлар, олтиндан ҳар хил безаклар ясаганлар. Ҳунармандчилик ниҳоятда ривожланган бўлса-да, аммо меҳнат тақсимооти бўлмаган. Зарур буюмлар оилаларда ишлаб чиқарилган.

Қудратли ацтеклар давлатининг пойтахти Теночтитлан катта кўлнинг ўртасидаги оролда қурилган ва ўзининг гўзаллиги, улуғворлиги ва ҳашаматлиги билан испан истилочиларини ҳайратда қолдирган. Пойтахтни кўл соҳили билан учта 10 метр кенликдаги Дамба боғлаб турган, иккита махсус тарнов орқали сув ўтказилган. Кўл атрофида асосий скин далалари жойлашган, қишлоқлар ҳам далалар билан ўралган.

Ацтекларнинг уйлари одатда қарайшдан қурилиб, деворлари лой билан сувалган, томи сомон билан ёпилган. Бой табақалар уйлари хом-ғишдан текис томли ва ички ҳовлили қилиб қурганлар. Пойтахтдаги баъзи уйлар устунларга тикланган. Пирамида шаклидаги ибодатхона ва жамоа иншоотлари тошдан дабдабали қилиб қурилган, ҳайкаллар ва ўйма нақшли тошлар билан безатилган. Қишлоқ жамоаси (калпулли) умумий ерга эга бўлган ва бу ерларни айрим оилаларга тақсим қилганлар.

Еркакларнинг кийимлари этакли белбоғ ва плашдан иборат, аёллар вубка, енгсиз узун кўйлак кийганлар. Поябзал теридан тикилган ёки агавадан тўқилган сандалдан иборат. Кийимлари безатилган, билак ва бурун узуклар осганлар, баданни бўяганлар. Таомлари луим турли хилда ҳар хил зира аралаштириб хушхўр қилинган. Маккадан тошёрғич билан ун чиқариб таом пиширганлар. Ацтеклар шоколадни кашф этганлар. Аммо улар «чоколатл»ни ичимлик сифатида истеъмол қилганлар.

Ацтек ва бошқа қабилалар мустамлака арафасида синфий жамиятга ўта бошлаган. Бутун ҳокимият зодагонлар ва коҳинлар қўлида бўлган. Давлат бошида 2 та ҳоким сайланиб қўйилган, муҳим масалаларни қабила кенгаши ҳал қилган. Зодагон ва коҳинларга ажратилган ерларни жамоа аъзолари экиб йиғиб-териб берган. Қулчилик одат тусига кириб, қуллар асирлар ва қарздорлар ҳисобига тўлдирилган. Уларни ижтимоий қурилишларда, зодагон ва оқсоқоллар хўжалигида ишлатганлар. Қул савдоси кенг авж олган. Бўйсундирилган қабилалар ҳам солиқ тўлаганлар. Савдо-сотик анча

ривожланган. Какао уруғи ва тилла қум солинган найча пул вазифасини бажарган.

Илк қулдорлик тузумига мос келадиган ацтек маданияти шаклланган. Толтеклар майя халқидан ёзувни, йил ҳисоби ва календарни, астрономия ва математик билимларни қабул қилиб олганлар. Дин мустақил соҳага ажралиб, диний масалаларни зодагон ва қоҳинлар бошқариб турган. Қуёш худоси ва айникса, кабиланинг уруш худосига бағишланган мураккаб ибодатлар русуми ишлаб чиқилган. Катта маросимларда ҳатто одам қурбон қилинган. Бундан ташқари турли тотемистик ва сеҳргарлик тасаввурлар ҳам тарқалган.

Расмий маълумотларга кўра, ҳозир Мексикада яшовчи аҳоли 70 миллион кишини, шулардан ҳиндилар тахминан 30 фоизни ташкил қилади, яъни нуфузи 20 млн.гача етади. Марказий воҳаларда жойлашган бир вақтлар қудратли халқ ҳисобланган ацтеклар билан миллион 300 мингдан ортиқ, жануброқда яшовчи майя – 650 мингга яқин, тоғ водийларида юқори маданият яратган сапотеклар сони 450 мингга етади.

Майя давлати. Милоднинг бошларида Юкатан ярим оролининг жанубий қисмида ҳозирги Гватемала ҳудудида бир қанча майда шаҳар-давлатлар пайдо бўлади. V-VI асрларга келиб бундай давлатларнинг сони яна ҳам кўпаяди ва шимолий ҳудудларга тарқалади. Улар ўзаро курашиб турганлар. Аммо жануби давлат-шаҳарларнинг кўпчилиги XI асрга келиб бирданига бўшаб қолади. Юкатан ярим оролининг шимолида ўша даврда майя халқларининг бош шаҳри Майяпан кучайиб юксак маданият яратган қудратли давлатга айланган ва испанлар истилосигача ўз ҳукмронлигини сақлаб келган.

Майя анча ривожланган деҳқончилик хўжалигига эга бўлган. Улар ўрмонларни тошболталар билан кесиб, дарахтларни куйдирганлар, қул босган далани ёғоч билан кавлаб уруғ сепганлар. Асосий экин маккажўхори ҳисобланган. Ундан ташқари лобиё, помидор, қалампир, қовоқ ва пахта экилган. Гўштга ит ва курка боқилган, ўқ-ёй, найза ва пуфлаб отадиган найча билан ов қилиб, ҳам гўшт ғамланган. Балиқчилик ва асалчиликни билганлар. Майя ҳиндилари биринчи бўлиб какао дарахтини ўстириб мевасидан ичимлик тайёрлаганлар.

Майя давлатида руда бўлмаганидан металл қуроолларни, айникса, темир болта ва найза учлари, мис билан олтин қотишмасидан ёки соф олтиндан ясалган безакларни Мексикадан ва кўшни мамлакатлардан келтирганлар. Пахта ва агава толаларидан нозик матолар тўқилган, улардан плаш, юбка ва бошқа кийимлар тикканлар, чархсиз сопол идишлар ясаб, уларга турли нақшлар берилган. Савдо-сотик анча ривожланган, лобиё ва какао уруғлари пул вазифасини бажарган. Қул савдоси ҳам бўлган.

Қишлоқлар енгил тўқима ёпилган чўққайган томли уйлардан ташкил топган. Қишлоқ марказида тошдан қурилган ибодатхона қад кўтарган, унда зодагон ва қоҳинлар яшаган. Жамоа ери уйланган эркакларнинг сонига қараб, яъни ҳар оилага уч йилгача тақсимланган. Зодагонларга ажратилган махсус далаларда жамоа аъзолари хизмат қилган ва ҳатто садақа бериб турганлар, урушда иштирок этганлар. Солиқ тўлашдан бўйин ўгирганлар худо йўлига

қурбон қилинган. Қулдорлик пайдо бўлгач, қуллар зодагонларнинг хўжалигида, жамоа иншоотларини, кўшк, саройлар ва йўллар қуришда, юк ташишда ишлатилган. Қуллар миқдори асирлар, қарздорлар ҳукм қилинганлар ва ҳатто етимлар ҳисобидан тўлдириб борилган.

Майя давлати бошида чексиз ҳуқуққа эга бўлган ҳоким («халач виник» - буюк одам) турган. Олий қоҳин унинг ўнг қўли ва маслаҳатчиси ҳисобланган. Халач-виник солиқ тўплаш ва қозилик қилиш учун қишлоқларга махсус бошлиқ (батаб) тайинлаган. Астрономия ва бошқа билимларни яхши эгаллаган қоҳинлар зўр кучга айланган.

Майя юксак маданият яратган халқлардан. Улар ўзига хос ёзувни кашф этиб, маълум билимларни чуқур эгаллаганлар. Айниқса, аниқ билимлар, чунончи астрономия ва математика ниҳоятда ривожланган. Майяликлар йил ҳисобини дақиқаларгача аниқлаб календар тузганлар. Уларда йил 365 кунга бўлинган, календар 20 кунлик ойдан ва 13 кунлик ҳафтадан иборат бўлган. лероглиф тизими асосланган майя ёзувларида қоҳинлар турли афсоналар, дуо ва тарихий соломалар ёзиб қолдирганлар. Шу ёзувда ҳар 20 йилда тарихий воқеалар баён қилинган махсус тош устунлар ўрнатилган. Ниҳоятда гўзал санъат билан тасвирланган ўйма ва бўрттириб ясалган ажойиб расмли мураккаб ибодат ва турмуш иншоотлари ҳозиргача кишини мафтун қилади.

Майя халқининг диний тасаввурлари синфий муносабатларни муқаддаслаштирган жуда мураккаб серҳашам маросим ва ибодатлардан иборат бўлган. Муқаддас китоблар фикус қобиғидан ишланган қоғозларга ёзилган ва рангли расмлар билан безатилган. Афсус деярли барча қўлёмалар испан мустамлакачилари томонидан куйдирилган. Асосий эътиқодлари деҳқончилик билан боғлиқ аҳоли осмон, ёмғир, ўсимлик ва бошқа табиат ҳодисаларини ифодаловчи худоларга сиғинишга асосланган.

Чибча-муисклар давлати. Майя давлатининг жанубида, ҳозирги Колурнбиянинг каттагина қисмида чибча тил оиласига мансуб юқори маданиятли қабила ва элатлар яшаган. Уларнинг энг қудратлиси чибча-муиск халқи мустамлакачилар келиши арафасида синфий жамиятга ўта бошлаган. Муисклар тропик деҳқончилик билан шуғулланганлар. Маниока ва батата экинларини экканлар, кока дарахтини ўстириб меваси ва ёнғоғидан наркотик ичимлик тайёрлаганлар. Гўшт топиш учун овчилик қилганлар. Уй ҳайвонларидан фақат ит сақлаганлар. экинлардан макка, картошка, лобиё, помидор, пахта ва мевали дарахтлар экканлар.

Ишлаб чиқариш қуроллари тош ва ёғочдан ясалган чопқи, 1,2-2 метр узунлигида найза, палахмон, болта ва пичоқ. Улар мис қуйишни билганлар, мис билан олтин қоришмасидан турли безаклар ва бадий буюмлар ясаганлар. Кулолчиликни, йигирув ва мато тўқишни билганлар. Матодан этакли белбоғ, плашлар тикканлар. Тўп газлама ва олтин тангача пул вазифасини бажарган. Савдо ривожланган.

Ижтимоий муносабатларида ота уруғи ҳукмронлик қилган, аммо матриархат қолдиқлари сақланган. Улар жамоа бўлиб жойлашганлар ва катта оилаларга бўлинганлар. Полигамия кенг тарқалган зодагонлар ўнлаб хотин ва чўриларга эга бўлганлар. Қуллар пайдо бўлган ва синфий муносабатлар

ўрнатилган. Бой табақалар безатилган кўшқларда, оддий жамоа аъзолари лой билан сувалган тўқима кулбаларда яшаганлар. Безакларни фақат зодагонлар осишга ҳақли бўлганлар. Айниқса, бош ҳокимга итоат қилганлар. Унга турли совға-саломлар келтириб ҳузурига кирганлар.

Ҳокимни сайлаш маросими турии афсоналар билан боғлиқ. Ҳоким смола суртилган баданига олтин кум сепиб солга тушиб, кўлнинг ўртасига сузиб бориб чўмилар эмиш. У худога атаб олтин ва зумраддан ясалган ҳайкалчаларни сувга ташлар экан. Бундан ривоятлар муиск давлатини «Ел-дорадо» (Испанча «зарҳалланган» ёки «олтин одам») деб ном чиқаришга ва мустамлакачилами «олтинга бой» ўлкага бостириб келишларига сабаб бўлган.

Чибча халқларининг динлари деҳқончилик билан боғлиқ. Қуёш, ой, ер худоларига, аждодларнинг арвоҳларига сиғинишдан иборат. Бойларнинг жасадлари мумиёлаштирилган, хотинлари ва қуллари қатл қилиниб бирга дафн қилинган. Қабрга қурол ва қимматбаҳо буюмлар қўйилган. Коҳинлар бой табақалардан тайинланган. Табиблар даволаганлар ва фолбинлик қилганлар.

3. ЖАНУБИЙ АМЕРИКА ХАЛҚЛАРИ

Инклар давлати. Жанубий Америкадаги Анд тоғларининг ҳозирги Колумбия, эквадор, Перу, Боливия, Шимолий Чилида, яъни жуда катта ҳудудда кечуа тил оиласига мансуб турли элат ва қабилаиардан ташкил топган Инк давлати бўлган.

Бу ерда I минг йилликда кечуа ва аймара тилларидаги кўплаб майда қабилалар яшаган. Ривоятларга қараганда, XIII асрга келиб шу қабилалардан Куско воҳасида жойлашган Инклар кучайиб 1438-йилдан қабилалар иттифоқига бош бўлади ва олий каста деб ланилади. Бошқа барча элатлар унга бўйсуниб солиқ тўлаб турган. Инк давлатида аҳоли асосан, деҳқончилик билан шуғулланган. Асли Анд тоғларида деҳқончилик хўжалиги милоддан аввалги уч мингинчи йилликда пайдо бўлган. Инклар тнилоддан аввалги VI асрда шаклланган чанапата маданиятининг меросхўрларидир. Улар марказлашган суғориш тизимини яратганлар, асосан, инакка ва картошка экканлар. Картошканинг кўп турлари, Европага илк бор шу ердан олиб борилган. Далалар тош билан беркитилган каналлар орқали суғорилган, сув омборлари тўлдирилган. Ерга жезучли махсус (аёқ (такля) ва тош бронза учли чопқи билан ишлов берилган, ҳосил жез ўроқ билан ўрилган. Умуман 40 га яқин экин турларини билганлар.

Андлик ҳиндилар Америка қитъасидаги чорвадииликни билган ягона слатлардан ҳисобланган. Кечуа ва аймара халқлари лама ва алпака номли ҳайвонларни қўлга ўргатиб юк ташишда фойдаланганлар гўшти, ёғи, териси, жуни, суягини хўжаликда кенг ишлатганлар.

Ламанинг ёввойи турини уч йилда бир марта мол қўраларига ҳайдаб, қамаб, жунини қирқиб, кейин эркинликка чиқариб юборганлар. Гўшт учун денгиз чўчқаси ва ўрдакларни овлаганлар. Уй ҳайвонларидан фақат итни сақлаганлар.

Инклар металлни руда конларидан қазиб олганлар. Мис, кумуш, олтин, симоб ва бошқа рангли металлларни, ҳатто жез ишлаб чиққанлар, турли қурол (ўроқ, болта, пичоқ), безаклар ва диний буюмлар ясаганлар. Чарҳсиз нақш берилган ажойиб сопол идишлар ва ҳайкалчалар ишлаб чиққанлар, пахта ва жундан чиройли нозик матолар тўқиганлар. Ҳеч қандай қоришмасиз йирик кесилган тош бўлақлардан дабдабали ибодатхона ва қасрлар тиклаганлар. Оддий кишиларнинг уйлари тошдан ёки хомғишдан қурилган, қамиш ёки сомон билан ёпилган, ойнасиз ва чипта эшикли кичкина хоналардан иборат.

Инклар ғилдиракли транспорт бўлмаса ҳам йўлларга катта эътибор берганлар. Бизнинг давримизгача етиб келган денгиз соҳили ва тоғ этакларида қурилган тоғ йўллар, туннел ва кўприклар ҳозиргача кишини ҳайратда қолдиради. Улар енгил сол кемаларда узоқ масофаларга саёҳат қилганлар. Пулни билмаганлар, аммо натурал савдо-сотик ривожланган. Ҳокимлар энг моҳир усталарни пойтахтга тўплаганлар. Бўйсундирилган қишлоқлардан ёш қизларни зўрлаб келтирганлар ва тўрт йил давомида тўқимачилик ва бошқа касбларга ўргатганлар, кейин улар 30 ёшигача эрга тегмасдан инк зодагонларига хизмат қилганлар.

Асосий ижтимоий ҳужайра қишлоқ жамоаси (айлу) ҳисобланган. Ер бош ҳокимнинг мулки ҳисобланса ҳам ҳар йил жамоа аъзолари (оилалар)га тақсим қилиб берилган. Олий ҳокимга («Инка даласи») ва коҳинларга («Қуёш даласи») махсус ерлар ажратилиб, уни жамоа аъзолари ишлаб ҳосилини йиғиб берганлар.

Давлат тузуми ўзига хос деспотизмга асосланган қулдорлик империяси ҳисобланган. Инклар юқори табақа деб танилган ва улар меҳнатдан озод бўлиб бошқа қабилалар ҳисобига яшаганлар. Солиқдан кечуа қабиласи ҳам озод бўлган, бошқа қабилалар инкларга қарам бўлиб солиқ тўлаганлар, қул етказиб берганлар. Аммо уруғчилик муносабатлари (фратрийлик) сақланган. Инклар ҳатто кийим ва безаклари билан ажралиб, ҳукмрон кастага айланган, ҳокимлар ва коҳинлар ҳам улардан сайланган, Олий Инка (Сана Инка) қуёш ўғли ҳисобланган, унга бошқалар итоат қилганлар.

Инк давлатида политеистик (кўп худолик) динлари кенг тарқалган. Қуёш ибодати энг муҳим ҳисобланган, шунинг учун Сана Инка ҳам худо даражасига кўтарилган. Она-ерга, табиатга сиғинганлар, Макка ва Картошка худолари бўлган, аждодлар арвоҳларига ҳам сиғинганлар. Катта байрамларда ёки офат келса асирлардан ёки бўйсундирилган қабилаларнинг болаларидан қурбонлик қилганлар. Коҳинлар диний маросимлардан ташқари астрономик кузатишларни ҳам олиб борганлар. Инкларда икки хил йил ҳисоби – Қуёш (366 кун) ва Ой (354 кун) календари бўлган. Тарих ва генеалогия билан шуғулланувчи махсус донишманд (амаута)лар бўлган. Табибчиликдан ташқари хирургия тажрибасига эга бўлганлар, трепанация қилишни билганлар. Иероглиф ёзуви билан бирга ўзига хос рангли иплардан тузилган тугма ёзув ҳам бўлган. Аммо ноёб ёзув намуналарини испан истилочилари бутунлай йўқ қилганлар.

Испанлар Писарро бошчилигида инклар давлатини 1531 -1533-йилларда талон-тароғ қилганлар. Лекин мағрур инклар кўзғолон кўтариб қаттиқ

қаршилик кўрсатганлар. Фақат 1572-йилда кўзғолон бостирилиб бутун мамлакатни истилочилар эгаллаган. Ҳозиргача кечуа ва аймара халқлари ўз маданиятларини ва тилини сақлаб қолганлар. Улар бир неча мамлакатларга бўлинган. Масалан, кечуа халқи беш давлатда яшайди, айниқса, улар Перу, Эквадор ва Перуда кўпроқ.

Чилининг жанубий ҳудудларида бир неча гуруҳларга бўлинган араукан қабилалари яшайди. Улар ҳам инклар сингари деҳқончилик билан шуғулланганлар, картошка, маис, лобие, сули экканлар, чорвачилик ва теримчиликни билганлар, қисман овчилик ҳам қилганлар. Кийимлари газламани иккига буклаб, ўртасини бош сиғадиган қилиб кесиб олинган плаш (панчо) шаклида бўлиб, унинг тагида теридан шим кийганлар. Ҳар хил чиғаноқ ва металлдан ясалган безаклар тақишган. Арауканлар қарошдан тўқилиб, лой билан сувалган конус шаклидаги сомон ёки қамиш томли уйларда яшаганлар. Ижтимоий тузуми матриархатдан ота уруғига ўтиш даврига тўғри келади. Улар инкларнинг қаттиқ таъсирида бўлган ва маданиятимиз кўп томонларини, жумладан, металл ишлаб сийқаришни, тугма ёзувни қабул қилиб олганлар. Чили давлати арауканларни 1883-йили катта куч билан ўзига бўйсундирган. Сўнгги даврларгача улар баъзи жамоатчилик муносабатларини сақлаб келганлар. Ҳозир кўпчилик арауканлар резервацияларга жойлашган.

Тропик ўрмон ҳинду қабилалари. Жанубий Американинг шимоли-шарқий ва марказий қисмларида инкамлака арафасида аравак, тупи-гуарани ва кариб тил оиласига мансуб турли қабилалар яшаган. Улар ниҳоятда қолоқ ибтидоий жамият даражасида турган ўтrock элатлардир. Асосий касби тропик деҳқончилик бўлиб, майда бутазорларни тошболталар билан қирқиб куйдирганлар, кул аралаш тупrockқа ёғоч таёқ билан кавлаб макка, батата, лобие, тамаки ва пахта экканлар.

Амазонка ва Оринока дарёларининг тропик ўрмонларида ов қилганлар, дарё ва кўлларда балиқ тутганлар. Тошболталар ҳам қурол, ҳам савдо воситаси ролини ўйнаган. Овда парли ўқ-ёй, суяк, чиғаноқ ва ёғочдан ясалган турли қуроллар ишлатилган. Маймун ва қушларни овлашда учи қурара номли ўсимлик захари суртилган бамбукдан ясалган пуффак найча қурол (сарбакан) ишлатилган. Умуман маҳаллий ҳиндилар маҳорат билан ўсимлик захарларидан фойдаланганлар. Балиқ овида турли тўр ва сават ишлатилган, ёғочдан кичик кемалар ясаганлар. Балиқни ўқ-ёй ва санчки билан ҳам овлаганлар.

Тўр тўқишда тропик ўрмон ҳиндиларига тенг келадигани йўқ. Ёғочга осиб қўядиган каравот-гамакни кашф қилиб бутун дунёга шу ном билан тақдим қилган, безгак касалини даволашда энг зарур дармон-хинин дарахтини кашф қилган ҳам ўрмон ҳиндиларидир. Улар доирасимон ёки тўртбурчакли палма япроғи ва бутоқлар билан ёпуган уйларда яшаганлар. Деворлари ҳам бутоқлардан тўқилган ёки бўйра билан устунларга беркитиб лой сувалган.

Амазонка ва Оринока воҳаларидаги ҳиндилар уруғ-жамоа бўлиб яшагани ар ва умумий хўжайиқка эга бўлганлар. Оилалар матрилокал

типидаги жуфт никоҳ тартибида бўлса ҳам гуруҳ никоҳ қолдиқлари сақланган. Ов қиладиган ва балиқ тутадиган умумий ҳудуд жамоа мулки ҳисобланган, овни тенг тақсим қилганлар. Ҳар қишлоқ ўз-ўзини бошқаравчи жамоага эга бўлиб, унга оқсоқол раҳбарлик қилган. Ҳар бир қабилада эркаклар Иттифоқи майжуд. Қабилалараро алоқалар табиий шароит туфайли имча мустаҳкам бўлган.

Диний тасаввурлари ҳам моддий шароитга боғлиқ бўлган. Теварак-атрофдаги табиат яхши ва ёмон арвоҳлар билан тўла, уларни юинштириш учира худойилар қилиб туриш зарур, деган ақидага риоя қилганлар. Шомонизм кенг тарқалган, шомонлар арвоҳлар билан воситачи бўлибгина қолмай, табиблик ҳам қилганлар. Диний маросим ва байрамларда оддий мусиқа асбоблари (шох, най) жўрлигида турли рақсларга тушганлар, баданларини бўяганлар, қуш пати, ёнғоқ, тиш ва бошқа буюмлар билан безанганлар.

Европаликлар келиши билан тропик ўрмон ҳиндилари овга қулай жойларини ташлаб чангалзор ўрмонларнинг ичкарасига чекинишга мажбур бўлганлар. Аммо XIX аср охирида каучук йиғиш учун келган мустамлакачилар ҳиндиларни яна ҳам сиқиб ноқулай жойларга кўчишга, мажбур қилганлар.

Шарқи-жанубий Бразилия ва Пампа ҳиндилари. Бразилиянинг қалин ўрмонларида ва қурғоқ ясси тоғларда ботокуда, жес ва бошқа тил туркумига мансуб турли қабилалар яшаган. Улар деҳ-қончиликдан хабардор бўлса ҳам, асосан, теримчилик, овчилик ва балиқчилик билан кун кечирганлар. Бир неча катта оилалардан ташкил топган локал гуруҳлар қирларда, кичкина ерларда маниока, ботата экиб, ҳосилини йиғиб-териб олгандан кейин бошқа жойларга кўчиб теримчилик қилганлар. Уларнинг асосий қуроли ўқ-ёй ва найза, аёллар оддий ёғоч билан кавлаб емишли илдизлар, уруғ ва меваларни терганлар, эркаклар буғу, страус ва бошқа ҳар хил майда ҳайвон ва қушларни овлаганлар, санчки ва тўр билан балиқ тутганлар. Уларда тошдан ясалган болта ва пичоқлар ҳам бўлган.

Ботокуда қабилалари қароргоҳларида бутун гуруҳга мўлжалланган палма япроқлари билан ёпилган катта чайлалар тикланган. Сув сақлайдиган саватлари, махсус уй-рўзғор буюмлари бўлган. Улар кийимни билмаганлар, баданларини бўяб беаганлар, кулоқларига ва лабларига ёғоч узук осганлар.

Мазкур қабилаларнинг ижтимоий тузуми кам ўрганилган бўлса-да, уруғчилик тузумида яшаганликлари аниқ, улар дуал ташкилотга эга бўлганлар, гуруҳий никоҳ ва экзогамия тартиблари сақланган. Уруғ жамоасида она уруғи тартиблари (уруғ ҳисоби ва ҳоказо) сақланган, аммо эркаклар иттифоқи ижтимоий ҳаётда муҳим рол ўйнаган. Диний тасаввурлари қўшни тропик ҳиндиларникидек табиий кучларга сиғинишдан иборат бўлган.

XVIII-XIX асрлар давомида Бразилия ўрмон ҳинди қабилалари португаллар томонидан қирилган. Улар резервацияларга кўчирилиб очлик ва касалликларга чидамай ўлиб кетганлар. Иккинчи жаҳон уруши арафасида ботокуда қабилаларида бир неча ўнлаб киши қолган бўлса, жес тил оиласига

мансуб қабилаларда ҳеч ким қолмаган. Тирик қолган ҳиндилар каучук плантацияларида хизмат қилмоқдалар. Улар қалин ўрмонларда турли хомашё (смола, каучук, хинин дарахти қобиғи, ноёб қушларнинг патлари ва ҳк.) етказиб берадилар ва ўз меҳнатига арзимайдиган ҳақ оладилар.

Пампа ҳиндулари. Жанубий Американинг жанубидаги кенг дашт ҳудудларида қадимдан Патагония бепоён текисликларини пампа деб атайдилар. Бу ҳудудда ҳар хил тилда гапирадиган овчи қабилалар (асосан, чон, араукан, теуеяче) яшаган. Улар дастлаб пиёда, Европаликлар келгандан кейин отда гуанака (ламанинг ёввойи бир тури) ов қилганлар. Ов қуроллари ўқ-ёй, бўла (тери халтага тош солиб икки-учтасини арқон учига боғлаб палахмонга ўхшатиб ҳайвонга отганлар, оёғи ёки бўйнига ўралган бўла уни қўлга туширган) билан тез югурадиган гуанакани страус ва буғуларни овлаганлар. Улар турли ўсимлик, уруғ ва илдизларни ҳам йиғиб-терганлар.

Пампа овчилари манзилгоҳларида дайди турмушга мослашган бекитма ёки гуанака териси билан қопланган чайлаларда яшаганлар. Терилардан зўр маҳорат билан ишлов бериб белбоғли плаш ёпинганлар, от ёки гуанака оёқ терисини шилиб хомлигича маҳсига ўхшаш поябзал қилиб, совуқ ва ёмғир пайтларида устига тери кавуш кийганлар. Шунга қараб испанлар пампа овчиларини «патагонлик» (катта оёқли)лар деб атаганлар.

Патагонликлар 30-40 оиладан иборат қавм-қариндошлар гуруҳини ташкил қилган. Гуруҳ бошида оқсоқол турган ва жамоа ўтказиладиган овни бошқарган. Қароргоҳлар патрилокал типда бўлган, келин учун қалин тўланган. Асосий мулк — от ва қурол — эркакка тегишли, уй-рўзғор буюмлари енгил ёғоч ва теридан ясалган. эри ўлган бева хотинга мерос қолмаган, ўликдан қолган барча буюмлар йўқ қилинган. Инициация маросимлари жуда тантанали байрам кийимларида (бўялган тери, пар, ҳайвон ва шохлари билан) чайлалар безатилган ва турли рақслар, ноғора ва сурнайлар билан ўтказилган.

Диний тасаввурлар тотемизм ва анимизм билан боғлиқ. Шомонийлик ҳам маълум, шомонлар вазифасини хотинлар бажарган, эркак шомонлар хотинча кийиниши шарт бўлган. Аждод арвоҳларига сиғиниш кучли бўлган.

XVIII аср охирида мустамлакачилар Аргентина жанубидаги серҳашам даштларни эгаллашга киришиб пампа ҳиндиларини қириш сиёсатини амалга ошира бошлаган. Моҳир овчи ва отли аскар ҳисобланган ҳиндилар зўр қаршилиқ кўрсатганлар. Аммо кучлар тенг бўлмаганлигидан 1878-1883-йилларда аргентина ҳокимияти ўтказган «жануб компанияси» натижасида ҳиндиларнинг кўпчилиги қирилган, қолган озгина қисмини Патагониянинг жанубига ҳайдаганлар. Ўтган асрнинг бошларида бир неча ўн араукан ва пуелче вакиллари қолган, холос.

XIX асрнинг ўрталаригача Оловли Ер архипелагида ўна, алакулуф ва ямана номли қабилалар ибтидоий туррнуш тарзини сақлаб қолганлар. Ниҳоятда оғир табиий шароитда яшаган мазкур қаби-лалар дайдиликда гуанака, тулен, балиқ ва қушиарни овлаб, ҳар хил ўтлар ва моллускаларни териб кун кечирганлар. Улар қароргоҳларда вақтинчалик тери ёки дарахт

қобиғи билан қопланган бекитма ва чайлаларда истиқомат қилганлар, хайвон териси билан ёпинган, оловдан фойдаланганлар. Овчилик қуроллари ўқ-ёй ва санчки, дарахт қобиғидан ясалган кичкина қайиқ.

Ямана қабилаларида қавму қариндошлар гуруҳи бир жамоа (уруғ) ҳисобланган ва уни «укур» деб атаганлар. Жамоа бошлиқлари жамоа бўлиб ов ташкил қилганлар, қўшни қабилалар билан мунозара юргизганлар. Қабилалар экзогам уруғ гуруҳларига бўлиниб, уруғ ҳисоби ҳам она, ҳам ота томонидан белгиланган жуфт оила ҳукмронлик қилсада, полигам никоҳ тартиблари сақланиб келган. Табиблар муҳим рол ўйнаган, улар касалларни даволаган, об-ҳавони айтиб берган. Тотемизм ва сеҳргарлик, касб ибодати ва арвоҳларга сиғиниш кенг тарқалган.

Ўтган асрнинг иккинчи ярмида, айниқса, 1870-йилларда мустамлакачи-чорвадор Европалықлар кўплаб кела бошлаган. Оловли Ер нам, юмшоқ табиати билан қўйчиликка қулай бўлган. Мустамлакачилик тез вақт ичида қўйчиликни ривожлантирган. Жамоати лулик тартибларига ўрганган ибтидоий қабилалар қўйга ов қила бошлаганлар. Мустамлакачилар ўз навбатида ҳиндиларни чинакам овлашга ўтиб, ҳар бир ўлдирилган ҳинди калласига беш фунт стерлинг ҳақ тўлаганлар. Чилида эса бир фунт тўланган. Бундай ваҳшийлик сиёсати туб аҳолининг қисқа муддат ичида қирилиб кетишига сабаб бўлган.

8-МАВЗУ: ЕВРОПА ХАЛҚЛАРИ

Режа:

- 1- Ғарбий Европанинг роман-герман ва англо-сакс халқлари**
- 2- Европа қисмидаги шарқий славян халқлари**
- 3- Жанубий ва Шимолий Европанинг нославян халқлари**
- 4- Волга-Кама бўйи халқлари ва молдаванлар**
- 5- Кавказ халқлари**

Таянч атамалар:

Арктика кенглиги, Скандинавия мамлакатлари, хўжалик шакллари: балиқчилик (маглемос ма-данияти), денгиз теримчилиги (кёкке-мединг маданияти), буғу овчилиги (тарденуаз, свидер) маданиятлари, этнографик классификацияси: Шимолий Европа (Финляндия, Швеция ва Норвегия, Дания ва Исландия), Шарқий Европа (Польша, Германия, Чехия, Словакия, Венгрия, Руминия, Болгария, Россия, Украина, Беллорусия, Албания), Ғарбий Европа (Англия, Ирландия, Франция, Бельгия, Нидерландия, Швейцария, Австрия, Монако ва Люксембург) ва Жанубий Европа (Португалия, Испания, Италия, Греция, Гибралтар, Мальта, Сан-Марино); европоид ирқининг типлари, хўжалик ҳаёти ва моддий маданияти, индустриал тараққиёт, задруга типи, оилавий анъаналар, қадимги қабилалар туркумлари: полянлар, древланлар, дреговичлар, радивичлар, вяттичлар, волянлар, славенлар, Сибирнинг кичик халқлари

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

- 1- Жабборов И. М. Жаҳон халқлари этнологияси. Т., 2008.

- 2- Жабборов И. М. Жаҳон халқлари этнографияси. Т., 1985.
- 3- Исо Жабборов. Жаҳон халқлари этнологияси. Т., 2005.
- 4- Морган Л. Древнее общество. – Л.: 1935.
- 5- Морган Л. Культура и быт народов Зарубежной Европы. – М.: 1967.
- 6- Нидерле Л. Славянские древности. – М.: 1956.
- 7- Нидерле Л. Типы сельского жилища в странах Зарубежной Европы. – М.:1986.
- 8- Нидерле Л. Этнические процессы в странах Зарубежной Европы. – М.: 1970.
- 9- Ковалевский М.М. Закон и обычай в Кавказе. 1980, т. I-II.
- 10- Ковалевский М.М. Культура и быт народов Северного Кавказа. – М.: 1968.

1. ҒАРБИЙ ЕВРОПАНИНГ РОМАН-ГЕРМАН ВА АНГЛО-САКС ХАЛҚЛАРИ

Ярим миллиардга яқин ҳозирги Европа халқлари бутун жаҳон маданияти тарихида муҳим рол ўйнаган. Улар энг қадимги замонларда, айниқса, кўҳна Греция ва Рим даврларидан бошлаб деярли оламга тарқалган бугунги Европа маданиятига асос солган элатларнинг авлодларидир. Бу қадимий маданий мерос, буюк географик кашфиётлардан кейин уйғониш даврларидан бошлаб сивилизациянинг гуркираб ўсиши натижасида қайта тикланиб, бошқа қитъаларга ҳам тарқалган эди. Замонамиз маданиятини Европада пайдо бўлган қадимги Греция ва Рим маданиятларисиз тасаввур қилиш қийин. XIX аснинг мутафаккирларидан бирининг таърифича «... Қуллик бўлмаганда, грек давлати, грек санъати ва грек фани ҳам бўлмас эди; қуллик бўлмаганда Рим давлати ҳам бўлмас эди. Греция билан Рим куриб берган пойдевор бўлмаганда эса ҳозирги Европа ҳам бўлмас эди».

Қадимги даврлардан Европа инсон яшаши учун ниҳоятда қулай шароитга эга бўлган. Унинг бошқа қитъалардан фарқи шундан иборатки, мамлакатлар орасида табиий ғов ҳисобланган баланд тоғлар ва бепоён сахрою даштлар йўқ, аксинча кўпчилиги зич аҳолига эга бўлган давлатлар бир-бирлари билан серунум тупроқли во-дийлар ва ўрмонли адирлар орқали чегарадош. Европанинг энг шимолий қисми (Шпесберген соҳиллари) Субарктикаёки ҳатто, Арктика кенглигига еча, жанубий қисми эса (Крит ороллариғача) субтропик поясига тақалади (тахминан 5 минг км. узунасига). Кенглиги ғарбдан шарққача, яъни Пиреней ярим оролининг Атлантика соҳиллардан Болқон ярим ороли, Қора денгиз соҳилларига (3100 кнхга)ча чўзилган.

Европада одамнинг узок даврларда пайдо бўлиши, аҳолининг зичлиги, саноат ва қишлоқ хўжалигининг гуркираб ўсиши унинг табиий шароитининг анча ўзгаришига сабаб бўлган. Европаликларнинг ҳаётида ва табиатида йирик саноат марказларининг шаклланиши, бир-бирига чатишиб кетган экин далалари ва қишлоқларнинг, сунъий ўрмонлар ва турли транспорт воситаларининг яратилиши муҳим аҳамиятга эга бўлган. Ҳозиргача Европа

мамлакатларининг кўпининг океан ва денгизлар билан боғлиқ бўлиши, уларнинг иқтисодиёти ва маданиятида катта рол ўйнаб келмоқда. Айниқса, денгиз савдоси, океан ва денгиз маҳсулотларидан фойдаланиш бу мамлакатларнинг тараққиётига бекиёс таъсир қилиб келган.

Европада кема сузадиган қулай дарёлар ҳам кўп. Волга, Дунай, Висла, Одер, элба, Рейн, Сена, Луора, По, Рона каби дарёлар мамлакатлараро муҳим алоқа воситаси вазифасини бажарибгина қолмай, халқ хўжалигининг турли соҳаларида кенг фойдаланиб келинган. Айниқса, энг катта дарёлардан Волга, Дунай, Рейн, Рона, Одер ва Висла бир неча мамлакатлардан оқиб ўтиб, уларни иқтисодий жиҳатдан боғлаб келган. Улар Шимолий Балтика, ўрта ер денгизларигача олиб чиқадиган, кема сузадиган муҳим артерия вазифасини бажариб келмоқда. Қитъанинг иқлими ҳар хил бўлиб, шимолда Скандинавия Лоғликларидаги тундра совуқлари, Дунай даштларидаги жазирама иссиқ ва ўрта денгиз соҳилларидаги майин иқлимли табиат маҳаллий аҳоли-нинг хўжалик фаолияти ва турмуш тарзида ўз аксини топган.

Мазкур минтақанинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси кўп асрлик хўжалик фаолияти туфайли аввалги даврларга нисбатан тубдан ўзгариб кетган. Асрлар давомида қадимий ўрмонларни аёвсиз кесиш ҳисобига бепоён экин майдонларини вужудга келтирилиши кўпгина ботқоқликларнинг куритилиши, бошқа қитъалардан янги ўсимлик турларини олиб келиб кўпайтириш ва сунъий ўрмонлар яратиш натижасида лубдан янги бир табиий манзара пайдо бўлган. Айрим Европа мамлакатларида ўсимлик турларининг ўндан тўққиз қисми ўзгартирилган. Албатта, шимолий совуқ ҳудудларда, масалан Скандинавия мамлакатларида, ўрмон ва экинзорлар жанубий субтропик ҳудудларга нисбатан анча фарқ қилади. Жанубий қисмида, масалан, ўрта денгиз ва Дунай соҳилларидаги водийлар, Марказий Европа текисликларида снг қадимий деҳқончилик ва чорва марказлари жойлашган. Бутун серунум тупроқли ерлар эски ўрмон ва дарахтзорлардан тозаланиб экин далаларига, тоғ ён бағирлари мол боқадиган яйловларга айлантирилган. Ҳозир Европа ҳудудининг тахминан учдан икки қисмини лабийий ва сунъий яратилган ўрмонлар эгаллайди. Аммо улар ниҳоятда нотекис жойлашган. Масалан, агар Финландия ва Швеция ҳудудининг ярмини ўрмонлар эгалласа, бошқа мамлакатларда (Англия, Дания, Нидерландия ва ҳк.) ўндан икки қисмини қоплайди. Саноатнинг ўсиши, шаҳарларнинг кўпайиши, темир ва иивломобил йўлларининг тараққиёти, ҳатто ноқулай унумдорлиги паст ерларни ўзлаштиришга мажбур қилган. Европанинг курғоқчил ярим оролларида суғоришга асосланган деҳқончилик пайдо бўлган ва ҳозир ишлов бериладиган ерларнинг ҳар учинчи гектари суғорилади.

Европанинг ҳайвонот дунёси ҳам флораси каби ўзгарувчан. Қитъада муз давригача бой тропик фауна мавжуд бўлган, аммо иқлимнинг совиши билан иссиққа ўрганган ҳайвонларнинг кўп қисми қирилган, анчаси жанубий илик ўлкаларга кетиб қолган, бу ерда совуққа мослашган жониворлар (мамонтлар, кучли каркидонлар, кўчқор буқалар, ғор айиқлари ва ҳоказо) пайдо бўлган. Уларнинг кўпчилиги тарихий даврларда йўқолиб кетган, айрим қисми ўрта асрларгача етиб келган, қолганлари қирилиб кетган. Ҳозирги ҳайвонот

дунёси муз даври тугагандан кейин пайдо бўлган иқлим ва ўсимликларга мослашган, Арктика оролларидаги қашшоқ тундра ўсимлик дунёсига хос айрим ҳайвонлардан буғулар, соҳил сувларида туленлар, ҳар хил балиқчи қушлар сақланган. Европа ўрмонларида ҳар хил туёқли ва йирлқич ҳайвонлар, овланадиган ва сайрайдиган қушлар, айиқ ва ёввойи чўчка, мўйна, кийик, бўри, тулки ва бошқа турли жониворлар кўплаб яшаган. Аммо ўрта асрлардаги кирол ва рицарларнинг оммавий сайиллари кўп ҳайвонларнинг уруғини қуритган. Айниқса, Жанубий Европада ёввойи ҳайвонлар кўпроқ қирилган. Оқибатда Европанинг қадимий фаунасида номнишон деярли қолмаган. Фақат айрим ҳайвонларнинг турлари ҳозирги ҳайвонот боғларида сунъий равишда сақланиб келинмоқда. Уй ҳайвонларидан қўй, қорамол, чўчка, паррандаларни парвариш қилиш қишлоқ хўжалигининг муҳим соҳасига айланган.

Табиий-географик жиҳатдан Европа қитъасининг геологик тарихи, рельеф ва иқлимнинг умумий белгилари, биологик бирлиги, сув захиралари табиий шароитларга қараб бир неча музофотларга бўлинган. этнографик классификацияга биноан Европа мамлакатлари тўрт гуруҳни ташкил қилади: Шимолий Европа (Финляндия, Швеция ва Норвегия, Дания ва Исландия), Шарқий Европа (Польша, Германия, Чехия, Словакия, Венгрия, Руминия, Болгария, Россия, Украина, Беллорусия, Аибания), Ғарбий Европа (Англия, Ирландия, Франция, Белгия, Нидерландия, Швейцария, Австрия, Манако ва Люксембург) ва Жанубий Европа (Португалия, Испания, Италия, Греция, Гибралтар, Малта, Сан-Марино). Тарихий жиҳатдан бу мамлакатлар ниҳоятда мураккаб турли воқеаларга бой даврларни босиб ўтган, жаҳон миқёсида Буюк географик кашфиётлар ва Уйғониш давридан, кейин бутун инсоният тақдирини белгилаб берган оламшумумул ҳодисаларнинг сабабчиси ва гувоҳи бўлган. Аммо энг қадимий юксак маданият ўчоғи бу ерда эмас, милoddан аввалги V-III минг йилликларда Шимолий Африка, Жанубий (Ғарбий ва Жанубий) Осиё худудида пайдо бўлган. ўша даврларда Европада овчилик ва теримчилик билан шуғулланган ибтидоий қабилалар яшаган.

Инсоният Жанубий Европа ва унинг ўрта қисмини энг қадимий даврлардан ўзлаштира бошлаган. ўтган асрда ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, аксарият Европа мамлакатларида илк палеолит давридан одамлар яшаган. Франция ғорларида топилган тош қуроллар, археологларнинг таърифича, бу ерда кетма-кет палеолит маданияти шаклланиб келганлигини тасдиқлайди.

Ибтидоий аждодлар дастлаб йирик ҳайвонларга ов қилиб кун кечирганлар, ғорларда, чайла ва ертўлаларда яшаганлар, тошлардан, ёғоч ва суякдан турли қуроллар ясаганлар, теридан кийим тикишни билганлар. Улар кичик уруғ туркумларга бўлинган, қояларга расмлар чизишган, турлича хўжалик шакллари яратганлар. Масалан, Балтика бўйларида асосан, балиқчилик (маглемос ма-данияти), Шимолий денгиз соҳилларида денгиз теримчилиги (кёккё-мединг маданияти), ички худудларда буғу овчилиги (тарденуаз, свидер каби маданиятлар) хўжаликлари пайдо бўлган.

Европа маданиятининг кейинги ривожид неолит даври катта аҳамиятга эга. Милоддан аввалги IV-II минг йилликларини ўз ичига олган бу давр тош қуролларни ишлаб чиқаришнинг такомиллашиши, ўқ-ёйнинг кашф этилиши, кулолчилик ва тўқимачиликнинг пайдо бўлиши, аста-секин деҳқончилик ва чорвачилик хўжаликларининг вужудга келиши, ўтроқ аҳолига хос қишлоқламнинг ташкил топиши билан белгиланади. Турли ҳудудларда маҳаллий табиий шароитга мослашган рааданиятлар шаклланади. Аммо турли маданият яратган элатларнинг қайси тилларда гапирганлиги ҳозиргача ноаниқ. Фақат милоддан аввалги иккинчи минг йилликдан бошлаб бутун Европа қитъасига ҳинд-Европа тилларида гапирадиган қабилалар тарқала бошлайди. Улар аста-секин жанубда Болқон ярим оролини ва Крит оролини, кейин (милоддан аввалги I минг йилликларда) Италиянинг кўп қисмини эгаллайдилар. энг катта тўлқин (келт қабилалари) Ғарбий Европага етиб ҳозирги Франция ва Белгияга жойлашган. Пиреней ярим оролига келган келтлар иберлар билан аралашиб «келтибер» аҳолисига асос солган, Британия оролини эгаллаган.

Шундай қилиб, ҳинд-Европа тиллари эрамиздан аввалги II-I минг йилликларда бутун Европага тарқалган. Аммо бу тилларнинг асли келиб чиқиши қандай эканлиги ҳалигача қоронғи. Кейинги халқларнинг буюк кўчиши даврида кўхна Европа аҳолиси яна ҳам кў проқ аралашиб кетган. Шарқдан кўчиб келган гунлар, аварлар, булғор ва венгерлар маҳаллий ҳинд-Европа халқларини ҳаракатга келтирган. ўша даврда герман қабилалари ғарб томон силжиб кенг ҳудудда жойлашган, Днепр ва Висла воҳаларида яшаган славян қабилалари эса Болқон ярим оролига ва Шарқий Европага кўчиб келиб ўрнашган. Бу этник жараён кейин ҳам давом қилиб, ҳозирги Европа халқларининг шаклланишига асос солган эди.

Европа халқларининг кўпчилиги ҳинд-Европа-славян, герман, роман ва келт тилларида гапирадилар. Славян тил туркумига ғарбий славянлардан чехлар, словаклар, поляклар ва жанубий славянлардан серблар, болгарлар, хорватлар, словенлар, черногорлар, македонияликлар ва боснийлар; шарқий славянларга эса руслар, белоруслар, украинлар киради. Роман тил туркумига жануб ва ғарбда яшовчи италянлар, франсузлар, валлонлар, испанлар, португаллар, руминлар, молдованлар киради. Қадимги даврда кенг тарқалган келт тилида гапирадиган элатларнинг авлоди ҳозир фақат Ирландияда, қисман Шотландияда, Англия ва Франциянинг Бретан ярим оролида яшайди. Келтларнинг кўп қисми Рим империяси ҳукмронлик қилган даврда роман тиллари билан аралашиб, кейинчалик герман қабилалари тарқалиши билан герман тилига сингиб кетган. Герман халқларига немислар, австрияликлар, голландлар, фламандлар, шведлар, норвеглар, данияликлар, исландлар, инглизлар ва қисман швейцарияликлар киради. Ҳинд-Европа тилларида греклар ва албанлар ҳам гапиради. Венгерлар ёки мадьярлар, финнлар, соамлар ва лопарлар фмноугор тил оиласига мансуб. Болқон ярим оролида яшовчи турклар ва гагаузлар эса туркий тилларда гапирадилар. Фақат Малта оролида араб тили сақланган.

Энг йирик халқларнинг этник тарихи тўғрисида қисқача гапириб ўтиш зарур. Ғарбий славянлардан поляклар X асрга келиб поляклар, вислянлар, поморянлар, мазовша ва силезияликлардан ташкил топган давлат ҳудудида халқ сифатида шаклланган. ўша даврларда Буюк Моравия князлиги чегарасида чех, словак, морава қабилалари бирлашиб ҳозирги Чехия ва Словакия халқларига асос солган эди. Аммо XI асрлардан бошлаб XX асргача словаклар венгер давлати таркибига кирган. Чех ва морава қабилалари бирикмасидан ташкил топган чех халқи XIII-XVI асрларда немисларнинг мустамлакасига айланди, XVII асрлардан бошлаб Австрия давлатига қўшилади. ўша даврда уларга нисбатан немислаштириш сиёсати амалга оширилган. ўз навбатида Венгерлар словакларни мадьярлаштиришга интилганлар. Фақат 1918-йилда Чехословакия давлатига асос солингандан кейин мустамлакачилик таъсиридан қутулган чехлар мустақил ривожлана бошлади. Чехословакия ўтган аср охирларига бориб икки янги давлатга бўлинади. Яқинда иккига бўлиниб чехлар ва словаклар ўзининг миллий давлатига эга бўлдилар.

Ҳозирги болгар халқи V-VI асрларда Болқонга келган жанубий славян қабилалари билан маҳаллий фракий аҳолиси ҳамда VII асрларда шарқдан босиб кирган ва ўз номини берган туркий тилдаги кўчманчи булғорларнинг аралашishi натижасида пайдо бўлади.

Югославия халқларининг славян аجدодлари VII асрларда жуда кенг ҳудудда Қора денгиз қирғоқларидан Адриатикагача жойлашган. Улар қадимий маҳаллий иллирия ва фракиялик роман халқлари билан тўқнашиб қисман сиқиб чиқарган ёки аралашиб кетган. Аммо Югославия халқлари кетма-кет Византия, Венгрия, Австрия, Туркия давлатлари томонидан истило қилиниб, фақат 1918-йилда мустақил давлат бўлиб бирикадилар.

Милоддан аввалги 1 минг йилликка оид ёзма манбаларда тилга олинган Дунай қирғоқларида яшаган қадимий дакофракий қабилалари Рим империяси даврида романлаштирилган. Лекин халқларнинг буюк кўчиши жараёнида руминларнинг маданиятида славянлар чуқур из қолдирган. Тил ва маданияти жиҳатидан анча ажралиб турадиган ҳозирги венгерларнинг аجدодлари асли Урал орқасида яшаган угор халқлари билан боғлиқ. IX аср охирларида Паннонияда пайдо бўлган кўчманчи-чорвадор венгерлар маҳаллий турли элат ва халқлар билан аралашиб, ўзига хос этносни ҳосил қилади.

Ҳозирги энг катта миллатлардан ҳисобланган немисларнинг этногенезида қадимги элатлардан келтлар, сўнгра сакс, бавар, туринг, гесс, франк каби қабилалар муҳим рол ўйнаган. X асрда немислар таъсирига тушган Одер ва элба дарёлари бўйларида яшовчи слав-янлар ҳам немислар билан аралашиб кетганлар. ўрта асрлар даврида тарқоқ ҳолатда яшаган немис халқи ўзига хос маданият яратган. Герман тилига яқин инглизларнинг келиб чиқишида ҳам дастлаб Британия оролига кўчиб келган келтлар, милоднинг биринчи минг йиллиги ўрталарида жойлашган кўп сонли герман қабилалари – англо-сакслар, юта ва фризлар, кейинчалик қўшилган данияликлар, норвеглар ва айникса, франсузлашган норманлар муҳим ўринни эгаллайди. Франсуз халқининг шаклланишида ҳам келт тилида гапирадиган галлар

асосий рол ўйнаган. Улар эрамиздан аввалги I асрларда римликлар томонидан босиб олинган ва романлаштирилган. Ксйин вестгот, бургунд ва франк каби герман қабилалари франсуз халқининг таркибий қисми бўлиб роман элатлари билан аралашиб кетган, франк қабилаларидан эса франсуз халқининг номи келиб чиққан.

Италян халқига даставвал эрамиздан аввалги 1 минг йилликда Аппенин ярим оролига келиб жойлашган италий қабилалари, айниқса, латинлар асос солган. Рим империяси емирилгандан кейин V асрлардан бошлаб бир неча юз йиллар давомида варвар қабилалари босиб келадилар ва юксак маданиятли италияликларга қўшилиб сингиб кетадилар. Милоднинг иккинчи минг йиллигига келиб, ҳозирги италян халқи шакллана бошлайди.

Пиреней ярим оролида энг қадимги аҳоли иберлар ва басклар яшаган. Улар билан милоддан аввалги 1 минг йилликда келган келтлар, кейинчалик Рим империяси босиб олгандан сўнг лотин тилида гапирадиган элатлар аралашishi натижасида ҳозирги испан ва португал халқлари пайдо бўлади. Аммо ҳозир ҳам Пиренейда қисман Франсияда яшовчи қадимий баскларнинг авлодлари ўз тилларини сақлаб қолганлар. Улар ўзига хос она тилидан ташқари қайси мамлакатда яшаса, масалан, Испаниядагилар испан тилини, Франсиядаги басклар франсуз тилини ҳам тўлиқ эгаллаганлар.

Юқорида таъкидланганидек, Ғарбий Европанинг этник қиёфа-сидаги миллий тузилиш мураккаб ва кўп асрлик жараён маҳсулидир. Ҳозирги даврда бу ерда 60 га яқин этнослар яшайди. Шулардан 38 таси, яъни 67,5 фоизи бир миллиондан зиёд аҳолига эга. Европа халқлари бошқа қитъа халқларига қараганда миллий жиҳатдан олдинроқ шакллана бошлаган. XIX асрнинг ўрталарига келиб кўпчилик халқлар миллат сифатида асосан, ўз миллий давлати чегарасида шаклланган. Айрим халқлар (масалан, италянлар ва немислар) XIX асрнинг 70-йилларга келиб, баъзилари (Жануби-Шарқий Европадаги Габсбург ва Усмон империялари томонидан асоратга солинган элатлар) биринчи жаҳон уруши тугагач миллий шаклланиш жараёнини бошидан кечирган.

Ҳозирги Европа аҳолисининг ярмига яқини (Дания, Венгрия, Италия, Полша, Германия, Португалия, Исландия, Греция, Ирландия ва ҳк.) бир миллатлик, яъни 95 фоиздан ортиғи асосий туб миллат вакиллари яшайдиган мамлакатлардир. Айрим давлатларда майда миллатларнинг йирик гуруҳлари жойлашган (Франсия, Болгария, Финляндия ва Руминия), баъзилари эса кўп миллатли мамлакатлар қаторига киради. XX аср сўнгида ана шундай мамлакатлардан бири Югославия сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва этник сабабларга кўра парчаланиб кетди. Унинг меросхўри сифатида беш мустақил давлат Сербия ва Черногория, Хорватия, Македония, Босния ва Герсоговина, Словения жаҳон харитасида пайдо бўлди. Бугунги кунда кўп миллатли мамлакат ҳисобланадиган Буюк Британияда инглизлар, шотландлар, ирландлар, уелсликлар, галлар; Испанияда испанлар, каталонликлар, налсийлар, басклар яшашади.

Ғарбий Европанинг турли қисмларида, айниқса, чегарадош ҳудудларда, аралаш этник гуруҳлар, кўп миллатли вилоятлар ҳам учрайди. Аммо кўп

мамлакатларнинг миллий лингвистик тузилиши анча яхлит. Ярим миллиардлик минтақа аҳолисининг асосий қисми (95 фоизи) ҳинд-Европа тилларининг вакиллари бўлиб, улар тўртта тил оилаларига – герман, роман, славян ва келт тилларига мансубдирлар. Бу тиллардан энг каттаси 17 халқдан иборат герман гуруҳи бўлиб, унда 178 млн.га яқин киши гапиради ва у бир неча йирик шеваларга бўлинади. Нисбатан анча яхлит ҳисобланган роман тил гуруҳига кирадиган 15 та халқ (177 млн. киши) зич жойлашган. Славян тилларида (ғарбий ва жанубий славянлар) гапирадиган 11 та элатнинг сони тахминан 79 млн. киши. Жуда кам аҳолига эга бўлган келтлар (7,4 млн. дан ортиқ) Европа халқларининг энг қадимий авлодлари ҳисобланади.

Ҳинд-Европа тил оиласига кирадиган қадимги фракия (иллирия) ликларнинг авлодлари ҳисобланган албанлар (4,9 млн. киши) ва қадимги даврдаги юнонлар билан ўрта асрларда шимолдан кўчиб келган славянлар ва албанлар билан аралашиб кетган ҳозирги греклар (10 млн. дан ортиқ) мустақил гуруҳга ажралиб тилида ва турмуш тарзида ўзига хос хусусиятларни сақлаб қолганлар. Бутун Европага майда гуруҳларга бўлиниб тарқалган лўлилар (асли улар X-XII асрларда Ҳиндистондан келиб, XIV-XV асрлар давомида турли мамлакатларга жойлашган) ҳам ҳинд-Европа тилларининг вакиллари дир. Дайдичилик турмуш тарзига ўрганган лўлиларнинг кўпчилиги ҳозир Болгария, Руминия, Венгрия ва қисман Чехия ва Словакияда яшайди.

Европа мамлакатларида яшовчи яҳудийлар асосан, ўша мамлакатнинг тилида гапирадилар, аммо диний ибодатда қадимий яҳудийлар тили (иврит)дан фойдаланадилар. Бошқа тил оилаларининг вакиллари дан урал тили оиласига мансуб (тахминан 18 млн.) учта халқ: финлар, венгерлар ҳамда кўчманчи лопар (саам)лар, туркий тил гуруҳига тегишли Болқон ярим оролидаги усмон турклари ва гагаузлар ўз тилларида гапирадилар. Малта ва Сицилия жанубидаги Чоко оролларида яшовчи аҳоли семит тил оиласига мансуб тунис шевасига яқин араб тили вакиллари дир. Аммо уларнинг тилларида италян ва инглиз сўзлари кўп учрайди.

Европада қадимий даврлардан маҳаллий табиий шароитга мослашган европоид ирқининг ҳар хил типлари жойлашган. Аслида бу ерда иккита ирқий тип фарқланади: оқтанли, малла ранг сочли, кўк кўз (блондин) белгилари билан ажралиб турган шимолий европоид ва қора сочли, қора кўзли (брунет) типдаги жануби европоид ирқлари. Мазкур типларнинг ўрта типи (шатен) иккаласининг белгиларини сақлаган. Кейинчалик Европага мўғулларнинг кириб келиши айрим этносларда қисман ўз таъсирини қолдирган. Бунга Скандинавияда яшовчи монголоид белгиларига эга бўлган лопарлар мисол бўла олади. Кейинги йилларда Европа мамлакатларида, айниқса, Англия, Франция ва Германия Федератив республикасида, кўплаб негроидлар пайдо бўлган. Уларнинг анча қисми маҳаллий халқлар билан аралашиб мулатлар гуруҳини яратган.

Хўжалик ҳаёти ва моддий маданияти. Ниҳоятда мураккаб этник жараён Европа аҳолисининг хўжалигида ва моддий маданияти-да ҳам ўз аксини топган. Бу ерда яшовчи турли халқ ва элатлар ўзига хос умумий

хусусиятлар билан бир каторда умумий Европа маданиятини яратганлар. Европа халқларининг хўжалик шакллари деярли бир хил. Чунки, бутун Европа асосан, мўтадил иқлимли зонада жойлашган. энг қадимий даврлардан неолит ва бронза замонида пайдо бўлган деҳқончилик хўжалиги барча халқ ва элатларнинг иқтисодиёти ҳамда турмушини белгилаб берган ва кўп асрлардан бери хўжалик ҳаётининг негизини ҳосил қилган.

Қадимги даврлардаги Европа ниҳоятда юксак хўжалик маданиятини яратган эди. Аммо маданият даражаси қуйи элатлар истилосидан кейин Рим империяси емирилиб хўжалик ҳаёти бутунлай тушкунликка учрайди. Албатта, ажойиб анъаналар замини кучли бўлганлиги туфайли қисқа муддат ичида ўрта асрлар иқтисодиётида қайтадан тикланиш намоён бўлади. Масалан, Италия ва Жанубий Франция виночилиги, Англиянинг қўрғошин конлари, Венециянинг шиша ишлаб чиқариш саноати қадимий Рим ва Византия анъаналарини ўрта асрларда ҳам давом қилдирган. Лекин илк ўрта асрлардаги умумий иқтисодий тушкунлик XIV-XVI асрларга келиб муайян тарихий сабабларга кўра бутун Европада социал иқтисодий тараққиётни жуда тезлаштириб хўжалик жиҳатдан бутун жаҳондаги мамлакатларга нисбатан олдинга ўтиб олиш имкониятини яратиб берган эди. Шубҳасиз, унинг иқтисодиёти, юқорида қайд қилинганидек, пешқадам бўлишига қитъанинг қулай географик жойланиши, кенг миқёсда денгиз соҳиллари ва жуда кўп қулай алоқа воситасини бажарувчи дарёлар, нисбатан бой табиий шароитнинг мавжудлиги муҳим рол ўйнаган. Оқибатда буюк географик кашфиётлардан кейин Европа мамлакатлари сўнгги тўрт аср давомида бутун дунёдаги хўжаликка бош бўлиб, жаҳон капитали бозорининг раҳбари бўлиб танилган. Фақат чексиз мусибат, қирғин ва харобалик келтирган иккинчи жаҳон уруши туфайли, жаҳон бозори хўжалигининг пешқадами вазифаси АҚШ билан Японияга ўтди.

Урушдан кейин Европада бир неча мустақил мамлакатларнинг пайдо бўлиши унинг хўжалик тараққиётига муайян таъсир кўрсатди. Ҳозирги даврда Европанинг хўжалик ҳаёти аввало унинг индустрияси билан белгиланади. Жаҳондаги 22 та энг йирик индустриал давлатларнинг 12 таси ушбу минтақада жойлашган: Белгия, Буюк Британия, Испания, Италия, Франция, Нидерландия, Швейцария, Швеция, Чехия, Словакия, Руминия. Аммо айрим давлатларда бошқа соҳалар ривожланган. Масалан, Австрия, Швейцарияда саноатга нисбатан хизмат кўрсатиш соҳаси миллий даромаднинг асосини ташкил қилади, Скандинавия хўжалигининг ҳукмрон соҳаси балиқчилик ҳисобланади ёки Дания, Нидерландия, Франция ва Венгрия ривожланган саноатга эга бўлса-да, экспорт маҳсулот етиштирадиган йирик қишлоқ хўжалигига эга мамлакатлардир. Ҳозирги Европа саноатининг барча соҳалари юксак ривожланган, аммо, энг йирик тармоғи машинасозлик ҳисобланади. Европадаги давлатлар ҳиссасига жаҳондаги машина ва ускуналар ишлаб чиқаришнинг учдан икки қисми тўғри келади. энг кўп экспорт маҳсулотларидан ҳар хил станоклар, электротехника ва тўқимачилик ускуналари илмий ва назорат ўлчов асбоблари, енгил ва юк автомобиллари, тракторлар ва бошқа машинасозлик

товарлари. Европа кемасозлик ва маиший электроника (телевизор, приёмник ва ҳк.) асбобларни экспорт қилишда Япониядан, самолётсозлик, ҳисоблаш машиналари, радио ва телеаппаратуралар ишлаб чиқаришда АҚШдан орқада, холос. Жаҳон бозорида Европанинг майда машинасозлик маҳсулотлари, АҚШнинг йирик машинасозлик маҳсулотларига нисбатан юқори луроади. Бу соҳада Венгрия, Германия, Полша, Чехиясловакия машинасозлик маҳсулотлари жаҳон бозорида юксак баҳоланади.

Сўнгги йилларда Ғарбий Европа химия саноати ниҳоятда тез суръатлар билан ўса бошлаган. Европанинг айрим мамлакатлари жаҳон бозорида пластик материаллар, синтетика ва сунъий толалар, фармацевтика, лак ва бўёқлар, азот ўғитлар каби кимё маҳсулотларини чиқаришда биринчи ўринга кўтарилган. Айрим мамлакатлар (Швейцария, Белгия, Нидерландия) тор соҳада мутахассислашса-да, (асосан, фармацевтика ва нефт маҳсулотлари ишлаб чиқаришда), ташқи бозорга ишлаб чиқараётган маҳсулот-ларининг учдан икки қисмини етказиб беради.

Европанинг арфанавий саноат тармоқларидан металлургия, кемасозлик. тўқимачилик, тикувчилик, шиша, чинни, кўнчилик ва поябзал, ўрмон ва озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш 70-йилларда анча камайиб кетган. Европанинг ғарбида енгил саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳам камайиб шарқий мамлакатларда анча ўсган, оқибатда текстил, тикув, поябзал ва бошқа енгил саноат маҳсулотларини кейинги йилларда ғарбий Европалик мамлакатлар шарқий ўлкалардан импорт қилишга мажбур бўляптилар.

Ҳозирги энг йирик саноат соҳаларидан озиқ-овқат ишлаб чиқариш қишлоқ хўжалиги билан узвий боғланиб агросаноат мажмуасини ташкил этмоқда. Мазкур жараённинг бугунги аҳволи ва унинг тараққиёти қишлоқ хўжалигининг ўсиш даражаси билан бевосита боғлиқдир.

Ниҳоятда зич аҳолига эга бўлган Ғарбий Европа деҳқончиликка мос ерлардан анча сиқилган ва унга муҳтож бўлса-да, юқори маҳсулотли қишлоқ хўжалигини ташкил қилишга муяссар бўлган. Европа қишлоқ хўжалиги аҳолининг озиқ-овқатга, даставвал инсон учун энг муҳим бўлган гўшт, сабзавот ва мева маҳ-сулотларига эҳтиёжини қондириш имкониятини яратган. Бу имкониятга қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни индустирлаштириш, химиялаштириш ва механизациялаш орқали эришилган. Умуман, Европада қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш саноатга нисбатан секинроқ ривожланган бўлса-да, урушдан кейинги йиллар ичида унинг ҳажми ўртача икки-уч ҳисса ўсган. Кўпгина Европа мамлакатларида чорвачиликка алоҳида эътибор қаратилади. Ҳатто, деҳқончилик чорвачиликка бўйсундирилиб, ем-хашак етиштириш асосий тармоққа айланган. Сўнгги йилларда ем-хашакка деҳқончилик маҳсулотларидан ташқари балиқчилик маҳсулотлари ҳам ишлатилмоқда.

Европа деҳқончилиги мамлакатлар орасида экиладиган экинлари билан бир оз фарқ қилади, холос. Мисол, марказий қисмидаги мамлакатларда асосан, бўғдой, арпа, сули, сўнгги асрлардан бош-лаб картошка; жанубий ҳудудларида, айниқса, Чехословакияда, Руминия ва Болгарияда маккажўхори, Италияда шоли ва бошқа дон ҳамда полиз экинлари экилади,

боғдорчилик ва узумчилик жуда кенг тарқалган. Жанубий Европада узумзорлар, зайтун дарахти, анжирзорлар кўп учрайди. Грецияда пахта ва тамаки етиштириш муҳим хўжалик соҳаси ҳисобланади. Шимолда қадимий даврлардан узумчилик, бодом ва ҳар хил мевалар кўп етиштирилади. Зайтун экинлари эллинлар томонидан Пиреней ярим оролига қадим даврлардан келтириб экилган, ҳозир Испания зайтун ёғи ишлаб чиқаришда жаҳонда биринчи ўринда туради, узумзорлар майдони бўйича иккинчи ўринда, узум етиштириш ва вино ишлаб чиқаришда учинчи ўринда (аҳоли жон бошига ҳисоблаганда вино ишлаб чиқаришда Португалия биринчи ўринда) туради.

Чорвачилик ҳамма халқлар орасида тарқалган. Италия, Карпат, Болқон ва Алп тоғли ҳудудларида қўйчилик муҳим хўжалик соҳасидир. Скандинавия мамлакатларида, франсузлар, ирландияликлар, валийлар ва британларда қорамол чорваси ривожланган ва шу асосда сут маҳсулотлари ишлаб чиқариш тараққий этган. Чорвачиликда асосан, гўшт ва сут олинади, турли юқори сифатли маҳсулотлар етиштирилади. Келт халқлари деҳқончиликда асосан, ем-хашак етиштириш бўйича ихтисослашганлар. Европада буғучилик билан шуғулланадиган ягона халқ саамлар ҳозиргача ярим кўчманчи ҳолатда яшайди. Финларнинг анъанавий хўжалиги қорамол боқиш, гўшт, сут маҳсулотларини ишлаб чиқаришдан иборат. Уларда эркин далаларнинг учдан икки қисми ем-хашак экинлари билан банд.

Денгиз соҳилларида яшовчи норвеглар, исландияликлар, голландлар, шунингдек, Марказий ва Шимолий денгиз аҳолиси – немислар, инглизлар, грек ва испанлар ҳаётида балиқчилик энг муҳим хўжалик соҳаси бўлиб, уларнинг асосий тирикчилик манбаидир. Хунармандчиликнинг бадий соҳалари ҳар бир Европа халқида қадимдан ривожланиб келган ва улар асосан, шаҳарларда сеҳ тартибида жойлашган. Қишлоқларда эса деҳқончилик эҳтиёжини қондирадиган касблар ривожланган. Бозор иқтисодиётига асосланган ишлаб чиқаришининг пайдо бўлиши билан йирик фабрика- заводлар вужудга келди.

Ҳозир анъанавий майда хунармандчиликнинг бадий соҳалари, масалан, кулолчилик, шиша ишлаб чиқариш, заргарлик, каштачи-лик, мусиқа асбоблари ва ўйинчоқлар ишлаб чиқариш, гилам ва палос тўқиш кабилар айрим мамлакатларда сақланган, холос. Норвеглар, шведлар, немислар, швейцарияликлар ва австралияликларда ёғоч устунлар, эшик, ром ҳамда уй-рўзғор буюмларига ўйма нақшлар бериш анча ривожланган.

Маиший турмушнинг арфанавий хусусиятлари кўпроқ уй ва уй-рўзғор буюмлари, кийим ва таомларда намоён бўлмоқда. энг қадимий замонларда пайдо бўлиб ҳозиргача ўсиб келаётган шаҳарлар Европанинг ўзига хос маданиятини юзага келтирган ва бутун жаҳонга тарқатган. Ғарбий Европада урбанлаштириш туфайли шаҳарларда ҳозир бутун аҳолининг бешдан уч қисми жойлашган. Белгия, Швеция ва Германия шаҳар аҳолиси бешдан тўрт қисмини ташкил қилади. Жанубий Европа мамлакатларида саноат жихатдан кам ривожланган Португалия ва Грецияда бутун аҳолининг тахминан 40 фоизи шаҳарларда жойлашган. Айрим ўлкаларда шаҳар типига беш минг аҳолига эга бўлган қароргоҳлар (Нидерландия, Австрия, Белгия), айрим

жойларда эса (Германия, Франсия ва Норвегияда) икки мингдан ва баъзиларида ҳатто икки юзтадан ортиқ аҳолига эга бўлган қишлоқлар (Дания, Швеция, Финляндия) киритилган. Европа қишлоқлари ҳам қадимий даврларда пайдо бўлган. Улар ўзининг жойлашиши, қурилиш типлари ва шакли билан бир-бирларидан фарқ қиладилар. Тор, зич, тўп бўлиб қурилган уйлардан иборат қишлоқлар ўтмишда Жанубий Полшада, Германияда, Испанияда, Болқон ярим оролида ва бошқа ерларда пайдо бўлган. Чехларда, баъзан немис ва полякларда ҳам қадимги чорва аҳолисининг кўра теварагида жойлашганидек марказида майдонли доирасимон қурилган қишлоқларни ҳали ҳам учратиш мумкин. Тўғри кўчали қишлоқлар кам бўлган. Айрим мамлакатларда уйлари йўл бўйида қурилган қишлоқлар, хутор типдаги айрим ҳовлили қароргоҳлар ҳам учрайди. Қишлоқ марказида қад кўтарган черков теварагида доирасимон шаклда тартибсиз қурилган уйлар ҳам сақланиб қолган.

Қишлоқлар ҳозир ҳам ўзининг шакли ва типлари билан фарқланадилар. Бутун Европада бир ҳовлили ёки икки-уч ҳовлили қишлоқлар кўп учрайди. Айниқса, Франсиянинг тоғли ҳудудларида, Шимолий Испанияда, Шимолий Италияда, Германиянинг шимоли-ғарбида, Норвегияда ва Англиянинг шимолида бир ҳовлили қароргоҳлар кўп учрайди. Марказий Европа, Франсия, Италия ва ички Испаниянинг текисликларида қадимий жамоа ҳаёти билан боғлиқ бўлган кўп ҳовлили қишлоқлар ҳозиргача сақланган.

Агар қишлоқларни қурилиш ашёларига қараб таснифласак, бутун Европани тахминан икки қисмга бўлиш мумкин. Жанубий қисмида уйлар асосан, тошдан, шимолий қисмида ёғочдан қурилган. Аммо Шимолий Европанинг айрим мамлакатлари, масалан, Англияда, қадимдан тош уйлар, баъзан жанубида ҳам (айниқса, ўрмонлар кўп бўлган даврда) ўрта денгиз соҳилларидаги мамлакатларда, ёғочдан қурилган қароргоҳлар учрайди. Масалан, Қадимги Грециянинг классик архитектурасида илгари ишлатилган ёғоч устунлари ўрнини тош устунлар эгаллаган ва ниҳоятда ажиб санъат намунасига айланган. Тош қурилишининг намуналари ҳозиргача ўрта денгиз соҳилларидаги мамлакатларнинг баъзиларида ва Франсиянинг ғарбий қисмида учрайди.

Қишлоқлардаги замонавий уйлар шаҳарлардаги каби пишиқ ғишт, бетон ва шунга ўхшаш ҳозирги қурилиш материалларидан қурилмоқда. Яшаш хоналарининг хўжалик хужраси билан бирлиги ёки хўжалик иншоотларининг айрим қурилиши билан бир оз фарқ қилади. Масалан, Германия, Алп тоғлари ва Жанубий Франсияда асосан, турар-жой ва хўжалик қурилиши бир жойда жойлашган. Скандинавия мамлакатлари, Шимолий Франсия, Болқон ярим ороли мамлакатларида хўжалик иншоотлари киши яшайдиган уйлардан айрим ҳолда қурилган.

Уйлар ҳам қурилиш ашёлари ва том шаклига, яшаш ва хўжалик хоналарининг тузилишига қараб бир неча типларга бўлинган. Бутун Европада горизонтал бир хонали шаклда эга уйлардан бир неча қаватли кўп хонали дабдабали иморатлар кўп учрайди. Масалан, Жанубий Европада, яъни ўрта денгиз соҳилларга яқин ҳудудларда тошдан қурилган катта икки-

уч қаватли уйлар кенг тарқалган, одатда бундай уйларнинг пастки қавати хўжалик хоналаридан иборат бўлади, Швейцария, Шимолий Италия, Югославия, Австрия, Жанубий (Жерманияда пойдевори тошдан ўзи ёғочдан қурилган алп уйлари анча ажралиб туради. Хўжалик ва яшаш хоналари яхлит тарзда қурилган иморатларни франкон ёки юқори немис уйлари деб атайдилар. Шимолий ва Шимоли-Ғарбий Германия, Дания ва Голландия томонларида бир қаватли, катта ҳовли ва дарвозали хўжалик қурилиш бинолари билан синч уйлар ёки ғишт билан ўралган саксон уйлари Ииани ўзига хос хусусиятга эга. Тоғли ҳудудларда ёғоч ва бута-лардан қурилган оддий уйлар ҳам учрайди. Умуман архаик қурилиш санъати асосан, хўжалик хоналарда кўпроқ сақланган.

Уйларни жиҳозлаш миллий анъаналар билан боғлиқ. Умумий буюмлардан, ҳар хил ёғоч мебеллар, темир, шиша, чинни ва сопол идишлар, турли безаклар ва пардалар билан безаганлар, Европа тнебели ва сервислари ҳозиргача жаҳон миқёсида намуна бўлиб келмоқда. Европа халқларининг кийимлари энг оддий палеолит давридаги этакчалардан то ҳозирги замонавий кийимларгача бўлган даврни босиб ўтган. энди бутун Европага тарқалган шаҳар сарполари деярли барча ердан миллий кийимларни сиқиб чиқарган, Европа костюмлари ўзининг ноқулайлигига қарамай ҳатто иссиқ тропик мажнлакатларга ҳам тарқалмоқда. Халқ кийимларини асосан, байрамларда, фестивал ёки карнавалларда, хор ва ансамблларда учратиш мумкин. Илгари, айниқса, ўрта асрларда ҳар бир табақа ўзининг кийим турига эга бўлган. Ҳозир миллий, табақаланиш кийимларда сезилмайди, балки улар космополитик тусга кирган.

Албатта, айрим халқларнинг қишлоқ аҳолисида шаҳар кийими кенг тарқалса-да, миллий сарполар сақланган. Масалан, италия қишлоқларида ҳалигача эркалар калта тиззадан пастгача шим (панталон), оқ узун энгли кўйлак (камича), калта куртка (жакка) ёки энгсиз жилет (панчотто), бошига шлапа ёки беретто (халтасимон телпак) киядилар. Аёлларда узун кенг юбка (чўнна) ва этак (трембуиле), каштали оқ кўйлак (камича), белигача калта кофта (корсетто) ва жилет (жакатто ёки жубетто), бошига рўмол (фацолетто), Алп тоғларида таги михли ёғоч туфли ёки хом теридан тикилган энгил сандал (чочи) кийилади. Франсуз аёлларининг миллий кийимлари ҳам италия аёлларнинг кийимларига ўхшаб кетади. эркалари эса узун тор шимлар, тик ёқали кўйлақлар, жилет ва бўйнига рўмол, фетра ёки сомон шлапа киядилар. Кейинги йилларда блузка кийиладиган бўлган.

Герман халқларида эркалар энгли ёки энгсиз икки буклам матодан тикилган кўйлак, узун иштон, камараста тери ўлтонли кавуш кийилади. Аёлларнинг ҳам уст кийими икки буклам матодан тикилиб махсус фибула билан эгнига боғланган, кейинчалик кенг тикиладиган бўлган. Уларда эскидан капушонли плаш маълум бўлган. Жанубий германларда энгил кийим, шимолда эса иссиқ ва қалин жун матодан корсаж, кофта, юбка, этак (фартук) тикканлар. Ҳозир ҳам Гессен аҳолиси орасида бир ёки бир неча қаватли (баъзан 20 қаватли) юбка кийилади. Франкония аёлларининг анъанавий кийимлари қизил ёки жигарранг матодан юбка ёки этаклар

тикилиб кашталанади. Швейцария аёллари аксинча, қорамтир ёки франконлар сингари қизил рангли юбка ва фартук; кумуш безакли қора белнимча, кенг кашта энгли кофта киядилар. Норвегия аёлларининг байрам кийимларининг турлари 120 дан ортиқ. Бутун герман халқларида ҳозирги даврда умумий Европа кийимлари тарқалган бўлса-да, миллий белгилари (ранги, безаклари ва ҳк.) мустақкам сақланган. Айниқса, келт элатларида байрам вақтида миллий сарполарга безаниш одат тусига кирган. Масалан, бретонликларда 66 хил аёл кийимлари мавжуд.

Ғарбий ва жануби славянларнинг миллий кийимлари ниҳоятда ранг-баранг. Уларда илк ўрта асрлардан бошлаб аҳоли табақаланган ва синфларга қараб кийимлари фарқ қилган. ўтмишда эркак ва аёлларда кийимлари асосан, канопдан тикилган тўғри ёки бурма ёқали кўйлак. Айрим халқлар (Моравия, Словакия, Ғарбий Прикарпате)да аёллар эгнига ип боғланган энгсиз кўйлақлар кийган. энг қадимий кийимларидан ҳозиргача этакча (фартук) сақланган. XIX аср биринчи чорагида славянларда Европа юбкаси кенг тарқалган. Қадим славянларда устки кийим — яримпўстин, чакмон (кафтан), энгсиз камзул (жилет), плашнинг ҳар хил турлари мавжуд. Бош кийимларига қараб айрим этносларни ажратиш мумкин (кенг славян тери телпаклари, турли рўмоллар, шлапа ва фескелар, жун мовутдан тикилган дўппилар). Пойабзаллар турли хилда (бродня, тери башрноқ, юмшоқ туфли, таги ёғочли сандал, жунли ноговица ва ҳк.)и Ҳозир миллий кийимлар Марказий ва Жанубий Европанинг айрим йилоятларида учрайди ва улар асосан, санъат фестиваллари, фолклор жамоаларининг бадий чикишларида намоёиш қилинади.

Ғарбий Европа халқларининг миллий хусусиятлари кўпроқ таомларида намоён бўлади. Масалан, роман халқларида италянларда севимли таомлардан макарон маҳсулотлари жуда кенг (арқалган. Уларда кундузги овқатга биринчи помидор қайласи ёки ёғ ва сузма, баъзан қийипа гўшт солинган хўрда. Дехқон шўрваси (дзуппаси)га ловия, ва сабзаот солиб пиширилади ва нон тўғралади. Кейин полента (маккажўхори аталаси), қовурилган сабзаот, салат, мева, сузма истеъмол қилинади. Кундузги овқатга албатта узум виноси ёки севимли ичимлик кофе берилади. Франсузларнинг миллий таомлари ниҳоятда оой ва ранг-баранглиги билан машҳур. Таомларида сабзаот ва емишли илдизли маҳсулотлар, қуён ва парранда гўшти, жанубда каптар гўшти муҳим аҳамиятни эгаллайди. Анъанавий севимли таомлардан қайнатилган ўсимлик ёғигалпиширилгаин гоишт билан бифштекс ва картошка, пиёзли қайнатма шўрвага пишлоқ солиш кенг тарқалган. Провансда қалампирли турли балиқлардан пиширилган шўрва (буябез) анча обрў қозонган. У ерда денгиз жонивори-улиткани саримсоқ ва нон билан истеъмол қилишни яхши кўрадилар. Жанубда ҳар хил зайтун ва дориворлар таомга ишлатилади. Кунига икки марта таомга узум виноси бериш шарт. Умуман франсузлар вино истеъмол қилишда жаҳонда биринчи ўринни эгаллайдилар. Қадимги келт халқларида, масалан, Буюк Британияда, Европа таомларидан унча фарқ қилмаса ҳам, ўзига хос миллий таомлар, айниқса, дон солиб пиширилган шўрвалар, сўли аталаси, гел ва ирландияликларда балиқ

ва сутли таомлар мавжуд. Улар шўрвага кўй ёки мол ичак-човоғи ва қатқоринларини солиб, сули уни билан пишириб (хаггис) қалампир, пиёз солилиб ейишни яхши кўрадилар. энг севимли ичимликлари пиво (ел) ва виьски. Жанубий халқлар кўпроқ сабзавот (карам, помидор, саримсоқ, пиёз, сабзи, картошка) ва мевани кўпроқ истеъмол қиладилар. Венгерларда чўчка гўштидан турли таомлар тайёрланади. Славян халқларининг таомларидан хамир овқат маҳсулотлари кўпроқ ўринни эгаллайди. Денгиз ва дарё соҳилларида яшовчи элатлар балиқдан турли хил таомлар тайёрлайдилар.

Ижтимоий-маиший турмуши, оила-никоҳ муносабатлари ва маданияти. Ҳозирги Европанинг ижтимоий қиёфаси умуман иқтисодий жиҳатдан олганда бутун қитъа аҳолисининг ўртача 44 фоизи фаол қисмини ташкил қилади. Шундан эркаклар ҳисобига тахминан 58 фоизи тўғри келади, аёлларнинг иқтисодий фаол қисми деярли икки ҳисса кам (29 фоиз). Ваҳоланки, бу мамлакатларда иқтисодий фаол аҳолига ижтимоий ишлаб чиқаришда бевосита иштирок қилаётган қисмидан ташқари ишсизлар ҳам киради. Сўнгги йилларда айрим анъанавий касбларнинг (аймиқса, хунарнандчилик ва ҳк.) тугатилиши натижасида уларни профессионал жиҳатдан қайта ўқитиб ўргатишга имконият йўқлигидан техпологик ишсизлик жараёни пайдо бўлган. Профессонал ишчилар қаторида ёшлир ўртасида ҳам ишсизлик муаммоси мавжуд.

Минтақада индустриал тараққиёт юксак бўлганлиги туфайли иқтисодий фаол аҳолининг асосий қисми саноат ва қурилишда банд эканлигини алоҳида қайд қилиш лозим, Масалан, ўтган аср сўнгида бундай аҳоли 35-45 % ни ташкил қилган бўлса, айрим мамлакатлар (Чехия ва Словакия, Геирмания ва Швейцария)да 50 фоизга яқинлашган. энг тараққий қилган индиустриал мамлакатларда қишлоқ ва ўрмон хўжалигида ҳамда балиқчиликда иқтисодий фаол аҳолининг 10-12 % ини ташкил қилади, холос. Қишфоқ хўжалиги соҳасида энг кам банд аҳолига эга бўлган ўлкалардан Буюк Британия (3 %), Белгия (4 %), Швеция ва Германия (6 %). Аммо Жанубий Европада қишлоқ хўжалиги ҳали ҳам муҳим ўқринни эгаллайди (Италияда 15 % дан то Грецияда 40 % гача). Кжеинги йилларда асосан, қишлоқ хўжалиги ҳисобига аҳолининг хизмат кўрсатиш соҳасида яшовчи қисми анча кўпайган.

Европа мамлакатларида энг катта ижтимоий табақа ходимлар-ишчилар ва зиёлилардан иборат. Улар бутун иқтисодий фаол аҳолининг тахминан ўртача 80 % ини, Буюк Британияда ҳатто 90 % дан ҳам кўпроғи, жанубий мамлакатларда эса 70 % и (Грецияда 40 %) ини ташкил этади.

Шубҳасиз, Европа халқларининг ижтимоий ҳаётига урбанизация катта таъсир ўтказмоқда. Ҳозир жаҳонда Европа қитъаси энг урбанизациялашган, ҳатто АҚШ ва Японияга нисбатан шаҳарларнинг зичлиги юқори турадиган минтақадир. Мазкур жараённинг хусусиятларидан бири энг йирик шаҳарлар теваарагида катта аҳолининг тўпланишидир. Фарбий Европанинг ярмидан кўп аҳолиси 100 минг кишидан ортиқ аҳолига эга бўлган шаҳарларда жойлашган, учдан бир қисми 500 минг кишилик шаҳарда яшайди. Оқибатда бир-бирига туташиб кетган саноат-агломерация типигаги шаҳарлар юзага келган. Бунга мисол қилиб, Рур, Лондон, Париж, Берлин, Рим, Амстердам, Роттердам

кабиларни кўрсатиш мумкин. Масалан, Лондон агломерация чегарасида 12 млн. дан ортиқ киши, Париж агломерациясида 10 млн.га яқин киши яшайди. Айрим мамла-катларда, ҳатто қўшни агломерациялар қўшилиб, йирик урбанизаци-ялашган марказ (мегалополис)ларни яратган. Масалан, Англияда энг катта мегалаполисга бир-бирига чатишиб кетган Лондон, Бирменгем, Манчестр, Ливерпул ва бошқа шаҳарлар ёки Германияда Рейн-Рур, Рейн-Майн киради. Бундай мегалаполислар тахминан 50 минг кв. км. худудга ва 30-35 млн. аҳолигаи эга бўлади.

Аммо бутун Европада урбанизация ва агломерация ижтимоий ва маиший турмуш, маданий ҳаёт ва оила-никоҳ муносабатларини ўзаро яқинлаштириб, миллий хусусиятларнинг тугатилисиҳига, бир қолипга солиб умумий космополитик белгиларнинг шаклланишига кенг йўл очиб берган. Шундай бўлса-да, кўп халқларда асрлар давомида апъапа тусига кирган айрим ижтимоий турмуш шакллари сақланибгина қолмай, балки янги замон турмуш тарзига сингиб кетган.

Ижтимоий ва оилавий турмуши ҳам барча Европа халқлариники сингари умумийликка эга бўлган. Насроний дини ахлоқига таяниб, хусусий мулкка асосланган ҳолда кичик моногам оила бутун Европада энг кенг тарқалган. Аммо айрим патриархал натурал хўжалик мавжуд бўлган баъзи жойларда архаик типдаги катта патриархал оилалар ва оила-никоҳ тартиблари ҳам учрайди. Патриархал уруғчилик тартибларининг қолдиқлари албанларда (фис), черногорликларда (братство), тоғлик шотландларда (клан), қисман уелс ва ирландликларда бир оз сезилади. Оила жамоа муносабатлари яқин давргача айрим болқон халқлари (болгарлар, македонияликлар, серблар, боснийлар ва ҳк.)да сақланиб келган. Мазкур оилавий муносабатларнинг емирили-ши махсус минорат одатини яратган эди. Илгари келт ва герман халқларида маълум бўлган бу одатга биноан мерос ота-онадан кенжа ўғилга ўтади. Кейинчалик маёрат одати, яъни мерос катта ўғилга ўтиш расми билан алмашади. Жанубий славянларда катта патриархал оила (“задруга”) натурал хўжаликка асосланган 20-50, баъзан 100 кишига етадиган қавму қариндошлардан ташкил топган жамоадан иборат эди.

Никоҳ тўйларида ва бошқа оилавий урф-одатларда анча қадимий белгиларни ҳозиргача учратиш мумкин. Қалин сақланмаган бўлса-да, келинни олиб қочиш, уни «сотиб» олиш расми, қиз моли, куёв совғаси каби удумлар ҳали ҳам никоҳ тўйларидаги қадимги сарқитлар сифатида, аммо ҳазил ўйинлар шаклида намоён бўлади. Қиз ёшлигидан меҳнат қилиб, ўзи сепини тайёрлаши кўп халқларда шарт бўлган. Агар кичик индивидуал оилалар (ер, хотин ва болалардан иборат) энг кенг тарқалган бўлса, славянлардаги задруга типдаги катта оилаларда никоҳ ва бошқа оилавий анъаналарда ибтидоий тартиблар сақланиб келмоқда. Никоҳ доимо ижтимоий характерга эга бўлган оилавий воқеа сифатида ҳозир ҳам унда кўпчилик иштирок қилади, анъанавий маросимлар, расм-удумлар бажарилади. Деярли ҳамма ерда келин-куёвлар черковда никоҳдан ўтишса-да, аммо никоҳ тўйи асосан, халқ анъаналарига таянади.

Кейинги икки минг йил давомида Европанинг диний урф-одатлари бир неча марта ўзгарган. Бизнинг эраизмининг бошларида бу ерда маҳаллий динлар тарқалган. Катта ҳудудни эгаллаган Рим империясида (айниқса, Италия ва Грецияда) анча ривожланган политеистик динлар ҳукмронлик қилган. Қадимги Римга баъзи шарқий диний (Исида, Митра каби бошқа шарқхудолари билан боғлиқ) ибодатлар ҳам кириб келган.

Рим империясининг емирилиши даврига келиб, эраизмининг V асрлари охирида Европа динлари географиясида жиддий ўзгаришлар рўй беради. эраизмининг бошларида Шарқий ўрта денгиз соҳилларида пайдо бўлган насроний дини IV-V асрларда империянинг кўпчилиги ҳудудларига, баъзи герман қабилалари ва ҳатто Ирландияга тарқала бошлаган. Аммо узок даврларгача қадимий маҳаллий динлар, айнақса, қишлоқларда сақланиб қолган. Фақат IX-XI асрларда бутун Европа насронийлашган. Лекин Пиреней ярим оролида VIII асрда араб истилочилари олиб келган ислом дини анча вақт ўз ўрнини сақлаб қолган. XV асрларда араблардан озод бўлган Пиреней қайтадан насроний динига кирган.

Европада насроний динининг тез тарқалиши асли феодализм тузумининг ташкил топиш жараёни билан боғлиқ эди. Дастлаб янги динга ҳарбий аристократия, княз ва қироллар ўтган, кенг халқ оммаси эски диний эътиқодларга итоат қилиб келган. Ҳукмрон синфга таянчи бўлган зиёлилар ва руҳонийлар оммани насронийлаштиришни зўрлик билан ўтказишга ҳаракат қилган. Аммо насронийлик ҳам яхлит дин бўлиб қолмади. У XI аср ўрталарида (1054-йил) икки қарама-қарши йўналишга-православие ва католицизмга (шарқий ва ғарбий) черковларга бўлинди. Шарқий (православ) черкови ўз навбатида под-шо ва императорларга бўйсунган ва бир неча миллий черковларга бўлинган. Феодал-крепостной тузумнинг тарихий ҳалқаси ҳисобланган православ черковининг бошида энг кучли Константинополь патриархи турган. Аксинча католицизм (ғарбий) черкови марказлашган Папа давлати бошчилигида Европадаги феодал тарқоқликдан фойдаланиб ўзининг қудратли ҳукмронлигини тўлиқ ўрнатади. У турли йўллар ва солиқлар билан катта бойлик орттириб бутун насроний дунёсини қўлга олишга ўзининг руҳий ва сиёсий иродасини ўтказишга интилиб келган. Шундай қилиб, насроний динидан ажралиб чиққан Православие илгари Византия империяси ва унинг таъсиридаги Европа қисми (Болқон ярим ороли ва Рус давлати)га тарқалган, Европанинг бошқа ҳудудларида католицизм ўз ҳукмронлигини ўрнатган. XVI асрлардан бошлаб бозор муносабатларининг ривожини, янги идеологиясининг ға-лабасини натижасида ўрта аср схоластикасига, Рим католик черкови ва Папа ҳукмронлигига қарши чиқа бошлаган янги оқим (протестантизм) турли диний эътиқод ва мазҳабларнинг юзага келишига сабабчи бўлган.

Православ дини Византиядан чиқиб Европанинг шарқий ва жануби-шарқий мамлакатларини, рус, белорус, украин, грек, болгар, гагаус, серб, жануби албан ва румин халқлари орасида кенг тарқалган. Ҳозир православ дини Грецияда ҳукмрон ва бу ерда унинг маркази жойлашган.

Ислом дини Европага дастлаб араб истилочилари томонидан келтирилган ва Пиреней ярим оролига тарқатилган. Истилочилар тарқатилгандан кейин XV асрларда насронийлик қайта тикланган. ўша даврларда, яъни яқин XIV-XV асрларда усмон турклари Болқон ярим оролини босиб олиб аҳолининг анча қисмини мусулмонлаштирган ва у империя вақтида ҳукмрон дин бўлган. Турклар зўрлик билан албанлар, қисман македонияликлар, болгарлар, босния ва герсоговина аҳолисини ислом динига ўтказган.

Волгабўйи ва Қрим татарлари ҳам XIII-XIV асрларда исломга ўтган. Бутун Европада дайдиб юрган лўлилар одатда асосий турар жойидаги динларга итоат қиладилар. Уларнинг орасида масалан православ, католик ва мусулмон динига ўтганлар учрайди. Диндор яҳудийлар эса ҳозиргача ўзининг миллий дини ҳисобланган иудаизмга риоя қиладилар.

Европа халқларида расмий черков динларидан ташқари энг қадимги, ҳатто ибтидоий эътиқод ва урф-одатлар ҳам сақланиб қолган. Айниқса, деҳқончилик билан боғлиқ бўлган ҳар хил дастур ва расмлар, сеҳргарлик урф-одати ва иримлари ҳалигача учрайди. Ҳозир ҳам йил фасллари, экиш ва ҳосил йиғиш билан боғлиқ дабдабали карнавал ва байрамлар ўтказадилар, унда турли афсонавий тимсоллар намойиш қилинади. Албатта энг тараққий қилган юксак маданиятли Европа халқларида профессионал ижоддан халқ ижодини ажратиш анча қийин. Чунки, фолклорда ҳам, мусиқа ва тасвирий санъатда ҳам зўр маҳорат билан яратилган халқ ижоди намуналари жуда катта ўринни эгаллайди. энг қадимги эртаклар, қаҳрамонлар ҳақида эпослар бадий жихатдан профессионал ёзувчи ва шоирлар томонидан қайта ишлаб чиқилган. Ака-укалар Гримм, Гофман, Андерсен, Селпа Лагерлеф, Оскар Уайлд ва бошқаларнинг эртаклари, ҳатто Гомернинг «Иллиада» ва «Одиссея»си, ўрта асрлардаги «Нибелунглар тўғрисида ашула», «Гудринг тўғрисида ашула», скандинавларнинг саглари, Карелофм эпоси «Калевала» каби халқ дostonлари аслида бадийлаштирилган асарлардир. Тарихий воқеалар билан боғлиқ лирик-эпик ашула (баллада)лар анча кейин пайдо бўлган, аммо жуда кенг тарқалган. Ҳозиргача етиб келган оилавий маросимларда айтиладиган ашулалар, севги куйлари ҳам энг қадимий фолклор намуналаридир. Фолклорнинг таркибий қисми ҳисобланган оммавий халқ театрлари ҳозирги даврда профессионал театр санъатига сингиб кетган. Европада дастлаб профессионал театр қадимги Грецияда (мил.авв. VI-V асрларда) диний маросимлар ва байрамлар муносабати билан пайдо бўлган эди.

Уйғониш давридан бошлаб драма, трагедия, комедия анча ривожланган. XVI асрда дастлаб Италияда, кейин бутун Европада опера пайдо бўлади. Аммо Европа халқларининг кўпчилигида (поляк, чех, болгар, рус, франсуз, италян ва бошқалардан) профессионал классик театр билан бир қаторда оммавий театрлаштирилган халқ ўйинлари ҳозиргача сақланиб келган. Бу ўйинлар катта диний ёки фасл байрамларида намойиш қилинади ва ниҳоятда ранг-баранг ўйин, кулги, ашула ва мусиқа садолари остида ўтказилади.

Ҳозиргача профессионал театрдан, кейинги йилларда пайдо бўлган романтик, натуралистик ва модернистик театрлардан ташқари оммавий театрлашган халқ томошалари анъаналари барча Европа мамлакатларида сақланган.

2. ЕВРОПА ҚИСМИДАГИ ШАРҚИЙ СЛАВЯН ХАЛҚЛАРИ

Шарқий славянлар тили ва маданияти бир-бирига яқин, рус, украин ва белорус халқларидан иборат ва улар жойлашган ҳудудлар куррасининг қарийб 6/1 қисмини ташкил қилган эди. 1985-йилги маълумотларга биноан, бу ҳудудда 143,5 млн.га яқин руслар, 45,5 млн.дан ортиқ украинлар, 9,8 млн.га яқин белоруслар истиқомат қилишган. Хорижий мамлакатларда, айниқса, АҚШда, Канада ва Европада шарқий славянларнинг сўнгги бир аср давомида кўчиб кетган (эмигрант) авлодлари тарқоқ ҳолда яшашади. Масалан, АҚШда ва бошқа мамлакатларда XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошларига келиб жойлашган эмигрант раслар ва уларнинг авлодлари 1,2 млн.дан ортиқ, украинлар (асосан, АҚШ, Канада ва Аргентинада) 1,6 млн.дан кўпроқ.

Ирқий жиҳатдан улар катта европоид ирқига мансуб бўлиб, ўзаро бир неча типларга бўлинади. Жанубий Украина ва Қора денгиз соҳилларида яшовчи аҳоли қора қош ва қора кўзли атлантик-қора денгиз типига киради. Шарқий Европа текисликларида истиқомат қилувчи рус, украин ва белоруслар малла ранг (шатен) типига ирқий типларни ташкил қилса, шимолий ҳудудларда яшовчи қисми катта европоид ирқининг беломор-балтика типига оиддир. Шарқий вилоятларда яшовчи русларда ҳатто монголоид белгилари ҳам сезилади.

Шарқий славян тил туркумига кирган рус тили икки шевага бўлинган: бири шимолий рус ва иккинчиси жанубий рус шеваларидан иборат бўлиб, фақат талаффузи билан фарқланади. Украин ва белорус тиллари ҳам рус тилига анча яқин. Уччаси ҳам ҳинд-Европа тил оиласининг славян туркумининг шарқий славян шохобчасини ташкил қилади.

Ўзларининг келиб чиқиши, маданияти билан шарқий славянлар Европадаги ғарбий ва жанубий славянлар билан кўп умумийликка эга. Аммо ҳозиргача уларнинг этногенези энг мураккаб ҳал қилинмаган муаммолар билан тўла. Чунки, ҳозиргача умуман славянларнинг келиб чиқиши тўлиқ аниқланмаган. Бу масалада ҳатто бир неча назариялар ва чалкаш мулоҳазалар мавжуд.

Археологик кашфиётларга қараганда, славянларнинг этногенези милoddан аввалги III-II минг йилликларда Марказий, Шимолий ва Шарқий Европада пайдо бўлган ҳинд-Европа қабилалари билан боғлиқ. Славянларнинг қадимги ибтидоий маконлари Марказий Днепр бўйлари ва Юқори Днестр, Шимолда Карпат этаклари ва Висла воҳасида жойлашган. Одер ва элба қирғоқларида ҳам славянлар жойлашган деб эҳтимол қиладилар. Дастлаб Шарқий Славянлар Қора денгиз шимолида жойлашган «антлар» номи билан тилга олинади. Кейинчалик славян қабилалар анча фаол равишда теваарак атрофга кўчиб Европанинг кўп қисмига тарқалади.

Милоднинг биринчи минг йиллиги ўрталарига келиб Шарқий славянлар Шарқий Европада жойлаша бошлайди. Жануб томон кўчиб улар Днепр бўйлаб Дунай соҳилларигача катта ҳудудни эгаллаб олганлар. Шимоли-ғарб томон кетган қисми летто-литва қабилалар билан қўшниликда, Шимолда эса Илмен ва Чуд кўлларига етиб Волга-Ока дарё ўрталарида ўтроқ бўлиб жойлашган.

Шундай қилиб, милоднинг I минг йиллиги охирида II минг йиллиги бошларида рус солномаларида тилга олинган қадимги қабила туркумлари (полянар, древлянлар, дреговичлар, радивичлар, вятчлар, волянлар, славен ва бошқалар)нинг бирикиб аралашиб кетиши натижасида қадимги рус халқи пайдо бўлади. Бу жараён оқибатида бутун шарқий славянларни қадимги Рус давлати Киев Руси теварагида жипслаштиради. ўша даврда Днепр бўйида жойлашган рус ёки рос қабила иттифоқи Киев давлатининг пайдо бўлишида катта рол ўйнаган. Бу қабилаларнинг номи маҳаллий Рос дарёси номи билан боғлиқ бўлиб, рус халқининг номи ҳам ана шундан келиб чиққанлиги эҳтимол. Қадимги рус халқи ўзининг умумий тили, маданияти, ёзуви ва адабиётига эга бўлган.

Феодал тарқоқлик, ўзаро урушлар ва айниқса, XIII асрдаги татар-мўғул истилоси яхлит рус халқининг шаклланишига катта ғов бўлди. XIV асрдан бошлаб қадимги рус элати заминида учта яқин қариндош, аммо мустақил-рус, украин ва белорус халқлари шакллана бошлади. Кейинчалик Буюк Москва князлиги атрофида жипслашган рус халқи марказлашган давлатга эга бўлиб рус адабий тилини пайдо қилади. XVI-XVII асрлардан бошлаб Москванинг сиёсий таъсири кучайиб қудратлашган Рус давлати кам аҳолига эга бўлган шимолий ва жанубий ҳудудларга, Урал ва Сибир томонларга узлуксиз равишда бостириб кириб ўзининг этник ҳудудини анча кенгайтиради. Руслар қуйи Волга бўйи ва Шимолий Кавказни ҳам эгаллаганлар. XVIII-XIX асрларда Россия чегараси Балтика бўйи, Қора денгиз соҳиллари, Кавказорти, Марказий Осиё ва Узоқ Шарқ ҳудудларигача чўзилган. Албатта босиб олинган ерларга империя ҳукмронлигини таъминлаш мақсадида руслар кўчириб келтирилган ва уларга моддий, ижтимоий имтиёзлар берилган, турмуш шарт-шароитлари яратилган. Улар маҳаллий халқлар билан яқинлашиб хўжалик ва маданий жиҳатдан туб аҳолига бир қадар таъсир кўрсатганлар, ўз навбатида бой маҳаллий хўжалик тажрибаси ва маданият ютуқларини ўзлаштирганлар.

Россияда бозор муносабатларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши (XVIII-XIX аср ўрталаригача) жараёнида рус халқи аста-секин миллат сифатида шаклланган.

Русларнинг улкан ҳудудда турли табиий шароитларда жойлашганли-ги уларни икки туркумга шимолий ва жанубий рус (великорус)ларга бўлинишига сабаб бўлган. Улар фақат тили, яъни сўзида «у» ёки «о» ишлатилиши («окаюшие» ёки «акаюшие») билан фарқ қиладилар. ўтмишда моддий ва маънавий маданиятида ҳам баъзи фарқловчи хусусиятлар мавжуд бўлган. Асрлар давомида руслар юқорида қайд қилинганидек Волга орқасига, Урал ва Сибирга аста-секин силжиб ғайритабиий шароит ва элатлар орасига

тушиб, маҳаллий маданиятни сингдириб ўзига хос этнографик гуруҳларни пайдо қилганлар. Масалан, шимолга Оқ ва Баренсев денгизлари соҳилларига кўчиб борган Поморлар асосан, денгиз ови ва балиқчилик билан шуғулланиб, ўзига хос моддий маданият ва маиший турмуш яратган. Жанубий ва шарқий чегара ҳудудларига жойлаштирилган ҳарбий хизматдаги руслардан «казак» деб ном олган махсус этнографик гуруҳлар (дон казаклари, урал казаклари, кубан казаклари, сибир казаклари, амур ва уссури казаклари) пайдо бўлган эди. ўрта Урал ўрмонларида жойлашган кержаклар; печора пастки оқимидаги пустозерлар ва устилемлар; Калуга-Брянск-Орлов ўрмонларидаги полехлар; Сибир ва Шимолдаги старожил аҳолиси (колималиклар, русско-устинликлар, марковчилар, камчадаллар) каби майда гуруҳ руслар ҳам ўзига хос маданий-маиший хусусиятларини сақлаб теварак-атрофидаги халқларнинг маданий анъаналарини қабул қилиб олганлар.

Айрим этнографик гуруҳга старообрядликлар (Алтайдаги «поляклар», Қозоғистоннинг Бухтарма дарёси соҳилларидаги «каменшиклар», Забайкаледаги «семе́йский»лар)ни киритиш мумкин.

Ҳозирги даврда Россия аҳолисининг асосий қисми 95 % ини руслар ташкил қилади.

Руслардан кейинги Шарқий Европадаги энг катта миллат украинлар бўлиб улар асосан, Украинада жойлашган. Республикадан ташқарида қўшни Россия Федерациясининг Воронеж ва Ростов вилоятларида Краснодар ўлкасида, Молдавияда, Марказий Осиё республикаларида украинлар яшайди. АҚШ, Канада ва Аргентинада яшовчи украинларнинг сони 1,6 млн.дан ортик.

43,5 миллионли (1985-й.) украин халқи руслар ва белоруслар сингари қону қариндош шарқий славян қабилаларидан ташкил топган қадимий умумрус элатларидан ажралиб чиққан этносдир.

Украин халқларининг шаклланиши ўрта Поднепрове ҳудуди – Киевшина маркази билан бир қанча вилоятларнинг жипслашиши орқали рўй беради. Буюк Литва князлиги чегарасида белорус халқи шакллана бошлаган эди. Мазкур жараён чет эл истилочилари билан миллий озодлик учун курашида намоён бўлган.

Украин ва белорус аҳолиси анча зич ҳудудда жойлашган бўлиб, улар руслардек майда этнографик туркумларга бўлинмаган. Шарқий тоғли ҳудудларда яшовчи аҳоли-лемкалар, гуцуллар ва верховинлар, Полесдаги полешуклар баъзи хусусиятлари билан ажралиб туради, холос.

Шундай қилиб, XVI асрга келиб украин халқининг шаклланиши тугалланади. Кейинги асрдан бошлаб аста-секин украин миллати пайдо бўлади ва XVII-XVIII асрларда Украина Россия таркибига қўшилиши натижасида миллий шаклланиш кучайди. XIX асрнинг ўрталарида крепостнойлик ҳуқуқи бекор қилингандан сўнг мазкур жараён тугалланди.

Белоруслар ҳам асосан, ҳозирги ҳудудида жойлашган бўлиб, озгина қисми қўшни Россия, Қозоғистон ва Болтиқбўйи республикаларида яшашади. Белорасларнинг этник негизини шарқий славян қабилалари билан бирга қисман аралашиб кетган литвалик этник элементлар ташкил қилади. IX

асрларда мазкур қабилалар бошқа шарқий славянлар билан бирга Қадимий Рус давлатига кириб қадимий рус халқининг таркибий қисмини ташкил қилган. Бу давлат инқирозга учрагандан кейин белорус ерлари Буюк Литва князлигига қўшилди, 1569-йилда эса Речь Посполита ихтиёрига ўтади. Чет эл босқинчиларига қарши кураш жараёнида белорус халқи шаклланиб XVI асрда этник бирлик юзага келади. XVIII асрда белорус ерлари Россияга таркибига кирди.

Бугунги кунда 9,5 миллионли белорус халқи ичида айрим гуруҳлар (полешуклар ва литвинлар) ҳам сақланган бўлиб, улар баъзи маиший турмуш ва маданий хусусиятлари билан ўзаро ажралиб туради.

Албатта, шарқий славян халқларининг келиб чиқиши, тили ва жойланишидаги умумийликлар уларнинг хўжалиги, маиший турмуши ва маданиятида ҳам ўз аксини топган. Рус, украин ва белорусларнинг ҳаётида умумий белгиларнинг шаклланишида шубҳасиз умумий географик шароит ҳам муҳим аҳамиятга эга. Улар ўзларининг қадимги аجدодларини деҳқончилик маданиятини мерос қилиб олганлар. Бу ерда деҳқончилик милоддан аввалги IV минг йилликларда пайдо бўлиб бутун вилоятларга, Шимолий Тайга ўрмонларига, жанубий даштга тарқалган. Оддий бир тишли омоч-раладан то икки тишли омочга ва мураккаб ғилдиракли плуггача эга бўлганлар. Донни ўроқ чалғи билан ўрганлар. Улар асосан, жавдар, сули, арпа, буғдой, шолғом, дуккакли экинлар, кейинроқ (XVIII асрлардан бошлаб) макка, томат, кунгабоқар ва картошка экканлар. Техника экинларидан зиғирпоя ва каноп экилган. Шарқий славянларда чорвачилик деҳқончилик билан боғлиқ бўлган. Чорва молларидан қорамол, қўй-ечки, чўчка, от ва парранда сақланган. Молдан ишчи куч сифатида фойдаланганлар. Украинада айниқса, Карпат ҳудудларида қўйчилик асосий хўжалик соҳаси ҳисобланган. Дарё ва денгиз соҳилларида яшовчи аҳоли балиқчилик, Шимолда ва Сибирда овчилик, ўрмонларда эса асаларичилик билан ҳам шуғулланганлар, аста-секин Шарқий Европа аҳолисида ўзига хос комплекс хўжалик-деҳқончилик, чорвачилик билан овчилик, теримчилик ва балиқчилик пайдо бўлган.

Деҳқончиликда тупроқ ва иқлим шароитига қараб икки хил типни ажратиш мумкин. Дашт ва ўрмонли дашт зонасида дам берилган партав ерли хўжаликлар кенг тарқалган. ўрмон жойларда бошқача типдаги хўжаликлар юзага келган. Улар ҳам очик партав ерлардан, ҳам ўрмон ичидаги дарахтларни куйдириб очилган ерлардан фойдаланганлар. Икки-уч йил фойдалангандан сўнг бу ерлар озиб куч-қуввати қолмагач, янги ерлар очилган. XI-XII асрлардан бошлаб уч пайкалли алмашиб экиш жорий қилинган.

XIX асрда овчилик ва балиқчилик дастлабки аҳамиятини йўқотиб ёрдамчи хўжалик ёки ҳаваскорлик соҳасига айланган. Аммо овбоп ҳайвонлар ва балиқлар кўп бўлган жойларда катта қўл ва қалин ўрмонларда бу соҳа муҳим ўринни эгаллаб келган.

Бозор муносабатлари тараққий қилиши билан натурал хўжалик емирилиб, майда хунармандчилик инқирозга учрайди. Индустириал

хўжаликнинг пайдо бўлиши рус, украин ва белорус халқларининг ҳаётида, уларнинг турмуш тарзида жиддий ўзгаришларга олиб келди.

Аҳолининг жойлашиши, қишлоқ типлари ва уйлари, уларнинг хусусиятлари, географик шароити, ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий омиллар билан белгиланади. Ҳозирги шарқий славян халқларининг жойлашиши шаҳар ва қишлоқ типда намоён бўлиб, улар орасида тафовут кун сайин камайиб бормоқда. Қишлоқлар йириклашиб, уларнинг шакли, ободонлашиши шаҳарга яқинлашган. Аммо кўп қишлоқларнинг архитектураси, қурилиши ва типологиясида анъанавий белгилар ҳам сақланиб қолган. Россия ва Украинанинг жанубий вилоятлари жуда катта, бир неча минг ҳовлили қишлоқлар дарё бўйларида жойлашган, марказий ҳудудларда ўртачароқ, 10-15 дан 100-150 ҳовлига яқин, шимолда эса кичик, бир неча ҳовлили қишлоқлар мавжуд. Дашт ҳудудларда аҳоли узунасига йўл бўйлаб, кўча мавзе типда ёки чал- каш кўчалардан иборат тўп уйли қишлоқларда истиқомат қилган. Бундай арфанавий қишлоқлар қаторида ёки ўрнида янгича қури- лиш иншоотлари қад кўтариши урушдан кейинги асосий йўналиш бўлди.

Жанубдаги уйлар анъанавий усулда сомон, ёғоч, лойдан қурилиб оқланган. Одатда улар икки-уч хонали бўлиб, ҳовлида хўжалик иншоотлари тикланган. Марказий рус ҳудудларида ёки Беларус ўрмонларида асосий қурилиш ашёси ёғоч бўлганлиги туфайли кўпроқ пастроқ ёғоч уйлар тикланган, хўжалик иншоотлари уйга яқин қурилган. Шимолдаги уйларнинг хусусияти аксинча турар жой хоналари ва хўжалик ҳужралари ҳаммаси бир жойда жойлашган катта дабдабали ҳовлилардан иборат. Уйларнинг жиҳозланиши деярли бир типда бўлган. Албатта замонавий техникага таянган хўжаликларнинг пайдо бўлиши ҳамма ерда анъанавий қишлоқ ва уй қурилишига жиддий ўзгаришлар киритган эди. Қадимги Рус давридаёқ феодал типдаги шаҳар ва қишлоқлар пайдо бўлган ва ўз шакл-шамойили билан қисман янги замонга етиб келган. Ҳозирги шаҳар типдаги қишлоқлар барча қулайликларга эга. Уларда водопровод ва коммуникация мавжуд, турар жой ва жамоат иморатлари электрлаштирилган, кўп жойларда газ ва канализация ўтказилган.

Халқларнинг этнографик хусусиятлари кўпроқ миллий кийимларида намоён бўлади. Яқин даврларгача шарқий славянларнинг халқ кийимлари уйда тўқилиб тикилган. Ўзлари зиғирпоя ва каноп ўстириб толасидан ип йиғирганлар, жун ва теридан турли кийимлар тикканлар. Аёллар оила учун зарур бўлган кийимларга ўзлари ип йиғириб мато тўқиганлар ва кийим тикканлар. Устки кийим одатда умумий кўринишга эга бўлиб, эркак ва аёлларники унча фарқланмаган. Масалан, чопонга ўхшаш кафтан; жун чакмон, кенг тикилган армак ва пўстин. Қўй терисидан пўстин (кожух ёки шуба) тикиб кийилган. Аёлларнинг кўйлак ва ички кийимлари турли хилда. Кийим тикишда ёмон кўз, ёвуқ кучлардан сақлайдиган турли иримларга риоя қилганлар. Байрам, тўй ва мотам кийимлари ҳар хил бўлган.

Кийимларида рус, Украина ва белорусларнинг ўзига хос умумийлик билан бир қаторда ўзаро фарқланувчи хусусиятлари ҳам мавжуд бўлган.

эркак ва аёлларнинг кўйлагига асосий фарқ эркакларники тиззагача, аёлларда эса бир оз узунроқ бўлганидир. Аёл кийимининг бичими ҳар хил. Аммо миллий ва маҳаллий сарполарнинг хусусиятлари фақат тўй маросимлари, бадий хаваскорлар тўгараги концертлари ва катта байрамларда намоиш қилинади. Аслида ҳозир бутун шарқий славянларда миллий анъанавий сарпо ўрнига барча элатларда Европа услубидаги шаҳар кийими тарқалган.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, илгари кийимларнинг тури қадимий этномаданий гуруҳларнинг жойланишига тўғри келган. Масалан, катак-катак юбкасимон кийим ҳинд-Европа гуруҳлари жойлашган ҳудудга тарқалган. Шунга ўхшаш олабайроқ йўл-йўл юбкалар шимолий ҳудудларда яшайдиган фин-угор тилидаги миллий гураҳларга хосдир. Мазкур кийимлар одатда ярим жун матодан тикилиб, ранг-баранг кашталанган ва безатилган.

Этнографик жиҳатдан аёлларнинг бош кийимлари диққатга сазовор. Масалан, қизлар билан эрга чиққан аёлларнинг бош кийими ва соч ўрами жиддий фарқланган. Қизлар бир ўрим соч қолдирган, никоҳ вақтида кийиладиган бош кийим энг муҳим ва тантанали одатлар билан боғлиқ бўлган. Жанубий музофотлардаги рус, украин ва белорус аёлларига бошига гулчамбарлар тақиш ҳамда гулчамбар шаклида рўмол ўраш ҳам одат бўлган. Аёллар рўмол ўраса ёки бош кийими кийса сочини бутунлай қоплаши зарур бўлган. Ҳозир эса турли-туман соч турмаги жуда кенг тарқалган.

Аёллар кийирнидаги безаклар ҳам диққатга сазовордир. Турли нақшлар билан кашталанган ёки тикилган сарполар муайян фикрни ифодалаган. Ҳозиргача етиб келган айрим нақш образларида энг қадимий эътиқодлар билан боғлиқ персонажлар ёки сеҳргарлик белгилари тасвирланган, ибтидоий иримлар ва одатлар акс эттирилган.

Ижтимоий турмушида ва оилавий муносабатларида XIX асрдаги қолоқ Россиянинг қишлоқларида чор ҳокимияти томонидан кўриқланиб келган жамоатчилик тузуми қолдиқлари сақланиб келган. Жамоа тадбирлари украин ва белорусларда ҳам узоқ давр сақланган. Айниқса, қишлоқ аҳолиси орасида жамоа қоидалари асосида ўзаро ёрдам анъаналари, бир неча авлодларни бириктирган патриархал турдаги катта оила ташкилотлари, феодал-патриархал никоҳ муносабатлари қолдиқлари, ҳар хил ибтидоий урф-одатлар кучли бўлган. Ички оилавий муносабатларда ва одобда асрлар давомида ҳукмрон бўлиб келган меҳнат тақсимооти ва бошқа қоидаларга қатъиян риоя қилинган.

Рус, украин ва белорус халқларининг маънавий ҳаёти узоқ давр ҳукмрон православ дини билан белгиланган. Улар орасида турли мазҳаблар пайдо бўлган (старообрядчиклар, пятидесятниклар, духоборлар ва ҳоказо). Дехқон аҳли орасида насроний дини юзаки қабул қилинган, асли ҳар хил сеҳргарлик тасавурлари, муқаддас жойларга сиғиниш, қадимги славян худоларига Илёс пайғамбар, Георгий, Власий каби авлиёларга ибодат қилиш жуда кенг тарқалган. Турли табиат фасли билан боғлиқ диний маросимлар ўтказилган (масленица, сочелник, троица, Иван Купала байрами ва ҳоказо). Дехқонларнинг тасавурида бутун олам ҳар хил алвасти ва девлар, сув

парилари, арвоҳлар ва ажиналар билан тўла. Улар айрим ҳайвонлар (айиқ, қарға, товуқ ва ҳк.) билан боғлиқ тасаввурларга эга бўлганлар. Ибтидоий диний эътиқод ва маросимларнинг энг кўп тарқалган белгиларини қадимий худолар образини православ черкови муқаддаслаштиришга мажбур бўлган. Масалан, қадимий славян худоларидан Авлиё Николай энди хунарманд ва савдогарларнинг ҳомийси Авлиё Георгий Победоносес мол ва чўпонларнинг ҳомийси ёки Параскева Авлиё Пятница аёллар ва аёл касбу кори ҳомийси деб танилган. Ибтидоий тасаввурлар фолклорда ҳам сақланган (сеҳргарли эртакларда), оилавий-маиший урф-одатларда ҳам намоён бўлган.

Халқ ижоди ниҳоятда бой ва ранг-баранг бўлган. Асрлар давомида ҳукмрон синфлар кўлидаги фан ва сарфатдан маҳрум бўлган саводсиз халқ оммаси барча бадиий соҳаларда ажойиб гўзал намуналар яратган. Оилавий маросимларда, байрам тантаналарида Аёллар кийимидаги безаклар ҳам диққатга сазовордир. Турли нақшлар билан кашталанган ёки тикилган сарполар муайян фикрни ифодалаган. Ҳозиргача етиб келган айрим нақш образларида энг қадимий эътиқодлар билан боғлиқ персонажлар ёки сеҳргарлик белгилари тасвирланган, ибтидоий иримлар ва одатлар акс эттирилган.

Ижтимоий турмушида ва оилавий муносабатларида XIX асрдаги қолоқ Россиянинг қишлоқларида чор ҳокимияти томонидан кўриқланиб келган жамоатчилик тузуми қолдиқлари сақланиб келган. Жамоа тадбирлари украин ва белорусларда ҳам узоқ давр сақланган. Айниқса, қишлоқ аҳолиси орасида жамоа қоидалари асосида ўзаро ёрдам анъаналари, бир неча авлодларни бириктирган патриархал турдаги катта оила ташкилотлари, феодал-патриархал никоҳ муносабатлари қолдиқлари, ҳар хил ибтидоий урф-одатлар кучли бўлган. Ички оилавий муносабатларда ва одобда асрлар давомида ҳукмрон бўлиб келган меҳнат тақсимооти ва бошқа қоидаларга қатъиян риоя қилинган.

Рус, украин ва белорус халқларининг маънавий ҳаёти узоқ давр ҳукмрон православ дини билан белгиланган. Улар орасида турли мазҳаблар пайдо бўлган (старообрядчиклар, пятидесятниклар, духоборлар ва ҳоказо). Дехқон аҳли орасида насроний дини юзаки қабул қилинган, асли ҳар хил сеҳргарлик тасаввурлари, муқаддас жойларга сиғиниш, қадимги славян худоларига Илёс пайғамбар, Георгий, Власий каби авлиёларга ибодат қилиш жуда кенг тарқалган. Турли табиат фасли билан боғлиқ диний маросимлар ўтказилган (масленица, сочелник, троица, Иван Купала байрами ва ҳоказо). Дехқонларнинг тасавурида бутун олам ҳар хил алвасти ва девлар, сув парилари, арвоҳлар ва ажиналар билан тўла. Улар айрим ҳайвонлар (айиқ, қарға, товуқ ва ҳк.) билан боғлиқ тасаввурларга эга бўлганлар. Ибтидоий диний эътиқод ва маросимларнинг энг кўп тарқалган белгиларини қадимий худолар образини православ черкови муқаддаслаштиришга мажбур бўлган. Масалан, қадимий славян худоларидан Авлиё Николай энди хунарманд ва савдогарларнинг ҳомийси Авлиё Георгий Победоносес мол ва чўпонларнинг ҳомийси ёки Параскева Авлиё Пятница аёллар ва аёл касбу кори ҳомийси деб

танган. Ибтидоий тасаввурлар фольклорда ҳам сақланган (сеҳргарли эртакларда), оилавий-маиший урф-одатларда ҳам намоён бўлган.

Халқ ижоди ниҳоятда бой ва ранг-баранг бўлган. Асрлар давомида ҳукмрон синфлар қўлидаги фан ва сарфатдан маҳрум бўлган саводсиз халқ оммаси барча бадиий соҳаларда ажойиб гўзал намуналар яратган. Оилавий маросимларда, байрам тантаналарида Мазкур халқ ва элатларнинг этногенези ва этник тарихи ҳам турлича. Шунинг учун тарихий-маданий жиҳатдан улар бир неча жабҳаларга бўлиниб ўрганилади. Шуларнинг ичида тарихий, этник ва маданий жиҳатдан анча умумий белгиларга эга бўлган Болтиқбўйи халқлари ажралиб туради.

Болтиқбўйида асосан, уч халқ яшайди: маълумотларга кўра, литваликлар (ўз номи «листувян») 2,8 млн.дан ортиқ киши, латишлар («латвиеш») 1,4 млн.дан кўпроқ ва эстонлар (ўз номи «еестласед») 1 млн. Литваликлар ўз республикасидан ташқари кўшни Латвия, Белоруссия ва Россиянинг шимоли-ғарбий қисмида, АҚШ, Канада, Уругвай, Аргентина, Австралия ва Полшада (жами 320 мингга яқин эмигрант) яшайди. Латишлар ҳам қисман кўшни ҳудудларда (Естония, Литва, Россия ва Белоруссияда) жойлашган. 60 мингга яқин латишлар АҚШ, Канада ва Австралияда яшайди. эстонлар эса асосан, ўз республикасида ва озгина қисми ташқарида (Ленинград, Псков ва Омск вилоятлари, Латвия, Украина, Абхазияда) жойлашган.

Болтиқбўйига одам энг қадимий даврлардан келиб жойлашган. Бронза давридаёқ (милоддан аввалги II минг йилликлар) ҳозирги Латвия ҳудудига жанубдан қадимги аجدодлари летголлар, селлар, земгаллар ва курейшлар келиб тарихий жиҳатдан ҳали аниқланмаган маҳаллий элатлар билан аралашиб кетган. Латиш халқининг шаклланиши XII-XIII аср бошларидаги немис салбчилари истилоси туфайли тўхтаб қолган ва фақат XVI аср бошларига етиб тугалланган. XIX асрнинг ўрталарида латиш миллати шаклланади. Қадимий этник гуруҳлардан латгаллар бир оз маданий-маиший хусусиятларини сақлаб қолганлар. Латишлар билан тўлиқ аралашиб кетган майда этник гуруҳ – ливлар кундалик маиший ҳаётида эски тилларидан ҳам фойдаланадилар.

Литва халқининг қадимий аجدодлари ҳам Нямунас ва Даугава дарёлари ҳавзасига милоддан аввалги III минг йилликнинг бошларида кириб келган турли болтиқ қабилаларидан иборат бўлган. Асли литва этноси XI-XII асрларда шакллана бошлаган ва унинг шаклланишида мазкур қабилалардан ташқари литва ёки аукштайт элати, жмуд ёки жемайти, скалва, надрава, қисман ятвяглар, куршейлар ва земгаллар иштирок этган. этник консолидациянинг пайдо бўлишига XIII асрнинг биринчи ярмида тузилган Литва давлати ва Тевтон ордени билан олиб борилган кўп асрлик кураш муҳим рол ўйнаган эди. 1795 ва 1815-йиллар Литва ерларининг асосий қисмини Россия империяси ўз тарки бига қўшиб олган. Литва буржуа миллати ҳам латишлар сингари XIX аср ўрталарида шаклланган.

Латвиянинг шимолида қадимий даврлардан эстон халқининг аجدодларидан рус солрнономаларида тилга олинган чуд номли фин тилида гапирадиган қабилалар яшаган. Улар ҳозирги эстония ҳудудида милоддан

аввалги III минг йилликда пайдо бўлганлар; кейинроқ болтик, скандинав қабилалари, I минг йиллик охирларидан шарқий славянлар билан аралашиб кетган ва эстон халқининг негизини ташкил қилган.

Эстон халқининг этник жараёнида иштирок этган сету ёки сетикез номли этнографик гуруҳ ҳозиргача ажралиб туради. XIII асрлардаги немис истилочиларига қарши озодлик кураши миллий жипслашиш жараёнини кучайтиради. 1750-йилги шимолий урушдан кейин эстония Россия томонидан босиб олингандан сўнг қўшилиб олинган ва ўша даврдан ҳаракатга келган озодлик курашларида тобланиб эстон миллати шакллана бошлаган. Болтиқбўйи халқлари маиший турмуши, моддий ва маънавий маданиятининг шаклланишида бир томондан шарқий славян халқларининг, иккинчи томондан ғарб-даги қўшнилари немис, швед каби герман халқларининг таъсири ўтган. Айниқса, шарқий славян халқлари билан узок даврлар давомида Болтиқбўйи халқлари яқин муносабатда бўлганлиги туфайли ўзаро маданий таъсирлар кучли бўлган. Кейинчалик Литванинг Полша тасарруфига ўтиши натижасида бу ерда поляклар-нинг таъсири кучаяди ва католик дини тарқалади.

Енг қадимий даврлардан Болтиқбўйи аҳолиси деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланиб келган. Болтиқ денгизи соҳилларида ва оролларида балиқчилик муҳим соҳа ҳисобланган. Ҳозирги даврда эстония, Литва ва Латвия юксак ривожланган саноат ва қишлоқ хўжалигига эга бўлган энг илғор индустриал-аграр республикалардан ҳисобланади.

Саноатнинг гуркираб ўсиши шаҳар аҳолисининг кўпайишига олиб келди. Болтиқбўйи шаҳарларининг кўпчилиги кўп асрлик тарихга эга. Феодализм даврида, айниқса, Латвия ва эстонияда, шаҳарларда асосан, немислар яшаган ва уларнинг қўлида хунармандчилик ҳам савдо марказлашган. Бозор иқтисодиётининг янги шакллари пайдо бўлиши билан шаҳарлар маҳаллий туб аҳоли ҳисобига ўса бошлайди. Ҳозир шаҳар аҳолиси қишлоққа нисбатан анча кўп.

Болтиқбўйи мамлакатларидаги қишлоқлар қўшни славянларникига ўхшаш зич уйлар ёки хутор (қўрғон) типидagi ҳовлилар туркумидан иборат. Қўрғонлар, айниқса, эстония ва Латвияда немисларнинг таъсирида тарқоқ ҳолда қурилган. Уйлари асосан, ёғочдан икки хоналик ва даҳлизлик қилиб қурилган. эстония ва Шимолий Латвияда ўзига хос сомон томли ва печкали баланд ёғоч уйлар-бостирма кенг тарқалган. Унинг хусусияти уйга қўшилган махсус сомон қуритадиган ва хўжалик хоналари комплексининг мавжудлигидир. Мулкый муносабатларнинг пайдо бўлиши билан давлатманд оилалар шаҳар типидagi ғиштли уйлар қура бошлаган.

Болтиқбўйи халқларининг анъанавий миллий кийимлари феодализм даврида пайдо бўлган. Улар фақат уйда тўқилган матодан тикилган. эркаклар кийимининг шаклланишида қўшни немисларнинг шаҳар маданияти зўр таъсир ўтказган. Ранг-баранг ва хилма-хил аёл кийимлари айниқса, чиройли бўлган. Аёлларнинг миллий кийимлари асосан, турли юбка, кофта, рўмол, этакча ва безаклардан иборат. Бутун Болтиқбўйи аҳолисида бир неча хилдаги анъанавий кийимлар мавжуд бўлган.

Бутун халқнинг маънавий маданиятига насроний динининг ҳам таъсири ўтган. Болтиқбўйи аҳолиси учта диний йўналишга итоат қилган. Католиклар илгари Полшада узоқ вақт ҳукмронлик қилган ҳудудларда, Литва ҳамда шарқий Латвиядаги латгалларда тарқалган. Лютеранлик XVI асрдан бошлаб немис руҳонийлари томонидан эстонлар ва ғарбий латишлар орасида зўрлик билан ўрнатилган. Рус вилоятларига яқин жойлашган аҳоли православ динига ўтган.

Аҳолининг аксарият қисми миллий-маданий анъаналарнинг кўп жиҳатларини сақлаб, ривожлантириб келмоқда. Айниқса, ҳозиргача етиб келган амалий санъат намуналари алоҳида қайд этиш лозим. Профессional касб билан чатишиб кетган, масалан, ёғоч ҳайкалтарошлиги, қахрабо маҳсулотлари ишлаб чиқариш, бадий тўқимачилик ва каштачилик, тери ва сопол буюмлар ишлаб чиқариш каби амалий халқ ижоди йиллар давомида яна ҳам раванқ топди. XIX асрда пайдо бўлган ашула байрамлари, анъанавий тусга кирган хор санъати ҳозир-ги вақтда энг оммавий ва кенг тарқалган халқ ижодиётига айланди.

Россиянинг Шимолий Европа қисмида руслардан ташқари кареллар, вепсалар, саамлар (лопар)лар, коми-зирянлар, коми-пермяклар ва ненеслар яшайди. Шуларнинг ичида антропологик жиҳатдан саам (лопар)лар аралаш монголоид ва соф монголоид ирқига хос, қолган барча этнослар европоид белгилари билан ажралиб туради. Ненеслар эса соф катта европоид ирқининг вакиллари.

Карелия Республикаси ва Калининград вилоятларида 138 мингдан ортиқ кареллар (ўз номи нарыла) яшайди. Рус солномала рида корела номи билан тилга олинган карелларнинг аجدодлари IX асрларда Ладога кўлининг ғарбий соҳилларида жойлашган. Улар XI-XII асрларда ҳозирги Карелиянинг ғарбий қисмини эгаллаб кейин шимолий ва шарқий томонга тарқалган ва маҳаллий вепсалар билан аралашиб кетган. XII асрда кареллар рус давлатига кўшилиб русларнинг таъсирига ўтган. Карел халқининг шаклланиши XV асрлардан бошланади.

Тили ва маданияти жиҳатдан карелларга яқин вепса халқи (8,1 минг) қадимги вес номли фин қабиласининг авлодларидир. Саами (лопар)ларнинг шарқдан келган дастлабки монголоид типидеги аждодлари эҳтимол урал тилида сўзлашганлар. Улар бу ерда неолит давридан кенг ҳудудга тарқалган маҳаллий фин қабилалари билан аралашиб лопар тили ва ўзига хос монголоид антропологик типини яратганлар. Ҳозир Шимолий Европанинг Колск ярим оролида дастлаб кўчманчи бўлган (уларнинг асосий қисми Шимолий Скандинавияда) икки мингга яқин лопарлар яшайди.

Фин тил туркумига кирган удмурт, коми, мордва ва марийларнинг қадимги аждодлари милoddан аввалги III-II минг йилликларда шарқдан Волга-Кама соҳилларига келиб жойлашган. Уларнинг бир қисми (эстон-литва ва карело-финлар) эрамиздан аввалги II-I минг йилликларда Болтиқбўйи ва Карелия томонга ўтиб ўрнашган. эрамизнинг бошларига келиб мазкур халқлар этник гуруҳ сифатида шакллана бошлайди. Вятка ва Кама дарёлари оралиғида жойлашган қабилалар удмурт халқига асос бўлган.

Милоддан аввалги I минг йилликда юқори Кама ва Вичегда воҳасидаги фмно-угор қабилалардан коми-зирян этноси ташкил топади. Ҷша даврлардаёқ Печора ва Вичегда воҳасидаги маҳаллий қабилалар билан аралашиб кетган перм қабила бирикмаси асосида коми-пермяклари пайдо бўлган.

Шимолий халқлар илк даврлардан (лопарлардан ташқари) дехқончилик ва чорвачилик билан шуғуллана бошлаганлар. Уларнинг хўжалигида ўрмон овчилиги, балиқчилик, асаларичилик муҳим рол ўйнаган. Ижма дарёси бўйидаги комизирянлар ненесларнинг таъсирида қисман буғучилик билан ҳам шуғулланганлар. Янги мулк муносабатларининг пайдо бўлиши ҳар хил ёлланма касбларни юзага келтирган эди.

Лопарларнинг хўжалиги мажмуий характерда бўлиб буғучилик, балиқчилик ва овчилик бирга қўшиб олиб борилган. Илгари йил бўйи бир неча марта оила бўлиб кўчиб юрган лопарлар ўтган аср охирларидан бошлаб фақат эркаклар кўчманчилик қилиб, аёллар бошқа оила аъзолари билан бирга қишлоқларда қолган.

Карел, вепс, коми-зирян ва коми-пермякларнинг моддий маданиятида умумий белгилар сақланган. Уларнинг уйлари тарқоқ уя шаклида бош қишлоқ теварагида жойлашган. Ёғочдан тикланган уйлар хўжалик хужралари билан бирга қурилган. Анъанавий кийимлар ҳам умумий характерда: узун енгли кўйлак, сарафан, бошида дўппи ва қалпоқ, аёлларда ҳар хил рўмол ва шол рўмоллар бўлган. Умуман кийимлари кўшни русларникига ўхшаган.

Лопарларнинг уйлари илгари мўрили ярим ертўладан иборат бўлган, ёзда улар кўчишга қулай бўлиши учун чўкқайган дарахт қобиғи билан ёпилган чайлалар қурганлар. XV-XVII асрларда русларнинг таъсирида ойнали ёғоч уйлар тиклаганлар.

XIX аср бошларида Европанинг шимолидаги халқларнинг кўпчилиги ёзувни ҳам билмаганлар. Уларнинг маънавий мадани-ятида асосий ўринни оғзаки ижод ва амалий санъат эгаллаган. Ҳар хил эпос, ривоятлар, масаллар, маталлар ва эртаклар кенг тарқалган. Айниқса, ажойиб халқ эпоси «Калевала» машҳур бўлган. Кашта-чилик, нақшли тикув, ёғоч ўймакорлиги ривожланган.

Православ дини ўтмишда ҳукмрон бўлганлиги сабабли ҳозирга-ча ибтидоий диний тасаввурлар билан бирга мавжуд. Масалан, лопарлар ҳар хил касб-ҳунар, «хўжайин» ҳомийларига сиғинганлар, муқаддас тошларга итоат қилганлар, шомонизм сақланган.

3. ЖАНУБИЙ ВА ШИМОЛИЙ ЕВРОПАНИНГ НОСЛАВЯН ХАЛҚЛАРИ

Болтиқбўйи, шимолий вилоятларнинг бир қисми, Ўрта Поволже, Прикаме ва жануби-ғъарбий ҳудудларида ўзига ҳос моддий ва маънавий маданият яратган турли халқ ва элатлар яшаган. Ушбу халқлар шарқий славянлар билан қўшни бўлганлиги туфайли ўзаро таъсир доирасида турганлар ва кўп томондан умумий белгиларга эгадирлар. Антропологик жиҳатдан нославян халқлар асосан, катта европоид ирқининг турли типларига оид. Аммо Волгабўйи халқлари марийлар, удмуртлар, чувашлар,

татар ва айниқса, бошқирдлар орасида, қисман шимолдаги лопарларда монголоид белгилари сезилади.

Тил жиҳатдан нославян халқлар бир неча туркумга бўлинади. энг кўпи финно-угор туркумига тегишли фин тилида гапирадиган эстонлар, кореллар, ливлар, вепслар, саамлар, удмуртлар, мордвалар, коми-зирян ва коми-пермяклар. Литва, латиш халқларининг тиллари ҳинд-Европа тил оиласининг маҳсус леттолитва шахобчасига, молдованлар эса роман туркумига тегишли. Бу ерда туркий тилда гапирадиган халқлар чувашлар, татарлар, бошқирдлар, гагауз ва караимлар яшайди. Қалмиқлар эса олтой тил оиласининг мўғул шахобчасига киради.

Мазкур халқ ва элатларнинг этногенези ва этник тарихи ҳам турлича. Шунинг учун тарихий-маданий жиҳатдан улар бир неча жабҳаларга бўлиниб ўрганилади. Шуларнинг ичида тарихий, этник ва маданий жиҳатдан анча умумий белгиларга эга бўлган Болтиқбўйи халқлари ажралиб туради.

Болтиқбўйида асосан, уч халқ яшайди: маълумотларга кўра, литваликлар (ўз номи «листувян») 2,8 млн.дан ортиқ киши, латишлар («латвиеш») 1,4 млн.дан кўпроқ ва эстонлар (ўз номи «еестласед») 1 млн. Литваликлар ўз республикасида ташқари кўшни Латвия, Белоруссия ва Россиянинг шимоли-ғарбий қисмида, АҚШ, Канада, Уругвай, Аргентина, Австралия ва Полшада (жами 320 мингга яқин эмигрант) яшайди. Латишлар ҳам қисман кўшни худудларда (Естония, Литва, Россия ва Белоруссияда) жойлашган. 60 мингга яқин латишлар АҚШ, Канада ва Австралияда яшайди. эстонлар эса асосан, ўз республикасида ва озгина қисми ташқарида (Ленинград, Псков ва Омск вилоятлари, Латвия, Украина, Абхазияда) жойлашган.

Болтиқбўйига одам энг қадимий даврлардан келиб жойлашган. Бронза давридаёқ (милоддан аввалги II минг йилликлар) ҳозирги Латвия худудига жанубдан қадимги аждодлари летголлар. селлар, земгаллар ва курейшлар келиб тарихий жиҳатдан ҳали аниқланмаган маҳаллий элатлар билан аралашиб кетган. Латиш халқининг шаклланиши XII-XIII аср бошларидаги немис салбчилари истилоси туфайли тўхтаб қолган ва фақат XVI аср бошларига етиб тугалланган. XIX асрнинг ўрталарида латиш миллати шаклланади. Қадимий этник гуруҳлардан латгаллар бир оз маданий-маиший хусусиятларини сақлаб қолганлар. Латишлар билан тўлиқ аралашиб кетган майда этник гуруҳ – ливлар кундалик маиший ҳаётида эски тилларидан ҳам фойдаланадилар.

Литва халқининг қадимий аждодлари ҳам Нямунас ва Даугава дарёлари ҳавзасига милоддан аввалги II минг йилликнинг бошларида кириб келган турли болтиқ қабилаларидан иборат бўлган. Асли литва этноси XI-XII асрларда шакллана бошлаган ва унинг шаклланишида мазкур қабилалардан ташқари литва ёки аукштайт элати, жмуд ёки жемайти, скалва, надрава, қисман ятвяглар, куршейлар ва земгаллар иштирок этган. этник консолидациянинг пайдо бўлишига XIII асрнинг биринчи ярмида тузилган Литва давлати ва Тевтон ордени билан олиб борилган кўп асрлик кураш муҳим рол ўйнаган эди. 1795 ва 1815-йиллар Литва ерларининг асосий

қисмини Россия империяси ўз тарки бига қўшиб олган. Литва буржуа миллати ҳам латишлар сингари XIX аср ўрталарида шаклланган.

Латвиянинг шимолида қадимий даврлардан эстон халқининг аждодларидан рус солрнономаларида тилга олинган чуд номли фин тилида гапирадиган қабилалар яшаган. Улар ҳозирги эстония ҳудудида милоддан аввалги III минг йилликда пайдо бўлганлар; кейинроқ болтиқ, скандинав қабилалари, I минг йиллик охирларидан шарқий славянлар билан аралашиб кетган ва эстон халқининг негизини ташкил қилган.

Эстон халқининг этник жараёнида иштирок этган сету ёки сетикез номли этнографик гуруҳ ҳозиргача ажралиб туради. XIII асрлардаги немис истилочиларига қарши озодлик кураши миллий жипслашиш жараёнини кучайтиради. 1750-йилги шимолий урушдан кейин эстония Россия томонидан босиб олингандан сўнг қўшилиб олинган ва ўша даврдан ҳаракатга келган оздик курашларида товланиб эстон миллати шакллана бошлаган. Болтиқбўйи халқлари маиший турмуши, моддий ва маънавий маданиятининг шаклланишида бир томондан шарқий славян халқларининг, иккинчи томондан ғарб-даги қўшнилари немис, швед каби герман халқларининг таъсири ўтган. Айниқса, шарқий славян халқлари билан узок даврлар давомида Болтиқбўйи халқлари яқин муносабатда бўлганлиги туфайли ўзаро маданий таъсирлар кучли бўлган. Кейинчалик Литванинг Полша тасарруфига ўтиши натижасида бу ерда поляклар-нинг таъсири кучаяди ва католик дини тарқалади.

Энг қадимий даврлардан Болтиқбўйи аҳолиси деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланиб келган. Болтиқ денгизи соҳилларида ва оролларида балиқчилик муҳим соҳа ҳисобланган. Ҳозирги даврда эстония, Литва ва Латвия юксак ривожланган саноат ва қишлоқ хўжалигига эга бўлган энг илғор индустриал-аграр республикалардан ҳисобланади.

Саноатнинг гуркираб ўсиши шаҳар аҳолисининг кўпайишига олиб келди. Болтиқбўйи шаҳарларининг кўпчилиги кўп асрлик тарихга эга. Феодализм даврида, айниқса, Латвия ва эстонияда, шаҳарларда асосан, немислар яшаган ва уларнинг қўлида хунармандчилик ҳам савдо марказлашган. Бозор иқтисодиётининг янги шакллари пайдо бўлиши билан шаҳарлар маҳаллий туб аҳоли ҳисобига ўса бошлайди. Ҳозир шаҳар аҳолиси қишлоққа нисбатан анча кўп.

Болтиқбўйи мамлакатларидаги қишлоқлар қўшни славянларникига ўхшаш зич уйлар ёки хутор (кўрғон) типигадаги ҳовлилар туркумидан иборат. Кўрғонлар, айниқса, эстония ва Латвияда немис-ларнинг таъсирида тарқоқ ҳолда қурилган. Уйлари асосан, ёғочдан икки хоналик ва даҳлизлик қилиб қурилган. эстония ва Шимолий Латвияда ўзига хос сомон томли ва печкали баланд ёғоч уйлар-бостирма кенг тарқалган. Унинг хусусияти уйга қўшилган махсус сомон қуритадиган ва хўжалик хоналари комплексининг мавжудлигидир. Мулкый муносабатларнинг пайдо бўлиши билан давлатманд оилалар шаҳар типигадаги ғиштли уйлар кура бошлаган.

Болтиқбўйи халқларининг анъанавий миллий кийимлари феодализм даврида пайдо бўлган. Улар фақат уйда тўқилган матодан тикилган. эркаклар

кийимининг шаклланишида қўшни немисларнинг шаҳар маданияти зўр таъсир ўтказган. Ранг-баранг ва хилма-хил аёл кийимлари айниқса, чиройли бўлган. Аёлларнинг миллий кийимлари асосан, турли юбка, кофта, рўмол, этакча ва безаклардан иборат. Бутун Болтиқбўйи аҳолисида бир неча хилдаги анъанавий кийимлар мавжуд бўлган.

Бутун халқнинг маънавий маданиятига насроний динининг ҳам таъсири ўтган. Болтиқбўйи аҳолиси учта диний йўналишга итоат қилган. Католиклар илгари Полшада узоқ вақт ҳукмронлик қилган ҳудудларда, Литва ҳамда шарқий Латвиядаги латгалларда тарқалган. Лютеранлик XVI асрдан бошлаб немис руҳонийлари томонидан эстонлар ва ғарбий латишлар орасида зўрлик билан ўрнатилган. Рус вилоятларига яқин жойлашган аҳоли православ динига ўтган.

Аҳолининг аксарият қисми миллий-маданий анъаналарнинг кўп жиҳатларини сақлаб, ривожлантириб келмоқда. Айниқса, ҳозиргача етиб келган амалий санъат намуналари алоҳида қайд этиш лозим. Профессонал касб билан чатишиб кетган, масалан, ёғоч хайкалтарошлиги, қаҳрабо маҳсулотлари ишлаб чиқариш, бадий тўқимачилик ва каштачилик, тери ва сопол буюмлар ишлаб чиқариш каби амалий халқ ижоди йиллар давомида яна ҳам раванқ топди. XIX асрда пайдо бўлган ашула байрамлари, анъанавий тусга кирган хор санъати ҳозир-ги вақтда энг оммавий ва кенг тарқалган халқ ижодиётига айланди.

Россиянинг Шимолий Европа қисмида руслардан ташқари кареллар, вепсалар, саамлар (лопар)лар, коми-зирянлар, коми-пермяклар ва ненеслар яшайди. Шуларнинг ичида антропологик жиҳатдан саам (лопар)лар аралаш монголоид ва соф монголоид ирқига хос, қолган барча этнослар европоид белгилари билан ажралиб туради. Ненеслар эса соф катта европоид ирқининг вакиллари.

Карелия Республикаси ва Калининград вилоятларида 138 мингдан ортиқ кареллар (ўз номи нарыла) яшайди. Рус солномала рида корела номи билан тилга олинган карелларнинг аجدодлари IX асрларда Ладога кўлининг ғарбий соҳилларида жойлашган. Улар XI-XII асрларда ҳозирги Карелиянинг ғарбий қисмини эгаллаб кейин шимолий ва шарқий томонга тарқалган ва маҳаллий вепсалар билан аралашиб кетган. XII асрда кареллар рус давлатига қўшилиб русларнинг таъсирига ўтган. Карел халқининг шаклланиши XV асрлардан бошланади.

Тили ва маданияти жиҳатдан карелларга яқин вепса халқи (8,1 минг) қадимги вес номи фин қабиласининг авлодларидир. Саами (лопар)ларнинг шарқдан келган дастлабки монголоид типидеги аждодлари эҳтимол урал тилида сўзлашганлар. Улар бу ерда неолит давридан кенг ҳудудга тарқалган маҳаллий фин қабилалари билан аралашиб лопар тили ва ўзига хос монголоид антропологик типини яратганлар. Ҳозир Шимолий Европанинг Колск ярим оролида дастлаб кўчманчи бўлган (уларнинг асосий қисми Шимолий Скандинавияда) икки мингга яқин лопарлар яшайди.

Фин тил туркумига кирган удмурт, коми, мордва ва марийларнинг қадимги аждодлари милоддан аввалги III-II минг йилликларда шарқдан

Волга-Кама соҳилларига келиб жойлашган. Уларнинг бир қисми (естон-литва ва карело-финлар) эрамиздан аввалги II-I минг йилликларда Болтиқбўйи ва Карелия томонга ўтиб ўрнашган. эрамизнинг бошларига келиб мазкур халқлар этник гуруҳ сифатида шакллана бошлайди. Вятка ва Кама дарёлари оралиғида жойлашган қабилалар удмурт халқига асос бўлган. Милоддан аввалги I минг йилликда юқори Кама ва Вичегда воҳасидаги фмно-угор қабилалардан коми-зирян этноси ташкил топади. ўша даврлардаёқ Печора ва Вичегда воҳасидаги маҳаллий қабилалар билан аралашиб кетган перм қабила бирикмаси асосида коми-пермяклари пайдо бўлган.

Шимолий халқлар илк даврлардан (лопарлардан ташқари) деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғуллана бошлаганлар. Уларнинг хўжалигида ўрмон овчилиги, балиқчилик, асаларичилик муҳим рол ўйнаган. Ижма дарёси бўйидаги комизирянлар ненесларнинг таъсирида қисман буғучилик билан ҳам шуғулланганлар. Янги мулк муносабатларининг пайдо бўлиши ҳар хил ёлланма касбларни юзага келтирган эди.

Лопарларнинг хўжалиги мажмуий характерда бўлиб буғучилик, балиқчилик ва овчилик бирга қўшиб олиб борилган. Илгари йил бўйи бир неча марта оила бўлиб кўчиб юрган лопарлар ўтган аср охирларидан бошлаб фақат эркаклар кўчманчилик қилиб, аёллар бошқа оила аъзолари билан бирга қишлоқларда қолган.

Карел, вепс, коми-зирян ва коми-пермякларнинг моддий маданиятида умумий белгилар сақланган. Уларнинг уйлари тарқоқ уя шаклида бош қишлоқ тевагаида жойлашган. Ёғочдан тикланган уйлар хўжалик хужралари билан бирга қурилган. Анъанавий кийимлар ҳам умумий характерда: узун энгли кўйлак, сарафан, бошида дўппи ва қалпоқ, аёлларда ҳар хил рўмол ва шол рўмоллар бўлган. Умуман кийимлари кўшни русларникига ўхшаган.

Лопарларнинг уйлари илгари мўрили ярим ертўладан иборат бўлган, ёзда улар кўчишга қулай бўлиши учун чўққайган дарахт қобиғи билан ёпилган чайлалар қурганлар. XV-XVII асрларда русларнинг таъсирида ойнали ёғоч уйлар тиклаганлар.

XIX аср бошларида Европанинг шимолидаги халқларнинг кўпчилиги ёзувни ҳам билмаганлар. Уларнинг маънавий мадани-ятида асосий ўринни оғзаки ижод ва амалий санъат эгаллаган. Ҳар хил эпос, ривоятлар, масаллар, маталлар ва эртақлар кенг тарқалган. Айниқса, ажойиб халқ эпоси «Калевала» машҳур бўлган. Кашта-чилик, нақшли тикув, ёғоч ўймакорлиги ривожланган.

Православ дини ўтмишда ҳукмрон бўлганлиги сабабли ҳозирга-ча ибтидоий диний тасаввурлар билан бирга мавжуд. Масалан, лопарлар ҳар хил касб-ҳунар, «хўжайин» ҳомийларига сиғинганлар, муқаддас тошларга итоат қилганлар, шомонизм сақланган.

4. ВОЛГА-КАМА БЎЙИ ХАЛҚЛАРИ ВА МОЛДАВАНЛАР

Шарқий Европа қисмидаги нославян халқлардан ўрта Поволжеда ва Кама бўйида жойлашган удмурдлар, марийлар, мордвалар, чувашлар, татар ва бошқирдлар ўзига хос тарихий-этнографик ҳудудни ташкил қиладилар.

Тарихий-этнографик жиҳатдан бу халқларга Кама бўйида ва Европанинг шимолида яшовчи мазкур коми-пермяк ва комизирянлар яқин туради.

Антропологик жиҳатдан бу халқлар катта европоид ирқининг турли типларига мансубдир. Аммо кўпчилиги европоид ирқи билан қисман монголоид белгиларини ўзида мужассамлаштирган типлардир. Тил жиҳатдан бутун Волга-Кама халқлари икки гуруҳга бўлинган: урдмурд, марий ва мордвалар фмно-угор тил гуруҳига, чуваш, татар ва бошқирдлар олтой оиласининг турк гуруҳига киради.

Вятка-Кама соҳилларида қадимий даврларда жойлашган қабила-ларнинг авлодлари ҳисобланган удмуртлар (ески номи вотяклар) ҳозир 720 минг кишидан ортиқ. Улар асосан, Удмуртистонда, қисман қўшни Марий, Татаристон ва Бошқирдистон автоном республикаларида, Перм ва Екатеринбург вилоятларида яшайдилар.

Милоднинг I минг йиллиги охирларида ва II минг йиллиги бошларида қадимий удмуртларнинг этник тузилишига Волга-Кама булғорлари маъҳим равишда таъсир қилган. 1236-йилдан кейин улар мўғул-татар истилосига учрайди ва XVI аср ўрталарига келиб шимолий қисми Россияга, жанубий ерлари Қозон хонлигига ўтади. 1558-йилда Удмурт эли бутунлай Рус давлати тасарруфига ўтади, ўша даврдан удмурт халқи шакллана бошлайди.

Илгари черемислар деб аталган марий халқи (ҳозир 640 минг киши) бизнинг эрамининг бошларида дастлаб ўрта Волганинг сўл соҳилларида, Ветлуга ва Вятка дарёларининг оралиғида яшаган қабилалардан келиб чиққан. Улар аста-секин шарқий ҳудудларга силжиб ҳозирги ҳудудни эгаллаб олганлар. Кейинги этник жараёнда марийлар уч гуруҳга бўлинади: Волганинг баланд қирғоқларида жойлашган тоғлиқ марийлар, чап қирғоқдаги текис ўтлоқларда ўрнашган яйлов марийлар ва шарқ томондаги қўшни ўлкаларда (Бошқирдистон, Татаристон ва Удмурдистонда, Новгород, Перм ва Екатеринбург вилоятларида) марийлар жойлашган.

Мордва қабилалари асли Ока, Сура ва ўрта Волга дарёлари оралиғида жойлашган. Улар XII асрдан руслар билан яқин муносабат ўрнатганлар. Ҳозирги мордва халқи эса милонинг бошларида иккита йирик қабила иттифоқи ҳисобланган ғарбдаги мокша ва шарқ-даги эрзя этник гуруҳлари бирикмасидан ташкил топган ва феодализм даврига келиб этник жараёни тугалланиб халқ сифатида шаклланган. Улар шу кунгача ўзларининг анъанавий маданиятида баъзи хусу-сиятларни сақлаб келганлар.

Волгабўйидаги туркий халқларнинг этногенези анча мураккаб. ўрта Волгабўйи ва айниқса, унинг жанубий ҳудудлари узоқ давр ичида бир неча марта фин тилларидаги қабилалар билан келгинди ҳинд-Европа тилидаги скифлар, аланлар ва бошқа қабилалар, кейинчалик туркий элатлар билан аралашиб кетган. Дастлаб туркий қабилалар милонинг III-IV асрларида кела бошлаган ва шарқий Европага гуннларнинг истилоси билан боғлиқ бўлган. Волгабўйи ва Урал этакларида жойлашган турклар маҳаллий финно-угор халқларининг маданиятини қабул қилган ва улар билан аралашиб кетган. энг катта туркий оқимлар бўлган Турк хоқонлиги V-VII асрларда Волга-Урал ҳудудига бостириб кирган, улардан кейин VII-VIII асрларда Шимолий

Кавказдан келган булғорлар бостириб кирганлар. Улар Волганинг чап ва қисман ўнг қирғоқларини Кама бўйларигача бўлган худудни эгаллаб маҳаллий турк ва финно-угор қабилалари билан ара-лашиб X асрда Волга Булғорияси номли илк феодал давлатини яратганлар.

Атрофдаги кўшни элатларга сиёсий-иқтисодий ва маданий жихатдан катта таъсир ўтказган Волга Булғорияси XIII асрда татар-мўғуллари томонидан тор-мор қилинади. Қувғинликка учраган булғорларнинг йирик қисми Волга бўйлаб шимолга кўчишга мажбур бўладилар. Улар тоғлиқ мариёлар ва бошқа маҳаллий қабилалар билан аралашиб чуваш (ўз номи чаваш) халқига асос соладилар. Чуваш этноними ҳам булғорларнинг қабилавий иттифоқларидан бири бўлган суварлар ёки сувазлар номи билан боғлиқдир. XV асрнинг иккинчи чорагида чуваш ерлари Қозон хонлигига кўшилган. Ўлка 1551-йили Россия томонидан истило этилган.

Волгабўйи (Қозон) татарларининг келиб чиқишида ҳам булғорлар ва маҳаллий мариё, мордва, удмурдларнинг аждодлари муҳим рол ўйнаган. XV асрда Олтин ўрда емирилиб Қозон хонлиги пайдо бўлгандан кейин унинг этник туркумида кипчоқлар ҳукмронлик қила бошлайди ва оқибатда булғор тилини кипчоқ тили сиқиб чиқариб татар этносига асос солинади. Аслида «татар» сўзи дастлаб VI-IX асрларда пайдо бўлиб, Байкалнинг шарқида жойлашган мўғулларнинг энг катта қабилаларидан бирининг номи билан боғлиқ. Чингизхон ва унинг меросхўрлари давридаги босқинчилик юришлари вақтида татар номи билан Қора денгиз соҳиллари ва каспий даштларидаги элат ва қабилаларни атаганлар, бу ном кейинчалик бутун Олтин ўрдага ҳам тегишли бўлган.

Ҳозир татарлар Россиянинг энг йирик миллатларидан бири бўлиб, сон жиҳатидан (6,6 млн.дан зиёд) йирик миллатлар қаторига киради. Улар Татаристон Республикаси-нинг асосий аҳолиси (47,4 %) ини ташкил эца-да, кўпчилиги (тахминан тўртдан уч) қисми ўз республикасида ташқарида яшайди. Татарлар Бошқирдистонда, Челябинск, Перм, Екатеринбург, Оренбург ва Астрахан вилоятларида, Жанубий Сибир ва Узоқ Шарқда, Марказий Осиёда кўпроқ жойлашганлар.

Ҳозиргача бир қадар фарқ қилган татар гуруҳлари XV-XVI асрларда ташкил топган татар хонликлари (Қозон, Астрахан, Сибир ва ҳк.) даврида шаклланган эди. Шу асосда ўрта Волгабўйи ва Уралбўйида, қозон татарлари пастки Волгабўйида Астрахан татарлари, Сибирда қосим ва бошқа татарлар этнографик гуруҳ сифатида ўзаро фарқ қилади. этнографик жихатдан, эҳтимол қадимий фино-угор қабилаларидан бири ҳисобланган мешераларни турклаштириш натижасида юзага келган мишарлар ёки зўрлик билан насроний динига ўтказилган қозон татарларининг бир қисми крашенлар ва ўғойбоклар (нўғой татарлари) алоҳида эътиборга молик.

Бошқирдларнинг келиб чиқиши масаласи ҳали ҳам тўлиқ хал бўлмаган. Баъзи олимларнинг таърифича, бошқирд халқининг этногенезида асосий ролни IV асрларда «Буюк кўчиш» даврида келган турли туркий қабилалар ўйнаган. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича бошқирдларнинг шаклланишида маҳаллий финно-угор қабилалари муҳим ўрин тутган.

Уларнинг антропологик, уруғ-қабилавий тузилиши ва маданияти ҳам бошқирд этник тарихининг мураккаб-лигидан далолат беради.

Шубҳасиз, бошқирд халқининг шаклланишида туб маҳаллий эроний тиллардаги сарматлар ва ҳар хил финно-угор қабилалари билан бир қаторда Урал этакларида эрамизнинг I минг йилликларида келган кўчманчи турклар муҳим ўринни эгаллайди. Уларнинг этногенезида бир оз кейинроқ пайдо бўлган ўғуз-пачанак қабилалари, волга-кама булғорлари, қипчоқлар (XI-XIII асрлар) ва айрим мўғул қабилалари (XIII-XV асрлар) иштирок қилган. Олтин Ўрда емирилгандан сўнг бошқирдлар Қозон, Нўғой, Сибир хонлиқларининг ҳукмронлигига ўтади. 1552-1557-йилларда бошқирдлар Россия таркибига ўтгач бирикиб халқ сифатида шакллана бошлайди. Ҳозир 1,5 млн.га яқин бошқирдлар асосан, ўзининг республикасида, қисман, қўшни Че-лябинск, Перм, Курган, Оренбург, Екатеринбург, Самара ва Саратов вилоятларида яшайдилар.

Волга-Кама бўйидаги халқларининг қадимги даврлардан асосий машғулоти деҳқончилик ва чорвачилик билан бирга овчилик ва балиқчиликдан иборат бўлган. Улар ўтган асрда уч пайкалли алмашлаб экиш тизимига ўтганлар. Деҳқончилик қуролларидан энг муҳими бир неча хилдаги омов ва оғир ёғоч плуг (сабон) бўлган. XVII асргача бошқирдлар кўчманчи ва ярим кўчманчи тарзида турмуш кечириб, асосан, чорвачилик билан шуғулланганлар. Яйловларнинг камайиши билан ўтроқ ҳолатга ўтиб деҳқончилик қила бошлаганлар. Қадимий касблардан асаларичилик ҳам сақланган. ўтган асрдан ўрмон саноати ҳам пайдо бўлган.

XX аср охирларига келиб, Волга-Кама халқлари иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан камол топди. Айниқса, нефт ишлаб чиқариши билан боғлиқ оғир саноат, машинасозлик, металл ишлаб чиқариш, қоғоз-селлюлоза ва бошқа турли саноат тармоқлари пайдо бўлди. Қишлоқ хўжалиги механизациялаштириш, илғор агротехник тадбирларни қўллаш, соҳага малакали кадрларни жалб этиш ва ишнинг самарали усулларидан фойдаланиш эвазига раванқ топди.

Айтиш жоизки, ушбу халқларнинг моддий маданиятида ўрмон хўжалигининг таъсири жуда сезиларли. Уй-жой қурилишидан то рўзғор буюмларигача ўрмон маҳсулотлари ишлатилган. Волга-Камабўйи халқларининг уйлари русларникига ўхшаш ёғочдан, ўрмонни кесиб ходалардан устма-уст териб қурилган, аммо фақат уйни жиҳозлашда ўзига хос хусусият кашф этган. Ярим кўчманчи бошқирдлар қора уй ҳам тиклаганлар. Қолган барча этносларнинг уйлари деярли бир типда ёғочдан қурилиб, ойнали ва полли, шипсиз, туйнукли ва ўртада ўчоғи бўлган. Уй шакли оила аъзоларининг сони ва бойлигига қараб бир-икки хонали ва хўжалик ҳужраси билан қўшиб қурилган. Татар ва бошқирдларда ёғоч супа бўлган.

Миллий кийимлари ниҳоятда бой, ранг-баранг ва ҳар бир этносни ажратувчи асосий белги ҳисобланади. Хусусан, зиғирпоя, кандирпоя ва жундан тўқиб тикилган турли кийимлар ажойиб кашта билан безатилган. Лекин, Волгабўйи фин халқларининг кийим-кечаклари бир оз бошқача ва

узоқ ўтмишга хос хусусиятларни асраб қолган. Умуман олганда, Волгабўйи халқларининг моддий маданиятида бир томондан шимолий ва ғарбий этносларнинг таъсири, иккинчи томондан, шарқий халқлар, жумладан, марказий осиеликларнинг таъсири сезилади. Айниқса, удмурт, марий, мордва ва шимолий чувашлар русларнинг таъсирида умумий моддий маданият белгиларига эга бўлса, татар, жанубий чуваш ва бошқирдлар қўшни осиеликларга яқин умумий белгиларга эга бўлганлар. Волгабўйи халқларининг Россия таркибига кириши натижасида уларнинг ҳаётида рус маданиятининг таъсири кучая борган.

Волгабўйининг пастки қисмида жойлашган қалмиқлар асли Мўғулистоннинг Жунгария ўйратларидан келиб чиққан. Улар XVI-XVII асрларда Волга қуйи оқимида кўчиб келиб кўчманчи бўлиб яшаганлар. XX асрга келибгина қалмиқлар ўтроқ турмушга ўтиб ўзининг йирик саноати, ишчи синфи, юксак маданиятига эга бўлган Россия таркибидаги республикани, яъни ўз давлатларига асос солдилар. Қалмиқлар ўз республикасида ташқари қисман Астрахан, Волгоград ва Ростов вилоятларида, Ставропол ўлкасида ҳам яшайдилар.

Умуман, бутун Волгабўйи халқларининг чинакам миллий уйғониши, маданиятининг гуркираб тараққий этиши ва яшнаши ўтган асрдагина юз берди. Бой фольклор, халқ мусиқаси, ўйинлари ва амалий санъати, айниқса, каштачилик, ёғоч ўймакорлиги, бадий тикувчилик анча ривқжланган. Минтақа аҳолиси диний жиҳатдан икки гуруҳга бўлинган: мусулмонлар ва насронийлар. Ислом дини татар ва бошқирдлар орасида тарқалган; насронийлик Волга Булғориясининг давлат дини ҳисобланган ва Волгабўйи Россия тасарруфига ўтгач кенг тарқалган. Аммо маҳаллий қадимий динларга сиғинишни давом этган, тотемизм, шомонизм ва сеҳргарлик тасаввурлари сақланган.

Шарқий Европанинг энг жануби-ғарбида жойлашган молдаванлар ҳам (3,1 млн.га яқин) ўзига хос маданиятга эга. Уларнинг келиб чиқиши шимоли Болқон ярим оролида ва Карпат тоғи этаклари-да қадим даврларда яшаган франко-дакий қабилалари негизида пайдо бўлган волоҳлар билан боғлиқ бўлиб, тил жиҳатдан Рим империяси даврида романлашган. Волоҳлар подачи халқ бўлган. Кейинчалик (VI асрлардан) молдаванларнинг этногенезида турли славян туркумлари ҳам иштирок қилган. Бу жараён уларнинг тилларида, маиший турмуши ва маданиятида чуқур из қолдириб, молдаван халқини юзага келтирган. Асли XIV асрнинг I ярмида Прут дарёсининг ғарбий ва шарқий қисмидаги ерларни қамраб олган Молдава князлиги ташкил топгандан сўнг, мазкур этноснинг шаклланиши жараёни тугайди.

XIX аср бошларида Молдавиянинг бир қисми (Прут ва Днестр ўрталлигидаги Бессарабия) Усмон империясидан тортиб олиниб Россия тасарруфига ўтган ва ўша даврдан бошлаб Молдава миллати шакл-лана бошлаган.

Молдаванларнинг асосий касби деҳқончилик ва чорвачилик ҳисобланган, айниқса, узумчилик ва боғдорчилик ривожланган. Дашт қисмидаги молдаван-ларнинг моддий маданияти хусусиятларидан бири

лойдан қурилган сомон ёки қамиш томли уйларда яшаши, ўзига хос каштали кийимлар ва ниҳоятда бой халқ ижоди-га эга бўлишидадир. Айниқса, молдаванларнинг рақс санъати ривожланган.

Молдавиянинг жанубида кўшни Украинанинг айрим вилоятларида ва қисман Шимолий Кавказда туркий тилда гапирадиган 185 мингдан ортиқ гагаузлар яшайди. Улар Россияга XVIII асрда туркларнинг қувғинидан қочиб келганлар. Гагаузлар Болқон ярим оролидаги ўрта асрларда православ динига ўтган туркий халқларнинг авлоди ҳисобланади. Ўзининг маданий қиёфаси билан улар молдаванларга, украин ва айниқса, булғорларга яқин туради. Украинанинг жанубидаги Қрим ва бошқа ўлкаларда қадимий Хазар ҳоконлигидаги туркий қабилаларнинг авлоди ҳисобланган кичик бир этнос-караимлар (3,3 минг киши) яшайди. X асрда Киев князлари томонидан Хазар давлати емирилгандан кейин караимларнинг кўпчилиги Қримда қолган, бир қисми XIX асрда Литвага ва ғарбий Украинага кўчирилган.

Россияда 121 мингдан зиёд лўли (сиган) лар яшашади. Уларни Кавказда ва Марказий Осиё давлатларида учратиш мумкин. Уларнинг тиллари ҳиндорий гуруҳига оид, аммо яшаган ҳудудидаги маҳаллий тилларни ҳам билладилар. Лўлилар Россияга XV-XVI асрларда Германия ва Полша орқали кўчиб келганлар. Ҳозирги пайтда лўлиларнинг кўпчилиги ўтроқ турмуш тарзига ўтиб ижтимоий-фойдали меҳнат билан шуғулланмоқда.

5. КАВКАЗ ХАЛҚЛАРИ

Этник жиҳатдан мураккаб тарихий-этнографик вилоятни ташкил қилувчи Кавказда қадимдан турли этнослар яшайдилар. Уларнинг маданий тараққиётида Яқин Шарқдаги буюк маданият марказларининг жойланиши, бу ерда қадимий даврлардан турли элатларнинг кўчиб юриши, қисман туриб қолиши ҳамда Кавказнинг Европа ва Осиё оралиғида дарвоза вазифасини бажариши муҳим рол ўйнаган. Ҳозир нисбатан кичик ҳудудда катта-кичик турли тилларда сўзлашувчи 50 дан ортиқ халқлар истиқомат қиладилар. Фақат Доғистон Автоном Республикасида 30 га яқин халқ ва элатлар яшайди.

Кавказ халқлари лингвистик жиҳатдан асосан, уч тил туркумига-кавказ ёки иберокавказ, ҳинд-Европа (ероний) ва олтой (туркий) тилларига мансуб. Шулардан энг йириги кавказ тил туркуми бўлиб, унга грузинлар, адигейлар, черкезлар, чеченлар, кабардинлар, ингушлар, доғистонлик озарлар, дарғинлар, лезгинлар, лаклар, табасарин ва бошқа элатлар киради. Туркий тилларда озарбайжонлар, нўғайлар, кумиклар, болқар ва қорачоевлар сўзлашадилар. Арманлар эса ҳинд-Европа тил оиласига мансуб ўзига хос мустақил тилга эга. Кавказда оз сонли греклар, оссурийлар ва бошқа майда миллатлар ҳам яшашади.

Антропологик жиҳатдан кавказликлар асосан, катта европоид ирқиға киради. Фақат нўғайлар монголоид белгиларига эга. Ҳозирги антропологик типлар энг қадимги даврлар бронза ва илк темир даврларида шаклланиб бўлган. Ўша вақтдаёқ Кавказда металлдан ажойиб буюмлар ясаган ўтроқ аҳоли яшаган. Улар нафис санъатга эга бўлган, ёзувни билган, юксак

маданият яратган. Қадимги Кавказ тилларида гапирган аҳоли ҳозирги Кавказ халқларининг дастлабки аجدодлари эканлиги археологик, этнографик ва тарихий манбалар асосида тасдиқланган.

Қадимги қабилалар негизида маълумотларга биноан, 3,8 млн.га яқин грузин халқи (ўз номи картвели) шаклланган. Асл грузинлар учта йирик қариндош этник гуруҳлар-карт, мегрел-чван ва сванлар асосида шаклланган халқдир. Уларнинг энг дастлабки этник тузилишида қадимги Урарту давлатида яшаган халқлар муҳим рол ўйнаган. Милоддан аввалги I минг йилликнинг бош-ларида бу ерда йирик қабилавий бирикмалар пайдо бўлган. VI асрда Фарбий Грузияда Колхида давлати, III асрга келиб шарқ-ий қисмида Иберия давлати ташкил топган. Милоднинг IV-VI асрларига келиб бир неча майда феодал давлатчалар пайдо бўлган. Фақат XI асрдагина улар марказлашган давлат барпо этилган ва грузин халқи шакллана бошлаган. Шимолий Грузияда яшовчи сванлар, хевсурлар, пшавлар, тушинлар ва мусулмон динига ўтган аджарлар этник жиҳатдан ҳозиргача ажралиб турадилар. 1801-1804-йиллари Грузиянинг Россия тасарруфига ўтиши натижасида грузин халқининг этник жиҳатдан бирлашиш жараёни кучайган. ўтган асрга келиб янги бозор муносабатларининг таъсири остида грузин миллати пайдо бўлган. Аммо айрим этнографик гуруҳлар маданий-маиший хусусиятларини мустаҳкам сақлаб қолганлар, мегрел, лаз ва сванлар эса ҳатто ўз тилида гапирадилар.

Қадимги кавказ тилларида гапирадиган элатларнинг (абазча, апсил, адига) кейинги айрим этнослар билан аралашishi натижасида абхаз-адигей, чечен, ингуш ва турли доғистон тиллари пайдо бўлган эди. Шимолий Кавказ даштларида қадимий даврлардан эроний тилларда гапирадиган скиф, сармат, аланлар яшаган; улар билан VI асрларда келган кўчманчи туркий гунлар, булғорлар, хазарлар ва кейинроқ пайдо бўлган қипчоқлар маҳаллий аҳоли билан аралашиб турли этносларнинг шаклланишига сабаб бўлган. ўша даврларда қипчоқлар билан Доғистон тоғ этаклари ва текисликларида яшовчи аҳоли аралашмасидан туркий тилда гапирадиган кумиклар, тоғликларга сиқиб чиқарилган аланлар билан туб аҳоли қўшилишидан осетинлар вужудга келган эди. Мўғул истилоси даврига келиб, асосан, қипчоқ ва маҳаллий элатларнинг яқинлашишидан ташкил топган тили ва маданияти яқин бўлган болқон ва қорачой халқлари шаклланган. Кавказ халқлари этногенезида Озарбайжон (озарий)ларнинг келиб чиқиши сабаблари анча мураккаб. ўтган асрнинг 80-йилларида (асосан, ўз республикасида, қўшни Грузия, Арманистон ва До-ғистонда) 6,3 млн.га яқин озарбайжон яшаган бўлса, Шимолий эронда 5,6 млн. озарбайжон борлиги қайд этилган. Милоддан аввал-ги иккинчи минг йилликларда ҳозирги Озарбайжоннинг жанубий ҳудуд-лари қадимги эроний тилларда гапирадиган аҳолига эга Мидия давлатига кирган. Шимолий қисми эса қадимги кавказ тилларида гапирувчи турли қабилалардан иборат Албания давлати қармоғида бўлган. ўша даврларда мазкур ҳудудларга босиб кирган эроний ва туркий тилларда гаплашувчи киммерийлар, скифлар, гуннлар, бул-ғорлар, хазарлар, ўғузлар, пачанаклар маҳаллий қабилалар билан аралашиб

кетганлар. Мидия инкирозга учрагандан кейин унинг харобаларида Атропатен давлати пайдо бўлади. эҳтимол озарбай-жон этноними ҳам мазкур давлат номидан келиб чиққандир. III-IV асрларда Атропатен ва Албания сосонийлар эронига қўшилади. Кейинги асрларда бу ерга туркий қабилалар кела бошлайди. XI-XIII асрларда янги туркий тўлқин, айниқса, салжукий турклар Озарбайжонни босиб олади. ўша даврдан бошлаб туркийлаштириш жараёни анча кучаяди ва оқибатда мўғуллар истилосидан кейин турк тили ҳукмронлик қилиб, Озарбайжон халқининг шаклланиши асосан, ту-гайди. Баъзи олимларнинг Озарбайжон халқи мўғул истилоси арафасида шаклланган деган фикрлари бор.

Фожиали тарихга эга бўлган арман халқининг этногенези ҳозирги ҳудудидан ташқарида бошланган. Ўзларини «ҳай» деб атайдиган ҳинд-Европа тил оиласининг махсус гуруҳига мансуб бу этноснинг асосий аجدодлари ҳисобланган армин ёки армен номли қабилалар милоддан аввалги II минг йилликда Кичик Осиёга Болқон ярим оролидан кўчиб келган. Улар Кичик Осиёнинг шимоли-шарқида энг қадимий давлатлардан ҳисобланган Армата (милоддан аввалги XVI-XV асрларда) ва Хаяса (XVI-XIII асрлар) аҳолиси билан алоқадор бўлган. Арманлар шарқ томонга кўчиши билан Ван кўлининг ғарбида жойлашган ҳайн ёки хаяс қабилалари, қадимги халд халқлари, эроний тилдаги скиф ва киммерийлар билан аралашиб кетган. Милоддан аввалги XIII асрларда арманларнинг аجدодлари Шуприа номли оссурия вилоятига кириб борганлар, кейинчалик (VIII асрда) бу ҳудуд Урартуга қўшилади. Урарту давлати даврида шакллана бошлаган арманлар истилочи араблар, салжукийлар, кейин мўғуллар, эрон ва турклар томонидан қаттиқ қувғинга учраб ўз ватанларини ташлаб кетишга мажбур бўлганлар.

Ўтган аср охиридаги маълумотларига биноан 4,5 млндан ортиқ арман борлиги қайд этилган. Улар асосан, Арманистонда, кўшни Озарбайжон, Грузия, Шимолий Кавказ ва бошқа ҳудудларда жойлашган. Арманлар 60 дан ортиқ мамлакатларга тарқалиб кетган, айниқса, АҚШ, Франция, Яқин ва Марказий Шарқда ва Австралияда уларнинг нисбатан йирик жамоалари мавжуд ва жами сони 1,5 млн.га яқин. Арманлар этнографик хусусиятларига қараб икки гуруҳга бўлинади: Ватанда жойлашган шарқий арманлар ва бошқа мамлакатлардаги ғарбий арманлар.

Доғислон ҳам қадимий кавказ тилида гапирадиган туб аҳолига эга, этник жиҳадан энг кўп миллатли ҳудудга киради. Бу ерда яқин даврларгача 30 га яқин турли халқлар яшаган. Унча катта бўлмаган ҳудудда бундай кўп сонли элатларнинг пайдо бўлишининг асосий сабаби Доғистоннинг географик жиҳатдан ажралган ҳолда баланд тоғлар орасида жойлашганлигидир. Шу боис ўзига хос турмуш тарзи, тили ва маданияти сақланган.

Ўрта асрлар давомида Доғистоннинг энг йирик халқлари илк феодал давлатларини яратганлар, аммо умум этноҳудудга эга бўлган бирликни ташкил қила олмаган. Масалан, ўша даврларда пайдо бўлган Авар хонлигидан ташқари бир неча «мустикал» (асли Авар хонлигига бўйсунган) жамоалар мавжуд бўлиб, этник жиҳатдан ўзига хос «ҳамқишлоқ» гуруҳларини ташкил қилганлар. Улар умумий этник онгга эга бўлмаган.

Доғистонда янги мулкый муносабатларнинг кириб бориши халқлар орасида биқикликка бир оз барҳам берди, этнослар орасида муносабатлар жонланди. Кейинчалик эса этник жараён мутлақо янгича бўналди. Йирик халқлар билан майда этносларнинг яқинлашиши .сучайди, халқ ва элатлар умумий иқтисодиёт, ижтимоий ва миллий тенглик асосида гуллаб-яшнаш бошлади.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, ўзига хос мустақил тарихий-этнографик вилоятни ташкил қилган Кавказ халқлари машғулоти, хўжалик фаолияти, маиший турмуши, моддий ва маънавий ҳаётининг ранг-баранглиги билан ҳам бошқалардан ажралиб туради.

Кавказда энг қадимий даврдан бошлаб юксак маданият пайдо бўлган. Бу ерда деҳқончилик милоддан аввалги III минг йилликда бошланиб, сунъий суғоришга II минг йилликда ўтилган. Дастлаб у Кавказортида, кейин Шимолий Кавказда тарқалган, сули, буғдой, арпа, кейинчалик шоли ва макка экинган. экинлар ҳудудларга қараб фарқ қилган. Масалан, абхаз-адигай халқлари сули, Шимолий Кавказ ва Шарқий Грузияда буғдой, Жанубий Озарбайжонда шоли кўпроқ экилган. Боғдоичилик ва узумчилик ҳам қадимий даврларда пайдо бўлган. Деҳқончилик билан бир қаторда чорвачилик ривожланиб борган. Чорвачилик айниқса, ба-ланд тоғ яйловларини эгаллагандан кейин жуда кенг тарқалган. Деҳқончилик техникаси анча содда, асосан, темир тишли ёғоч омон, мола ва ўроқдан иборат бўлган. Баъзи тоғликлар сунъий равишда сават билан тупроқ ташиб экин экканиар. Грузия ва Озар-байжонда пиллачилик ва асаларичилик ҳам азалдан муҳим хўжалик соҳаси ҳисобланган.

Кавказда заргарлик ва қурол-аслаҳа яшаш, гилам тўқиш, кулолчилик, металл буюмлар ва кийим-кечак исблаб чиқариш, тўқи-мачилик ва ўймакорлик каби ҳунармандчилик туриари кенг тарқалган. Доғистондаги Кубачи қишлоғи заргарлик, Болқар қишлоғи кулолчилик Озарбайжондаги Лоғич қишлоғи мисгарлик, арманлар тош ўймакорлиги билан машҳур бўлганлар. Маҳаллий устаиарнинг зўр маҳорат билан яратган ажойиб маҳсулотлан ўзининг нозик санъати билан донг чиқарган ва ўз она юртидан узокдаги мамлакатларда ҳам танилган,

XIX аср ўрталарида Кавказ Россия таркибига киргач умумий бозорга тортилиб ўзгаришларга юз тутган. Деҳқончилик ва чорвачилик бозор муносабатлар гирдобига ўтиб, савдо кучайган натижада ҳунармандчилик рақобатга бардош бера олмай инкирозга учраган.

XX асрда бутун Кавказда иқтисодиёт ва хўжаликнинг барча соҳаларида туб ўзгаришлар рўй берди. Нефт ва нефт маҳсулотлари ишлаб чиқариш, тоғ руда, машинасозлик, ускунасозлик, химия, курилиш ашёлари ишлаб чиқариш ва енгил саноат соҳалари гуркираб ўса бошлади, янги электр стансиялари, замонавий йўллар ва сув иншоотлари пайдо бўлди.

Жамоа хўжаликлари курилиши туфайли қишлоқ хўжалиги ҳам илғор агротехника асосида қайта курилди. Табиий шароитнинг деҳқончиликка қулайлиги Кавказда қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг миқдорини кенгайтди, субтропик экинлар ва чой парвариш қилина бошланди,

узумчилик ва мевали боғлари, яна ҳам равнақ топди. Суғориш ва янги ерларни ўзлаштиришга катта эътибор берилмоқда.

Одатда Кавказ халқларининг маданияти учта ўзига хос ҳудудга бўлиб таърифланади. Масалан, Шимолий Кавказ халқлари (адигейлар, осетинлар, болқарлар ва қорачайликлар) умумий маданий бирлиги билан бир оз ажралиб туради. Доғистон халқлари, чечен-ингушия ўзига хос маданий ҳудудни ташкил қилади. Кавказортида Озарбайжон, Арманистон, Шарқий ва Ғарбий Грузия махсус маданий ҳудудлар сифатида ажратилган.

Ўтган аср бошларида Кавказ аҳолиси асосан, қишлоқда яшаган. Уларнинг қароргоҳи табиий шароитга қараб ҳар хил бўлган. Тоғли ҳудудларда уйлар арича зич, асосан, улар бир ёки икки қаватли қилиб зинапояга ўхшаш бири-бирининг устига, сомон афалаш лойдан ёки тошдан қурилган, томи текис қилиб ёпилган. Грузиянинг ғарбида ва Абхазияда ёғингарчилик кўп ҳудудларда баланд пойдеворли ёғочдан қурилган уйлар мавжуд. Арманистонда ва кўшни Грузия ва Озарбайжоннинг анча қисмида тошдан қурилган ёғоч гумбаз томли уйлар ҳам учрайди. Адигей ва қисман Доғистон халқларида четдан деворли (турлуқ), томи икки ёки тўрт нишабли уйлар кенг тарқалган. Шимолий Кавказда сомон ёки четан уйлар ҳам Укланган. Барча уйларда ўртада ўчоқ ўрнатилган ва томдан туйнук қўйилган. Шарқий Озарбайжонда сомонли лойдан қурилган бир қаватли, текис томли, ойна-ешиги ичкарига қараган уйлар кенг ларқалган.

Ўтган асрда шаҳар ва қишлоқлар бутунлай бошқа қиёфага эга бўлган. энди илгариги турли-туман уйлар ўрнига тош ва ғиштдан тикланган ҳашаматли бинолар, ободонлашган қишлоқлар пайдо бўлди. Умумий Кавказ халқларидаги қурилиш усули бир неча хонали, олди айвонли икки қаватли чиройли безатилган уйлар тиклашдан иборат. электрлаштирилган, водопровод ўтказилган замонавий қишлоқларни жамоат иншоотлари, клуб ва магазин, дорихона ва шифохона, мактаб ва ошхоналар безаб турибди. Фақат Ғарбий Грузия ва Абхазияда анъанавий устунга ўрнатилган уйлар сақланган. Ҳамрна ерда мева ва манзарали дарахтлар, чиройли гуллар ўтказилган.

Кавказ халқларининг илгариги кийимларида уларнинг этник хусусиятлари, ўзаро иқтисодий ва маданий алоқалари очиқ намоён бўлган. Ҳатто бир халқда бир неча турдаги кийимларни учратиш мумкин. Шимолий Кавказда пайдо бўлган эркак кийими ханжар тақилган, камарли ва ўқдонли юпқа кигиз чопон (бешмет ёки черкеска), тик ёқали кўйлак, узун шим, юмшоқ тери этик ва қалпоқ бутун ҳудудга тарқалган. Аёлларда тўғри бичим нозик белга мўлжалланган англи кўйлак, узун иштон, турли бош кийим ва рўмоллар, ранг-баранг ва бой, айниқса, кумушдан ясалган турли безаклар ўзига хос хусусиятга эга. Арманлар жуда ярқироқ рангли кийим кийишни (ғарбий ҳудудларда сарик, шарқда қизил рангда) яхши кўрганлар. Оғизни рўмол билан бекитиш одат бўлган.

Кавказорти халқларининг кийимлари Шимолий Кавказ халқлариникидан фарқ қилган. Уларда, айниқса, арман ва озарбайжонларда Олд Осиё халқларининг кийимларига ўхшаш белгилари анча кучли. Бу ерда ҳам

черкеска миллий кийимга айланган. Ҳозир адигей кийим (черкеска) ва аёлларнинг миллий кийимлари асосан, ҳаваскор тўгарагида сақланган.

Ижтимоий ва оилавий турмушда Россиядаги октабр давлат тўнтаришига қадар патриархал одатлари кучли бўлган. Уруғчилик даврига мансуб ибтидоий меҳмондўстлик, қўшничилик, хун олиш, аёлларни камситиш, қалин каби одатлар чуқур илдиз отган. Оилавий муносабатларни қадимий қонун-қоида тусига кирган одатлар билан бир қаторда дин ҳам бошқариб турган.

Кавказда асосан, икки дин – насронийлик ва ислом ҳукмронлик қилган. Насроний дини бу ерга милоннинг биринчи асрларида Византиядан тарқала бошлаган. Уни дастлаб арманлар ва грузинлар қабул қилганлар. Ислом дини эса ВИИИ асрлардан араб истилоси давридан бошлаб кириб келади ва салжуқийларнинг босиб кириши билан мустаҳкамланади. У Озарбайжон, Доғистон ва Абхаз халқлари орасида кенг тарқалган. Озарбайжонлар асосан, шиа мазҳабига, қолганлари эса сунна мазҳабига ўтганлар. Аммо кавказликларнинг ҳаётида ибтидоий диний эътиқодлар – ўтга ва темирга, табиат кучларига ва ўсимлик дунёсига сиғиниш кучли бўлган.

Кавказ халқларининг фолклори ҳам ранг-баранг ва жуда бой. Асрлар давомида ижод қилиб келинган эпик ривоятлар, қаҳрамонлик дoston ва эртаклари, масаллари узоқ тарихий воқеаларни, маиший турмуш маданиятининг турли томонларини ҳар хил сужет ва жанрлар орқали жонли тасвирлайди. Грузинларнинг Амирани ҳақидаги қаҳрамонлик эпоси шаҳзода Абесалом ва чўпон қиз этери орасидаги трагедик муҳаббат дostonи, арманларнинг «Сосун баҳодирлари» ёки «Давид Сосунский» номли озодлик учун курашни куйловчи эпоси севимли фолклор асарларидир. Халқ орзуларини ифодаловчи ашула ва рақслар ҳозиргача кишини мафтун қилади.

XX аср бошларида Кавказ халқларининг моддий, маънавий ва маиший турмушида баъзи ўзгаришлар юз берди. Замонавий шаҳарлар ва қишлоқлар, янги типдаги кенг, ойна, эшикли, ёруғ кўп хонали уйлар, кўркам жиҳозланган хоналар, айвонли ҳовлилар юксак маданиятнинг таъсиридан далолат беради.

СЕМИНАР МАШҒУЛОТЛАРИНИНГ МАВЗУСИ ВА РЕЖАЛАРИ

(28 соат)

1-мавзу. Этнологияга оид махсус атамалар ва фанинг тадқиқот услублари (2 соат)

Режа:

1. Этнологиянинг асосий тадқиқот манбаи.
2. Этнологияга оид атамалар ва тушунчалар
3. Дала тадқиқотлари ва уларнинг турлари. Дала тадқиқотлари олиб бориш услублари.
4. Музей ва ёзма манбалар билан ишлаш методлари. Этнографияда информатион тизим ва кибернетика.
ИПТ-“Блис-сўров усули”.
ИАТ воситаси- органайзер, рангли фломастерлар.

Адабиётлар рўйхати

1. Жабборов И. М. Жаҳон халқлари этнологияси. Т., 2008.
2. Жабборов И. М. Жаҳон халқлари этнографияси. Т., 1985.
3. Исо Жабборов. Жаҳон халқлари этнологияси. Т., 2005.

2-мавзу. Классификация ва унинг турлари (2 соат)

Режа:

1. Жаҳон халқларининг этник таркиби ва уларни таснифлашнинг асосий тамойиллари
2. Дунё халқларини йирик минтақалар бўйича географик таснифлаш.
3. Жаҳон халқларини тил оилалари бўйича лингвистик таснифлаш.
4. Антропологик (ирқий) таснифлаш.
5. Хўжалик – маданий типлар ва тарихий этнографик вилоятлар бўйича таснив қилиш.
6. Диний жиҳатдан классификациялаш.

ИПТ-“Блис-сўров усули”.

ИАТ воситаси- органайзер, рангли фломастерлар.

Адабиётлар рўйхати

1. Жабборов И. М. Жаҳон халқлари этнологияси. Т., 2008.
2. Жабборов И. М. Жаҳон халқлари этнографияси. Т., 1985.
3. Исо Жабборов. Жаҳон халқлари этнологияси. Т., 2005.
4. Морган Л. Древнее общество. – Л.: 1935.
5. Морган Л. Культура и быт народов Зарубежной Европы. – М.: 1967.

3-мавзу. Австралия халқлари (2 соат)

Режа:

1. Австралия халқларининг табиий географик шароити, этногенези ва этник тарихи муаммолари.
2. Австралия ва Тасманиянинг тарихий – маданий раёнларга бўлиниши. Австралия ва Тасмания халқлари тарихий жойланиши ва уларнинг мустамлакачилик даврига қадар ҳамда мустамлакачилик давридаги ҳаёти.
3. Австралия ва Тасмания халқларининг антропологик ва лингвистик классификацияси.

ИПТ-“Блис-сўров усули”.

ИАТ воситаси- органайзер, рангли фломастерлар.

Адабиётлар рўйхати

1. Аширов А., Атаджанов Ш. этнология (ўқув қўлланма). Т., Ўзбекистон, 2007
2. Набиев А., Шойимардонов И., Бўриев О. этнография га доир қизиқарли саволлар ва жавоблар. Т., 1994.
3. Набиев А., Шойимардонов И., Бўриев О. Ўзбекистон тарихини ўқитишда этнографик манбалардан фойдаланиш Т., 1992.
4. Неструх М.Ф. Одамзод ирқлари. Т., 1976.
5. Громов Г. Методика этнографических экспедиций. М., 1966.
6. Бўриев О., Исмоилов Н. этнография бўйича ўқув-услубий қўлланма. Қарши. 1996.

4-мавзу. Океания халқлари. (2 соат)

Режа:

1. Янги Гвинея папуаслари.
2. Меланезия халқлари.
3. Гавайя ороли ва Янги Зеландияликларнинг анъанавий турмуши.
4. Янги Каледония ва Фиджи ороли халқлари.
5. Полинезия халқлари.
6. Микронезия халқлари ҳаёти.

ИПТ-“Блис-сўров усули”. ИАТ воситаси- органайзер, рангли фломастерлар.

Адабиётлар рўйхати

1. Жумаев., Қурбонова. этнография амалиёти. (услубий қўлланма) Бухоро. 2002.
2. Брук. С. Население мира. (этно-демографический справочник). 2-изд., 1986.
3. Салимов Т.У. этнографик экспедицияларни ўтказиш услублари. Т., 1993.
4. Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народў, расў, културў. 2-изд., 1985.
5. Токарев С.А. Истоки этнографической науки. М., Наука, 1977.
6. Кабо В.Р. Происхождение и ранняя история аборигенов Австралии. М. 1969.
7. Ка5. Аширов А., Атаджанов Ш. этнология (ўқув қўлланма). Т., Ўзбекистон, 2007

8. Набиев А., Шоймардонов И., Бўриев О. этнография га доир қизиқарли саволлар ва жавоблар. Т

5-мавзу. Ғарбий ва Жанубий Осиё халқлари. (2 соат)

Режа:

1. Ғарбий Осиё халқларининг этногенетик жараёни ва этник тарихи.
2. Тил оилалари ва ирқлари
3. Хўжалик-маданий типлари.
4. Моддий ва маънавий маданияти
5. Этногенези ва этник тарихи
6. Тили ва ирқи
7. Хўжалиги ва моддити маданияти
8. Маънавий маданияти

ИПТ-“Блис-сўров усули”.

ИАТ воситаси- органайзер, рангли фломастерлар.

Адабиётлар рўйхати

1. Жабборов И. М. Жаҳон халқлари этнологияси. Т., 2008.
2. Жабборов И. М. Жаҳон халқлари этнографияси. Т., 1985.
3. Исо Жабборов. Жаҳон халқлари этнологияси. Т., 2005.
4. Жабборов И. М. Этнография ва жаҳоннинг этник қиёфаси. Т., 1992
5. Жабборов И.М. Жабборов С. Жаҳон динлари тарихи. Т., Ўзбекистон, 2002
6. Морган Л. Древнее общество. – Л.: 1935.
7. Морган Л. Култура и быт народов Зарубежной Европы. – М.: 1967.

6-мавзу. Жануби - Шаркий ва Шаркий Осиё халқлари. (2 соат)

Режа:

1. Жануби-Шаркий Осиё халқларининг шаклланиши.
2. Хўжалиги ва ижтимоий тузуми.
3. Моддий ва маънавий маданияти.
4. Диний эътиқодлари.
5. Шаркий ва Марказий Осиё халқлари хақида умумий маълумот.
6. Хўжалик маданий типлари.
7. Диний эътиқодлари.

ИПТ-“Блис-сўров усули”.

ИАТ воситаси- органайзер, рангли фломастерлар.

Адабиётлар рўйхати

1. Жабборов И. М. Жаҳон этнологияси асослари. (лотинча) Т., Ўқитувчи, 2005
2. Жабборов И. М. Жаҳон этнологияси асослари. (кириллча) Т., Ўқитувчи, 2008
3. Жабборов И. М. Этнография ва жаҳоннинг этник қиёфаси. Т., 1992

4. Жабборов И.М. Жабборов С. Жаҳон динлари тарихи. Т., Ўзбекистон, 2002
5. Аширов А., Атаджанов Ш. этнология (ўқув қўлланма). Т., Ўзбекистон, 2007
6. Набиев А., Шойимардонов И., Бўриев О. этнография га доир кизиқарли саволлар ва жавоблар. Т., 1994.
7. Набиев А., Шойимардонов И., Бўриев О. Ўзбекистон тарихини ўқитишда этнографик манбалардан фойдаланиш Т., 1992.
8. Неструх М.Ф. Одамзод ирқлари. Т., 1976.
9. Громов Г. Методика этнографических экспедиций. М., 1966.
10. Бўриев О., Исмоилов Н. этнография бўйича ўқув-услубий қўлланма. Қарши. 1996.
11. Жумаев., Қурбонова. этнография амалиёти. (услубий қўлланма) Бухоро. 2002.
12. Брук. С. Население мира. (етно-демографический справочник). 2-изд., 1986.
13. Салимов Т.У. этнографик экспедицияларни ўтказиш услублари. Т., 1993.
14. Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народў, расў, културў. 2-изд., 1985.
15. Токарев С.А. Истоки этнографической науки. М., Наука, 1977.
16. Кабо В.Р. Происхождение и ранняя история аборигенов Австралии. М. 1969.
17. Ка5. Аширов А., Атаджанов Ш. этнология (ўқув қўлланма). Т., Ўзбекистон, 2007
18. Набиев А., Шойимардонов И., Бўриев О. этнография га доир кизиқарли саволлар ва жавоблар. Т., 1994.
19. Набиев А., Шойимардонов И., Бўриев О. Ўзбекистон тарихини ўқитишда этнографик манбалардан фойдаланиш Т., 1992.
20. Салимов Т.У. этнографик экспедицияларни ўтказиш услублари. Т., 1993

7-мавзу. Шимолий Осиё халқлари. (2 соат)

Режа:

1. Сибирь ва Узок Шаркнинг туб халқлари этногенези ва этник тарихи.
  2. Хужалик маданий типлари.
  3. Моддий маданияти
  4. Маънавий маданияти. Диний тасаввурлари.
ИПТ-“Блис-сўров усули”.
- ИАТ воситаси- органайзер, рангли фломастерлар.

Адабиётлар рўйхати

1. Неструх М.Ф. Одамзод ирқлари. Т., 1976.
2. Громов Г. Методика этнографических экспедиций. М., 1966.
3. Бўриев О., Исмоилов Н. этнография бўйича ўқув-услубий қўлланма. Қарши. 1996.
4. Жумаев., Қурбонова. этнография амалиёти. (услубий қўлланма) Бухоро. 2002.

5. Брук. С. Население мира. (этно-демографический справочник). 2-изд., 1986.
6. Салимов Т.У. этнографик экспедистияларни ўтказиш услублари. Т., 1993.
7. Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народў, расў, культурў. 2-изд., 1985.
8. Токарев С.А. Истоки этнографической науки. М., Наука, 1977.
9. Кабо В.Р. Происхождение и ранняя история аборигенов Австралии. М. 1969.
10. Ка5. Аширов А., Атаджанов Ш. этнология (ўқув қўлланма). Т., Ўзбекистон, 2007
11. Набиев А., Шойимардонов И., Бўриев О. этнография га доир қизиқарли саволлар ва жавоблар. Т., 1994.

8-мавзу. Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари (2 соат)

Режа:

1. Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари этногенез ва этник тарихи
  2. Хўжалик маданий типлари.
  3. Моддий ва маънавий маданият
- ИПТ-“Блис-сўров усули”.

ИАТ воситаси- органайзер, рангли фломастерлар.

Адабиётлар рўйхати

1. Жабборов И. М. Жаҳон этнологияси асослари. (лотинча) Т., Ўқитувчи, 2005
2. Жабборов И. М. Жаҳон этнологияси асослари. (кириллча) Т., Ўқитувчи, 2008
3. Жабборов И. М. Етнография ва жаҳоннинг этник қиёфаси. Т., 1992
4. Жабборов И.М. Жабборов С. Жаҳон динлари тарихи. Т., Ўзбекистон, 2002
5. Аширов А., Атаджанов Ш. этнология (ўқув қўлланма). Т., Ўзбекистон, 2007
6. Набиев А., Шойимардонов И., Бўриев О. этнография га доир қизиқарли саволлар ва жавоблар. Т., 1994.
7. Набиев А., Шойимардонов И., Бўриев О. Ўзбекистон тарихини ўқитишда этнографик манбалардан фойдаланиш Т., 1992.
8. Набиев А., Шойимардонов И., Бўриев О. Ўзбекистон тарихини ўқитишда этнографик манбалардан фойдаланиш Т., 1992.
9. Салимов Т.У. этнографик экспедистияларни ўтказиш услублари. Т., 1993

9-мавзу. Шимолий Африка халқлари (2 соат)

Режа:

1. Африка халқларининг шаклланиши, этногенези ва этник тарихи.
2. Антропологик ва тил жиҳатдан таснифлаш.
3. Енвропаликлар мустамлакачилигининг этно-маданий оқибатлари. .
4. Шимолий Африка халқлари этногенези, тили ва ирки.
5. Хўжалиги ва моддий маданияти.
6. Ижтимоий муносабатлари. Маънавий маданияти.

ИПТ-“Блис-сўров усули”.

ИАТ воситаси- органайзер, рангли фломастерлар.

Адабиётлар рўйхати

1. Жабборов И. М. Жаҳон этнологияси асослари. (лотинча) Т., Ўқитувчи, 2005
2. Жабборов И. М. Жаҳон этнологияси асослари. (кириллча) Т., Ўқитувчи, 2008
3. Жабборов И. М. Етнография ва жаҳоннинг этник қиёфаси. Т., 1992
4. Жабборов И. М. Жабборов С. Жаҳон динлари тарихи. Т., Ўзбекистон, 2002
5. Аширов А., Атаджанов Ш. этнология (ўқув қўлланма). Т., Ўзбекистон, 2007
6. Набиев А., Шойимардонов И., Бўриев О. этнография га доир қизиқарли саволлар ва жавоблар. Т., 1994.
7. Набиев А., Шойимардонов И., Бўриев О. Ўзбекистон тарихини ўқитишда этнографик манбалардан фойдаланиш Т., 1992.
8. Набиев А., Шойимардонов И., Бўриев О. Ўзбекистон тарихини ўқитишда этнографик манбалардан фойдаланиш Т., 1992.
9. Салимов Т. У. этнографик экспедицияларни ўтказиш услублари. Т., 1993

10-мавзу. Ғарбий ва Марказий Африка халқлари (2 соат)

Режа:

1. Ирқий қиёфаси ва тиллари.
  2. Хўжалиги моддий маданияти.
  3. Маънавий маданияти
- ИПТ-“Блис-сўров усули”.
- ИАТ воситаси- органайзер, рангли фломастерлар.

Адабиётлар рўйхати

1. Жабборов И. М. Жаҳон этнологияси асослари. (лотинча) Т., Ўқитувчи, 2005
2. Жабборов И. М. Жаҳон этнологияси асослари. (кириллча) Т., Ўқитувчи, 2008
3. Жабборов И. М. Етнография ва жаҳоннинг этник қиёфаси. Т., 1992
4. Жабборов И. М. Жабборов С. Жаҳон динлари тарихи. Т., Ўзбекистон, 2002

11-мавзу. Шарқий ва Жанубий Африка халқлари (2 соат)

Режа:

1. Этник қиёфаси.
  2. Хўжалик маданий типлари.
  3. Ижтимоий ва оилавий турмуши.
  4. Маънавий маданияти.
- ИПТ-“Блис-сўров усули”.
- ИАТ воситаси- органайзер, рангли фломастерлар.

Адабиётлар рўйхати

1. Неструх М. Ф. Одамзод ирқлари. Т., 1976.
2. Громов Г. Методика этнографических экспедиций. М., 1966.
3. Бўриев О., Исмоилов Н. этнография бўйича ўқув-услубий қўлланма. Қарши. 1996.

4. Жумаев., Қурбонова. этнография амалиёти. (услубий қўлланма) Бухоро. 2002.
5. Брук. С. Население мира. (этно-демографический справочник). 2-изд., 1986.
6. Салимов Т.У. этнографик экспедицияларни ўтказиш услублари. Т., 1993.
7. Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народў, расў, културў. 2-изд., 1985.
8. Токарев С.А. Истоки этнографической науки. М., Наука, 1977.
9. Кабо В.Р. Происхождение и ранняя история аборигенов Австралии. М. 1969.
10. Ка5. Аширов А., Атаджанов Ш. этнология (ўқув қўлланма). Т., Ўзбекистон, 2007
11. Набиев А., Шойимардонов И., Бўриев О. этнография га доир қизиқарли саволлар ва жавоблар. Т., 1994.

2-мавзу. Шимолий, Марказий ва Жанубий Америкаа халқлари (2 соат)

Режа:

1. Ирқий қиёфаси ва тиллари.
2. Хўжалиги ва моддий маданияти.
3. Маънавий маданияти.

ИПТ-“Блис-сўров усули”.

ИАТ воситаси- органайзер, рангли фломастерлар.

Адабиётлар рўйхати

1. Жабборов И. М. Жаҳон этнологияси асослари. (лотинча) Т., Ўқитувчи, 2005
2. Жабборов И. М. Жаҳон этнологияси асослари. (кириллча) Т., Ўқитувчи, 2008
3. Жабборов И. М. Етнография ва жаҳоннинг этник қиёфаси. Т., 1992
4. Жабборов И.М. Жабборов С. Жаҳон динлари тарихи. Т., Ўзбекистон, 2002
5. Аширов А., Атаджанов Ш. этнология (ўқув қўлланма). Т., Ўзбекистон, 2007
6. Набиев А., Шойимардонов И., Бўриев О. этнография га доир қизиқарли саволлар ва жавоблар. Т., 1994.
7. Набиев А., Шойимардонов И., Бўриев О. Ўзбекистон тарихини ўқитишда этнографик манбалардан фойдаланиш Т., 1992.

13-мавзу. Европа халқлари. (2 соат)

Режа:

1. Мустамлака тарихи.
2. Туб аҳолиси этногенези ва этник тарихи.
3. Хўжалиги
4. Моддий ва маънавий маданияти

ИПТ-“Блис-сўров усули”.

ИАТ воситаси- органайзер, рангли фломастерлар.

Адабиётлар рўйхати

1. Жабборов И. М. Жаҳон этнологияси асослари. (лотинча) Т., Ўқитувчи,

2005

2. Жабборов И. М. Жаҳон этнологияси асослари. (кириллча) Т., Ўқитувчи, 2008

3. Жабборов И. М. Етнография ва жаҳоннинг этник қиёфаси. Т., 1992

4. Жабборов И. М. Жабборов С. Жаҳон динлари тарихи. Т., Ўзбекистон, 2002

5. Аширов А., Атаджанов Ш. этнология (ўқув қўлланма). Т., Ўзбекистон, 2007

6. Набиев А., Шойимардонов И., Бўриев О. этнография га доир қизиқарли саволлар ва жавоблар. Т., 1994.

7. Набиев А., Шойимардонов И., Бўриев О. Ўзбекистон тарихини ўқитишда этнографик манбалардан фойдаланиш Т., 1992.

14-мавзу. Европа қисмидаги Шарқий славян халқлари (2 соат)

Режа:

1. Етногенези, тили ва ирқи.
2. Хўжалиги ва моддий маданияти.
3. Ижтимоий тузуми ва маънавий маданияти.

ИПТ-“Блис-сўров усули”.

ИАТ воситаси- органайзер, рангли фломастерлар.

Адабиётлар рўйхати

1. Жаҳон мамлакатлари. Қисқа маълумотнома. Т., 2006.
2. Народў мира. этнографические очерки народў передней Азии. М., 1960.
3. Народў мира. этнографические очерки народў Южной Азии. М., 1960.
4. Таксами Ч.М., Косарев В.Д. Кто вў айнуў. Очерк истории и културў. М., 1990.
5. Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. М., 1980.
6. Семья и семейнўе обрядў у народов Средней Азии и Казахстана. М., 1987.
7. Мурзаев э. Узоқ Осиёда. XIX-XX асрларда Ўрта ва Марказий Осиёни ўрганиш тарихидан очерклар. Т., 1960.

Мустақил таълимни ташкил этишининг шакли ва мазмуни

Талаба мустақил ишни тайёрлашда фаннинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиш тавсия этилади:

- дарслик ва ўқув қўлланмалари бўйича фан боблари ва мавзуларни ўрганиш;
- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;
- махсус адабиётлар бўйича фанлар бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- талабаларнинг ўқув-илмий-тадқиқот ишларини бажариши билан боғлиқ бўлган фанлар бўлимлари ва мавзуларини чуқур ўрганиш;

-фаол ва муаммоли ўқитиш услубларидан фойдаланадиган ўқув машғулоти.

Тавсия этиладиган мустақил иш мавзулари:

1. Этнология фани тарихи.
2. Олд Осиё халқлари хўжалиги ва маданияти.
3. Марказий Африка халқлари маънавий маданияти.
4. Шимолий Америка халқлари моддий маданияти.
5. Кавказ халқлари хўжалиги ва маданияти.

Фан ишчи дастурини шакллантириш жараёнида мазкур машғулоти учун ишчи ўқув режада кўрсатилган соатлар ҳажмига мос мавзулар рўйхати шакллантирилади.

МУСТАҚИЛ ИШ БАЖАРИШ БЎЙИЧА УСЛУБИЙ КЎРСАТМА ВА БАҲОЛАШ МЕЗОНИ

1. Умумий қоидалар

1.1. Низом талабаларнинг мустақил ишларнинг ташкил қилиш, бошқариш ва баҳолаш тартибини белгилайди;

1.2. Бу ҳужжат Ўзбекистон Олий таълим стандартлари талаблари тегишли раҳбар органлар ҳамда ректоратнинг кадрлар тайёрлаш сифатини оширишга қаратилган ҳужжатларига таянади.

1.3. Талабанинг мустақил иши кафедра фанлари бўйича намунавий ўқув дастурларида белгиланган мавзулар доирасида ташкил этилади.

1.4. Мустақил иш учун зарур ахборот ресурсларнинг этарли даражасини таъминлаш университетнинг асосий вазифалари қаторида турмоғи лозим (зарур нашрлар, манба фондлари билан алоқалар, электрон ахборот воситалари)

1.5. Мустақил ишни услубий жиҳатдан таъминлаш ва бошқариш кафедра профессор-ўқитувчилари фаолиятининг муҳим қисмини ташкил этмоғи лозим.

2. Талаба мустақил ишининг мақсад ва вазифалари.

2.1. Талаба мустақил ишининг асосий мақсади ўқув дастуридаги муайян масалаларни аудиториядан ташқари мустақил равишда бажариб учун зарур бўлган билим ва кўникмалар доирасини кенгайтириш ва ривожлантиришдир.

2.2. Талаба мустақил ишининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

– янги билимларни мустақил тарзда пухта ўзлаштириш кўникмаларига эга бўлиш;

– керакли маълумотларни йиғиш, тасниф ва таҳлил қилиш, улар билан самарали иш усуллари ва воситаларини аниқлаш;

– ахборот билан ишлаш технологиясини ўрганиш;

– анъанавий ва электрон ўқув адабиётлари ва маълумотлар мажмуидан керакли маълумотларни ажратиш, улар билан ижодий ишлаш кўникмаси ва малакасини ҳосил ;

– Интернет тармоғидан мақсадли фойдаланиш, берилган топшириқнинг рационал эчимини белгилаш;

–Иш натижаларини матнини ва электрон нушасини тайёрлаш ва муҳокамага қўйишга ўргатиш;

–Мустақил иш натижалари мутахассислар жамоасида ҳимоя қилиш тартиби ва маданиятига ўргатиш.

3. Талаба мустақил ишининг ташкилий шакллари.

3.1. Талаба мустақил ишини ташкилий этишда кафедра фанларининг хусусиятларини, шунингдек, ҳар бир талабанинг академик ўзлаштириш даражаси ва қобилиятини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланилади:

– айрим назарий мавзулари ўқув ва қўшимча адабиётлар ёрдамида мустақил ўзлаштириш;

– мустақил иш мавзуси ва унинг қисмлари бўйича рефератлар тайёрлаш;

– мустақил ишнинг яхлит матнини тайёрлашда илмий асосланганликни, амалий аҳамиятини кўрсатишга ўргатиш;

– малакавий битирув иши ва магистрлик диссертациясини тайёрлаш;

– назарий билимларни амалиётда қўллаш, муаммоли масалалар эчимини топиш;

– талаба мустақил ишини ташкил этишда ижодий шакллар топиш ва фойдаланиш мумкин.

3.2. Талаба мустақил иши учун кафедрада ишнинг ташкилий шакллари, топшириқлар вариантлари, зарурий методик қўлланма, кўрсатма ва тавсиялар ишлаб чиқилади ва факултет кенгашида тасдиқланади.

4. Талаба мустақил ишнинг ахборот таъминоти.

4.1. Талаба учун муайян фан бўйича мустақил иш топшириқлари дастури мазмунидан келиб чиқиб, кафедра профессори (ёки этакчи достенти) томонидан ўқув машғулотларини бевосита олиб борувчи ўқитувчи билан биргаликда белгилари тузилади, ҳамда кафедра мудири томонидан тасдиқланади.

4.2. Мустақил ишни бажариш учун талаба ахборот манбаи сифатида дарслик ва ўқув қўлланмалар, методик қўлланма ва кўрсатмалар, маълумотлар ёъналишини белгиловчи илмий ва оммавий даврий нашрлар, Интернет тармоғидаги тегишли маълумотлар, берилган мавзу бўйича аввал бажарилган ишлар банки ва бошқалар хизмат қилади.

4.3. Кафедра мудири ва талабалр мустақил ишларнинг бажариш учун зарурий ахборот манба ва воситалари таъминланишни назорат қилади. Талабаларга турли кутубхоналар, музейлар, тармоқ муассасалари ва корхоналаридан мустақил иш учун зарурий маълумотлар тўплаш юзасидан сўровнома хатларини расмийлаштириб беришни маъмуриятдан сўрайди.

4.4. Кафедра университет раҳбариятидан талабалар мустақил ишларни ўз вақтида бажариш учун компьютер техникаси ва Интернет тармоғидан самарали фойдаланиш шарт-шароитларини яратиб беришни талаб қилади.

ГЛОССАРИЙ

Автохтон - (юнон.)-маҳаллий, жайдари, туб аҳоли маҳаллий ер эгаси бўлган халк, мамлакатнинг ибтидоий аҳолиси, аборигенлар.

Анимизм (лот.-жон, рух) - дунёда жон ва рухлар мавжудлигига ишониш. Ибтидоий даврда пайдо бўлган. Ибтидоий одамлар табиат кучларига қарши курашда ожизлик қилган, ўз ҳаёти ва танасидаги турли ҳодисалар (туш кўриш, галлюцинация, ўлим ва ҳаказо)ни тушунмаган. Улар жон тана билан боғланган ва у танадан чиқиб кета олади, деб ҳисоблаганлар. Инсонда аста-секин абстракт тафаккур ривожланиши билан моддий нарсаларга боғлиқ рух тўғрисидаги тасаввурлар пайдо бўлган. Рухлар яхши, сахий ҳамда ёмон, ёвуз рухларга бўлинган. Рухлар одамлар ҳаётига, турмушига таъсир кўрсата олади деб тасаввур қилинган. Шу сабабли зарур пайтларда уларга қурбонликлар қилганлар. Анимизмнинг айрим кўринишлари бизгача етиб келган.

Антропогенез (юнон.) - инсон жисмоний қиёфасининг шаклланиши, меҳнат фаолиятининг шунингдек, жамиятнинг кундалик ривожланиш жараёни. Антропогенез ҳақидаги таълимот антропология тармоғи ҳисобланади.

Антропология (юнон.)-одамнинг келиб чиқиши ва эволюцияси, одамзод ирқларининг пайдо бўлиши, одамнинг тана тузилишидаги нормал фарк, тафовут, ўзгарувчанлик ҳақидаги фан. Антропологлар одам ҳақида тушунча, одамни ўрганувчи фан одамнинг суяк тузилиши, тери ва сочининг ранги ва бошқа типлари, физиологик, жинсий ва бошқа хусусиятларини ўрганади. Антропология ижтимоий фанларга жуда яқин турадиган биология соҳасидир. Бу фанга доир фикрлар бундан бир неча минг йил илгари пайдо бўлганига қарамай, у фан сифатида фақат XIX асрнинг иккинчи ярмидан шакллана бошлади. Антропологиянинг муҳим соҳаси одам организмнинг тузилиши ва ривожланишига жуда таъсир қиладиган физиологик, биокимёвий ва генетик омилларини ўрганадиган бўлими «Одам биологияси» деган умумий ном билан XX асрнинг ўрталаридан бошлаб ривожланди. Одамнинг пайдо бўлишида фақат табиат оламининг қонуниятларигина эмас, балки ижтимоий омиллар ҳам муҳим роль ўйнаган. Одам пайдо бўлганидан ҳозирги ҳолатигача унинг бутун ҳаёти ижтимоий жамиятнинг ривожланиши қонунияти билан чамбарчас боғланган. Антропологиянинг фан бўлиб ривожланишида табиат ва жамият тўғрисидаги фанлар ижобий рол ўйнади. Замонавий фан нуқтаи назаридан айтганда, антропология кўидаги учта катта бўлимдаг иборат: 1) Одам морфологияси; 2) Антропогенез; 3) Ирқшунослик (этник антропология). Морфология одамнинг жисмоний тузилишидаги белгиларнинг ёш, жинс, касб ва ташқи шароитга қараб ўзгаришини тушунтириб беради. Ирқшунослик одамзод ирқларининг келиб чиқиши даври ва сабабларини уларнинг ер юзига тарқалишини изоҳлаб, этногенез муаммоларини ечишга ҳам ўз ҳиссасини қўшади. Антропология биология фанининг фақат назарий соҳаси бўлибгина қолмай, амалий аҳамиятга эга бўлган соҳаси ҳамдир. Унинг далилларидан кўп соҳаларида масалан, одамнинг жисмоний ўсишини ўрганишда, шунингдек суд экспертизасида фойдаланилади.

Антропологик тип - муайян ҳудудга мансуб одамзотнинг тузулишидаги ирқий турғун белгиларнинг шаклланган мажмуи. Бу атама билан катта ирқлар, уларнинг бўлимлари ҳам ифодаланади.

Генеалогия (юнон.шажара) - ёрдамчи тарих фанлардан бири XVII-XVIII асрларда вужудга келган. Билимларнинг амалий соҳаси, шажаралар тузиш, уруғ ва оилаларнинг келиб чиқиши, айрим шахснинг тарихий ва қариндошлик алоқаларини ўрганади.

Генезис (юнон.) - келиб чиқиш. Этнологияда халқларнинг келиб чиқиши.

Жамоа (ар.) - кишиларнинг қавмига уюшув шакли. Жамоа асосан ибтидоий жамият тузумига хос бўлиб, айрим ҳолларда синфий жамиятда ҳам узок вақт сақланиб қолувчи кишилар бирлашмалари шакллари билан бири. Жамоа учун ишлаб чиқариш воситалари (кўпинча ерга) биргаликда эгаллик қилиш, ўз-ўзини идора этиш ҳуқуқидан тўла ёки қисман фойдаланиши характерлидир. Жамият тарққиёти жараёнида жамоанинг шакли

ва мазмуни ўзгара беради. Жамоанинг уруғ жамоаси, қишлоқ жамоаси, уй, оила жамоаси, кўшничилик жамоаси ёки ҳудудий жамоа каби кўринишлари мавжуд.

Инициация (лот.) - бағишлаш, ибтидоий даврда ўсмирларни вояга етган эркак ва аёллар сафига ўтказиш маросимию исломда ўғил болалар суннати инициация ҳисобланади.

Инновация (лот.) - янгиланиш, мерос ва анъаналарни авлоддан-авлодга ўтиши натижасида маданиятда вужудга келган янги кўринишлар.

Интеграция (лот.) - тикланиш, тўлдириш, турли халқларнинг бирлашуви, турли этносларнинг бир ҳудудида этник-маданий алоқаларини ўрнатиш жараёни.

Ирқ (ар.) - илдиз, томир, одамларнинг келиб чиқиши, гавда тузилиши ва қиёфаси ўхшаш бўлган тарихан таркиб топган ҳудудий бирлигидир. Кишиларнинг тана тузилиши, ташқи қиёфаси (тери, кўз ва суягининг ранги, соқолининг сийрак ёки қалинлиги, бўй-баста, юз тузилиши, бош суягининг шакли, қон гуруҳи) ва бошқаларига қараб гуруҳ-гуруҳга ажратилади. Жаҳондаги барча халқлар тўртта катта ирқларга бўлинади: европоид (евросиё), монголоид (осиё-америка), негроид ва астролоид (Океания). Булардан ташқари ирқий бирикмалар ҳам мавжуд. Ҳар бир ирқ яна бир қанча майда гуруҳларга ҳам бўлинади.

Ирқлар - *Homo Sapiens* тури ичидаги систематик гуруҳлар. Ҳар бир ирқ ўзига хос ирсий белгилар, мас, кўз, соч ва тери ранги, юз ва бош қутисига биноан бошқа ирқлардан фарқ қилади. Ҳозирги одамлар 3 та экваториал (негроид, автралоид, евросиё), европоид (осиё-америка, монголоид) ёки 5 та (негроид, австралоид, европоид, монголоид, американоид) йирик ирқларга бўлинади. Ҳар бир ирқ ичида яна кичикроқ ирқ, яъни кенжа ирқ бўлади. Масалан, экваториал ирқ, негр, негрилл, бушмен ирқ, негр, негрилл, бушмен ирқ, австралия ва бошқа ирқларга, европоид ирқ эса Атлантика-Болтиқ, Ҳинд-Ўрта денгизи, ўрта Европа ва Арктика, жанубий Осиё ва бошқаларга ажралади.

Ирқлар палеолитнинг сўнгги давларида бундан 40-30 минг йил аввал одам ер юзини эгаллаши билан шакллана бошлади. Ўша даврда кўпчилик ирқ белгилари мослашиш хусусиятига эга бўлганлигидан муайян муҳит шароитида табиий танланиш туфайли мустаҳкамланиб борган. Масалан, экваториал ирқда терининг қора ранги ультрабинафша нурлар таъсиридан ҳимояловчи, бурун қатагининг кенг бўлиши, нам тропик иқлим шароитида сув буғланишини кучайтирувчи, тананинг узун бўлиши, тана юзасининг тана ҳажмига нисбатан кенгайтириш орқали терморегуляцияни амалга оширувчи восита сифатида вужудга келган.

Барча ирқлар *homo Sapiens* га хос бўлган умумий хусусиятларга эга, уларнинг барчаси биологик ва психик жиҳатдан тенг бўлиб, эволюцион ривожланишнинг бир хил поғонасида туради. Ҳамма ирқлар маданият ва цивилизация энг юқори даражада ривожланишида бир хил имкониятга эга. Ҳозирги замон фани мавжуд ирқлар бир хил қобилиятга эга эмаслиги, улар эволюциясининг турли босқичларида турганлиги тўғрисидаги ирқчилик ғояларини инкор этади. Одам ирқларни миллат, «тил гуруҳи» тушунчалари билан аралаштириб юбормаслик лозим. Битта миллат таркибида ҳар хил ирқлар ва аксинча битта ирқнинг ўзи турли миллатлар таркибига кириши мумкин.

Клан (гель) - авлод, уруғ, қабила, патронимия.

Конгломерат (лот.) - бирикиш, қушилиш, боғланиш, тўпланган турли тоифа ва элатларнинг уюштирилишидан ташкил топган ижтимоий-сиёсий тузум. (Масалан, кулдорлик, феодализм даврида тузилган йирик давлатлар).

Консолидация (лот.) - мустаҳкамлайман, йириклашув, тил ва маданият жиҳатидан яқин ва қон-қардош бўлган халқларнинг ягона бўлиб бирлашуви, этносларнинг бирига яқинлашиб қўшилиб кетиши.

Магия (юнон.) - сеҳргарлик, одамнинг ўзини ғайри табиий кучлар таъсирида кўрсата олиш қобилиятига асосланган иш амаллари.

Маданият (ар.) - инсон қўли ва ақл идроки билан яратилган моддий ва маданий бойликлар. Рус тилида «культура» сўзи аслида лотинча сўз бўлиб, «ишлаб чиқариш»,

«ясаш», «яратиш» деган маънони англатади. Маданият тушунчаси тарихий давр (антик маданият), аниқ жамият, элат ва миллати ҳамда фаолияти ёки ҳаётининг ўзига хос соҳаларини тавсифлаш учун қўлланилади. Маданият моддий ва маданий маданиятга бўлинади. Моддий маданиятга хўжалик куруллари, уй-рўзгор буюмлари, кийим-кечаклар, безаклар, таомлар, идиш-товоклар, турар жойлар ва бошқалар киради. Маънавий маданиятга эса оила-никоҳ муносабатлари, урф-одатлар, маросимлар, эътиқодлар, тасвирий санъат, фольклор кабиларни ўз ичига олади. Моддий ва маънавий маданият бир-бири билан узвий боғлиқдир.

Маросим (ар.) - диний ёки анъанавий урф-одатлар муносабатлари билан ўтказиладиган маърака, йиғин: тантаналар билан уюштириладиган расмий йиғин.

Микроэтнос - маҳаллий халқ ёки миллат ичида баъзи жиҳатлари (шеваси, моддий ва маънавий маданияти, диний тасаввурлари) билан ажралиб турган майда этнографик гуруҳлар.

Никоҳ (ар.) - эр-хотинликни шарият йўли билан расмийлаштириш маросими, мазкур маросимда мулла томонидан қиладиган шартнома. Эркак билан аёлнинг ҳуқуқий равишда расмийлаштириладиган оилавий иттифоқи. Эркак билан аёлнинг бир-бирларига ва болаларига нисбатан ҳуқуқий ва мажбуриятлар келтириб чиқарувчи оилавий иттифоқи.

Тарихий-этнографик вилоят - маълум ҳудудда жойлашган, узоқ тарихий давр ичида моддий ва маънавий маданиятда умумий хусусиятлар яратган халқлар махсус тарихий-этнографик вилоятларга бўлинадилар. Моддий маданиятга теварак-атрофдаги табиий-экологик шароитга мослашган меҳнат куруллари, уйлари, уй-рўзгор буюмлари, таомлари, кийим-кечаклари кирса, маънавий маданиятга халқ яратган турли жанрдаги асарлар, халқ амалий безакчилик санъати, пардоз бериш, диний эътиқод, урф-одатлардаги баъзи умумийликлар киради. Масалан, Америка қитъаси энг катта икки тарихий-этнографик вилоят-шимолий Америка ва Лотин Америкасига бўлинади. Этник ва маданий хусусиятлари билан умумий белгиларга эга бўлган кўп халқлар махсус жанубий Осиё тарихий этнографик регион (минтақа)ни ташкил этади. Ўрта Осиё ва Қозоғистон минтақаси ҳам махсус тарихий маданий вилоят ҳисобланади.

Мамлакатимиздаги Фарғона водийси (Фарғона, Андижон, Наманган вилоятлари), жанубий Ўзбекистон (Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари)ни ҳам кичик тарихий-этнографик регион-минтақаларга киритиш мумкин. Ҳозирги бозор иқтисодиёти асосида ривожланаётган мамлакатларда тарихий-маданий вилоятлар тобора такомиллашмоқда. Тараққиёт сари одимланаётган мамлакатларда ҳам янги тарихий-маданий вилоятлар вужудга келмоқда, шунингдек Африка, Америка, Австралияда ҳозиргача ибтидоий жамоа босқичи даврида шаклланган тарихий-маданий регион (минтақа)ларнинг кўринишлари сақланиб қолган.

Тиллар классификацияси - жаҳон тилларини турли белгиларига кўра ўрганиб, гуруҳларга ажратиш. Тилларнинг генетик (генеалогик) классификация уларнинг қариндошчилик белгиларига асосланадиган, яъни умумий ўзак тилдан келиб чиққан тилларни ўз ичига олади: хинд-европа тиллари, олтой тиллари, урал тиллари оиласи ва бошқалар. Типологик классификация, генетик ёки ҳудудий яқинликдан қатъий назар, тил тузилиши (морфологик фонологик, синтактик, семантик) белгиларнинг ўхшашлигига асосланади. Шунга кўра тиллар изолюцияловчи (аморф, тип) қадимги хитой, вьетнам, йоруба (аглютинацияловчи) (аглютинатив тип) туркий тиллар, кўпгина фин-угор тиллари (флекцияловчи) флектив тип (рус тили)га бўлинади. Айрим олимлар инкорпорацияловчи (полисинтетик) тиллари (айри палеосиё тиллари, кавказ тиллар)ни ҳам ажратадилар.

Хўжалик маданий типлар - жаҳон халқларининг ибтидоий жамият даври (қадимги тош, бронза ва темир асрлари)даги ижтимоий-иқтисодий тараққиёти, турлича табиий шароитда жойлашишининг ва мослашиши уларнинг ҳаётида турли типдаги хўжалик-маданиятларни вужудга келтирган эди. Хўжалик-маданий типлар даставвал

муайян жамиятда устувор ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлиб, ҳар бир тарихий даврда кишиларнинг теварак-атрофдаги муҳит билан алоқа характери белгилайди.

Мазкур типлар кишиларнинг машғулоти ва ишлаб чиқариш қуроллари, турар-жойлари ва уй-рўзгор жиҳозлари, таомлари ва кийим-кечаклари, транспорт воситалари ва бошқа типларга қараб, муайян жамиятнинг ижтимоий тузумини ҳам аниқлаш мумкин. Маънавий маданият хусусиятлари, асосан урф-одатларда, тасвирий санъатда, эътиқоди ва фольклорида ёрқин намоён бўлади. Хўжалик-маданий типларнинг бирлиги ва ўзаро боғлиқлиги муайян ижтимоий-иқтисодий тараққиёт ва бир-бирига яқин географик муҳит билан боғлиқ бўлиб, ўзгарувчан характерга эга.

Энг қадимги даврларда пайдо бўлган этносларнинг хўжалик-маданий типли иссиқ тропик ва субтропик иқлимли ўлкалардаги овчилик, терим-тармачилик ва соҳиллардаги балиқчиликдир. Намли тропик ва субтропик жойларда иккинчи маданий-хўжалик типи, ички иссиқ иқлимдаги қўл меҳнатли деҳқончилиги тарқалган бўлиб, бунга қисман овчилик-теримчилик ва балиқчилик хўжаликлари ҳам ёрдамчи ҳисобланган. Иқтисодиёт ва техника тараққиётига янги сифат яратган учинчи маданий-хўжалик типини мотиға деҳқончилик билан чорвачилик қўшилиши натижасида пайдо бўлган эди.

Кейинги даврдаги фан-техника тараққиёти бутун жаҳондаги анъанавий хўжалик маданий типларга жиддий ўзгартиришлар киритди. Европа ва Америкадаги энг ривожланган мамлакатларда аҳолининг кўпчилиги индустриал соҳага жалб этилди, анъанага айланиб қолган қишлоқ хўжалиги ўрнига юксак тараққий этган товар деҳқончилиги ва интенсив чорвачилик, плантацияли қишлоқ хўжалиги пайдо бўлган эди. XX-XXI асрнинг бошларида анъанавий хўжалик-маданий типлар барҳам топа бошлади ва сақланиб қолган белгилари янги мазмун билан бойиди.

Цивилизация - инсоният жамияти илгарилама ҳаракатида эришилган даражани ҳамда моддий ва маънавий қадриятларни ўзлаштириш усулини ифодалайдиган тушунча.

Этник антропология ва ирқшунослик - антропологиянинг одамзот ирқларининг келиб чиқиш тарихи, сабаблари ва Ер юзига тарқалиши ҳамда халқларнинг антропологик таркибини ўрганувчи соҳаси. Миллат ва ирқ одамзод турларининг бирлиги, моногенизм ва полигенизм, одамзод гуруҳлари ва унинг таркибан антропологик бир хиллик даражасини аниқлаш, ирқларнинг классификацияси, дунё халқларнинг антропологик таркиби, ирқларнинг ҳозирги даврда тарқалиши ва одамзод бирлиги, ирқий белгиларнинг ўзгарувчанлиги ирқларнинг керишуви каби масалалари устида тадқиқот олиб боради.

Этник бирлик - кишиларнинг қабила, элат миллат ва бошқа бирликларидан иборат бўлган, тарихан таркиби топган алоҳида барқарор ижтимоий гуруҳи. Этник бирлик тушунчаси этнографик жиҳатдан «халқ» маъносини англатади. Кишилар бирлашувининг табиий негизи ҳудуд умумийлиги, шунингдек улар тилининг яқинлиги ва умумийлиги этник бирликнинг вужудга келишига асосий шарт ҳисобланади.

Этник гуруҳ - турмуш ва маданиятнинг айри элементлари (тили, моддий ва маънавий маданиятидаги ўзига хос хусусиятлари, дини ва б.)ни сақлаган. Халқ ёки миллатнинг алоҳида қисми. Этник гуруҳга, одатда, элат ёки миллатнинг бошқа миллий гуруҳлар билан ассимляцияси ёки элатга ўзининг айрим характери белгиларини сақлаган ҳолда қўшилиши натижасида, шунингдек халқнинг бир қисми асосий этник ҳудуддан узоқ вақт узилиб қолиши миграция жараёнлари, давлат чегараларининг ўзгаришлари ва бошқалар, янги табиий-географик шароитга тушиши натижасида хўжалик ва маданиятда ўзига хос хусусиятларга эга бўлиши билан пайдо бўлади. Янги этник гуруҳнинг ташкил топишида дин, табақавий гуруҳлар ва бошқалар катта роль ўйнайди.

Этнографик гуруҳ - маълум бир этноснинг (элатнинг ёки миллатнинг ажралмас қисми, унинг таркибидаги бўлинмалардан) бири бўлиб, ўзининг баъзи хусусиятлари билан тил лаҳжаси, хўжалик фаолияти, тумурш тарзининг баъзи томонлари билан фарқ қилган. Этнографик гуруҳ одатда бир қабиланинг, элатнинг ёки миллатнинг иккинчи бир халқ билан аралашиб, бошқа ерга бориб, шу ердаги халқ таркибига кириб, у билан бирга яшаб келиши натижасида вужудга келади.

Этник жараён - этник бирлик (элат) билан унинг таркибига кирган этник гуруҳлар ўртасидаги хўжалик, иқтисодий, маданий алоқаларнинг узлуксиз ривожланиб боришидир. Бу жараён икки хил бўлиниб кетишга ва бирланишга мойилдир.

Этногенетик жараён - бу жараёнда халқнинг илк илдизлари ҳосил бўлади. Бир қанча этник гуруҳлар бир-бирлари билан яқинлашиб, кушилиб боради. Этник гуруҳларнинг ташқи қиёфаси, тили, моддий ва маданий маданияти ҳар хил бўлади. Узоқ давом этган этногенетик жараёнда уларнинг ташқи қиёфасида тилида, моддий ва маънавий маданиятида, феъл-атворида умумийлик ҳосил бўлади. Ўзбек халқининг этногенетик жараёни Қанғ давлати доирасида (милоддан аввалги III-милодий V асрнинг ўрталари) ўтган. Кейинги даврларда бу жараён ривожланган.

Этник психология - социал психология бўлимлардан бўлиб, турли миллий, халқ ва этник гуруҳга хос типик психик хусусиятларни ўрганеди. Ўз текширишларида муайян тадқиқот объектининг моддий ва маънавий маданияти, ижтимоий ҳаёти, анъаналари, урф-одати, тил хусусияти, диний қарашлари, шунингдек ўзига хос тасавури, кайфияти, иш-ҳаракатлари тизими ва бошқаларга асосланади. Дастлаб этнография ва антропология фанлари асосида вужудга келгач, кейинчалик ижтимоий психология ва этнография заминида махсус фан сифатида тўлақонли шаклланади.

Этник тарих-маълум бир халқнинг илк аجدодларидан бошланиб, элат шаклланиши, унинг тараққиёт этиш босқичларини ва элатнинг емирилиши даврини ўз ичига олади.

Этникос (юнон.) - халқчил, халқ томонидан яратилган.

Этногенез (юнон.) - халқларнинг келиб чиқиши, илгари мавжуд бўлган турли этник компонентлар асосида янги этник бирликнинг таркиб топиш жараёни. Этник гуруҳ, халқнинг шаклланиш жараёни узоқ вақт давом этади. Халқларнинг этногенезини ўрганишда улар келиб чиқишининг дастлабки давригина эмас, балки кейинги шаклланиш тарихи ҳам, шунингдек ҳозирги замон этнографик, лингвистик ва антропологик хусусиятлари ҳам ҳисобга олинади. Бундай мураккаб жараённи аниқлаш, этнография, археология, антропология, тарих, тилшунослик фанлари маълумотларидан фойдаланишни талаб этади, яъни этногенез масаласи фанида комплекс ўрганилади. Этногенез масаласини ўрганиш маданият тарихининг умумий муаммоларини изоҳлаш учун муҳим аҳамиятга моликдир.

Этногеография (лот.) - этнологиянинг бир тармоғи. Ер шари, алоҳида мамлакатлар ва уларнинг ҳудудлари аҳолисининг таркиби ва жойлашишини ўрганеди. Шунингдек, этногеография қадимги ва ҳозирги этник бирликларнинг жойлашишни текширади ва шу асосида этник чегараларни аниқлайди. Этногеографияга этник география ва этник демография киради. Этногеография антропология билан яқин алоқада. Этнография антропогеографиянинг турли мактабларидан фарқ қилиб, этник бирликлар (халқлар, этник гуруҳлар) ўртасидаги ўзаро муносабатлар ва тарихий режада географик муҳит табиий-географик омилларнинг таъсири ва ижтимоий-иқтисодий омилларнинг етакчи ролини ўрганеди.

Этнолингвистика (юнон.) - тилшуносликнинг этнология билан боғлиқ бўлиши. Этнолингвистика халқ одатлари, тасавурлари, маданияти билан тилнинг ўзаро алоқаси ва таъсирини ўрганеди. Шунингдек тилда акс этган маданий далилларни дини ва махсус тилларни, табуларни, этник ономастикани ва бошқаларни таҳлил қилади.

Этноним (юнон.) - халқларнинг номларини англатувчи атама.

Этнонимика - қабила, халқ ва бошқа этник бирликларни ўрганадиган фан.

Этнос (юнон.) - элат, халқ. Этнологияда уруғ, қабила, элат, халқ, миллат этнос деб юритилади.

Этноцентризм (юнон.) - инсоннинг барча ҳаётий ходисаларини ўзи учун намуна деб билган ўз этник гуруҳи қадриятлари юзасидан баҳолашга мойиллиги; ўз ҳаёт тарзини бошқалар ишидан афзал кўриш.

Дўппи – анъанавий бош кийими сифатида ўзбек халқи орасида кенг тарқалган. У халқ амалий санъатида қадимдан тайёрланган. Ўзбек дўппиларининг қачон пайдо

бўлганлиги тўғрисида ҳозирча маълумот йўқ. Лекин бадий ва тарихий манбаларда дўппини эслатувчи эркакларнинг бош кийими ҳақида маълумот бор. Ана шу бош кийими бир неча аср олдин пайдо бўлиб, вақт ўтиши билан унинг кўриниши ўзгариб борган. XIX – асрдаёқ дўппининг кўриниши чўққисимон бўлиб, саллани ўрашга мослаб тикилган. 20-йиллардан бошлаб эса тўртбурчакли, юмалоқ шаклли дўппилар пайдо бўлган. Ўзбек дунёларида ўсимлик шакли кўпроқучраган. Чунки мусулмон дунёсида амалий санъатнинг бирор турида жонли ҳайвонларнинг одамзод шаклини тасвирлаш таъқиқланган.

Шогирма - қорақалпоқ эркакларининг анъанавий бош кийими ёки унинг иккинчи номи – *кураш* деб номланган. Ҳозирга қадар СССР халқлари этнографияси давлат музейида шогирмаларнинг бир неча нусхаси сақланмоқда. Шогирма қора кўй жунидан тайёрланган бўлиб, шакли паст кесик конуссимон, ичи кигиздан, астари гулли матодан, юқори қисми диаметри 40 смга , баландлиги эса 10 смдан ортиқроқ. Нукус шаҳар ўлкашунослик музейида ҳам шогирмага ўхшаш бой кийимлари сақланмоқда. Кекса авлод вакиллари, хусусан қишлоқ жойларда ҳалигача шогирмани киядилар.

Борик-қорақалпоқ эркакларининг қора кигиздан тайёрланган баланд бош кийими. А.С.Морозованинг йиққан дала этнографик маълумотлари бўйича 200 йил олдин ҳамма қорақалпоқлар замонавий айлана бош кийимлар киймаганлар, кўпчилик эркаклар мана шундай борик кийганлар

Дўппи-Такия - яна бир анъанавий бош кийими. Ўрта ёшли эркак ва аёллар уни шогирма ёки жаулик, басорау тагидан кийганлар. Қишда уй ичида, ёзда кўчада такия билан бемалол оришган. Уларнинг номланиши ҳам шаклига боғлиқ бўлган. Масалан: уйда тикилган дўппи-тоқима такия, макпалтакия, кўй шоҳи тасвирлангани казба такия деб номланган. пилари гумбазсимон шаклда бўлиб, юқориси тўрт қисмга бўлинган, майва қавилган, атрофи бошқа матодан жияк қилиб тикилган, баландлиги 12 см атрофида астари ип-газлама матодан. Болалалар, йигит-қизлар дўпписи нақшли, кексаларники нақшсиз бўлган, эркаклар дўпписида битта попук, қизларникида эса бир нечта бўлган. Ҳамма жойига нақшсолинган дўппи боя такия, деб аталган ва унинг тайёрланиш учун аёллар кўп вақт сарфлаганлар.

Кийимшек- қорақалпоқ аёлларининг энг қадимий бошдан ташланадиган ёпинчиғи. У паранжига ўхшайди, бироқ ёлғон енглари йўқ. Унинг қизил кийимшек ва ан кийимшек деган хиллари бўлган. Ёш келинчак ва аёллар қизилини, кексалар оқини кийганлар, кейинчалик қайнона ва қайни акалар кўзига кийимшеесиз кўринмаслиги шарт бўлган. Н.П.Лобачева ўзининг “қорақалпоқ бош ёпинчиқлари” мақоласида XIX-аср бошларида анъанавий бош кийими-ёпинчиқ-жегде ҳақида батафсил маълумот беради.

Жегде - бошдан ташлаб юриладиган ёпинчиқ бўлиб, факт Ўрта Осиё халқларида учрайди, энги ёлғон, яъни кийилмайди у XVII-XVIII – асрларда аёллар ёпинчи сифатида пайдо бўлган. Қорақалпоқ аёллари ҳам жегдени кўчада, тўйда , байрамларда кийганлар, аниқроғи бошларига ташлаганлар. Паранчи, жегде сингари ёпқич ёки ёпинғичларнинг турмушга кириб келиши қадимий диний-магик тасаввурларнинг Ўрта Осиё ҳудудида бирлашуви, яъни аёлларни ҳаётнинг махсус дақиқаларида (мас,тўй вақтида), “кўздан асраш” мусулмон оламида эса аёллар фигурасини бегоналардан яшириш (бу одат Эрон, Арабистонда ҳам мавжуд, ёпинғич-чодар деб аталади) оқибати деб талқин қилинади. Бу хилдаги ёпинғичлар козоқ ва қирғизларда бўлмаган. Хоразм ўзекларида ҳам бу бош кийими жегде деб аталган.

Жегде – астарсиз (паранчи астарли) бир қаватли бўлиб, улар ҳам 15 ёшдан жегде кийганлар. Жегде ранги ҳам ёшга қараб танланган.

Қизил жегде-ёш аёлларники , нақшли гуллар солишган;

Аг жегде – ўрта ёшли аёлники, оқ ранглиматодан фақат ўзаро кесишган икки чизиқли белги нақшлардан иборат.

Падшам жегде-билан фақат қизлар ёпинганлар, шойидан тикилган.

Жипел жегде-ипак жегде ёш аёлларники бўлган.

Жегде куйидаги қисмларга бўлиб бичилган: олди бои – олд томони, арт бои – орқа томони, яшабу – ён томони, жаге ёқаси, шикул – қулфак. Жегденинг асосий беаги турли хилдаги кашталар эди.

КОНГОЛЕМАРТ(лот)-бирикиш,қўшилиш,боғланиш, тўпланган турли тоифа ва элатларнинг уюштирилишидан ташкил топган ижтимоий-сиёсий тузум (масалан, кулдорлик,феодалазм даврида тузилган йирик давлатлар).

КОНСОЛИДАЦИЯ(лот)-мустаҳкамлайдиган, йириклашув. Тил ва маданият жиҳатидан яқин ва қон-қардош бўлган халқларнинг ягона бўлиб бирлашуви, этносларнинг бирига яқинлашув, қўшилиб кетиши.

МАГИЯ(юнон)- сеҳргарлик, одамнинг ўзини ғайри табиий кучлар таъсирида кўрсата олиш қобилиятига асосланган иш амаллари.

МАДАНИЯТ(ар.)-инсон кўли ва ақл идроки билан яратилган моддий ва маданий бойликдир. Рус тилида “культура” сўзи аслида лотинча сўз бўлиб, “ишлаб чиқариш”, “яшаш”, “яратиш” деган маънони англатади.Маданият тушунчаси тарихий давр (антик маданият), аниқ жамият. Элат ва миллатли ҳамда фаолияти ёки ҳаётнинг ўзига хос соҳаларини тавсифлаш учун қўлланилади. Маданият моддий ва маданий маданиятга бўлинади. Моддий маданиятга хўжалик қуроллари, уй-рўзғор буюмлари киради.

МИКРОЭТНОС – маҳаллий халқ ёки миллат ичида баъзи жиҳатлари (шеваси, моддий ва маданий маданияти, диний тасаввурлари) билан ажралиб турган майда этнографик гуруҳлар.

ТИЛЛАР КЛАССИФИКАЦИЯСИ- жаҳон тилларини турли белгиларига кўра ўрганиб, гуруҳларга ажратилади. Тилларнинг генетик (генеалогик) классификацияси уларнинг қариндошчилик белгиларига асосланган, яъни умумий ўзак тилдан келиб чиққан тилларни ўз ичига олади: ҳинд-европа тиллар оиласи, олтой тиллари, урал тилари оиласи ва бошқалар.

Цивилизация- инсоният жамияти илгарилама ҳаракатида эришилган даражани ҳамда моддий ва маънавий қадриятларни ўзлаштириш усулини ифодалайдиган тушунча .

ЭТНИК АНТРОПОЛОГИЯ ВА ИРҚШУНОСЛИК – антропологиянинг одамзод ирқларининг келиб чиқиш тарихи, сабаблари ва ер юзига тарқалиши ҳамда халқларнинг антропологик таркибини ўрганувчи соҳаси. Миллат ва ирқ одамзод турларнинг бирлиги , моногенизм ва полигенизм, одамзод гуруҳлари ва унинг таркибан антропологик бир хиллик даражасини аниқлаш, ирқларнинг классификацияси, дунё халқларининг антропологик таркиби, ирқларнинг ҳозирги даврда тарқалиши ва одамзод бирлиги, ирқий белгиларнинг ўзгарувчанлиги ирқларнинг қоришуви каби масалалари устида тадқиқот олиб боради.

ЭТНИК БИРЛИК-кишиларнинг қабила. Элат миллат ва бошқа бирликларидан иборат бўлган , тарихан таркиб топган алоҳида барқарор ижтимоий гуруҳи. Этник бирлик тушунчаси этнографик жиҳатдан “халқ” маъносини англатади. Кишилар бирлашувининг табиий негизи ҳудуд умумийлиги этник бирликнинг вужудга келишига асосий шарт ҳисобланади.

ЭТНИК ГУРУҲ- турмуш ва маданиятнинг айрим элементлари (тили,моддий ва маънавий маданиятидаги ўзига хос хусусиятлари, дини ва б.)ни сақлаган халқ ёки миллатнинг алоҳида қисми. Этник гуруҳда, одатда, элат ёки миллатнинг бошқа миллий гуруҳлар билан ассимиляцияси ёки миллатнинг бошқа миллий гуруҳлар билан ассимиляцияси ёки элатга ўзининг айрим характерли белгиларини сақлаган ҳолда қўшилиши натижасида, шунингдек халқнинг бир қисми асосий этник ҳудуддан узоқ вақт узилиб қолиши, миграция жараёнлари, давлат чегараларининг ўзгариши ва бошқалар, янги табиий-географик шароитга тушиши натижасида хўжалик ва маданиятда ўзига хос хусусиятларга эга бўлиши билан пайдо бўлади. Янги этник гуруҳнинг ташкил топишида дин, табақавий гуруҳлар ва бошқалар катта рол ўйнайди.

ЭТНОГРАФИК ГУРУХ- маълум бир этноснинг (элатнинг ёки миллатнинг ажралмас қисми, унинг таркибидаги бўлинмалардан) бири бўлиб, ўзининг бази хусусиятлари билан тил лаҳжаси, хўжалик фаолияти, турмуш тарзининг баъзи томонлари билан фарқ қилади. Этнографик гуруҳ одатда бир қабиланинг, элатнинг ёки миллатнинг иккинчи бир халқ билан аралашиб, бошқа ерга бориб, шу ердаги халқ таркибига кириб, у билан бирга яшаб келиши натижасида вужудга келади.

ЭТНИК ЖАРАЁН- этник бирлик (элат) билан унинг таркибига кириб этник гуруҳлар ўртасидаги хўжалик, иқтисодий, маданий алоқаларнинг узлуксиз ривожланиб боришидир. Бу жараён икки хил-бўлиниб кетишига ва бирлашишига мойилдир.

ЭТНОГЕНЕТИК ЖАРАЁН- бу жараёнда халқнинг илк илдиздари ҳосил бўлади. Бир қанча этник гуруҳлар бир-бирлари билан яқилашиб, қўшилиб боради. Этнк гуруҳларнинг ташқи қиёфаси, тили, моддий в аданий маданияти ҳар хил бўлади. Узоқ давом этган этногенетик жараёнда уларнинг ташқи қиёфасида, тилида моддий ва маънавий маданиятида , феъл-атворида умумийлик ҳосил бўлади. Ўзбек халқининг этногенетик жараёни Қанғ давлати доирасида (милоддан аввалги III милодй V асрнинг ўрталари) ўтган. Кейинг даврларда бу жараён ривожланган.

ЭТНОЛИНВИСТИКА(юнон) – тилшуносликнинг этнолгия билан боғлиқ бўлими. Этнолингвистика халқ одатлари, тасаввурлари, маданияти билан тилнинг ўзаро алоқаси ва таъсирини ўрганади. Шунингдек, тилда акс этган маданий далилларни диний ва махсус тилларни. Табуларни, этник ономастикани ва бошқаларни таҳлил қилади.

ЭТНОЦЕНТРИЗ(юнон)- инсоннинг барча ҳаётий ҳодисаларини ўзи учун намуна деб билган ўз этник гуруҳи кадриятлари юзасидан баҳолашга мойиллиги; ўз ҳаёт тарзини бошқаларникидан афзал кўриш этноцентризм атамаси билан ифодаланади.

Etnologiya fanidan joriy baholash va oraliq baholash bo'yicha savolnomalar (testlar)

“Har kim o`ziga o`zi xo`jayin” degan axloq normasiga Amerikadagi qaysi qabilalar rioya qilishgan?

*algonkin va atapasklar
indeyslar va apachilar
irokez va atsteklar
mayyalar va inklar

1870 yilda beshinchi qit`a bilan tanishgan rus tadqiqotchisi va sayyohi kim?

Prjeval'skiy N. M
*Mikluxo Maklay N.N
Fedchenko A.P
Potanin G.N

XIV asrda XVI adagaskar orolida tashkil topgan davlat nomi nima ?

Mal'gash
*Imerin
Sapotek
Mayya

XIV-XVIII asrlarda bantular qanaqa davlatlarni yaratganlar?

Quldorlik davlatlarini
*ilk feodal davlatlarni
markazlashgan davlatlarni
rivojlangan davlatlarni

XVI asrda paydo bo`lgan Ashanti davlati viloyatlarini kimlar boshqarganlar?

*podsho tomonidan tayinlangan urug`-jamoalarning boshliqlari
beklar
viloyat satraplari
sultonlar

Avstraliya tub aholisi tillarini lingvist A.Kepella necha turkumga bo`ladi?

besh turkumga
sakkiz turkumga
ikki turkumga
*olti turkumga

Avstraliyada initsiatsiya marosimi nima bilan tugaydi?

*Sunnat qilish marosimi bilan tugaydi
ovchilik mahoratini o`rgatish bilan tugaydi

voyaga etgan o`g`il bolani uylantirib qo`yish bilan tugaydi
qabila urf-odatlarini o`rgatish bilan tugaydi

Avstraliyada nikoh tartibini buzganlar qanday jazolangan?

qatl qilingan
sazoyi qilingan, urug`dan haydalmagan
*yo qatl qilingan, yo urug`dan haydalgan
jazolanmagan

Avstraliyaliklarning asosiy tirikchilik manbai va sevimli mashg`uloti nima edi?

dehqonchilik
chorvachilik
*ovchilik

baliqchilik
Avstraliyaliklarning qush ovlashda asosiy quroli nima edi?

har xil to`rlar
tuzoqlar
*bumerang

qopqon
Avstraliyaliklarning o`ziga xos tasviriy san`ati nimaga bo`ysundirilgan edi?

totemistik tasavvurlarga
animistik tasavvurlarga
*ijtimoiy va diniy ehtiyojlarga sehrarlik marosimlariga

Amerigo Vespuchchi “YAngi dunyo o`lkasiga” qachon sayohat qilgan?

*1501-1502 yillarda
1459-98 yillarda
1500-1515 yillarda
1485-1495 yillarda

Amerika qit`asiga ispan va portugallarning kela boshlashi qaysi davrga to`g`ri keladi?

*XVI asr boshlaridan

XV asr boshlaridan

XIV asrdan

buyuk geografik kashfiyotlar davriga

Antropologik jihatdan tasmanlar avstraliyaliklardan qanday farqlangan?

*sochining jingalakligi, badanining to`q jigarrangligi, past bo`yligi bilan sochining siyrakligi, badanining sarg`ishligi, baland bo`yligi bilan farqi bo`lmagan

sochining qoramtirliigi, badanining tukliligi, bo`yining uzunligi bilan

Arktikaning asosiy tub aholisi kilar edi?

araukanlar va chibchalar

indesarlar va dokotalar

*eskimos va aleutlar

mayyalar va inklar

Afrika qit`asida mustamlakachilik qachondan boshlangan?

*XV asr oxirlaridan

XVI asrdan

XVII asr o`rtalaridan

XVIII asr boshlaridan

Afrika qit`asida yashovchi evropaliklar butun aholining necha foizini tashkil etadilar?

Besh foizini

Uch foizini

*ikki foizini

to`rt foizini

Afrika qit`asining qaysi qismida ajdodlarga sig`inish keng tarqalgan?

Tropik Afrikada

*G`arbiy va janubiy qismida

Markaziy Afrikada

SHarqiy Afrikada

Afrika tropik o`rmonlarida yashovchi aholining ko`pchiligi qanaqa kiyim xili bilan cheklangan?

Qora atodan ko`ylak-ishton

YOping`ich

Keng ko`ylak

*oddiy belbog`

Beshinchi qit`ani mustamlaka qilish qachondan boshlangan edi?

XVI asrdan

1700 yillardan

*1770 yillardan

1800 yillardan

Braziliyalik o`rmon indeys qabilalari qachon va kimlar tomonidan qirilgan?

1800 yillarda ispanlar tomonidan

XV asrda mayyaliklar tomonidan

*XVIII – XIX asrlarda portugallar tomonidan

XVI – XVII asrlarda frantsuzlar tomonidan

Butun Evropa nechanchi asrda xristianlashgan?

VIII asrda

V asrda

*IX-XI asrlarda

XII-XIV asrlarda

Butun Evropada daydib yuradigan lulilar odatda kaysi dinlarga itoat kiladilar?

*asosiy turar joydagi dinlarga

islom diniga

pravoslav diniga

katolik diniga

Garbiy va janubiy slavyanlarda axolini kaysi davrdan boshlab tabakalangan va sinflarga karab kiyimlari fark kilgan?

*urta asrlardan boshlab

feodalizmning sunggi boskichida

ibtidoiy tuzum davridan

ilk kapitalizm kurtaklari namoyon

bo`lgan davrda

Garbiy Osiyo regionida barcha mamlakatlarda deyarli kaysi din xukmronlik kiladi?

Budda

YAxudiy

*islom

xristian

Garbiy Osiyo regionida eng kup millatli mamlakat kuyidagilardan kaysi biri?

Irok va YAman

*Eron va Afgoniston

Suriya va Iordaniya

YAman va Kuvayt

G`arbiy Afrikaning SHimolida, Mali va Nigerda yashovchi tuareglar qaysi irqqa mansub?

Mongoloid irqiga

Negroid irqiga

*evropeoid irqining O`rta dengiz tipiga

Sahara tipiga

Dastlab odamlar Melaneziyaga necha ming yillar muqaddam kela boshlaganlar?

20-25 ming yil muqaddam

*10-15 ming yil oldin

30-34 ming yil muqaddam

15-17 ming yil muqaddam

Dunay kirkoklarida yashagan kaysi kabilalar Rim imperiyasi davrida romanlashtirilgan?

Slavyanlar

Poloveklar

*dakofrakiylar

anglo-sakslar

Evropa dinlari geografiyasida kaysi davrdan boshlab jiddiy uzgarish ruy beradi?

Eramizning boshlaridan

*V asr oxiridan

II-III asrlardan

Er.av. V asrdan

Evropa mamlakatlarida yashovchi yaxudiyalar asosan kaysi tilda gapiradilar?

YAxudiy tilida

Slovyan tilida

*usha mamlakat tilida

arab tilida

Evropaliklar bushmenlarga kim deb nom berganlar?

*butazor odalari

tropik aholi

mulatlar

qora tanlilar

Evropaliklar kelish arafasida

Amerika qit`asida kimlar

yashaganlar?

eskimoslar

*indeys qabilalari

neandertallar

habashlar

Evropaning fakat kaerida arab tili saklangan?

Pireney yarim orolida

*Mal`ta orolida

Bolkon yarim orolida

Sardiniya orolida

Evropaning slavyan ayollari

kiyimlaridan xozirgacha saklangani

SHippak

*etakcha (fartuk)

duracha

engsiz kuylak

Janubiy va janubiy sharqiy Osiyoda

rasmiy til sifatida kaysi til keng

tarkalgan?

baxasa tili

*ingliz tili

Indoneziya tili

Malayya tili

Janubiy Osiyoliklar asosan kaysi

irkka mansub?

Mongoloid Irki

*evropoid irkining janubiy tarmogiga

vedda avstroloid irkiga

mongoloid va negroid irkining aralash

tipiga

Janubiy Amerikaning janubidagi

tekisliklarni nima deb ataganlar?

*pampa

patagoniya

preriya

yamana

Janubiy Afrikaning tub aholisi asosan .

negrlar

*bushenlar va gutentotlar

tuareglar va agoular

oroma va tigranlar

Jahon siyosiy haritasida qaysi qit`a yangi dunyo deb ataladi?

Osiyo

Afrika

Evropa

*Amerika

Jaxonda yuz mln. kishidan ortik axoliga ega kaysi halqlar Osiyoda yashaydi?

*xitoylar, xindistonliklar, bengalliklar, yaponlar

dravidlar, mundalar

Arablar, koreyaliklar

forslar, indonezlar, v`etnamlar

Iqtisodiy yoki sotsial tabaqalanish bo`lmaganligi tufayli avstraliyaliklar

..

yoshiga qarab bo`lingan

*jinsiga qarab bo`lingan

irqiga qarab bo`lingan

boyligiga qarab bo`lingan

Induizm asosan kaysi davlatlardav tarkalgan?

Suriya, Irok

Turkiya, eron

Arabiston, Misr

*Xindiston, Nepal

Ink davlatida aholining asosiy mashg`uloti nima edi?

*dehqonchilik

ovchilik

baliqchilik

chorvachilik

Ispanlar inklar davlatini qachon istilo qilganlar?

1531 yilda

*1572 yilda

1600 yilda

1605 yilda

Qadimiy an`anaga ko`ra Misr dehqonchiligi necha faslga bo`lingan?

Olti faslga

To`rt faslga

*uch faslga

ikki faslga

Qadimiy shahar madaniyatiga ega bo`lgan G`arbiy Afrikada o`rta asrlarda nechta shahar mavjud bo`lgan?

20 ta shahar

18 ta shahar

*70 taga yaqin shahar

50 dan oshiq shahar

Kalahari sahrosining ko`p qisi qaysi reska territoriyasiga kiradi?

*Botsvana reskasi

Janubiy Afrika reskasi

Keniya reskasi

Somali reskasi

Kashmirda axoloning kupchiligi kaysi tilda gaplashadi?

*dard tilida

Birma tilida

Forsiyda

Urdu tilida

Keyingi klassifikatsiyaga binoan janubiy Osiyoda necha til turkumi mavjud?

100 dan ortik

*180 dan ortik

35 dan ortik

120 dan ortik

Keyingi tadbikotlarga kura Evropa mamlakatlarida kaysi davrdan odam yashagan?

Sunggi paleolitda

Eneolitda

Miss-tosh davrida

*ilk paleolitda

Latin Amerikasida qaysi davlat "El`dorado" deb nom chiqargan?

Mayya davlati

*Muis davlati

Inklar davlati

Atsteklar davlati

Madagaskar aholisining ko`pi qaysi dinga mansub?

Budda dini

*mahalliy-an`anaviy dinga

islom dini

xristian dini

Madaniy jihatdan mikroneziyaliklar kimlarga ancha yaqin turadi?

papuaslar

*polineziyaliklar

tasmanlarga

negritoslarga

Mayya davlati boshida kim turar edi?

imperator

graf

qabila boshlig`i

cheksiz huquqqa ega bo`lgan hokim

Mayyapan shahri qachongacha o`z hukmronligini saqlab kelgan?

XV asr boshlarigacha

V asrgacha

*ispanlar istilosigacha

portugallar istilosigacha

Mal`gash axolisining necha foizi islom dini sunna mazxabiga itoat kiladilar?

25 foizi

*10 foizi

5 foizi

8,5 foizi

Markaziy Avstraliyada afsonaviy ajdodlarning arvochlari nimaga ko`chirilgan?

tirik hayvonlarga

*muqaddas buyumlarga

haykallarga

tabiat mo`jizalariga

Markaziy Afrikada bantu xalqlari qachon paydo bo`lganlar?

*Er. avv. 1 ming yillik o`rtalarida

Er. avv. 4 ming yillikda

Er. avv. 3 ming yillik oxirida

Er. avv. 1 ming yillikda

Melaneziya ayrim qabilalarida bolasi o`lgan ayolning motam belgisi nima edi?

*bir barmog`ini kesib tashlab, bo`yniga osib yurgan

sochlarini to`zg`itib yurgan

sehrgarlik e`tiqodiga suyangan

bolasining kala suyagini to`r xaltaga solib yurgan

Melaneziya oblasti nomi qanday ma`noni anglatadi?

oq tanlilar makoni

daydi ovchilar turar joylari

*qora orollar

arxipelag

Melaneziyada qullar kimlar hisobidan to`ldirilgan?

*harbiy asirlar

oq tanlilar

dehqonlar

jamoalarning kambag`allari

Mesopotamiya va Garbiy eronda kachon irrigatsiya dextkonchiligi paydo bulgan?

Er.av.gi V- III ming yilliklarda

*er.av.gi IX-VIII ming yilliklarda

er.av.gi III-I ming yilliklarda

er.av.gi II-I ming yilliklarda

Misr falohlari qaerlarda yashaganlar?

Tog`li viloyatlarda

to`qayzorlarda

dasht-sahrolarda

*Nil vodiysining sug`oriladigan doylarida

Nemislarning etnogenezida kaysi kadimgi halqlar muxim rol` uynagan?

*kel`tlar

bovarlar

norveglar

frizlar

Necha yil mukaddam Osiyodan gominidlar suyaklari topilgan?

*10-15 mln. yillar mukaddam

20-30 mln. yillar oldin

5-10 mln. yillar oldin

8-12 mln. yillar oldin

Nima uchun XVIII asr boshlaridan SHimoliy Amerikaning etnik qiyofasi o`zgara boshlaydi?

*qit`aga ko`plab negrlarning keltirilishi bilan

araukanlarning ko`chib kelishi bilan eskimoslarning qirib yuborilishi bilan qit`adagi mahalliy aholining haydab yuborilishi bilan

Nima uchun avstraliyaliklar o`z totemlariga itoat qilib tiz cho`kmaganlar?

chunki totemistik tasavvurlar keng tarqalmagan

*chunki totem yaqin qarindosh va teng huquqli hisoblangan

chunki bu xalq totemlarga ishonmagan chunki totemlar qo`shni qabiladagi begona shaxslar edi

Nima uchun Mayyaliklar sof oltindan yasalgan bezaklarni Meksikadan olib kelganlar?

*ruda bo`lmaganidan

hunarmandlar bezak buyumlarni yasay olmaganlaridan

oltin bezaklar taqmagalaridan

Meksikaliklar mayyaliklardan qarzdor bo`lgani uchun

Odamlar Janubi-sharqiy Osiyodan Melaneziyaga qaysi davrdan boshlab kelganlar?

paleolit davrida

*neolit davri boshlarida

mezolit davrida

eneolit davrida

Orolning necha foizi mal`gashlar va ular necha etnik guruxga bulingan?

*98,8 foizi, 18 ta etnik guruxga

50 foizi, 15 ta etnik guruxga

85 foizi, 20 ta etnik guruxga

60 foizi, 30 ta etnik guruxga

Osiyoning kaysi halqlari orasida xristian dini xukmron edi?

*filippinlar

xindixitoylar

xindistonliklar

yaponlar

SHimoliy-g`arbiy sohil indeyslar hayotida qaysi marosim muhim rol` o`ynagan?

*potla` – o`yinchoq marosimi

initsiatsiya marosimi

mana marosimi

nikoh marosimi

Eramizning boshlarida CHet el Osiyosining kaysi xududlarida turli politeistik dinlar xukmron bulgan?

Janubiy-sharqiy Osiyoda

*Kichik Osiyo, Suriya,

Mesopotamiyada

SHri-Lanka, Malayya orollarida

Xitoy, Tibet, Mugulistonda

Eskimoslarning ijtimoiy tuzumida nechanchi asrgacha urug`-jamoachilik munosabatlari saqlanib qolgan?

XVIII asr oxirigacha

*XIX asrgacha

XV asr o`rtalarigacha

XVI asrgacha

Etnik tuzilish tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining umumiy harakteriga qarab necha mamlakat G`arbiy va Markaziy Afrika tarkibiga kiradi?

*24 mamlakat

30 mamlakat

28 mamlakat

56 mamlakat

Etnografik nuktai-nazardan keyingi klassifikatsiyaga binoan chet el Evropasi asosan necha guruxga bulinadi?

2 guruxga

5 guruxga

*4 guruxga

3 guruxga

**YAngi Gvineyaga dastlab o`q-yoyni
keltirgan xalqlar nomini aniqlang**

polineziyaliklar

papuaslar

*melaneziyaliklar

mikroneziyaliklar

ТАРҚАТМА МАТЕРИАЛЛАР

1. Avstraliya va Tasmaniya xalqlarining moddiy va ma'naviy madaniyati.
2. Etnografiyaning turli yondosh fanlar bilan aloqalari.
3. Etnografiya manbalari va metodlari.
4. Melaneziya xalqlarining urf-odatlari.
5. Polineziya xalqlarining urf-odatlari.
6. Muzey va yozma manbalar bilan ishlash metodlari.
7. G'arbiy-Osiyo xalqlarining moddiy va ma'naviy madaniyati.
8. Etnografiyada «madaniyat» tushunchasi va uning o'ziga xos ta'rifi.
9. G'arbiy Osiyo xalqlarining turmush tarzi va urf-odatlari.
10. Etnografiyaning asosiy tadqiqot predmeti.
11. Janubiy Osiyo xalqlarining etnogenezi.
12. Muzey va yozma manbalar bilan ishlash metodlari.
13. Janubiy Osiyo xalqlarining urf-odatlari, turmush tarzi.
14. Kiyimlarda turli xalqlarning ijtimoiy- iqtisodiy holatini ko'rsatib beruvchi muhim etnografik manba.
15. Sharqiy Osiyo xalqlarining etnogenezi, xo'jaligi.
16. Avstraliya va Okeaniya xalqlarining tabiiy geografik sharoiti, etnogenezi va etnik tarixi muammolari.
17. Sharqiy Osiyo xalqlarining dini va madaniyati.
18. Evropa axolisining etnogenezi va etnik tarixi.
19. Shimoliy Afrika xalqlarining turmush tarzi, urf-odatlari.
20. O'zbek xalqi antropologiyasi va an'naviy xo'jalik munosabatlari.
21. Shimoliy Afrika xalqlarining xo'jaligi.
22. O'zbeklar shajarasi va avlod - ajdodlar muammosi.
23. German xalqlarining urf-odati va an'analari.
24. Etnografik ekspeditsiya turlari.
25. Sharqiy slavyan xalqlarining urf-odati va an'analari.
26. Dala amaliyoti uslublari.
27. Mikroneziya xalqlarining urf-odatlari va madaniyati.
28. Fanning mohiyati va ko'pqirrali ijtimoiy gumanitar fan sifatida uning tadqiqot ob'ekti.
29. Etnografiya manbalari va metodlari.
30. Avstraliya va Okeaniya xalqlari.
31. Polineziya, Yangi Zelandiya, Melaneziya, Yangi Gvineya, Mikroneziya xalqlari.
32. Evropa axolisining etnogenezi va etnik tarixi.
33. Dala amaliyoti uslublari.
34. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi.
35. Tarixiy va zamonaviy etnografiya hamda etnografiyaning bugungi dolzarb muammolari.
36. Qadimgi va o'rta asrlarga oid etnografik materiallar.
37. Etnografiyaning insoniyat va jamoaning shakllanishidagi o'rni va roli.
38. Etnografik ekspeditsiyalari turlari.

39. «Etnografik yil» iborasining mazmun-moxiyati.
40. Etnografiyadagi yangi qarashlar va muammolar.
41. Etnografiya manbalari va metodlari.
42. Dala tadqiqotlari va ularning turlari.
43. Zamonaviy etnografiya fanining nazariy muammolari.
44. Etnopsixologiya maktabining shakllanishi.
45. Etnos nazariyasi bilan bogg'liq nazariy qarashlar.
46. Etnogenez va etnik tarixga oid vatanimiz olimlarining nazariy-metodologik qarashlari.
47. Etnografiyadagi yangi konstepstiyalar va postmoderinizm konstepstiyasi.
48. Xo'jalik mashg'ulot turlarini paydo bo'lishi.
49. Insoniyatning eng qadimgi mashg'uloti.
50. Dehqonchilik mashg'uloti va dehqonchilik madaniyatining shakllanishi, hamda uning o'ziga xos xususiyatlari.
51. Dehqonchilik bilan bog'liq marosim va urf odatlarning paydo bo'lishi va shakllanishi.
52. O'rta Osiyo zaminida dehqonchilik turlari.
53. Chorvachilikning rivojlanish bosqichlari.
54. Ko'chmanchi chorvachilik madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari.
55. Dehqonchilik marosimlar. Chorvachilik udumlari va rasm-rusumlari.
56. O'zbeklarning an'anaviy mashg'ulotlari, xo'jalik faoliyati, o'zbeklarning dehqonchilik madaniyati, ziroatchilik xo'jaligi.
57. Ekspedistiyaga tadqiqot obekti tanlashda e'tiborga olish lozim bo'lgan me'yorlar.
58. Ekspedistiyada material yig'ishda zarur bo'ladigan anjomlar va buyumlar.
59. Etnografik ekspedistiyalarda o'tkaziladigan to'pli va yo'nalishli uslublar.
60. Etnografiyani maxsus ilmiy o'rganishgacha bo'lgan davr.

**Arxeologiya va etnologiya
(etnologiya) fani bo'yicha baholash mezonlari
Joriy nazorat baholash mezonlari – 30 ball**

tqr	Reyting nazorati turi	Nazorat topshirish shakli	Nazorat tashkil qilish	eslatma
1.	JN-1	og'zaki	5 ta savol, har bir savolga 3 ball 15 ball	Savollar fanning ishchi dasturidagi amaliy mashg'ulotlarning 1-7 mavzulari yuzasidan ishlab chiqilgan
2.	JN-2	og'zaki	5 ta savol, har bir savolga 3 ball 15 ball	Savollar fanning ishchi dasturidagi amaliy mashg'ulotlarning 8-14 mavzulari yuzasidan ishlab chiqilgan

Oraliq nazorat baholash mezonlari –40 ball

Tqr	Reyting nazorati turi	Nazorat topshirish shakli	Nazorat tashkil qilish	Eslatma
1.	ON-1	Og`zaki	3 ta savol 10 ball 30 ball	Savollar fanning ishchi dasturidagi ma'ruza mashg'ulotlar-ning 1-8 mavzulari yuzasidan ishlab chiqilgan

Mustaqil ish baholash mezonlari 10 ball

tqr	Ish turi	Shakli	Baholashga yondashuv	Eslatma
1.	Mustaqil ish	Referat yoki baner yoki maket yoki buklet yoki krassvord yoki ijodiy ish	1.rasmiylashtirish-1 2.ijodi y yondashish-1 3.internet materiallari- 1 4.horijiy va yangi adabiyotlardan foydalanish – 1 5. Hulosalash- 1 6.Dizayn uchun- 1 7.maketning, suratdagi asliga mos kelishi-1 8.Krossvord savollarining mantiqan mos kelishi-1 9. Mavzuning dolzarbligi- 1 10.Ishning himoyasi-1	Mustaqil ish mavzulari, shakllari va hajmi fanning ishchi dasturidan kelib chiqqan. . Talaba mavzuni yoki shaklini tanlash huquqiga ega.

Yakuniy nazorat baholash mezonlari –30 ball

tqr	Reyting nazorati turi	Nazorat topshirish shakli	Nazorat tashkil qilish	Eslatma
1.	Yakuniy	Yozma ish	5 ta savoldan iborat 6 balldan	Savollar fanning ishchi dasturidagi ma'ruza, amaliy

			30 ball	mashg'ulot, mustaqil ta'lim mavzulari hamda tayanch atamalar asosida tuzilgan.
--	--	--	---------	--

**Фан бўйича талабалар билимини баҳолаш мезонлари
ОРАЛИҚ, ЖОРИЙ, ЯКУНИЙ НАЗОРАТ**

86-100 балл учун талабанинг билим даражаси куйидагиларга жавоб бериши лозим:

хулоса ва қарор қабул қилиш; ижодий фикрлай олиш; мустикал мушоҳада юритиш олиш; олган билимларини амалда қуллай олиш; оҳиятини тушуниш; билиш, айтиб бериш; тасаввурга эга булиш,

71-85 балл учун талабанинг билим даражаси куйидагиларга жавоб бериши лозим:

мустикал мушоҳада юритиш олиш; олган билимларини амалда қуллай олиш;

моҳиятини тушунтириш; билиш, айтиб бериш; тасаввурга эга булиш.

55-70 балл учун талабанинг билим даражаси куйидагиларга жавоб бериши лозим:

моҳиятини тушунтириш; билиш, айтиб бериш; тасаввурга эга булиш.

Куйидаги ҳолларда талабанинг билим даражаси 0-55 балл билан баҳоланиши мумкин: аниқ тасаввурга эга булмаслик; билмаслик.

